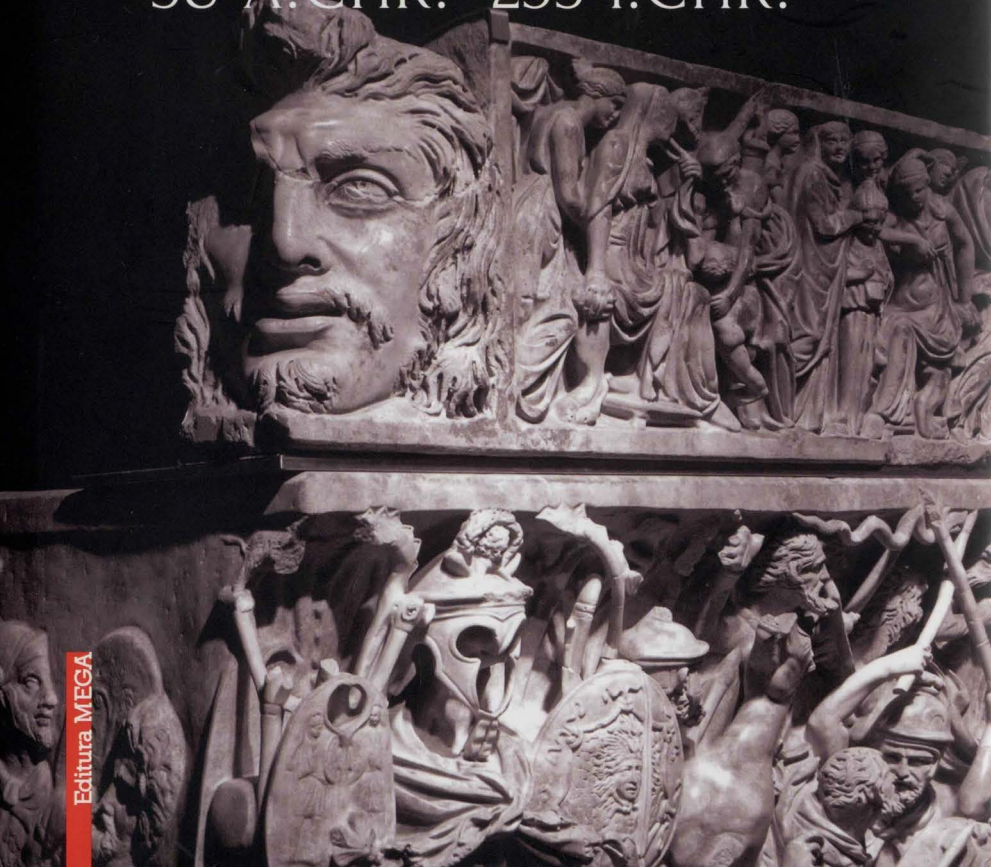
Yann Le Bohec

RĂZBOIUL
ÎN LUMEA ROMANĂ
58 A.CHR.–235 P.CHR.

Editura MEGA

Pacea și războiul sunt cele două fețe ale aceleiași realități, viața din imperiu. Să îi lăsăm lui pacea; ne vom ocupa noi de război.

Yann Le Bohec

Yann Le Bohec

Războiul în lumea romană 58 a.Chr.–235 p.Chr.

Seria TRADUCERI DIN ISTORIA UNIVERSALĂ

Yann Le Bohec

RĂZBOIUL ÎN LUMEA ROMANĂ 58 A.CHR.–235 P.CHR.

Traducere de
Cosmin Mihail Coatu

Editura MEGA
Cluj-Napoca
2021

Titlul original în limba franceză:
La Guerre romaine. 58 avant J.- C. – 235 après J.-C.
(Éditions Tallandier, 2014, Paris)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
LE BOHEC, YANN
Războiul în lumea romană 58 a.Chr. – 235 p.Chr. /
Yann Le Bohec. - Cluj-Napoca : Mega, 2021
Conţine bibliografie

Index
ISBN 978-606-020-234-9

94

DTP şi copertă:
Editura Mega

Redactor:
Simina Baumgarten

© Editura Mega, 2021

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS

CUVÂNT-ÎNAINTE / 11

PREFAȚĂ / 15

LISTA ILUSTRAȚIILOR / 17

TABEL CRONOLOGIC CU ÎMPĂRAȚII / 19

PROLOG / 21

ANCHETA / 21

SURSELE / 23

ȘTIINȚA RĂZBOIULUI ȘI ȘTIINȚA LUPTEI / 33

CONCLUZIE / 39

APENDICE / 40

CAPITOLUL I
ARMATA CA INSTITUȚIE / 41

UNITĂȚILE / 41

IERARHIA / 59

SERVICIILE: ORGANIZAREA / 74

CONCLUZIE / 90

CAPITOLUL II
MEDIUL DE RĂZBOI / 91

CAUZELE RĂZBOIULUI / 91

INAMICII / 97

MENTALITĂȚILE COLECTIVE / 103

PSIHOLOGIA ȘI RĂZBOIUL / 107

RELIGIILE / 109

DREPTUL / **114**

FILOSOFIILE / **118**

ROLUL CIVIL AL ARMATEI / **122**

CONCLUZIE / **130**

APENDICE / **130**

CAPITOLUL III
ÎNAINTE LA LUPTĂ / **133**

VIAŢA COTIDIANĂ: LA ORAŞ / **133**

VIAŢA COTIDIANĂ: SERVICIILE / **136**

DISCIPLINA... / **141**

... ŞI INDISCIPLINA / **145**

ECHIPAMENTUL / **152**

ANTRENAMENTUL / **164**

SERVICIILE: FUNCŢIONAREA LOR / **172**

PLECAREA LA LUPTĂ / **186**

POLITICA ŞI DIPLOMAŢIA / **192**

CONCLUZIE / **201**

APENDICE: VOCABULARUL LATIN LEGAT DE CASTRE / **202**

CAPITOLUL IV
TACTICA / **203**

GENERALITĂŢI ASUPRA TACTICII / **203**

LUPTA / **206**

ASEDIUL / **233**

CELELALTE FORME DE LUPTĂ / **248**

ŞI CIVILII... / **264**

NIVELUL OPERAŢIONAL / **266**

CONCLUZIE / **267**

CAPITOLUL V
STRATEGIA / **269**

GENERALITĂŢI ASUPRA STRATEGIEI / **269**

IMPERIALISMUL / **272**

GEOSTRATEGIA / **274**

RĂZBOIUL CEL MARE / **278**

MIJLOACELE PUSE ÎN JOC / **283**

RĂZBOIUL MIC / **286**

STRATEGIA ÎN TIMP / **290**

STRATEGIA ÎN SPAȚIU / **304**

CONCLUZIE / **327**

EPILOG / **329**

PARTICULARITĂȚILE RĂZBOIULUI ROMAN / **329**

FORȚA ARMATEI ROMANE / **331**

SLĂBICIUNILE ARMATEI ROMANE / **334**

MOARTEA ARMATEI ROMANE / **335**

ABREVIERI, SURSE
ȘI BIBLIOGRAFIE / **337**

INDEX / **345**

„Uriașul imperiu pe care l-au făurit nu este deloc un dar al Norocului, ci se datorează exclusiv virtuților proprii."

Flavius Iosephus. *Guerre des Juifs*, III, 5, 1 (71).

Și iată o ocazie suplimentară de a-i mulțumi din nou lui Dominique, fără de care apariția acestei cărți ar fi întârziat mult.

CUVÂNT-ÎNAINTE

În septembrie 1998 mă aflam la Lyon, participând la congresul privind legiunile romane organizat de Yann Le Bohec. Am petrecut o seară minunată în familia acestuia, bucurându-mă nu numai de perfecta gastronomie franceză și de vinurile alese, ci și de discuțiile pe marginea unor teme dragi mie, ca muzica clasică; unul dintre subiecte a fost André Cluytens, cel care a condus ani de zile Opéra National de Lyon și ale cărui interpretări le ascultam cu sfințenie în adolescență. Întreaga atmosferă din casa lui Yann Le Bohec mi-a întărit crezul că adevărata istorie o poate scrie numai un intelectual care, în afară de cunoștințe, are deschidere în toate compartimentele spiritului uman. Yann Le Bohec a luat parte la un colocviu organizat de mine la Cluj în toamna anului 2013 în legătură cu ctitoriile lui Traian (*Trajan und seine Städte*), iar cu acest prilej am vizitat Sarmizegetusa romană. Își legase numele de cercetările arheologice de la Thamugadi (Thimgad) din Numidia, de asemenea o ctitorie de-a lui Traian. Întemeierea coloniei Marciana Thamugadi în anul 100 și cea a coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, îndată după cucerirea din 106, aparțin aceluiași proiect al lui Traian de extindere a influenței și a civilizației romane, iar legătura dintre cele două acțiuni reiese și din articolul publicat de Yann Le Bohec în actele colocviului.

Yann Le Bohec s-a născut în 26 aprilie 1943 în Cartagina (Carthago / Carthage), care pe vremea aceea se afla pe teritoriu francez. Din cariera sa strălucită nu vom aminti decât activitatea sa didactică de profesor, începând din 1989 – la Université Lyon III, iar începând din 2001 și până la pensionare – la Université Paris IV / Sorbonne.

Simțindu-se toată viața legat de locul său de naștere, Yann Le Bohec a devenit unul dintre marii cercetători ai Africii romane. Ca un semn de omagiu adus orașului natal trebuie privită una dintre cărțile sale cele mai populare, *Istoria militară a războaielor punice* (*Histoire militaire des guerres puniques 264–146*, Paris – Monaco 1996). Aici este analizată o conflagrație care a cuprins întreaga *oikoumene* și care, aidoma războaielor mondiale ale secolului al XX-lea, a schimbat cursul istoriei. Am mai putea aminti aici o

istorie a Africii romane (*Histoire de l'Afrique romaine*, 146 avant J.-C. – 439 après J.-C., Paris 2005) și istoria legiunii *III Augusta* (*La troisième légion Augusta*, Paris 1989), cea care a adus celebritate castrului de la Lambaesis.

Yann Le Bohec va rămâne în istoriografie ca unul dintre cei mai mari specialiști în armata romană. A sa istorie a armatei romane în vremea Principatului (*L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1989) a fost tradusă în mai multe limbi și servește aproape pretutindeni drept manual pentru cunoașterea unei importante secțiuni a istoriei romane și universale. Ea a fost însoțită de lucrări, să le zicem de detaliu, cum ar fi istoria armatei romane în Gallia (*L'armée romaine en Gaule*, Paris 1996).

Menirea armatei, fie ea și romană, este de a purta războaie. Cum astăzi trăim într-o perioadă în care nimic nu pare a fi mai la modă decât „corectitudinea politică", mă grăbesc să justific preocupările, nu numai ale autorului, ci și ale traducătorului și ale prefațatorului, față de acest subiect. Războiul este o modalitate abominabilă de a rezolva conflictele, moștenită de oameni din regnul animal. Cine are îndoieli să facă bine să citească magnificul articol *La guerre* din *Dictionnaire philosophique* al lui Voltaire. Menirea istoricului nu este însă nici să facă morală, nici să împartă dreptatea în trecut, ci să explice cauzele și consecințele unor fapte istorice. Rămâne apoi la latitudinea cititorilor să constate dacă istoria nu este cumva ciclică și dacă ne putem feri de aceleași grozăvii.

La începuturile istoriei lor, romanii, etruscii, volscii și alte populații italice își furau reciproc recoltele. Lupta era deci purtată pentru resurse. Odată cu impunerea dominației asupra bazinului mediteranean și cu înglobarea regatelor elenistice, apare o ideologie de putere globală. Viziunea grandioasă a dominației auspra celor patru colțuri ale lumii s-a născut în Orient, a fost preluată de Alexandru Macedon și în cele din urmă de romani. Prin *imperium Romanum* romanii nu înțelegeau nicidecum „Imperiu Roman", adică o noțiune cantitativă sau o formă de guvernare, ci puterea romană nemărginită în timp și spațiu (*imperium sine fine*). Romanii aveau, prin urmare, pretenții asupra întregului *orbis terrarum* și erau dispuși să ocupe, după dorință sau când se ivea prilejul, orice noi teritorii. Limesul era trasat doar din rațiuni practice și nu însemna nici renunțarea la pretenția de universalitate, nici izolarea de exterior.

Această politică a Romei, oricât ar fi fost ea de lipsită de scrupule, a determinat extinderea civilizației greco-romane în spații imense și a creat elemente indispensabile pentru făurirea lumii moderne, cum ar fi dreptul roman. *Pax Romana*, chiar dacă nu a fost atinsă niciodată deplin, a devenit idealul de prosperitate și de propășire a întregii societăți timp de secole. Nu

în ultimul rând, aceleiași dominații romane îi datorăm formarea limbilor și a popoarelor romanice, prin care vechea Romă supraviețuiește într-un fel și astăzi. Asta le sună și românilor.

Nimic din toate acestea nu ar fi fost posibil fără armata romană, cea mai capabilă și cea mai longevivă armată din câte a cunoscut istoria. Să nu uităm apoi că războaiele punctează istoria unei epoci, dar nu reprezintă decât scurte episoade între îndelungate perioade de pace. Când nu era implicată în război, armata romană construia drumuri și orașe, coloniza și civiliza teritorii, contribuia la sporul demografic și economic și asigura stabilitatea.

Iată de ce merită să citim una dintre cele mai bune cărți ale lui Yann Le Bohec, *Războiul în lumea romană. 58 a.Chr. – 235 p.Chr.* (*La guerre romaine. 58 avant J.-C. – 235 après J.-C.*, Paris 2014). Ea și-a propus să înfățișeze, dincolo de structura armatei, tot ce privește viața militară. Iată principalele teme: unitățile militare și modul lor de organizare; împrejurările și cauzele declarării războaielor; viața cotidiană a militarilor; tactica, strategia și specificitatea războiului purtat de romani; forța și slăbiciunile armatei romane; sfârșitul ei. În afară de incontestabila valoare științifică, lucrarea de față are trăsăturile istoriografiei franceze: metodă ireproșabilă, claritate, accesibilitate, eleganță.

Consider că, odată tradusă în limba română, această carte le va fi de mare folos atât studenților, cât și tuturor celor interesați de istorie și de rădăcinile civilizației europene. Sunt foarte bucuros de demersul fostului meu eminent student, Cosmin Mihail Coatu.

Prof. univ. dr. Ioan Piso

PREFAȚĂ

În Franța, intelectualii români s-au bucurat întotdeauna de un mare elan de simpatie. Și ca dovadă nu vreau să amintesc decât primirea organizată scriitorului Eugen Ionescu (Eugène Ionesco), un român devenit franco-român; piesa sa *Cântăreața chelă* a fost jucată mult timp în Cartierul Latin și am avut plăcerea de a asista la spectacol. Știm, de altfel, că mulți dintre compatrioții săi au constituit un grup de dezbateri și de reflecție, urmărit cu multă admirație și interes de compatrioții noștri.

Istorici români actuali, specialiști în Antichitatea romană, ne-au onorat cu prezența lor, la Lyon, la primele congrese despre armata romană, îndeosebi Constantin Petolescu în 1994, Ioan Piso în 1998 și un alt franco-român, Mihai Popescu, în 2006 și apoi în 2010. Limităm aici lista numelor, căci apoi alții au preluat succesiunea organizării întâlnirilor.

Prin această traducere aducem un omagiu tuturor colegilor români; această carte publicată în limba română este în același timp o mare onoare și o mare bucurie pentru autorul ei, care mulțumește tuturor celor care au făcut posibilă apariția acestei lucrări, iar traducătorul Cosmin Mihail Coatu merită sincere mulțumiri.

După oameni, cartea. Studiul armatei romane cuprinde două părți care nu pot fi separate: armata romană a fost o instituție și în același timp un instrument de război. Predecesorii noștri din secolul al XX-lea nu au văzut decât primul aspect; cu siguranță este un aspect indispensabil, dar la fel de important este și al doilea aspect despre care trebuie să vorbim. Căci finalitatea, rațiunea de a fi a unei armate este războiul și ținta soldatului este victoria, lucru pe care îl amintește Charles Ardant du Picq.

Faptul că armata este o instituție nu este deloc surprinzător când este vorba despre romani, care au dat numele lor dreptului public și privat. Acest fapt implică prezența corpurilor de armată, o ierarhie și personal. Corpurile de armată, pentru Principat, sunt legiunile, auxiliarii și marina. Ierarhia, în ordine descrescătoare, coboară de la împărat la prefecții pretoriului, la legații de armate și de legiuni, la tribuni și la centurioni iluștri. Aceștia aveau sub

ordine oameni care proveneau din toate mediile socio-juridice, în afară de marea masă a sclavilor. Și aceștia veneau din toate colțurile imperiului, de exemplu din Dacia și din Britannia.

Soldații erau pregătiți printr-un antrenament intensiv și aveau un echipament foarte performant, mai ales cuplul celebru *gladius-pilum*, sabie și suliță. Când plecau la luptă, soldații aveau încredere în generalul lor. Organizarea logisticii cădea în sarcina generalului: acesta cumpăra cele necesare din țări prietene și încuraja jaful pe teritoriile inamice. Generalul stabilea ordinea de marș și folosea informațiile adresând întrebări atât călătorilor, prizonierilor, dezertorilor, cât și notabilităților locale. El se baza pe competențele subordonaților pentru organizarea genisticii militare (drumuri, poduri și tabere) și a trenului de bagaje (4000 de vite pentru o legiune de 5000 de oameni).

Dar cea mai importantă era lupta. Pentru o bătălie în câmp deschis, comandantul de război trebuia să aleagă un amplasament bun, să stabilească ordinea de luptă și să aleagă cele mai bune manevre de luptă. Trebuia, de asemenea, să știe cum să organizeze un asediu, să ridice ziduri și tabere; trebuia să aleagă oamenii capabili să treacă peste zid, prin zid sau pe sub zid. Și mai trebuia să cunoască toate celelalte forme de luptă; lupta în mediul montan, în mediu urban, pe mare, contrainsurecția etc.

Dacă armata romană a suferit înfrângeri, ea a obținut mai ales victorii. Armata romană a cucerit un imperiu imens timp de patru secole și a reușit să-l păstreze timp de încă alte patru secole. Acest lucru este unic în istoria umanității.

Această performanță se explică printr-un principiu, acela al calității. Acest principiu i-a permis să fie cea mai bună armată din toate timpurile.

YANN LE BOHEC,
Profesor emerit la Universitatea Sorbona

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Harta Imperiului Roman sub Principat
2. Legionar
3. Călăreț din trupele auxiliare
4. Navă de război
5. Armele ofensive

5a. Săbiile: *gladius* și *spatha*

5b. Lance și suliță: *pilum* și *lancea*

6. Armele defensive

6a. Coif

6b. Scut

6c. Armurile

7. Piesele de artilerie
8. Terenul de exerciții sau *campus*
9. Pod
10. Două sarcofage cu scene de luptă: sarcofagul din Portonaccio și sarcofagul Ludovisi
11. Asediul Alesiei
12. Turn din lemn
13. Schema pseudolimesului
14. Tabăra permanentă Lambaesis, în Algeria de azi

TABEL CRONOLOGIC CU ÎMPĂRAȚII

Augustus: 31/27 a.Chr.–14 p.Chr.
Tiberius: 14–37
Caligula: 37–41
Claudius: 41–54
Nero: 54–68
Galba: 68–69
Otho: 69
Vitellius: 69
Vespasian: 69–79
Titus: 79–81
Domițian: 81–96
Nerva: 96–98
Traian: 98–117
Hadrian: 117–138
Antoninus Pius: 138–161
Marcus Aurelius: 161–180
Commodus: 180–192
Pertinax: 193
Didius Julianus: 193
Septimius Severus: 193–211
Pescennius Niger: 193–194
Clodius Albinus: 195–197
Caracalla: 211–217
Macrinus: 217–218
Elagabal sau Heliogabal: 218–222
Severus Alexander: 222–235
Maximinus Thracus: 235–238
Gordian I și II: 238
Balbinus și Pupienus: 238
Gordian III: 238–244
Filip Arabul: 244–249
Decius, nume complet Traian Decius: 249–251
Trebonianus Gallus: 251–253
Aemilianus: 253
Valerian: 253–260
Gallienus: 253–268
Claudiu II, supranumit Goticul: 268–270
Aurelian: 270–275
Tacitus: 275–276
Probus: 276–282
Carus: 283–285
Numerian: 283–284
Carinus: 283–285

(J.-M. Lassère, *Manual de epigrafie romană*, 2, Paris, 2005, p. 998–1028)

1. Harta Imperiului Roman în timpul Principatului (© Creative Commons)

PROLOG

ANCHETA

Cum purtau romanii un război? Această întrebare deschide o discuție despre tactică și despre strategie, domenii care, în mod uimitor, nu au fost decât rar abordate de istoricii Antichității, mai ales de cei din universități. Totuși, subiectul nu lipsește, astfel încât, pentru a păstra niște limite rezonabile, am fost nevoiți să ne rezumăm la perioada situată între sfârșitul extrem al Republicii și începutul Imperiului timpuriu, denumit Principat[1].

Bineînțeles, cine spune „război" spune „armată". Va trebui, astfel, să descriem acest instrument aflat la îndemâna statutului, deși acest subiect a fost deseori studiat, ce e drept, într-o manieră inegală.

Problema este departe de a nu prezenta interes. Armata romană a fost, fără îndoială, cea mai eficace dintre cele care au marcat istoria omenirii: ea a cucerit un imens imperiu în cinci secole; mai ales ea a știut să păstreze acest imperiu alte cinci secole. Oricât de surprinzător ar putea părea acest lucru, mulți autori i-au neglijat rolul și i-au subestimat interesul. Aceste tăceri și aceste neglijențe pot fi explicate[2].

În Franța, Școala Analelor, „marxizată" și foarte dominatoare între anii 1950 și 1989, asigura că un război era în mod necesar câștigat de cel mai bogat. Cum totul se explica prin economie, era inutil să se studieze luptele, considerate mai puțin importante decât agricultura, industria și comerțul; a te ocupa cu tactica nu putea fi decât o plăcere destinată coloneilor aflați în rezervă. Prin opoziție, alți marxisti, precum Mao Zedong sau Fidel Castro, au dovedit că o țară săracă poate învinge o armată bogată. Este adevărat că disprețul pentru istoria militară nu era răspândit peste tot și că această disciplină s-a refugiat mai ales în mediul anglo-saxon. În cele din urmă, chiar în țara noastră (Franța, n.tr.) numeroși cercetători s-au dedicat acestui gen

[1] În Franța înțelegem prin Imperiu timpuriu perioada cuprinsă între 31/27 a.Chr. și 284 p.Chr.; denumirea de Principat se referă la primele două secole din această perioadă.

[2] Pentru această istoriografie: *ARHE*, p. 8–10.

de anchete și nu mai este rușinos să te ocupi cu istoria bătăliilor. Încercând mereu să își scoată în evidență caracterul original, moștenitorii Școlii Analelor încearcă astăzi să includă istoria militară în cadrul istoriei sociale. Cu ce șanse de succes? Viitorul ne va lămuri.

Această tăcere nu rămâne fără consecințe: în Franța, mulți curioși, istorici și chiar cadre universitare sunt descumpăniți atunci când sunt confruntați cu arta războiului; aceasta se întâmplă deoarece au fost privați de studierea acestor subiecte. Pentru ei, istoria militară este un domeniu ezoteric, înțeles doar de foarte puțini specialiști. Cu toate acestea, astăzi există ofițeri, universitari, sociologi sau chiar economiști care dezbat aceste teme și scriu lucrări în care găsim întrebările de cercetare și câteodată răspunsurile lor. Desigur, vocabularul lor nu are mereu corespondent în greacă sau latină. Dar, cum vom vedea, este posibil să demitizăm o știință care nu este nici mai grea, nici mai ușoară decât altele.

În ceea ce privește dificultățile, subiectul nu este epuizat. Scriitorii Antichității, ei înșiși, ne întind capcane. Deși comandanții armatelor cunoșteau o mare varietate de tipuri de luptă, limbile pe care le vorbeau, greaca și latina, nu dispuneau de mulți termeni pentru a le descrie. A trebuit câteodată să se recurgă la perifraze, iar lupta de gherilă devine astfel, în scrierile lui Caesar, „cealaltă față" (a luptei), *alia ratio* (BG, III, 28, 1). Aceasta se întâmplă deoarece ei nu au conceptualizat întotdeauna diferitele domenii din aceste genuri de activități. Cum să abordăm discuția despre strategie? Desigur, cuvântul provine din greacă. Dar în această limbă nu a avut niciodată înțelesul pe care noi i-l atribuim în prezent: acesta făcea referire la o funcție militară și eventual la zona geografică în care era exercitată acea funcție. De asemenea, atunci când vorbim despre „războiul mic", despre „războiul asimetric", despre „marea strategie" etc., ar fi bine să nu uităm să menționăm că acestea sunt cuvinte care fac referire la concepte elaborate în epoca modernă și că anticii nu aveau termeni echivalenți acestora.

Dimpotrivă, când discutăm despre armată (și nu despre război), terenul este mai propice, deoarece anticii aveau un vocabular elaborat pentru a se referi la aceasta. Astfel, toți istoricii au descris-o, dar numai ca instituție, ceea ce înseamnă că ea era divizată în mai multe corpuri, supuse unei ierarhii și constituite printr-un anumit tip de recrutare.

Meditând asupra acestor întrebări, avem în vedere titlul unei excelente cărți scrise de Paul Petit, *La Paix Romaine*, (1967, Paris). Acest mare savant, din păcate total refractar bătăliilor și războaielor, a descris în primul rând armata Principatului. În mod paradoxal, a făcut asta fără să menționeze conflictele în care a fost implicată; a descris apoi organele civile care permiteau

puterii să funcţioneze, apoi economia, societatea şi, în final, religiile. A scrie „fără să descrii conflictele" este în mod necesar inexact, deoarece, precum toţi istoricii de altădată care profesau un profund dispreţ faţă de aceste evenimente, autorul nu poate să nu dea piept cu ele la fiecare pas al investigaţiei sale.

În timp ce aducem un omagiu lui Paul Petit, ar trebui să completăm şi să rectificăm afirmaţiile sale. Pacea şi războiul sunt cele două feţe ale aceleiaşi realităţi, viaţa din imperiu. Să îi lăsăm lui pacea; ne vom ocupa noi de război.

SURSELE

Istoria Antichităţii nu este nicicând mai pasionantă decât în momentul în care mai multe surse pot fi confruntate, de exemplu literatura şi arheologia. Dar pentru demersul nostru textele sunt cele care ne oferă materialul cel mai util: a reveni la textele scrise reprezintă un demers care nu poate fi decât fructuos[3]. Să nu uităm că romanii din Imperiul timpuriu nu au inventat tot: în timpurile dinainte s-a născut o abundentă literatură militară. Oricare ar fi epoca, putem distinge trei tipuri de opere care ne-ar putea fi utile: primele au fost scrise de marii autori ai literaturilor latine şi greceşti şi următoarele de autori minori, în general denumiţi „tehnicieni"; ar trebui în cele din urmă să adăugăm şi o a treia grupă, colecţiile datorate juriştilor. De fapt, cei pe care noi îi numim „tehnicieni" au publicat tratate, unele dintre ele într-adevăr tehnice (cum să construieşti o piesă de artilerie), altele - pline de sfaturi de bun-simţ, iar altele juxtapun aceste două categorii de învăţături.

Ca de multe ori în studiile noastre, totul a început cu grecii şi cu *Iliada*, prima poveste de istorie militară şi totodată primul manual pentru un comandant de armată. Naşterea şi dezvoltarea acestei ştiinţe în sânul acestui popor au fost urmate de nume celebre: Herodot, care a fost considerat tatăl, Tucidide, Xenofon şi Polibiu[4]. Cel din urmă este extrem de util pentru studiul Romei, deoarece se situează la joncţiunea dintre greci şi romani şi pentru că, în primul rând, ne-a transmis o celebră descriere a armatei romane

[3] Giuffrè V., *La letteratura „De re militari"*, 1974 (Napoli), 144 p., şi *Letture e ricerche sulla „Res militaris"*, 1996 (Napoli), 2 vol., XI, 218 şi IX-587 p.; Campbell B., „Teach youself how to be a general", *JRS*, 77, 1987, p. 13-29, şi *Greek and Roman Military Writers, Selected Readings*, 2004 (London), 256 p.; Lenoir M., „La littérature *de Re militari*", *Fondation Hardt, Entretiens*, 42, 1997 (Geneva), p. 77-108; *Il pensiero sulla guerra nel mondo antico*, ed. Sordi M., 2001 (Milano), VI, 251 p.; articolul nostru, „La littérature militaire d'époque romaine", *Émergence de la littérature militaire au Moyen Âge* (Paris, octombrie 2013), ed. Biu H. şi Ducos J. Despre surse: *ARHE*, p. 10-15.

[4] Polybe, *Histoires*, ed. Pédech P. *et alii*, 2003-2004 (Paris), 10 vol.

(VI, 21–23). Elenii nu au inventat doar istoria, ci și arta războiului, născută odată cu *Comandantul de cavalerie* de Xenofon. Tehnicienii deja își făcuseră apariția. Poliorcetica, știința care învață cum se apără și se cucerește un oraș, a fost reprezentată de Enea Tacticianul[5], Biton și Filon din Bizanț[6]. Hermogene din Smirna compilase stratageme, lucru care nu era inutil.

Este bine atestat faptul că romanii urmaseră de multe ori drumul deschis de greci, iar acesta poate fi deja constatat pentru epoca Republicii. Totuși, ei aveau originalitatea lor, mai ales, dar nu exclusiv, în domeniul dreptului. Au dat în plus naștere științei topografiei acei *agrimensores* și *gromatici*, care nu erau indiferenți față de chestiunile militare. De asemenea, Cato cel Bătrân, celebru pentru că a dorit distrugerea Cartaginei, scrisese un tratat despre război, care din păcate s-a pierdut. Chiar înaintea primei perioade a Imperiului, romanii au avut istorici, scriitori de anale, ale căror opere s-au pierdut aproape în întregime, în primul rând Titus Livius[7], care a descris bine armata din 340 a.Chr. (VIII, 8, 3–13), de asemenea Salustiu[8] precum și Cezar, ale cărui scrieri reprezintă cel mai bun manual dedicat războiului produs vreodată de întreaga literatură latină[9]. Aproximativ în același timp, Lucius Cincius inaugurase o nouă disciplină destinată unui viitor măreț, analiza armatei din punct de vedere juridic[10].

Urmează epoca Principatului, perioada pe care se concentrează acest studiu, o epocă în care avem o extraordinară înflorire a tratatelor care abordează chestiuni militare. Cu toate acestea, trebuie să exprimăm două regrete. În primul rând, toate aceste scrieri nu au captat atenția modernității, deoarece

---

[5] Enea Tacticianul, *Poliorcetica*, ed. Dain A., 2002, (Paris), LXIII, 243 p.; Aineias the Tactician, *How to survive under siege*, ed. Whitehead D., 2002 (London), XIX–p. 278; de același autor, pierdute: *Les préparatifs de la guerre*, *La castramétation* și *L'intendance*.

[6] Drachmann A. G., *Ktesibios, Philon and Heron. A Study in Ancient Pneumatics*, 1948 (København), p. 197.

[7] Tite-Live, *Histoire romaine*, de mai mulți autori, 2003–2005 (Paris), 35 vol.

[8] Salluste, *La conjuration de Catilina, La guerre de Jugurtha, Fragments des Histoires*, ed. Ernout A., 2003 (Paris), 550 p.

[9] César, *La Guerre des Gaules*, ed. Constans L., 1967 (Paris), 2 vol. și *La Guerre civile*, ed. Fabre P., 1965, (Paris), 2 vol. A se vedea de asemenea traducerea noastră din Cezar, *La Guerre des Gaules*, cu un *Étude d'histoire militaire*, 2009 (Paris), VIII–p. 232, corpusul cezarian: *Guerre d'Alexandrie*, *Guerre d'Afrique* și *Guerre d'Espagne* (autori anonimi, martori ai evenimentelor).

[10] Texte juridice: Girard P.-F, *Textes de droit romain*, ed. 6, 1967 (Paris), 928 p.; Bruns C.G., *Fontes Iuris Romani Antiqui* [*FIRA*], ed. Riccobono S. *et alii*, 1970 (Firenze), 3 vol. Giuffrè V., *op. cit.*; Vendrand-Voyer J., *Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat*, 1983 (Clermont-Ferrand), 348 p.

nu au o mare valoare literară, iar în al doilea rând, o parte din ele s-a pierdut; le cunoaştem doar pentru că sunt menţionate în texte care au supravieţuit[11].

Istoricii şi-au urmărit propriile misiuni, în primul rând Veleius Paterculus[12] şi mai ales Flavius Iosephus în lucrarea *Războiul Evreilor*[13]. Acest aristocrat evreu comandase o armată de-a compatrioţilor săi contra romanilor în 66. Atunci el a fost învins şi luat prizonier; apoi, prin promisiunea sa, a rămas în anturajul lui Vespasian şi al lui Titus, deoarece aparţinea nobilimii. El devine chiar prietenul învingătorilor săi, care îi acordă cetăţenia romană. Evident, el trebuia să îşi justifice înfrângerea şi a făcut-o descriind o armată romană invincibilă, în faţa căreia nimeni nu putea rezista, nici el, nici altcineva. Din această cauză, povestea sa are o valoare inestimabilă în cunoaşterea războiului din 66–70. Alţi autori care nu trebuie uitaţi: Tacitus – *Anale*, *Istorii* şi *Viaţa lui Iulius Agricola*[14], Suetonius[15], Plutarh[16], Aelius Aristide – *Elogiul Romei*, Florus[17], Dio Cassius[18] şi Herodian[19]. În ce priveşte viaţa cotidiană şi administraţia, nimic nu întrece corespondenţa lui Pliniu cel Tânăr[20].

Încă o dată regretăm o bogată literatură pierdută, printre care o operă istorică scrisă de Pliniu cel Bătrân[21]. Este bine ştiut că mai mulţi împăraţi, dintre care cei mai importanţi sunt Augustus, Traian şi Hadrian[22], au scris

---

[11] Bardon H., *La Littérature latine inconnue*, 2, 1956 (Paris), 338 p, este destul de indiferent faţă de scrierile militare.

[12] Velleius Paterculus, *Histoire romaine*, ed. Hellegouarc'h J., 1982 (Paris), 2 vol.

[13] Flavius Josèphe, *Guerre des Juifs*, ed. Pelletier A., 2008 (Paris), 3 vol. Hadas-Lebel M., „La contribution de Flavius Josèphe à l'histoire militaire", *Visions de l'Occident romain*, *Coll. du CÉROR*, 40, 2, 2012, p. 515–525.

[14] Tacite, *Annales*, ed. Wuilleumier P., 2003–2010 (Paris), 4 vol., *Histoires*, mai multe ediţii, 2002–2003 (Paris), 3 vol., şi *Agricola*, ed. Saint-Denis E. de, 2003 (Paris), XXXVII, 90 p. Kajanto I., „Tacitus' attitude to War and the Soldiers", *Latomus*, 29, 1970, p. 699–718; Saddington D.B., „Tacitus and the Roman army", *ANRW*, II, 33, 5, 1991, p. 3484–3555; Laederich P., *Les Limites de l'empire. Les stratégies de l'impérialisme romain dans l'œuvre de Tacite*, 2001 (Paris), 469 p.

[15] Suétone, *Vies des douze Césars*, ed. Ailloud H., 2002–2010 (Paris), 3 vol. Saddington D.B., „Suetonius on Military Matters, 1, The Julio-Claudian Period", *RÉMA*, 1, 2004, p. 23–43.

[16] Plutarque, *Vies parallèles des hommes illustres*, 15, *Galba-Othon*, ed. Flacelière R. et Chambry E., 1979 (Paris), 405 p.

[17] Florus, *Oeuvres*, ed. Jal P., 1967 (Paris), 2 vol.

[18] Dion Cassius, *Histoire romaine*, 2014 (Paris, CUF). Schettino M.T., „Cassio Dione e le guerre civili di età severiana", *Gerión*, 19, 2001, p. 533–558.

[19] Hérodien, *Histoire de l'Empire après Marc Aurèle*, disponibilă în colecţia Loeb (în engleză).

[20] Pline le Jeune, *Lettres* şi *Panégyrique de Trajan*, 1927–1948 (Paris), 4 vol.

[21] Pline le Jeune, *Ep.*, III, 5, 4.

[22] Schiller A.A., „Sententiae Hadriani de re militari", *Mél. O. von Lübtow*,1970 (Berlin), p. 295–306; Fündling J., „Die Macht der *exempla*. Hadrian als Militärreformer im Exkurs

despre aceste subiecte. Din textele lor ne-au parvenit doar fragmente; ei erau, fără îndoială, interesaţi în primul rând de problemele juridice întâlnite în cadrul armatei.

Literatura tehnică a cunoscut apoi o creştere uimitoare. Nu există, din păcate, vreun manual sau vreo mare sinteză. Câţiva cercetători moderni consideră totuşi tratatul intitulat *Generalul*, de Onasandros (câteodată numit în mod greşit Ono-, Onesandros, sau chiar Ono, Onasander) ca reprezentând o astfel de lucrare. De fapt, cartea aceasta răspundea unor preocupări politice şi nicidecum militare: autorul susţinea că originea socială nu ar trebui să conteze în alegerea conducătorilor, ci doar abilitatea era importantă; dar mentalităţile perioadei nu erau pregătite pentru o astfel de revoluţie[23]. Întâlnim, totuşi o scriere similară unui manual în *Cestes* de Iulius Africanul (vezi, de asemenea, Frontinus, citat mai jos).

Multe alte domenii din arta războiului au dat naştere unor scrieri. Antrenamentele sunt cunoscute graţie lui Arrian cu scrierea *Descrierea călătoriei la Pontul Euxin*[24] şi mai ales datorită celor două discursuri rostite de Hadrian în Africa, unde s-au păstrat printr-o inscripţie de la Lambesis[25]. Tabăra de marş, construită în fiecare seară şi distrusă dimineaţa, a fost descrisă de un personaj numit Hyginus (numele său adevărat e necunoscut; este numit acum pseudo-Hyginus)[26]. Tactica i-a inspirat pe Aelian (*Teoria tacticii*) şi pe Asclepiodot (lucrarea sa are acelaşi nume cu a lui Aelian)[27], principala preocupare fiind aceea de a compara falanga

---

Hadr. 10, 2–11, 1", *Historiae Augustae Colloquium Perusinum,Atti dei Convegni sulla Historia Augusta*, 8, ed. Bonamente G. şi Paschoud F., 2002 (Bari), p. 253–273.

[23] Onasandro, *Il generale*, ed. Petrocelli C., 2008 (Bari), 333 p. Art. nostru „Que voulait donc Onesandros?", *Claude de Lyon, empereur romain*, ed. Burnand Y. *et alii*, 1997 (Paris), p. 169–179; Smith C. J., „Onasander on how to be a general", *Modus operandi, Essays in honour of G. Rickman*, ed. Austin M., Harries J. et Smith C., 1998 (London), p. 151–166. În § I, Onasandru recomanda alegerea celui mai bun.

[24] Arrien, *Périple du Pont Euxin*, ed. Silberman A., 1996 (Paris), XLVII, 75 p. Silberman A., „Arrien, *Périple du Pont Euxin*", *ANRW*, II, 34, 1, 1993, p. 276–311.

[25] *Les Discours d'Hadrien à l'armée d'Afrique. Exercitatio*, ed. Le Bohec Y., 2003 (Paris), 173 p.; Speidel M. P., *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army, RGZM, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschchte*, 65, 2006 (Mainz), 106 p.

[26] Gilliver C., „The *De munitionibus castrorum:* Text and translation", *JRMES*, 4, 1993, p. 33–48; Miller M.C.J. şi De Voto J.G., *Polybius and Pseudo Hyginus, the Fortifications of the Roman camp*, 1994, 120 p.; Pseudo-Hygin, ed. Lenoir M., *Des fortifications du camp*, 1979 (Paris), 152 p.

[27] Asclépiodote, *Traité de tactique*, ed. Poznanski L., 1992 (Paris), XXVIII, 98 p. Devine A. M., „Polybius' lost *Tactica:* the ultimate source for the tactical manuals of Asclepiodotus, Aelian, and Arrian?", *AHB*, 9, 1, 1995, p. 40–44.

macedoneană și legiunea romană, o problemă falsă, care totuși a pasionat încă câteva persoane – istoria a dovedit în mod clar care dintre cele două formațiuni de luptă a contat. Tactica de luptă este foarte bine analizată de Arrian în lucrările *Taktika* și *Ordinea de luptă împotriva alanilor*[28]. Este bine cunoscut că în bătălii generalul roman putea folosi două atuuri: artileria și stratagema. Balistele și folosirea lor atât în lupta în câmp sau la asedii au fost descrise de către Athenaeus, *Despre mașinile de luptă*, Vitruvius (cartea X)[29], Heron din Alexandria (*Cheiroballistra* și numeroase tratate dispărute)[30] și de către un anonim, autor al *Belopoeika*. Pentru poliorcetică, subiect prezent în majoritatea tratatelor care prezintă artileria, îl vom folosi mai ales pe Apolodor din Damasc[31]. În fine, un mare număr de stratageme[32] au fost reunite de către Polyenus[33], iar în cazul Romei de către Frontinus[34].

Am spus că strategia nu a fost niciodată clar conceptualizată în Antichitate și, în consecință, nu a fost vreodată analizată. Ea a existat totuși, iar noi îi vom consacra un capitol ulterior. În schimb, dreptul era bine cunoscut. Spunem des că el a fost inventat de romani, ceea ce poate este puțin nedrept față de greci; totuși, ei l-au dezvoltat într-o manieră extraordinară, iar ideile juriștilor romani s-au regăsit atât în domeniul armatei, cât și al războiului. Vom

---

[28] *Flavii Arriani quae exstant omnia II, Scripta minora et fragmenta*, ed. Roos A. G., 1968 (Leipzig), 2 vol.; *Flavius Arrianus, Tactical Handbook and Expedition against the Alans* [în greacă], ed. De Voto J. G., 1993 (Chicago), 132 p. Kiechle F., „Die Taktik des Flavius Arrianus", *BRGK*, 45, 1964, p. 87–129; Tonnet H., *Recherches sur Arrien*, 1988 (Amsterdam), 2 vol., IV–592 p. și IV–440 p.; Devine A.M., „Arrian's *Tactica*", *ANRW*, II, 34, 1, 1993, p. 312–337; Saxtorph N. M. și Tortzen C.G., „*Acies contra Alanos*. Arrian on Military Tactics", *Ancient history matters. Studies presented to Jens Erik Skydsgaard on his 70th Birthday*, ed. Ascani K *et alii*, *Analecta Romana Instituti Danici*, Suppl., 30, 2002 (Roma), p. 221–226.

[29] Vitruve, *De l'architecture*, 10, ed. Callebat L., 1986 (Paris), XLII, 360 p.

[30] Wilkins A., „Reconstructing the *cheiroballistra*", *JRMES*, 6, 1995, p. 5–60; Miks C., „Die *Cheiroballistra* des Heron", *SJ*, 51, 2001, p. 153–233.

[31] *Les Poliorcétiques d'Apollodore de Damas*, ed. Wescher M.-Ch., 1890 (Paris), 60 p.; *L'arte del assedio di Apollodoro di Damasco*, ed. La Regina A., 1999 (Milano), 133 p. Blyth P.H., „Apollodorus of Damascus and the *Poliorcetica*", *GRBS*, 33, 1992, p. 127–158.

[32] Wheeler E., *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery*, 1988 (Leiden), XV–124 p.

[33] *Polieno. Frammenti*, ed. Tepedino Guerra A., 1991 (Napoli, 219 p.; Polyaenus, *Stratagems of War*, ed. Krentz P. și Wheeler E.L., 1994 (Chicago), 2 vol., 1125 p.; *Gli stratagemmi di Polieno: introduzione, traduzione e note critiche*, ed. Bianco E., *Fonti e studi di storia antica*, 3, 1997 (Alessandria), 292 p.

[34] Frontinus, *Strategemata*, ed. Ireland R. I., 1990 (Leipzig), XXXIV–129 p.; Sesto Giulio Frontino, *Gli stratagemmi*, ed. Galli F., 1999 (Lecce), 390 p.; Frontin, *Les Stratagèmes*, ed. Laederich P., 1999 (Paris), 283 p.; Pérez Castro L.C., „Acerca de Frontino y ¿ sus? *Strategemata*", *Emerita*, 67, 1, 1999, p. 39–47.

găsi elemente în opera lui Gaius, un jurist din secolul al II-lea[35]. Numeroase alte texte au fost scrise de Tarrutenus Paternus, Venuleius Saturninus, Arrius Menander, Aemilius Macer și autorii din epoca Severilor, Papinian, Paul, Modestin și Callistratus. Ei s-au ocupat în primul rând de subiecte precum mariajul soldaților, testamentele și promovările lor...

După aceea, în timpul Imperiului târziu (sec. IV-V), Roma a avut noi probleme de rezolvat, ceea ce a dus la scrierea de texte încadrabile în categoriile menționate mai sus. Acestea sunt însă mai puțin numeroase și nu manifestă întotdeauna interes pentru perioadele precedente. În ce privește istoria, îl întâlnim pe Aurelius Victor (*Liber de Caesaribus*) și un anonim de la care ne-a parvenit un abstract[36]. Lor li-l adăugăm pe Eutropius[37], pe autorul anonim al *Istoriei Auguste*, o lucrare plină de anacronisme pentru perioada ulterioară dinastiei Severilor[38], și, în fine, Orosius, un preot creștin, prieten cu sfântul Augustin, care dorea să demonstreze că nu creștinii sunt responsabili de toate relele suferite de umanitate, un punct de vedere dificil de contestat[39].

Există autori mai buni și mai utili. Vegetius, care a scris la sfârșitul sec. IV, a avut sentimentul că trăiește o criză gravă[40]. Pentru a o remedia, el propunea o măsură cu adevărat reacționară: revenirea la legiunile Imperiului timpuriu, deoarece ele reușeau să îi înfrângă pe barbari. El încerca deci să recreeze situația din timpul Principatului, cu tot cu inevitabilele anacronisme. Pe de altă parte, Ioannes Laurentius, numit și Lydus, oferă detalii precise, uneori extrase din arhivele administrative. Dar compilațiile juridice sunt de departe cele mai importante[41]. *Codexul Teodosian*, mai ales în cartea VII, conține legi în genere foarte vechi, care fac referire la subiectul nostru, completat prin *Corpus iuris civilis* (529 și 534), care este compus din patru elemente: *Codul Iustinian*, *Digestele*, *Institutiones Justiniani* și *Novelles;* ultimele nu prezintă

---

[35] Gaius, *Institutes*, ed. Reinach J., revizuită de Ducos M., 1951 (Paris), XIX-380 p.

[36] Aurélius Victor, *Livre des Césars*, ed. Dufraigne P., 1975 (Paris), LXIII-279 p. și *Abrégé des Césars*, ed. Festy M., 1999 (Paris), CIX-370 p.

[37] Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, ed. Hellegouarc'h J., 1999 (Paris), LXXXV-417 p., un abreviator care a avut un abreviator la rândul său: Festus (Rufus sau Rufius Festus), *Abrégé*, ed. Arnaud-Lindet M.-P., 1994 (Paris), XLIV-124 p.

[38] *Histoire Auguste* sau *SHA*, 2014 (Paris).

[39] Orose, *Histoires*, ed. Arnaud-Lindet M.-P., 1990-1991 (Paris), 3 vol.

[40] Végèce, s.t., ed. Reyniers F., 1948 (Paris), LXVIII, 173 p.; Publius Flavius Vegetius Renatus, *Abriss des Militärwesens*, ed. Müller F.L., 1997 (Stuttgart), 357 p.; Flavio Vegezio Renato, *Compendio delle istituzioni militari*, ed. Giuffrida-Manmana C., ed. 2., 1997 (Catania), VIII-273 p.; Vegetius, *Epitoma rei militaris*, ed. Reeve M.D., 2004 (Oxford), 180 p.

[41] *Textes de droit romain*, éd. F. Girard, ed. 4, 1918 (Paris), XXIV-920 p.

niciun interes pentru noi, pentru că sunt prea târzii. Câțiva moderni fac apel, de asemenea, la autorii bizantini[42], din păcate prea puțin folositori demersului nostru. Doar doi istorici, Zonaras[43] și Zosimos[44], au citit sursele demne de încredere referitoare la trecutul Romei.

Și nu este totul. Mai adăugăm la cele de mai sus două colecții târzii care oferă o abordare excelentă în ceea ce privește armata romană. Dicționare scrise în Antichitate traduc în latină termeni utilizați în greacă; grație acestor *Glosare* putem propune definiții pentru instituțiile romane[45]. În plus, *Talmudul*, o colecție de texte iudaice, prezintă opiniile rabinilor care menționează câteodată soldați romani[46].

Documentația care ne este oferită de către cărți nu este totuși suficientă. Ar trebui să îi adăugăm informațiile oferite de epigrafie, de numismatică, de papirologie și mai ales de arheologie. O prezentare puțin mai detaliată a acestor discipline se găsește în cartea noastră *Armée romaine sous le Haut-Empire*[47].

Epigrafia, știința care se ocupă de inscripții[48], studiază în primul rând epitafurile, dedicațiile gravate în onoarea împăraților, a nobililor sau a zeilor și diplomele militare, copii autentice după legi, certificate în prezența martorilor, care oferă drepturi soldaților lăsați la vatră[49]. Cunoaștem, de asemenea,

---

[42] *Three Byzantine Military Treatises*, ed. Dennis G.T., în *Dumbarton Oaks Texts*, 9, 1985 (Washington), IX-380 p.; Kaegi W., „Procopius the military historian", *ByzF*, 15, 1990, p. 53-85.

[43] Zonaras, *Opera*, ed. Migne J.-P., retipărită 1977 (Turnhout), 1144 col.

[44] Zosime, *Histoire nouvelle*, ed. Paschoud F., ed. 2, 2000 (Paris), 4 vol.

[45] *Corpus glossariorum latinorum*, ed. Goetz G., 1-7, 1888-1923 (Leipzig), 7 vol.

[46] *Talmud de Jérusalem*, ed. Schwab M., 1871-1890 (Paris), 12 vol.; *Babylonian Talmud*, ed. Epstein I., 1935-1953 (London), 18 vol.

[47] *ARHE*, p. 10-15.

[48] *CIL* și *AE*; vezi nota următoare. Pouilloux J., *Choix d'inscriptions grecques*, 1960 (Paris), 195 p.; *Nouveau choix d'inscriptions grecques*, ed. Institut Fernand Courby, 1971 (Paris), 234 p.; Lassère J.-M., *Manuel d'épigraphie romaine*, 2005 (Paris), 2 vol.; Buonopane A., „Soldati e pratica scritoria: i graffiti parietali", *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 9-19.

[49] *CIL*, XVI, și *Supplementum*; *Roman Military Diplomas 1954-1977*, ed. Roxan M.M., *Univ. of London, Instit. of Arch., Occasional Publication*, 2, 1978 (London), 118 p., *Roman Military Diplomas 1978-1984*, *ibid.*, 9, 1985 (London), p. 119-231, *Roman Military Diplomas 1985-1993*, *ibid.*, 14, 1994 (London), p. 233-362 și *Roman Military Diplomas IV*, ed. Roxan M. și Holder P., *BICS*, Suppl., 82, 2003 (London), XX-313 p.; Holder P., *Roman Military Diplomas*, 5, *BICS*, Suppl., 88, 2006 (London), XVI, p. 677-987. Comentarii: *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militardiplome als historische Quelle*, ed. Eck W. și Wolff H., *Passauer historische Forschungen*, 2, 1986 (Köln - Wien), 615 p.; Valvo A., *„Veterani ex legionibus instrumentum accipere non solent"*, *Athenaeum*, 91, 1, 2003, p. 173-184; Eck W.,

țigle ștampilate cu numele unităților și alte feluri de inscripții. Aceste texte sunt contemporane cu faptele la care fac referire, de unde rezultă și interesul pentru ele. Dar ele se adresează unor cititori inițiați, unor persoane care cunoșteau realitățile la care ele fac referire; de aici rezultă și dificultatea lor. De fapt, se întâmplă câteodată ca anumite titluri să nu fie cunoscute din alte surse și rămân astfel misterioase, de exemplu *ad fiscum*, *ad praepositum* sau *conductor*[50]. În consecință, epigrafia ridică o serie de probleme la care nu aduce soluții[51]. Păcat!

Acest dosar s-a îmbogățit de câțiva ani grație unor noi documente care și-au făcut apariția[52]. Este vorba despre tăblițele de lemn descoperite la Vindonissa (Windisch, Elveția) și Vindolanda (Marea Britanie) și de cioburi de ceramică sau ostraca refolosite ca schițe sau pentru mesaje scurte, descoperite la Gholaia, (Bu Njem, Libia), la Mons Claudianus, la Krokodilô și la Didyma (Egipt).

Situată între epigrafie și iconografie, numismatica, știința monedelor[53], combină texte scurte și imagini stilizate; ea ne permite să știm cum puterea politică își concepea rolul său militar. Numeroase legiuni au avut onoarea să își vadă gravat numele pe denari, fără îndoială drept mulțumire pentru un ajutor puternic oferit în momentul unui conflict politic.

Ne îndepărtăm puțin de epigrafie cu papirologia, care ne oferă numeroase informații despre viața cotidiană a militarilor[54]; unii dintre ei ne-au

---

„Recht und Politik in den Bürgerrechtskonstitutionen des römischen Kaiserzeit", *SCI*, 29, 2010, p. 33–50. Putem actualiza cu *AE*.

[50] Seria misterelor: *CIL*, 3, 7 326; 5, 8 278; 6, 3 558; 11, 5 215; *AE*, 1969–1970, 583.

[51] A se vedea Domaszewski A. von, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, reeditată. Dobson B., 1967 (Köln), LXII, 375 p.; *La Hiérarchie*, 1995 (Paris), 480 p. După 1967 putem actualiza cu *AE*.

[52] Bowman A.K. și Thomas J.D., *The Vindolanda Writing Tablets. Tabulae vindolandenses*, 1, 1974 (Newcastle), 32 p., 2, 1994 (London), 440 p., și 3, 2003 (*ibid.*), 184 p.; Marichal R., *Les ostraca de Bu Njem*, *Libya Antiqua*, Suppl., 7, 1992 (Tripoli), 284 p.; *Mons Claudianus. Ostraca graeca et latina*, 1 și 2, ed. Bingen J. *et alii*, *IFAO*, *Documents de fouilles*, 29, 1992, 198 p. – XXXIII pl. și 32, 1997, 312 p. – LXII pl.; *La route de Myos Hormos*, Cuvigny H. ed., 2003 (Cairo), 2 vol.; *Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice*, 2, 2005 (Cairo), XI, 283 p.; *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert oriental d'Égypte*, ed. *ead. et alii*, 2, *Les Textes*, *Praesidia du désert de Bérénice*, 4, 2012 (Cairo), 435 p.

[53] Mattingly H.H. și Sydenham E.A., *The Roman Imperial Coinage*, 1, 1923 și următoarele. (London), 5 vol. (Imperiul Timpuriu), și *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 1, 1923 și următoarele. (London), 6 vol.; Banti A. și Simonetti L., *Corpus nummorum romanorum*, 1974–1979 (Firenze), 15 vol.; *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*, din 2001 (Paris), în curs. Rebuffat F., *La Monnaie dans l'Antiquité*, 1996 (Paris), 271 p.; *Dictionnaire de numismatique*, ed. Amandry M., 2001 (Paris), 628 p.

[54] Calderini A., *Papiri*, 1, *Guia allo studio della papirologia antica greca e romana*, ed. 2, 1944

lăsat chiar dosare bogate și complexe. Marea majoritate a papirusurilor au fost descoperite în Egipt, ceea ce limitează scopul lor, dar nu și interesul.

Toate documentele tocmai menționate au fost descoperite grație arheologiei. Această știință, aflată în plină expansiune, ne oferă o cantitate enormă de informații. Domeniul ei de studiu nelimitat și numărul cercetărilor crește într-o manieră extraordinară[55]. În ceea ce privește armata romană, săpăturile ne permit să regăsim sculpturi[56], obiecte și construcții monumentale. Din ele rezultă în primul rând echipamente, mai ales armament, atât ofensiv, cât și defensiv, al cărui rol este deseori explicat prin basoreliefuri; acestea din urmă permit reconstituirea echipamentului de care dispunea un soldat la un moment dat[57]. Săpăturile au scos, de asemenea, la iveală sisteme defensive, unele liniare (zidurile din Marea Britanie și din alte zone), iar altele punctuale (castre)[58]. Este deci posibil să construim teorii privind organizarea strategică a diferitelor regiuni din imperiu.

Stelele funerare ne permit să descriem soldații cu precizie; ele conțin fie un relief, fie o inscripție, fie cele două elemente la un loc. Noi credem că această artă a luat naștere în Italia la finalul epocii republicane și că

(Milano), 216 p.; Bataille A., *Traité d'études byzantines*, 2, *Les papyrus*, 1955 (Paris), 97 p.; Fink R.O., *Roman Military Records on Papyrus, Philological Monographs of the American Philological Association*, 26, 1971 (Ann Arbor), XVII, 564 p.

[55] Gros P., *L'Architecture romaine*, 1998 și 2001 (Paris), 2 vol.; Jockey Ph., *L'Archéologie*, 1999 (Paris), 399 p.; Djindjian F., *Manuel d'archéologie*, 2011 (Paris), 592 p. A se vedea în primul rând Fischer Th., *Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte*, 2012 (Regensburg), 415 p.

[56] Schleiermacher W., *Römische Reitergrabsteine. Die kaiserzeitlichen Reliefs des triumphierenden Reiters, Abh. z. Kunst Musik und Literaturwiss.*, 338, 1984 (Bonn), 273 p.; Peretz D., „Militay Burial and the Identification of the Roman Fallen Soldiers", *Klio*, 87, 1, 2005, p. 123-138.

[57] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993 (Paris), 287 p.; Bishop M.C. și Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, ed. 2, 2005 (London), 232 p. Vezi și Zwikker W., *Studien zur Markussäule*, 1, 1941 (Amsterdam), VIII, 282 p.; *La colonna di Marco Aurelio*, ed. Caprino C. *et alii*, *SMCR*, 5, 1955, 124 p. - 91 pl.; *La colonna Traiana*, ed. Settis S. *et alii*, 1988 (Torino), 597 p.; Coarelli F., *La Colonna Traiana*, 1999 (Roma), VIII, 273 p.; *Autour de la colonne Aurélienne*, ed. Scheid J. și Huet V., *Bibliothèque de l'École des hautes études, Sciences religieuses*, 108, 2000 (Turnhout), 446 p., în special Balty J., „L'armée de la colonne Aurélienne", p. 197-203 (despre cum să creezi impresia unei mulțimi pe o suprafață limitată); Galinier M., *La Colonne Trajane et les forums impériaux, CÉFR*, 382, 2007 (Paris - Roma), 303 p. - LXXXI pl.; Depeyrot G., *Légions romaines en campagne. La colonne Trajane*, 2008 (Paris), 248 p. De asemenea: Franzoni C., *Habitus atque habitudo militis. Monumenti funerari di militari nella Cisalpina romana, Studia archaeol.*, 45, 1987 (Roma), 152 p.; Fischer Th., lucrarea citată.

[58] Seria „congreselor de *limes*".

soldaţii au fost cei care au dus-o mai departe în provincii. Legionarii sosiţi din peninsulă şi-au gravat pe monumente ceea ce au văzut în patria lor; ei au fost imitaţi de recruţii proveniţi din alte provincii. Defuncţii erau reprezentaţi în diverse ipostaze, în calitate de civili, de militari sau de civili cu elemente militare; ei făceau parte atât din legiuni, cât şi din unităţile auxiliare.

Soldaţii după *Germania romana*, 1924, III

Îmbrăcăminte	Civilă	Mantie (în picioare)	I, 1 şi 3
		Togă (în picioare)	II, 1–4; XVIII, 2–4 şi 6
		Togă (banchet funerar)	X, 2 şi 4; XI, 3–4
	Militară	Vezi mai jos	
	Mixtă	În picioare	III,3
		Banchet funerar, calul într-o parte	XI, 1–2
Echipament militar	Legionar		III, 1
	Legionar purtător de insigne	*Aquilifer*	V, 3
		Signifer	V, 1
		Imaginifer	IV, 2
	Auxiliar	Arcaş	I, 3
		Călăreţ	V, 1–4; VIII, 1–4, XXIX, 2–4
		Călăreţ ucigând un inamic căzut la pământ	V, 4; VII, 1–3

De obicei, soldatul îşi pregătea un mormânt pentru sine însuşi, uneori pentru soţia sa (XXXII, 2 şi 4; XXXIII, 1 şi 3), rareori şi chiar mai parcimonios, pentru familia sa (XV, 1; XVI, 3; XVII, 4).

Pe lângă analizele tradiţionale, au apărut şi metode noi. Fotografia aeriană (satelitară) a condus la descoperirea unor tabere, de exemplu, castrul legionar de la Mirebeau în departamentul Côte-d'Or. Trebuie amintiţi şi amatorii pasionaţi de reconstituiri istorice, ceea ce englezii denumesc *reenactment* (Hermine Street Guard a stabilit principiul în Anglia, urmată apoi de numeroase alte asociaţii precum Legio VIII Augusta în Franţa). Aceste asociaţii nu servesc doar la crearea unor spectacole pentru publicul larg; cercetările întreprinse ne permit să înţelegem mai bine dispoziţia diferitelor piese de armament şi modul lor de funcţionare.

Bucuria cea mai mare a istoricului constă în posibilitatea de a avea la dispoziție mai multe surse pentru același subiect, considerăm noi. Această bucurie este rară, din păcate.

ȘTIINȚA RĂZBOIULUI ȘI ȘTIINȚA LUPTEI

Reflecțiile asupra celor două domenii de studiu reprezentate de război și de bătălie pornesc din vechime. Am văzut că ele au înflorit în timpul Antichității și trebuie să sperăm că cititorul nu ne va trage la răspundere pentru acest neologism care este „machelogia, știința luptei" (din grecescul *machè*, „luptă"); noi l-am inventat pentru a putea stabili o paralelă cu polemologia. Dezbaterea la care aceste două concepte a dat naștere a cunoscut un nou avânt în perioada Renașterii. În mod evident, nu intră în discuție să reluăm aici întregul dosar al problemei; ne-ar plăcea totuși să punctăm principalele etape și să menționăm principalele lucrări care au marcat evoluția gândirii de acum cinci secole, precum și autorii a căror gândire ne permite să înțelegem ce s-a întâmplat în Antichitate, mai ales că acești savanți de multe ori cunoșteau foarte bine această epocă[59].

După cum ar trebui să ne așteptăm, dacă dorim să admitem că civilizația noastră a reînflorit în Italia în timpul Renașterii, în această țară și în această perioadă s-a născut literatura războiului, astfel încât autorii antici au fost foarte mult utilizați. Două nume ies în evidență. Niccolò Machiavelli[60], care a scris *Principele* în 1515, cunoștea bine autorii clasici, mai ales pe Xenofon și Aristotel. Dorind unitatea Italiei, el a descris situația politică și militară din perioada sa cu un amestec de bun-simț care nu are nimic foarte inovator și puțin cinism, de exemplu atunci când citează proverbul: „Războiul dă naștere hoților, iar pacea îi spânzură". Deoarece a atacat puternic Biserica și în special puterea seculară a acesteia, el a fost caricaturizat: s-a făcut din „machiavelism" un cinism fără limite, este o invenție a catolicilor și a protestanților, care au căzut pentru prima dată de acord. Contemporan și prieten cu Machiavelli, Francesco Guicciardini, François Guichardin[61] în franceză, ne-a lăsat o *Istorie a Italiei* publicată între 1537–1540; el împărtășește ideile

[59] Gat A., *History of Military Thought*, 1996 (Oxford), XIII, 890 p.; Audouin-Rouzeau S., *Combattre*, 2008 (Paris), 320 p.; Brisset J.-V., *Manuel de l'outil militaire. Comprendre le fonctionnement des armées*, 2012 (Paris), 200 p.

[60] Machiavel N., *Le Prince*, traducere în franceză, 2008 (Paris), 201 p. și *L'Art de la guerre*, traducere în franceză, 2011 (Paris), 312 p.; vezi *The Cambridge Companion to Machiavelli*, ed. Najemy J.M., 2010 (Cambridge), 304 p.

[61] Guichardin F., *Opere*, 1953 (Milano-Napoli), XVII, 1092 p.

lui Machiavelli, la care adaugă pesimismul său, și mai ales distinge realitățile, pe care el le preferă ideologiei. Interesul pentru cei doi gânditori constă în aceea că ei leagă îndeaproape războiul de politică, o metodă care trebuie aplicată și pentru perioada Antichității.

Cât despre romani, care, după cum am mai spus, au inventat dreptul, terenul a fost studiat foarte devreme de Hugo Grotius, care în a sa *De iure belli ac pacis libri tres*, apărută în 1625, a pus bazele reglementărilor internaționale, bazându-le pe dreptul natural.

Francezii au preluat ștacheta de la italieni în ceea ce privește studiul războaielor, mai ales în domeniul tacticii și al strategiei. Este oare folositor să insistăm asupra lui Vauban? Mai cunoscut grație construcțiilor decât scrierilor sale militare, oarecum împrăștiate în munca sa laborioasă, el a reînnoit poliorcetica și artileria pentru a contracara dezvoltarea utilizării prafului de pușcă. Războiul l-a inspirat în mod egal și pe celebrul Guibert[62]. Printre alte contribuții, acest autor a demonstrat că tactica nu valorează nimic fără antrenament. În plus, el indica faptul că strategul trebuie să își cunoască inamicii, că armata sa nu poate realiza nimic fără suportul națiunii, al civililor și că acesta trebuie să supravegheze cu atenție procesul de recrutare. În fine, el nu neglija logistica, citându-l pe Cato: „Războiul alimentează războiul." Toate aceste aspecte, antrenamentul, politica, economia, societatea și psihologia colectivă sunt prezente în războaiele romanilor.

Clausewitz și Jomini ne amintesc de Guichardin și Machiavelli: precum cei din urmă, ei au studiat războiul ca un moment al politicii și au definit „paradigma napoleoniană", care se bazează pe naționalism și militarism și pe căutarea victoriei totale prin ofensivă[63]. Ca și Machiavelli, C. von Clausewitz este victima unei deformări în maniera de gândire, deformare cauzată de o lectură grăbită a scrierilor sale și de citări în afara contextului. I-am atribuit, de fapt, un alt monument de cinism: „Războiul este continuarea politicii prin alte mijloace." Dar el a afirmat de asemenea: „Războiul este un instrument al politicii; în niciun caz el nu trebuie considerat ca o activitate de sine stătătoare." De fapt, Clausewitz și Jomini au fost foarte marcați de parcursul lui Napoleon I și au încercat o descriere, nu lansarea de judecăți morale. Deci pentru Clausewitz[64], care s-a inspirat în special din A. Rühle

[62] Guibert, J.A.H. de, *Essai général de tactique*, 1772 (London), retipărită. 2004 (Paris), XXXV-233 p., și *Essai général de tactique et traité de la force publique*. Écrits militaires 1772-1790, 1977 (Paris), 377 p.

[63] Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013 (Paris), p. 95-151.

[64] Clausewitz C. von, *De la guerre*, traducere în franceză. 1999 (Paris), 348 p., și *Théorie du combat*, traducere în franceză, 1998 (Paris), 106 p. Despre acest autor: Aron R., *Penser la*

von Lilienstern[65], războiul este rezultatul conflictelor dintre State, ceea ce înseamnă că el este un fenomen cultural şi nu natural. Trebuie să îl abordăm doar cu prudenţă, deoarece el se desfăşoară în „ceaţă" şi este un „cameleon": este dificil să vedem realitatea şi să prezicem deznodământul. Niciodată garantat, succesul implică în mod obligatoriu un acord între popor, guvern şi liderul (sau liderii) militari, „remarcabila trinitate".

A. de Jomini a urmat aceleaşi căi, deşi s-a poziţionat ca rival al lui Clausewitz[66]. Reţinem excelentele definiţii pe care ni le-a lăsat: „Strategia este... arta de a îmbrăţişa întregul teatru de război... Tactica este arta luptei pe teren." Să ne mai amintim că cercetările corporaţiei RAND, din Statele Unite, au fost influenţate de Clausewitz şi Jomini[67]. Cu toate acestea, cei doi autori nu reprezintă unanimitatea, iar K.-W. von Willisen[68] a propus o teorie radical opusă. Din punctul său de vedere, războiul nu are nimic de-a face cu politica şi răspunde unei logici perfecte; el se referă doar la tactică şi la strategie. Remarcăm, cu toate acestea, că el nu a avut succes printre moderni, cel puţin, doar atât putem afirma despre aceasta. În contrapartidă, bazându-se pe o altă disciplină, etologia sau ştiinţa comportamentului, Konrad Lorenz contrazice afirmaţiile lui Clausewitz: uneori a fost înţeles, de exemplu de Robert Ardrey[69]. El estima că există în oameni o agresivitate naturală şi că este necesar a o utiliza într-un mod inteligent, mai ales în cazul luptei[70]. În ceea ce priveşte originile războiului şi pentru a aprofunda aceste idei, ne vom referi la Alain Joxe[71].

Literatura revine la problematica militară odată cu Charles Ardant du Picq[72]. Acest ofiţer, mort în luptă în 1870 şi care dorise în primul rând să îmbunătăţească eficacitatea armatei franceze, a plasat în centrul gândirii sale

---

guerre, 1976 (Paris), 2 vol., „Clausewitz et l'État", *Annales* (*ESC*), 1977, p. 1255–1267 şi *Paix et guerre entre les nations*, ed. 8., 1984 (Paris), 794 p.; Lefort C., „Lectures de la guerre: le Clausewitz de R. Aron", *Annales* (*ESC*), 1977, p. 1268–1279.

[65] Rühle von Lilienstern A., *Vom Kriege*, 1814 (Frankfurt am Main), 132 p.

[66] Jomini A. H., *Histoire critique et militaire des campagnes de la Révolution*, 1842 (Bruxelles), 4 vol., şi *Précis de l'art de la guerre*, traducere în franceză, 2008 (Paris), 303 p.

[67] Institut american care studiază legăturile dintre politică şi strategie.

[68] Willisen K.-W. von, *Théorie de la grande guerre*, traducere în franceză, 2004 (Paris), 243 p.

[69] Ardrey R., *La Loi naturelle*, 1971 (Paris), 447 p.; Ardrey R. şi Huguet Ph.-V., *Les Enfants de Caïn*, 1963 (Paris), 347 p.; Ardrey R. şi Meunier D., *Et la chasse créa l'homme*, 1977 (Paris), 303 p.

[70] Lorenz K., *Das sogennante Böse*, 1976 (München), 261 p., şi *Das Wirkungsgefüge der Natur und das Schicksal des Menschen*, ed. Eibl-Eibesfeldt I., 1978 (München-Zürich), 367 p.

[71] Joxe A., *Voyage aux sources de la guerre*, 1991 (Paris), 443 p.

[72] Ardant du Picq Ch., Études sur le combat, prefaţă. de Thorette B. şi Frémeaux J., 2004 (Paris), 254 p.

soldatul simplu; în consecinţă, el a privilegiat tactica. Departe de el de a fi un fanatic al războiului, mărturisea că „o armată este un lucru monstruos". El amintea un adevăr în mod curios uitat deseori: „Lupta este scopul final al armatelor." Un alt adevăr pe care nu ar fi rău să îl reamintim: „Omul nu merge în război pentru luptă, ci pentru victorie." Principala sa contribuţie constă în a evidenţia ceea ce simte un soldat, o analiză reluată foarte pe larg de J. Keegan o sută de ani mai târziu. El afimă că omul care merge la luptă caută victoria şi resimte în primul rând sentimentul fricii. Acest sentiment este atenuat de mai mulţi factori: disciplina, jurământul, prestigiul comandantului, moralul, antrenamentul şi o contrapondere la frică exercitată de jandarmeria din zilele noastre, iar în armata romană de soldaţii din cea de-a treia linie, *triarii*.

La începutul secolului al XX-lea, H. Delbrück reintroducea în dezbatere Antichitatea[73]; el a revenit într-o manieră la fundamente, legând războiul şi politica. Ulterior, J. Kromayer şi G. Veith[74] au introdus armata printre preocupările lor prin intermediul logisticii, deci al economiei.

Războiul din 1914-1918, care i-a influenţat fără îndoială pe Kromayer şi Veith, a dat naştere unei literaturi foarte bogate. Nu se pune problema de a menţiona în aceste pagini pe toţi acei autori dintre care unii au fost interesaţi de Antichitate. Celebrul Ludendorff a inventat noţiunea de război total[75], care mobilizează atât soldaţii, cât şi populaţia civilă şi care are ca scop nu doar distrugerea forţelor militare ale inamicului, ci şi capacităţile sale economice şi habitatul, totul pentru a-l forţa să cedeze. Din partea britanicilor provine cel care este, fără îndoială, cel mai mare gânditor al acestui domeniu, B. Liddell Hart[76], specializat în primul rând în strategie. Activ atât în timpul, cât şi după cel de-al Doilea Război Mondial, el a inventat noţiunile de „mare strategie" (care ia în considerare toate mijloacele, în primul rând economice, fapt ce apropie această noţiune de ceea ce gândea Ludendorff) şi de „strategie indirectă" (care pune în practică mijloace militare şi psihologice pentru obţinerea victoriei). Din partea francezilor nu putem cita decât două nume. Foch concepea războiul ca o materie de studiu şi recomanda o gândire aprofundată asupra subiectului[77]. Cât despre generalul şi omul politic de

[73] Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, 1, *Das Alterthum*, 1900 (Berlin), XVI, 619 p.

[74] Kromayer J. şi Veith G., *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer*, 1928 (München), IX-649 p.

[75] Ludendorff E., *La Guerre totale*, traducere în franceză, 1937 (Paris), 139 p.

[76] Liddell Hart B. H., *Paris, or the Future of War*, 1925 (New York), 420 p. şi *Stratégie*, traducere în franceză, 1999 (Paris), 436 p.

[77] Foch F., *Des principes de la guerre*, 2007 (Paris), XVII, 317 p.

Gaulle[78], el afirma că „războiul (este) un judecător fără măruntaie, dar nu și fără echitate". De fapt, scrie el, comandantul militar trebuie să ia în considerare regimul și instituțiile, economia, societatea, nu trebuie să neglijeze nici recrutarea soldaților, nici inamicul și nici geografia. Această concepție este în fond foarte apropiată de ceea ce scriau romanii și Guibert.

Al Doilea Război Mondial a relansat dezbaterile, care s-au dezvoltat apoi de o manieră extraordinară. În ceea ce privește perioada care a urmat acestui conflict, să menționăm prezența marxiștilor, mai ales a lui Y. Garlan, în dezbaterea dintre istoricii Antichității și, de asemenea, o imagine nemiloasă elaborată de antimarxistul M. Raskolnikoff[79]. Pentru ceilalți, raportul este simplu: ei au reluat problematica strămoșilor, război și politică, economie, societate etc., și au aprofundat-o. Pe plan ideologic s-a născut o nouă disciplină: polemologia; fondatorul său, Gaston Bouthoul, studia războiul pentru a instaura pacea[80]; mergând mai departe, alți autori au fondat știința păcii, irenologia[81]. În plan tactic se naște de asemenea o inovație majoră, problema luptei de gherilă, care opune armate moderne unor insurgenți în țări din lumea a treia. În acest sens, un răspuns nou adus acestei provocări este oferit într-o celebră carte de David Galula[82]; vedem că el nu a reacționat precum Cezar; este adevărat că „iudeo-creștinismul" și drepturile omului se regăsesc în lucrare.

În cadrul celor mai noi cercetări, trebuie să facem distincția între istoricii Antichității și specialiștii în război.

Deși anglo-saxonii au continuat în mod firesc să își publice lucrările lor despre istoria militară, în general latinii și în particular francezii au înregistrat o întârziere pe care încearcă să o depășească. Din prima categorie, patru autori au avut o importanță deosebită și, din această cauză, au dat

---

[78] Gaulle Ch. de, *La France et son armée*, 1943 (Beirut), 307 p., și *Le Fil de l'épée*, retipărită, 1996 (Paris), 207 p.

[79] Garlan Y., „Éléments de polémologie marxiste; à propos des *formes qui précèdent la production capitaliste*", *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux*, 1974 (Paris), p. 139-145; Raskolnikoff M., *La Recherche soviétique et l'histoire économique et sociale du monde hellénistique et romain*, 1975 (Strasbourg), 379 p. (lucrare profund recomandată).

[80] Bouthoul G., *La Guerre*, 1953 (Paris), 127 p. și *Traité de polémologie*, ed. 2, 1970 (Paris), 560 p.

[81] Galtung J., *Peace by Peaceful Means*, 1996 (Oslo), VIII, 280 p., și *Searching for Peace*, 2000 (London), VIII, 290 p.; Hassner P., *Guerres et sociétés: États et violence après la guerre froide*, 2003 (Paris), 615 p. și *Justifier la guerre? De l'humanitaire au contre-terrorisme*, 2005 (Paris), 364 p.

[82] Galula D., *Contre-insurrection*, Prefață de Petraeus D. H., traducere în franceză, 2008 (Paris), XXVII, 213 p.

naştere la controverse. J. Keegan, care se raliază perspectivei lui Ch. Ardant du Picq, a atras atenţia asupra soldaţilor şi a bătăliei[83]. Rămânem în teritoriul tacticii cu lucrările semnate de A.K. Goldsworthy[84] şi V.D. Hanson[85]. E.N. Luttwak, la rândul său, s-a orientat spre strategie, într-o lucrare care a fost extrem de lăudată până în ziua când acest autor s-a alăturat lui Ronald Reagan[86]. Unii cititori i-au descoperit apoi defectele; noi vom reveni la carte (desigur vom găsi alte defecte sau chiar aceleaşi la Hanson, care a urmat aceeaşi cale, de data aceasta contra lui Barack Obama). Din rândurile latinilor – care ne vor ierta că nu îi citâm aici pe toţi –, doi autori vor fi utilizaţi în mod special aici: G. Brizzi, pentru explicaţiile sale despre bătălii[87], şi pe L. Loreto pentru o lucrare de sinteză de un interes excepţional[88]. În Franţa a fost nevoie de mult curaj şi încăpăţânare pentru a trece peste dispreţul contemporanilor noştri faţă de istoria militară. Ph. Contamine (Evul Mediu), A. Corvisier (Epoca Modernă)[89], P. Renouvin şi A Martel (Epoca Contemporană) au deschis calea. Lucrările lor au dat naştere unei „noi istorii militare", globale, care studia războiul în funcţie de politic, economic, societate şi de cultură[90].

Să părăsim Antichitatea. Pe scară mai largă şi în domeniul războiului, numele lui M. Van Creveld se impune, fie că discutăm despre tactică, strategie sau logistică[91]. Există acum manuale foarte bune în limba franceză, manuale scoase de autori provenind din medii diferite, precum É. Muraise[92],

---

[83] Keegan J., *The Face of Battle*, 1976 (London), traducere în franceză, *Anatomie de la bataille*, 1993 (Paris), 324 p. şi *Histoire de la guerre*, traducere în franceză, 1996 (Paris), 139 p.

[84] Goldsworthy A.K., *Les Guerres romaines*, traducere în franceză, 2001 (Paris), 224 p.

[85] Hanson V.D., *Le Modèle occidental de la guerre*, traducere în franceză,1990 (Paris), 298 p.; vezi Howard M., *La Guerre dans l'histoire de l'Occident*, traducere în franceză, 1990 (Paris), 160 p.; Dawson D., *The Origins of Western Warfare. Militarism and Morality in the Ancient World*, 1996 (London), VIII, 203 p.

[86] Luttwak E.N., *La Grande Stratégie de l'Empire romain*, prefaţă de Laederich P., urmată de Wheeler E., *Limites méthodologiques et mirage d'une stratégie romaine*, traducere în franceză, ed. 2, 2009 (Paris), 428 p.

[87] Brizzi G., *Le Guerrier de l'Antiquité classique*, traducere în franceză, 2004 (Paris), 258 p., coll. „L'art de la guerre", éditions du Rocher (ediţia reactualizată *Il guerriero, l'oplita, il legionario*, ed 2., 2008, Bologna, 238 p.).

[88] Loreto L., *Per la storia militare del mondo antico*, 2006 (Napoli), XIII, 257 p.

[89] Corvisier A., *Dictionnaire d'art et d'histoire militaires*, 1988 (Paris), XII, 884 p.

[90] Loreto L., opera citată, p. 173-176.

[91] Van Creveld M., *Supplying War*, 1977 (Cambridge - New York), VIII, 284 p., *La Transformation de la guerre*, 1998 (Paris-Monaco), 318 p. şi *Les Femmes et la guerre*, 2002 (Paris-Monaco), 306 p.

[92] Muraise E., *Introduction à l'histoire militaire*, 1964 (Limoges), 368 p.

J. Doise[93] și J.-F. Phélizon[94] sau chiar H. Couteau-Bégarie[95]. O carte tradusă foarte recent, datorată unei englezoaice, B. Heuser, ne permite să actualizăm discuția privind domeniul strategiei[96]; o altă lucrare care tocmai a fost publicată ne oferă cheia pentru înțelegerea războiului[97].

În fine, colapsul țărilor comuniste a dat naștere unei dezbateri care privește viitorul civilizației noastre și care reflectează la realitățile lumii romane. Francis Fukuyama considera că istoria se va opri din clipa când un singur Stat ar prevala asupra celorlalte datorită bogăției și armatei sale (el se gândea la Statele Unite, noi îl vom înțelege); Samuel Huntington a remarcat că „micul război", mereu posibil, făcea imposibil un astfel de dezechilibru și că noi pericole se profilau la orizont[98]. Câțiva autori contemporani cred că războiul a devenit depășit. Nu putem decât să sperăm că ei au dreptate.

CONCLUZIE

Un obiectiv se impune: recitirea textelor antice, deoarece ele sunt clare (mai mult sau mai puțin, e adevărat) și deoarece multe dintre ele nu au fost exploatate drept surse de către istoria militară. Dar dacă noi ne dorim să înțelegem ce a reprezentat războiul roman, nu ne putem lipsi de clarificările aduse de toate științele auxiliare pe care le-am enumerat și va fi necesar să se clarifice sau să se completeze, după caz, scrierile anticilor: este imposibil să neglijăm arheologia, epigrafia, numismatica și papirologia. Dar trebuie să mergem cu un pas mai departe decât cercetările tradiționale, limitate la examinarea armatei ca instituție; este important și indispensabil să utilizăm concepțiile actuale despre tactică și strategie, mai ales cele care au fost elaborate de specialiștii în război și de istoricii din perioadele mai recente.

---

[93] Doise J., *Du combat antique au combat moderne*, 1999 (Paris), 223 p.

[94] Desportes V., *Comprendre la guerre*, ed. 2, 2001 (Paris), 399 p.; Desportes V. și Phélizon J.-Fr., *Introduction à la stratégie*, 2007 (Paris), 282 p.

[95] Couteau-Bégarie H., *Traité de stratégie*, ed. 3, 2002 (Paris), 1030 p.

[96] Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013 (Paris), 430 p.

[97] *La Guerre*, ed. Holeindre, J.-V. și Testot L., 2014 (Auxerre), 271 p. (vezi p. 58-64).

[98] Fukuyama F., *La Fin de l'histoire et le dernier homme*, traducere în franceză, 1992 (Paris), 451 p.; Huntington S.P., *Le Choc des civilisations et l'avenir du monde*, traducere în franceză, 1994 (Paris), 477 p.; Camous T., *Orients Occidents, 25 siècles de guerre*, 2007 (Paris), 438 p.

APENDICE

1. Un caz particular

Mai mulţi strategi contemporani dau dovadă de o admiraţie fără margini pentru strămoşii lor chinezi, începând cu Sun Zu şi până la Mao Zedong; ei cred că vor găsi acolo ideile care au fost omise de Occidentali[99]. În faţa acestui fenonem sunt posibile două atitudini: fie încuviinţarea, fie refuzul mirajului oriental. Pe de o parte, aceste scrieri dau dovadă de o inteligenţă evidentă. Pe de altă parte, ideile care s-ar putea găsi acolo, cel puţin în ceea ce priveşte stratagemele, sunt menţionate în colecţiile greceşti sau latine, iar altele relevă cel mai elementar bun-simţ. Dar, după cum ştim, iarba este mai verde de partea cealaltă a gardului.

2. Al doilea caz particular

La ora actuală, istoricii Antichităţii se împart în două categorii. Unii sunt interesaţi, cu o precizie obsedantă, doar de erudiţia pură, mai ales de date: X a fost pretor în 152 şi nu în 150; Y a fost consul în 202 şi nu în 200 etc. Este cam puţin. Ceilalţi se arată la fel de preocupaţi de cronologie, dar încearcă în plus să înţeleagă şi să explice: ce înseamnă acest titlu? Care era rolul acestui funcţionar? etc. Probabil aceasta reprezintă esenţa pentru un istoric.

[99] *Les Trente-Six Stratagèmes*, ed. în franceză Kircher F., 2001 (Paris-Monaco), 270 p. (târzie); Sun Tzu, *L'Art de la guerre*, traducere în franceză, 2000 (Paris), 328 p. şi Alexander B., *Sun Tzu ou l'art de gagner des batailles*, traducere în franceză Bersani J., 2012 (Paris), 304 p.

CAPITOLUL I
ARMATA CA INSTITUȚIE

În mod paradoxal, armata romană reprezenta o instituție la fel ca celelalte și totuși diferită de acestea. Pe de o parte, ea era divizată în celule (unitățile), organizate într-o ierarhie și compuse din bărbați aleși (recrutarea). Pe de altă parte, ea fusese instituită pentru a lupta. Aceste caracteristici explică rolul jucat de armată în viața imperiului.

UNITĂȚILE

Armata romană din timpul Principatului a fost reorganizată de Augustus, care, prelungind un proces inițiat cu două secole în urmă, a permis ca aceasta să devină permanentă, profesionistă și să se sedentarizeze. În acest scop, el a fixat salariile și pensiile, pentru care a instituit un fond, *aerarium militare*, alimentat printr-un impozit special; de asemenea, el a creat și unități noi[100]. Acest ansamblu s-a modificat puțin de-a lungul a două secole, iar cel de-al doilea mare reformator al său a fost Septimius Severus[101]. Acesta din urmă a crescut efectivele armate, a mărit salariile, a îmbunătățit aprovizionarea taberelor și a permis soldaților să trăiască împreună cu femeile lor când nu erau în timpul serviciului. Subofițerii au primit dreptul de a crea asociații, colegiile militare. Și toți au primit onoruri.

Diversitatea și ierarhia unităților explică parțial eficacitatea lor. Augustus și-a divizat armata în trei mari părți: garnizoana Romei, armata din provincii și marina. Ierarhia lor e menționată în testamentul său[102], care menționa

[100] Tacite, *H*, II, 89, 2; *An*, IV, 4, 5 și 6. Keppie L., „The changing face of the Roman Legions (49 BC – AD 69)", *PBSR*, 65, 1997, p. 89–102, și *The Making of the Roman Army, from Republic to Empire*, ed. 2, 1998 (London), 288 p.

[101] Hérodien, III, 8, 5. Smith R. E., „The army reform of Septimius Severus", *Historia*, 21, 1972, p. 481–500; Handy M., *Die Severer und das Heer*, 2009 (Berlin), 283 p.

[102] Tacite, *An*, I, 8, 3.

1 000 de sesterți pentru fiecare pretorian, 500 fiecărui *urbanicius*, 300 pentru un legionar și pentru un soldat din cohortele de cetățeni romani și nimic pentru celelalte trupe auxiliare și marinarii.

Garnizoana Romei

Garnizoana Romei, *urbanus miles*, cum sunt numiți de Tacitus[103], conținea două mari tipuri de unități, ele însele ierarhizate între ele, plus alte trupe mai mult sau mai puțin estimate.

Am afirmat deja că pretorienii reprezentau elita elitelor[104]; ei formau garda imperială. Acești infanteriști grei erau împărțiți în nouă cohorte, numerotate de la I la IX, și care aveau, în teorie, 500 de soldați (cohorte numite *quingenaria*), la care trebuie să mai adăugăm câțiva călăreți[105] (suprafața taberei ocupată de aceștia începând cu anul 23, aflată pe colina Esquilina, de aproximativ 18 hectare, ne împiedică să presupunem efective de 1 000 de oameni, așa cum au făcut unii istorici)[106]. Aceste cohorte au fost create în anul 27 sau 26, iar comandantul lor, prefectul pretoriului, a fost instituit în anul 2 a.Chr., dar emblema lor, scorpionul, le-a fost oferită de Tiberius. În anul 47 au mai fost create trei cohorte pretoriene suplimentare. În anul 69, în timpul războiului civil, Vitellius le-a mărit numărul la 16 și efectivele, cel puțin teoretic, la 1 000 de oameni[107]. Bun administrator, Vespasian le reduce numărul la nouă cohorte și efectivele la 500 de soldați. Domițian a creat o a zecea cohortă pretoriană. Ele erau comandate de prefectul (sau prefecții) pretoriului; fiecare avea un tribun și șase centurioni. Primul dintre centurioni se numea *trecenarius*, deoarece el comanda, în plus, pe cei 300 *speculatores* (cercetași); el era secondat de un coleg numit *princeps castrorum*. Septimius Severus, dorind să le pedepsească indisciplina, a înlocuit pretorienii existenți cu soldați aleși din legiunile din Pannonia[108]; Herodian, pe care îl putem bănui de exagerare, spune că a mărit considerabil efectivele[109].

---

[103] Tacite, *H*, I, 14, 1; I, 74, 5: pretorienii și *urbaniciani* sunt luați în calcul doar pentru garnizoana Romei. *ARHE*, p. 20–24.

[104] Tacite, *An*, I, 24, 1–2. Passerini A., *Le coorti pretorie*, 1939 (Roma), 362 p.; Durry M., *Les Cohortes prétoriennes*, ed. 2., 1968 (Paris), 454 p.; Menéndez Argüín A.R., *Pretorianos*, 2006 (Madrid), 246 p.

[105] Tacite, *An*, I, 24, 1–2.

[106] Tacite, *An*, IV, 5, 5; Dion Cassius, LVII, 19, 6; Aurélius Victor, II, 4.

[107] Tacite, *H*, II, 93, 3.

[108] Dion Cassius, LXXIV, 1; Hérodien, III, 13, 4; Aurélius Victor, XX, 1; *SHA*, *Sept Sév*, XVII, 5; Zosime, I, 8, 2.

[109] Hérodien, III, 13, 4.

Deoarece au făcut o alegere greșită în războiul civil, ele au fost dizolvate în anul 312 de Constantin I.

Imediat sub pretorieni se aflau cele trei cohorte urbane[110], fiecare alcătuită din 500 de infanteriști grei, denumiți *urbaniciani*. Create în jurul anului 13 a.Chr., ele erau numerotate în continuarea celorlalte, de la X la XII; ulterior, alte două unități de acest fel au fost instituite și încartiruite, una la Lyon, cealaltă în Cartagina. Numărul acestor trupe a fost mărit la patru între 41 și 47, la șapte sub Claudius și redus la patru, dar cu un efectiv de 1 000 de oameni, *miliaria*, de către Vitellius în anul 69[111]. Probabil Vespasian a fost cel care le-a readus la stadiul de *quingenaria*. Septimius Severus ar fi crescut efectivele lor la 1 500 de oameni pe unitate, ceea ce pare puțin probabil. Servind drept gardă a orașului[112], adică o jandarmerie municipală, ele au fost plasate sub comanda prefectului orașului în secolul I, apoi au fost trecute sub comanda prefectului pretoriului în cursul secolului al II-lea. Fiecare era condusă de un tribun și șase centurioni, precum cohortele pretoriene, cu care au împărțit tabăra până în anul 270, an în care au primit propria lor cazarmă pe Câmpul lui Marte.

Spre deosebire de pretorieni și de *urbaniciani*, vigilii nu erau soldați în adevăratul sens al cuvântului, ci pompieri militarizați[113], care îndeplineau în plus și rolul de poliție nocturnă, deoarece ei patrulau pentru a preveni incendiile; din această cauză, ei aveau unelte de luptă contra focului și nu arme. Cohortele de vigili au fost create în anul 6 p.Chr. în număr de șapte unități miliare, astfel încât fiecare dintre ele supraveghea două din cele 14 regiuni ale Romei (echivalentul arondismentelor noastre). Pentru a accelera intervențiile lor, ele nu erau încartiruite într-o cazarmă, ci în diferite posturi răspândite în oraș. Două cohorte au fost ulterior însărcinate cu paza porturilor prin care grâul ajungea la Roma, Pozzuoli și Ostia[114]. La început, vigilii proveneau din păturile cele mai de jos ale societății. În fruntea lor se afla prefectul vigililor, asistat din vremea lui Traian de un subprefect. Urmând regula stabilită pentru pretorieni și *urbaniciani*, fiecare cohortă era condusă de un tribun și șase centurioni, dintre care un centurion *princeps*, superior celorlalți.

Dar se poate mai bine. Augustus se temea de o lovitură de stat, temere

---

[110] Freis H., *Die cohortes urbanae*, *ES*, 2, 1967 (Köln), 166 p.

[111] Tacite, *H*, II, 93, 3.

[112] Suétone, *Aug*, XLIX.

[113] Sablayrolles R., *Libertinus miles. Les cohortes de vigiles*, *CÉFR*, 224, 1996 (Paris - Roma), 876 p.

[114] Suétone, *Cl*, XXV, 6; Plutarque, *Othon*, III, 4 (la 17).

împărtăşită şi de succesorii săi. Pentru a se proteja, el a recrutat gărzi de corp germanice, batavi, în număr de 100 până la 500[115]; el miza, fără îndoială, pe slaba lor cunoaştere a limbii latine, care, spera el, îi făcea mai greu de corupt. Dar în anul 9 p.Chr., după înfrângerea din Pădurea Teutoburgică, în Germania, el a promulgat dizolvarea acestei unităţi, care a fost recreată în anul 14. Ea a dispărut sub Flavieni şi a reapărut sub altă formă în timpul lui Traian; garda de corp călare a împăratului, *equites singulares Augusti*[116], număra, după toate probabilităţile, 1 000 de oameni, comandaţi de un tribun şi de decurioni conduşi de un *decurio princeps*; Septimius Severus posibil să le fi mărit efectivele şi a instituit un al doilea tribun. El trebuia să le dea de asemenea o a doua cazarmă, plasată, ca şi prima, pe Latran.

În Roma existau diverse mici unităţi de soldaţi. Astfel, cei 300 *speculatores*, „cercetaşi", formau o altă gardă de corp, încartiruită în aceeaşi tabără cu pretorienii[117]. *Statores Augusti* îndeplineau rolul de poliţie militară. *Primipilares*, centurioni veterani, participau la consiliul principelui, un adevărat consiliu de război, atunci când se discutau chestiuni militare[118]. *Frumentarii*, mesageri ai comandaţilor armatelor provinciale, erau cazaţi în *castra peregrina*, „tabăra străinilor", localizată pe Caelius[119]. Şi marinarii serveau drept curieri sau ţineau cortinele care protejau cetăţenii în amfiteatre[120]. În fine, numeroşi militari, de exemplu cei care se aflau în tranzit între două posturi, traversau drumurile Oraşului, copleşind civilii, după cum se plângea Iuvenal[121].

Dacă adunăm toate aceste cifre, observăm că în Roma existau sub 15 000 de soldaţi, poate 10 000, fără a lua în calcul vigilii; Tacitus afirmă că în anul 69, după creşterea efectivelor, care a fost repede anulată, puteai număra 20 000 de oameni[122].

---

[115] Tacite, *An*, I, 24, 2; Suétone, *Aug*, XLIX, 1; Hérodien, IV, 7, 3 şi 13, 6; *SHA*, *Sév Al*, LXI, 3, şi *Max Balb*, XIII, 5 – XIV.

[116] *SHA*, *Max Balb*, XIII, 5, şi XIV, 2, 6: ei sunt în continuare recrutaţi din Germania. Speidel M.P., *Die equites singulares Augusti*, 1965 (Bonn), 110 p., *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, *BJ*, Beih., 50, 1994 (Köln), 460 p. şi *Riding for Caesar*, 1994 (London), 223 p.

[117] Tacite, *H*, I, 31, 1.

[118] Tacite, *H*, I, 31, 3 şi 6.

[119] Mann J.C., „The *castra peregrina* and the *peregrini*", *ZPE*, 74, 1988, p. 148 (vezi p. 149–150); Rankov B., „*Frumentarii*, the *castra peregrina* and the provincial *officia*", *ZPE*, 80, 1990, p. 176–182.

[120] *SHA*, *Comm*, XV, 6.

[121] Juvénal, III, 248.

[122] Tacite, *H*, II, 94, 3

Armata de frontieră

Adevărata forță armată a Romei fusese plasată din vremea lui Augustus pe frontiere, mai mult sau mai puțin aproape de aceste limite. Ea cuprindea celebrele legiuni pe care se baza apărarea imperiului și, de asemenea, unități auxiliare, precum și trupe pe care noi le numim supletive, aspect care a scăpat multor istorici.

Legiunea[123], unitate de infanterie grea numărând în jur de 5000 de oameni, era regina bătăliilor[124]. Ea era împărțită în zece cohorte, formate fiecare din trei manipule și șase centurii[125], cu excepția primei, care număra doar cinci centurii, dar cu efective duble. Ea cuprindea, de asemenea, 132 de călăreți, care ascultau de centurioni; numărul a fost mărit la 726 în vremea lui Gallienus. Din punct de vedere tactic, centuriile erau repartizate pe trei linii în interiorul cohortelor, *hastati* în față, *principes* la mijloc și *triarii* în spate[126]; cohortele erau dispuse pe două linii, cele de la 1 la 5 în față și cele de la 6 la 10 în spate, sau pe trei linii. Cavaleria asigura escorta comandantului, transmitea mesajele, supraveghea mișcările inamicului real sau potențial, efectua raiduri și se poziționa pe flancurile infanteriei înaintea luptei.

Efectivul legiunii a dat naștere unor dezbateri infinite și poate fi surprinzător faptul că 60 de centurii înseamnă 5000 de oameni, dar o centurie nu avea niciodată 100 de oameni; ea număra câteodată 60[127]. Aceste variațiuni pot fi explicate: nu este greu de înțeles că o legiune regrupa până la 6000 de soldați înaintea unui război ofensiv și 4000 pe timp de pace.

Nu cunoaștem cu precizie numărul legiunilor disponibile: între 23 și 25 la moartea lui Augustus; apoi, mai multe unități au fost create (între 14 și

[123] Ritterling E., *Legio*, *RE*, 12, 2, 1925, col. 1211-1829; Szilagyi J., „Les variations des centres de prépondérance militaire dans les provinces frontières de l'Empire romain", *AArchHung*, 2, 1953, p. 117-223; Parker H.M.D., *The Roman Legions*, ed. 3., 1971 (Cambridge), 296 p.; Cosme P., „Les légions romaines sur le Forum", *MÉFR*, 106, 1, 1994, p. 167-196; *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire, Actes du congrès de Lyon*, ed. Le Bohec Y. și Wolff C., 2000 (Lyon), 2 vol., 754 p. și 3, *Index*, ed. Wolff C., 2003 (Lyon), 193 p.; Rodríguez González J., *Historia de las legiones romanas*, Coll. *Signifer*, 4, 2001 (Madrid), 2 vol., 816 p.; *ARHE*, p. 24-25. Vom face o actualizare cu *AE*.

[124] Végèce, II, 1 și 2.

[125] Végèce, II, 2.

[126] Végèce, I, 20, și II, 6. Mann J.C., „Roman legionary centurial symbols", *ZPE*, 115, 1997, p. 295-298; Speidel M.P., „Centurial Signs and the Battle Order of the Legions", *ZPE*, 154, 2005, p. 286-292; Faure P., „Les symboles des centuries légionnaires", *ZPE*, 165, 2008, p. 293-303.

[127] Tacite, *An*, I, 32, 3; XIV, 58, 3-4.

16). Admitem, de asemenea, că a crea astfel de unităţi prevestea o cucerire[128]. Altele au dispărut (8 fără îndoială). Fiecare era identificată prin 3 elemente: titlul de legiune, un număr şi un prenume, de exemplu *legio III Augusta*. Începând cu Septimius Severus, mai ales ele primesc în plus supranume „variabile", derivate de la numele împăratului, de exemplu *Septimiana* pentru Septimius Severus[129]. La început, acest titlu era un însemn de onoare; apoi banalizarea acestor adjective a devenit o simplă indicaţie a datei.

Legiunile erau însoţite de unităţi numite auxiliare, *auxilia*, numite în greacă *summachoi* sau *boethoi*[130]. Unele erau ataşate unei legiuni („legiunea a III-a Augusta şi unităţile sale auxiliare"[131]; altele erau independente, în cazul provinciilor fără legiuni. Ele erau uneori mediocre, din cauza procesului de recrutare, în principiu limitat la peregrini, oameni liberi, dar care nu erau cetăţeni romani; dar, în realitate, atraşi de cariera militară, tinerii care fuseseră refuzaţi de legiuni puteau fi înrolaţi aici. Altele aveau o adevărată valoare tactică[132], datorită antrenamentelor, deoarece comandamentul putea alege oameni din popoarele care aveau o anumită specializare: galii şi spaniolii pentru călăreţi, britonii pentru cercetaşi[133], tracii şi sirienii pentru arcaşi, germanicii pentru a-i speria pe inamici prin cruzimea lor. Unele unităţi au fost similare celor de comando sau unităţilor speciale actuale; multe se asemănau cu nişte forţe de pază, în zone de graniţă şi de trecere[134].

Distingem patru tipuri de unităţi auxiliare: alae, cohorte, cohorte

---

[128] Suétone, *Nér*, XIX, 4.

[129] Bersanetti G.M., „I soprannomi variabili degli *auxilia* dell'esercito romano", *Athenaeum*, 18, 1940, p. 105–135 şi „Sui soprannoni variabili delle legioni", *Athenaeum*, 21, 1943, p. 79–91; Fitz J., *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, 1983 (Bonn), 328 p. Noi nuanţăm afirmaţiile lui J.F. în coll. *Mavors*, 14, 2007, p. 397–398.

[130] Cichorius C., *Ala*, *RE*, 1, 1894, col. 1224–1270 şi *Cohors*, *RE*, 4, 1900, col. 231–356; Cheesman G.L., *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, 1914, retipărită. 1975 (Chicago), 192 p.; Devijver H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, 1 (A-I), 1976 (Louvain), 511 p.; 2 (L-V), 1977 (Louvain), 512 p.; *idem*, cu Peeters W., 3 (*Indices*), 1980 (Louvain), 361 p.; 4 (*Supplementum I*), 1987 (Louvain), 572 p.; 5 (*Supplementum II*), 1993 (Louvain), p. 1963–2440; 6 (*Laterculi alarum, cohortium, legionum*), ed. Demougin S. şi Raepsaet-Charlier M.-Th., 2001 (Louvain), VII, 230 p.; Saddington D. B., *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian*, 1982 (Harare), 296 p.; *ARHE*, p. 25–29; *Didymoi*, 2, *Les Textes*, ed. Cuvigny H. *et alii*, *IFAO*, 64, 2012 (Cairo), p. 12–18. Vezi diplomele militare (Prolog); actualizat: *AE*.

[131] *CGL*, II, 27; *CIL*, 8, 2637.

[132] Végèce, I, 20, II, 1, şi II, 2.

[133] Kerneis S., *Les Celtiques*, 1998 (Clermont-Ferrand), 356 p.

[134] Khanoussi M., „L'armée romaine et les *saltus* d'Afrique proconsulaire", *BCTH*, 24, 1993–1995, p. 214–215.

2. Un legionar: stela lui C. Valerius Crispus; fotografie de la Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz T 76/1993, reproducere din M. Mattern, Die römischen Steindenkmäler des Stadtgebiets von Wiesbaden und der Limesstrecke zwischen Marienfels und Zugmantel. CSIR Deutschland II, 11 (Mainz 1999) Taf. 4 Nr. 8.

Soldatul are un coif cu panaș (panașul este important, deoarece el este de multe ori uitat). El poartă o cuirasă (armură de zale?), pantaloni sau protecție pentru coapse (ele depășesc marginea tunicii) și un centiron care servea și pe post de portofel. Scutul este de tipul „țiglă", cu un *umbo* în centru și o bandă de metal în partea superioară. În luptă el ucide cu o sabie, suspendată de-a dreapta corpului de o curea și cu o suliță pe care o ține mândru în mâna sa dreaptă; vârful de metal este puțin mai scurt decât coada de lemn (7/10).

Inscripția (*CIL*, 13, 7574, din Wiesbaden în Germania), indică faptul că este un epitaf databil în prima jumătate a secolului I după textul:

C VAL C F BERTA MEN|ENIA CRISPVS MIL LEG VIII | AVG AN XL STIP XXI F F C,

adică

C(aius) Val(erius), C(aii) f(ilius), Berta, Menenia, Crispus, mil(es) leg(ionis) VIII Aug(ustae), an(nis) XL, stip(endiorum) XXI. F(rater) f(aciendum) c(urauit),

„Caius Valereius Crispus, fiul lui Caius, înscris în tribul Menenia, originar din Berta [Macedonia]. A trăit 40 de ani și a servit 21 de ani. Fratele său a ridicat monumentul.

equitatae şi *numeri*. Fiecare număra în jur de 500 de oameni (*quingenariae*) sau 1 000 (*miliariae*)[135]; primele erau încredinţate prefecţilor, celelalte tribunilor. Onomastica lor, pe lângă supranumele variabile similare celor purtate de legiuni, conţinea trei elemente: tipul unităţii, un număr şi, deseori, numele poporului din cadrul căruia fusese recrutată, de exemplu *ala I Pannoniorum, cohors VI Commagenorum* sau *numerus Palmyrenorum* (de această dată fără număr). Autorităţile adăugau câteodată un adjectiv derivat de la numele împăratului sub care unitatea fusese creată, Augusta, Claudia, Flavia, Ulpia (după Traian) sau Aelia (după Hadrian). Câteva cazuri particulare au fost descoperite: de exemplu, *ala Indiana* nu fusese recrutată în India, dar fusese creată de un anumit Indus. Alte indicaţii puteau fi adăugate celor de aici, precum o armă (unitate de lăncieri, de purtători de scuturi...) sau numele provinciei unde aveau garnizoana (ala din Numidia).

Alae-le[136], alcătuite doar din călăreţi, îşi datorau numele faptului că la origine erau plasate pe flancurile infanteriei[137]; prin urmare, ele au îndeplinit toate misiunile rezervate trupelor călare. Ele erau împărţite în 16 sau 24 de turme, după cum erau *quingenariae* sau *miliariae*, şi comandate de mai mulţi decurioni aflaţi sub autoritatea unui decurion *princeps*[138]. În cursul secolului al III-lea asistăm la o evoluţie: apar călăreţii cu armură (catafracţii sau *clibanarii*) şi, spre deosebire de ei, călăreţii foarte mobili (*promoti*), iar arcaşii devin mai numeroşi, deseori recrutaţi din zonele barbare, *osdroëni*, mauri, germanici sau alte popoare, deja atestaţi din epoca lui Traian, dar în număr restrâns[139].

Inferioare ca demnitate alelor, cohortele cuprindeau doar infanterie uşoară, câteodată numite *ferentarii*, care utilizau spada şi/sau lancea[140]; cohortele cuprindeau de asemenea arcaşi şi trăgători cu praştia. Soldaţii erau repartizaţi în şase (*quingenaria*) sau 10 (*miliaria*) centurii, conduse de un număr egal de centurioni sub comanda unui centurion princeps[141].

Un caz particular a fost constituit de aşa-zisele cohorte de cetăţeni romani; ele erau utilizate precum nişte mici legiuni[142].

Aflate între cohorte şi alae, aşa-numitele cohorte *equitatae* au dat naştere

[135] Arrien, *Tact*, XVIII, 3: 512 oameni într-o ală quingenară. Morin A., „*Alae* et *cohortes milliariae*", *Latomus*, 62, 3, 2003, p. 627–634.

[136] Pseudo-Hygin, XVI şi XXV–XXVII.

[137] Végèce, II, 1.

[138] *RE*, 4, 2, 1901, col. 2352–2353; *Thll*, 5, 1, 1909, col. 224–225.

[139] Settis, p. 354–357: Maurii; 363–367: Germanicii.

[140] Pseudo-Hygin, XXVIII; Végèce, II, 2.

[141] Végèce, II, 14. Vezi în continuare Le Roux P., Richier O. *et alii*.

[142] Tacite, *An*, I, 8, 3, şi 35, 3.

3. Călăreţ auxiliar (fotografia autorului). Călăreţul este reprezentat în plină şarjă, exact înaintea contactului cu inamicul. El nu avea niciun fel de protecţie şi nu avea decât o lance lungă, care în mod sigur avea peste trei metri şi care era ţinută cu ambele mâini. Harnaşamentul era rudimentar: şaua era necunoscută şi o simplă cuvertură îi ţinea locul.

Inscripţia (*AE*, 1951, 265 = 1955, 133, din Tipasa, în Mauretania Caesariensis) dovedeşte că este un epitaf din prima jumătate a secolului al doilea după formular:

D M | ADIVTORIS EQ | AL PRI CANANA|FATIVM VI XXXXI MIL | AN XXIII PRO IB IPSI | BENE ME CABANVS HE,

adică
D(iis) M(anibus) Adiutoris, eq(uitis) al(ae) pri(mae) Cananafatium. Vi(xit annis) XLI, mil(itauit) an(nis) XXIII. (Fecit) pro (s)ib(i) ipsi. Bene me(renti), Cabanus, he(res):

„Zeilor Mani ai lui Adiutor, călăreţ în ala I de *Caninefates*. El a trăit 41 de ani şi a servit 23 de ani. El a ridicat monumentul pentru sine. Urmaşul său, Cabanus, (a asigurat înmormântarea) acestui om care a meritat-o pe deplin."
Caninefates (nume ortografiat în diverse moduri) trăiau în Germania.

unor dezbateri inutile. S-a pus problema dacă ele erau constituite doar din călăreţi sau nu şi dacă aceştia utilizau calul în luptă sau doar ca mijloc de transport până la locul bătăliei. Or un text spune clar că este vorba de unităţi mixte, regrupând călăreţi şi infanterişti[143], iar stelele funerare ne arată un călăreţ în timp ce ucide cu lancea un inamic aflat la pământ[144]. Aceste

[143] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 4, 2 (67): 600 infanterişti şi 120 călăreţi. Davies R.W., *„Cohortes equitatae"*, *Historia*, 20, 1971, p. 751–763.
[144] *CIL*, 8, 21 040.

probleme sunt deci rezolvate. O cohortă *equitata* putea fi compusă simultan dintr-o cohortă sprijinită de o mică ala, deoarece, în funcţie de efectivele lor, aceste unităţi cuprindeau şase sau zece centurii şi trei sau şase turme.

Un alt cuvânt care a dat naştere discuţiilor este *numerus*. Şi este logic, deoarece cuvântul are două sensuri. Putea desemna orice tip de unitate, chiar şi o legiune[145]. El primeşte un înţeles mai precis începând cu epoca lui Traian şi denumea o trupă considerată ca barbară atât din cauza echipamentului, cât şi a limbii. Această trupă era recrutată pentru a putea utiliza talentele unor popoare, de exemplu arcaşii din Palmyra[146]. Ea putea avea 500 sau 1 000 de oameni, dar de asemenea putea să aibă un număr mic de soldaţi; în acest ultim caz, era comandată de un decurion, un centurion sau un *curam agens*, un „însărcinat cu misiunea". Dacă efectivele erau mai numeroase, conducerea era încredinţată unui prefect sau unui tribun.

Am văzut că armata utiliza mult calul, în legiuni, în anumite unităţi auxiliare şi pentru ofiţeri. Această observaţie atrage după sine o alta despre animale la modul general, observaţie niciodată făcută. Romanii aveau bovine pentru alimentaţie; ei se foloseau de asemenea de boi şi de măgari pentru transport[147]; de câini (iar după Vegetius, şi de oi) pentru a întări paza[148]; şi rar de cămile, pentru infanteria călare şi pentru transport, dar nu şi pentru luptă, ceea ce este surprinzător, deoarece ele speriau caii[149]. Să adăugăm soluţia unui mister: garnizoana Romei poseda, de asemenea, elefanţi. Aceste animale fuseseră aduse aici pentru a participa la procesiuni sau la lupte în amfiteatru; dacă ele au fost folosite în război, acest lucru s-a întâmplat foarte rar[150].

---

[145] *AE*, 1983, 767.

[146] Rowell H.T., „The *honesta missio* from the *numeri* of the Roman Imperial Army", *YClS*, 6, 1931, p. 71–108; Vittinghoff F., „Zur angeblichen Barbarisierung des römischen Heeres durch die Verbände der *numeri*", *Historia*, 1, 1950, p. 389–407; Mann J.C., „A note on the *numeri*", *Historia*, 82, 1954, p. 501–506; Callies H., „Die Fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogennanten nationalen *numeri*", *BRGK*, 45, 1964, p. 130–227"; Speidel M. P., „The Rise of ethnic units in the Roman Imperial Army", *ANRW*, II, 3, 1975, p. 202–231; Reuter M., „Studien zu den *numeri* des römischen Heeres in der mittleren Kaiserzeit", *BRGK*, 80, 1999, p. 357–569.

[147] Tacite, *H*, III, IV, 60, 2 (cai şi animale de povară în tabără); *An*, XIII, 54, 3 (animale mari şi mici).

[148] Végèce, IV, 26. Roussel P., „Les *kunégoi* à l'époque hellénistique et romaine", *RÉG*, 43, 1930, p. 361–371; Robert J. şi L., *JS*, 1976, p. 206–209.

[149] Bartosiewicz L. şi Dirjec J., „Camels in Antiquity", *Antiquity*, 75, 288, 2001, p. 279–285.

[150] Hérodien, II, 11, 9. Animalele aflate în armata romană pot face subiectul mai multor cercetări.

Flota

Armata romană nu se limita doar la forţele terestre. Flota, îndelung disprețuită pentru că era necunoscută, a fost în cele din urmă reabilitată[151]. Șantierele navale au reușit să creeze nave excelente, cele mai cunoscute în Antichitate și Evul Mediu. În plus, flota conducea operaţiuni foarte utile armatei terestre: logistică, transportul personalităţilor, oferea suport de artilerie, debarcări, lupta contra pirateriei sau contra unui inamic încă necunoscut. Marinarii, chiar dacă nu au au obţinut cele mai mari victorii, au adus totuși mari servicii.

Ceea ce mai rămăsese din flotă după războiul civil fusese instalată la Fréjus la puţin timp după anul 31 a.Chr. Foarte rapid două escadre au fost create, una localizată la Misenum, în golful Napoli, cea mai importantă[152], pentru a supraveghea Mediterana occidentală; cealaltă se afla la Ravena, în capătul Adriaticii, pentru partea orientală. Alegerea Ravenei poate părea surprinzătoare, deoarece, având în vedere scopul, ne-am fi aşteptat mai degrabă la Brindisi; faptul se explică prin importanţa tradiţiei: acest port fusese utilizat de Augustus pentru războaiele din Iliria şi Pannonia şi rămăsese în uz de atunci[153]. În cursul deceniilor următoare, mici escadre maritime sau fluviale au fost puse în serviciul armatelor din Britannia, Germania, Pannonia, Moesia, Pontul Euxin, Siria şi Egipt, cea de aici fiind denumită flota din Alexandria.

Flotele de la Misenum şi Ravena au fost încredinţate unor cavaleri de rang înalt, numiţi prefecţi de la un moment dat (Pliniu cel Bătrân a murit în acest post în anul 79, deoarece a vrut să observe prea de aproape erupţia Vezuviului). Începând cu Nero, prefectul a fost asistat de un prefect adjunct. Sub Domiţian, cele două flote au fost numite pretoriene, ceea ce nu însemna decât o onoare. Pentru ierarhia generală, întâlnim un *praepositus reliquationi*, „responsabil cu gestiunea", un centurion per navă, un navarh per escadră, un prefect pentru cele două flote italiene, prefecţi de rang inferior şi centurioni pentru flotele provinciale[154].

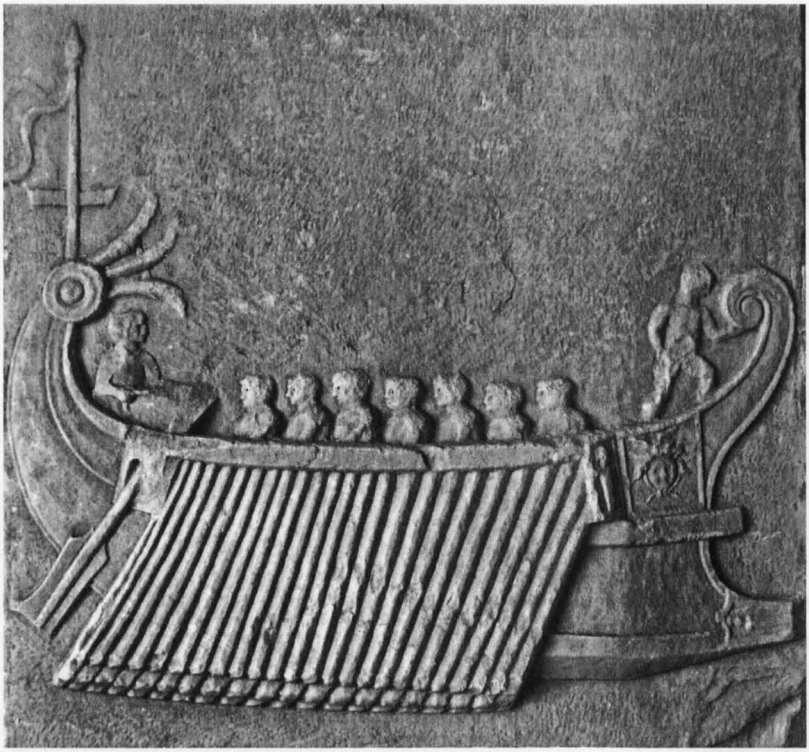
---

[151] Kienast D., *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, 1966 (Bonn), 188 p.; Reddé M., *Mare nostrum*, *BÉFAR*, 260, 1986 (Paris), 737 p.; Starr C. G., *The Roman Imperial Navy*, ed. a 3-a, 1993 (Chicago), XX-232 p.; *ARHE*, p. 29-30.

[152] Tacite, *An*, XV, 51.

[153] Reddé M., „Le rôle militaire des ports de l'Adriatique sous le Haut-Empire", *Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana*, 2001 (Trieste - Roma), p. 43-54.

[154] Sander E., „Zur Rangordnung des römischen Heeres: die Flotten", *Historia*, 6, 1957, p. 347-367; Zyromski M., *Praefectus classis. The Commanders of Roman Imperial Navy during the Principate*, 2001 (Poznań), 157 p.

4. O navă de război, galera de la Pozzuoli (© Photo: Hans R. Goette, Deutsches Archäologisches Institut). Această navă de talie mică nu pare a avea decât un rând de vâslași: doar un rând depășește cu capul marginea; la pupă, pilotul ține un instrument care servește drept cârmă și care este montat pe un pivot. La provă, putem vedea un pinten care are trei rostruri. Ar fi o trieră, după M. Reddé, *Mare nostrum*, 1986, p. 45.

Detașările de trupe

Un general putea, în caz de necesitate, să constituie unul sau mai multe detașamente, luate din una sau mai multe legiuni, din unitățile auxiliare sau chiar din flote[155]. Ele se numeau vexilații, de la numele stindardului – sau *vexillum* – care le identifica (*vexillatio* provine din *velum*, „voal", „țesătură"[156]). O vexilație putea fi constituită pentru a îndeplini trei misiuni:

[155] Saxer R., *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiser Heeres*, *ES*, 1, 1967 (Köln), 147 p.; *ARHE*, p. 30–32; Faure P., „Combattre ou ne pas combattre: métier légionnaire et mobilité militaire dans la première moitié du IIIe siècle après J.-C.", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 369–416.

[156] Végèce, II, 1.

participarea la operaţiuni de război (ea număra 1 000 sau 2 000 de oameni în funcţie de nevoi[157]), pentru a executa lucrări sau a ocupa un post, o tabără. În funcţie de efective, comanda era încredinţată unui ofiţer de rang senatorial sau ecvestru, unui prefect de tabără sau unui primipilar veteran în secolul I, unui legat sau unui tribun, câteodată unui *praepositus* sau unui prefect în secolul al II-lea. După Marcus Aurelius o vexilaţie era subordonată unui *dux*, superiorul mai multor *praepositi*. Recursul la acest tip de unitate se va dezvolta din plin în cursul secolului al III-lea. Vom ţine seamă de faptul că *vexillarius* are două sensuri: el poate denumi oricare membru al unei vexilaţii[158], fie pe purtătorul de *vexillum*[159].

Un caz particular a fost atestat în Africa, unde sunt atestaţi *numeri collati*[160]. Aceste unităţi, corespunzând vexilaţiilor, fuseseră constituite din soldaţi mutaţi din diverse posturi şi erau adunate fără *vexillum*.

Forţele supletive

În caz de război, puterea centrală putea apela la forţe pe care noi le numim forţe supletive şi care au fost deseori uitate de istorici.

De la începutul cuceririlor sale, Roma a organizat protectorate guvernate de prinţi sau regişori, iar aceste state trimiteau întăriri în caz de război; aceste trupe aveau statutul juridic de *socii*[161]. Iuba al II-lea, apoi fiul său Ptolemeu au sprijinit legionarii contra rebelului african Tacfarinas[162]; Piso a utilizat aceşti aliaţi în proiectul unui război civil[163]; regi din Orient, în particular arabi, i-au ajutat pe Vespasian şi Titus contra evreilor (în această perioadă evreii şi arabii nu se aveau deloc la inimă, după cum ne informează Flavius Iosephus)[164]. Aceste protectorate fiind absorbite pe rând, *socii* au încetat să joace un rol semnificativ de la începutul secolului al II-lea.

În plus, existenţa miliţiilor locale, dependente de oraşe, a fost admisă, apoi contestată, apoi admisă din nou. Bilanţul actual: credem că au existat în general, dar erau mai degrabă utilizate împotriva briganzilor decât a duşmanilor

[157] Suétone, *Vesp*, VI, 1 (episod din războiul civil).

[158] Tacite, *H*, II, 18, 1; *An*, I, 38, 1.

[159] Tacite, *An*, I, 38, 1; 41, 1.

[160] Le Bohec Y., „Encore les *numeri collati*", *L'Africa romana*, 3, 1986, p. 233–241. Pentru înţelesul cuvântului *collatus*, vezi şi *AE*, 1968, 31: un soldat a fost *collatus in singulares*, „integrat între gărzile de corp".

[161] *AE*, 1980, 197.

[162] Vezi cartea noastră, *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 343–345.

[163] Tacite, *An*, II, 78, 3; 80, 1–2.

[164] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 5, 1 (67–68); III, 4, 2.

din afară[165]. Istoricii sunt împărțiți asupra rolului militar jucat de *iuvenes*, un fel de cluburi în care fiii nobililor se adunau pentru a practica sporturi violente și cultele civice[166]. Câțiva autori antici le-au atribuit un rol-cheie, de exemplu autorul anonim al *Istoriei Auguste*; el afirmă că *iuvenes - quibus Africa tuenda commissa est* - erau responsabili nici mai mult, nici mai puțin decât de securitatea Africii[167]. Desigur, ei puteau interveni în cazul unui atac surpriză din partea unui inamic neașteptat. În anul 60, după revolta *Iceni*-lor conduși de regina Boudicca, *iuventus* din *Camulodunum* reprezenta singura apărare a orașului contra britonilor răzvrătiți[168]. În conflictele din anul 69, *iuvenes* galici au intrat în luptă contra *Boi*-lor lui Maricc, care se revoltaseră[169]. În același an, alții s-au luptat în Noricum[170]. Sub Marcus Aurelius, tinerii din Thespies au plecat în expediție, în serviciul împăratului[171]. În realitate, acești fii ai celor bogați nu valorau mare lucru contra unor trupe profesioniste. Cei care au fost mobilizați în Alpii Maritimi pentru a respinge trupele lui Otho și ale lui Vitellius au fost eliminați de la prima ciocnire[172]. În anul 238, *iuvenes* africani au fost de asemenea distruși fără dificultate de legionari[173]. Iar în jurul anului 300, tinerii din Saldae (Béjaïa, fostul Bougie, în Algeria), au reușit să respingă de pe metereze atacatori misterioși, probabil munteni mauri; ei sunt cei care o spun[174].

Apendice

1. Unitățile: tablou rezumat (23 p.Chr.)

Efective totale: fără îndoială, mai mult de 300 000 de soldați

Abrevieri: D = *quingenarius*; E = de rang ecvestru; M = *miliaria*; S = de rang senatorial.

---

[165] *ARHE*, p. 32-33; Wolff C., *Les Brigands en Orient sous le Haut-Empire romain*, *CÉFR*, 308, 2003 (Paris - Roma), p. 177-197 și 235-239; Le Bohec Y., „Les *milites glanici*", coll. *Mavors*, 14, 2007, p. 181-188 și 504 (contra lui Maternus, sub Commodus).

[166] Jaczynowska M., *Les Associations de la jeunesse romaine*, 1978 (Warszawa), 122 p.; Ginestet P., *Les Organisations de la jeunesse dans l'Occident romain*, Coll. *Latomus*, 213, 1991 (Bruxelles), 336 p.

[167] *SHA*, *Max Th*, XVI, 2.

[168] Tacite, *An*, XIV, 32, 5.

[169] Tacite, *H*, II, 61, 2.

[170] Tacite, *H*, III, 5, 6.

[171] *Nouveau choix d'inscriptions grecques*, 1971 (Lyon), p. 85, n° 15.

[172] Tacite, *H*, II, 12, 5-6.

[173] Vezi cartea noastră, *La Troisième Légion Auguste*, *op. cit.*, p. 452.

[174] Leschi L., Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines, 1957 (Paris), p. 349-360.

1/ Garnizoana Romei: în jur de 14 000 de oameni (cu 7000 de vigili)

Nume	Comanda	Tipul unității	Număr de unități	Total efective
Cohortele pretoriene	Prefectul pretoriului (E) 1 tribun (E) x 9 6 centurioni x 9	D Infanteriști grei (apoi câțiva călăreți)	9	4500
Cohortele urbane	Prefectul orașului (S) 1 tribun (E) x 3 6 centurioni x 3	D Infanteriști grei	3	1500
Cohortele de vigili	Prefectul vigililor (E) 1 tribun (E) x 7 6 centurioni x 7	M (D) Pompieri militarizați	7	7000
Gărzile de corp germanice, devenite apoi *equites singulares Augusti*	1 tribun apoi 2 (E) decurioni	Călăreți	1	De la 100 la 500 (secolul I); 1000 (secolul al II-lea)
Speculatores	Prefectul pretoriului (E)		1	300
Frumentarii	*Princeps*		1	100
Statores	Prefectul pretoriului (E)		1	
Primipilarii				
Marinarii				

2/ Armata frontierelor: peste 250000 de oameni

Fiecare armată era condusă de un legat al legiunii (S, fost consul) sau de un procurator (E).

Nume	Comanda	Tipul unității	Număr de unități	Total efective
Legiuni	Legatul legiunii (S) 1 tribun (S) 1 prefect de tabără (E) 5 tribuni (E) 1 tribun pentru 6 luni 59 de centurioni (dintre care 1 primipilar)	5000 de oameni infanteriști grei; călăreți: 120 (începând cu Gallienus, 726)	25	125000

Nume	Comanda	Tipul unității	Număr de unități	Total efective
Auxiliari			Necunoscut (între 250 și 300)	Între 125 000 și 150 000 (?)
Alae	1 prefect (D) sau 1 tribun (M) 16 decurioni (D) sau 24 (M)	D sau M; călăreți	Necunoscut	
Cohorte	1 prefect (D) sau 1 tribun (M) 6 centurioni (D) sau 10 (M)	D sau M; infanterie ușoară	Necunoscut	
Cohorte mixte	1 prefect (D) sau 1 tribun (M) 6 centurioni (D) sau 10 (M) 3 decurioni (D) sau sau (M)	D sau M; călăreți sau infanteriști	Necunoscut	
Numeri	1 tribun (E), 1 prefect (E), 1 *praepositus*, 1 decurion, 1 centurion sau 1 *curam agens*	Efective variabile; călăreți, infanteriști sau o combinație din amândouă	Necunoscut	

3/ Flota: în jur de 40 000 de oameni

	Nume	Comanda	Efective
Flotele Italiei	Flota de la Misenum Flota de la Ravena	1 prefect (E); navarhi; centurioni (1 per navă)	Marinari numiți soldați
Flotele provinciilor	Flota din Britannia Flota din Germania Flota din Pannonia Flota din Moesia Flota de la Pontul Euxin Flota din Siria Flota din Alexandria	Per flotă: 1 prefect (E) sau 1 centurion; centurioni (1 per navă)	Marinari numiți soldați

2. Legiunile

1/ Legiunile după Dio Cassius (LV, 23-24); împărţirea provinciilor în superioare şi inferioare nu are loc decât mai târziu.

- Epoca lui Augustus, 23 sau 25 de legiuni, din care nu rămân decât 19 în vremea lui Dio Cassius (el a scris la începutul secolului al III-lea)

II Augusta (Britannia Superior)
III Augusta (Numidia), III Gallica (Fenicia), III Cirenaica (Arabia)
IV Scythica (Siria)
V Macedonica (Dacia)
VI Victrix, (Britannia Inferior), VI Ferrata (Iudeea)
VII Claudia (Moesia Superior; LX, 15; în realitate, creaţie a lui Claudiu)
VIII Augusta (Germania Superior)
X Gemina (Pannonia Superior), X [Fretensis] (Iudeea)
XI Claudia (Moesia Inferior: LX; 15; în realitate, creaţie a lui Claudiu)
XII Fulminata (Cappadocia)
XIII Gemina (Dacia)
XIV Gemina (Pannonia Superior)
XV Apollinaris (Cappadocia)
XX Valeria Victrix (Britannia Superior)
XXII Primigenia (Germania Superior)

- Creaţii ulterioare

Nero[175]: I Italica (Moesia Inferior)
Galba: I Adiutrix (Pannonia Inferior) şi VII Gemina (Spania)
Vespasian: II Adiutrix (Pannonia Superior), IV Flavia (Moesia Superior), XVI Flavia (Siria)
Domiţian: I Minervia (Germania Inferior)
Traian: II Traiana (Egipt), XXX Ulpia (Germania)
Marcus Aurelius: II Italica (Norricum), III Italica (Raetia)
Septimius Severus: I Parthica (Mesopotamia), II Parthica (Mesopotamia), III Parthica (Mesopotamia)

- Dio Cassius este foarte evaziv în ceea ce priveşte distrugerea legiunilor
- O legiune numită Gemina este rezultatul fuziunii a alte două unităţi (Dio Cassius, LV, 23).

[175] Suétone, *Nér*, XIX, 4.

2/ Legiunile după Flavius Iosephus, la finalul primului secol (*GJ*, II, 3, 1,40; 16, 4, 369–387; *GJ* uită provinciile danubiene)

Provincia	Număr de legiuni	Provincia	Număr de legiuni
Siria (Augustus)	3	Germaniile	8
Iliria (Nero)	2	Britannia	4
Dalmația	1	Egipt	2
Hispania	1	Africa	1

3/ Legiunile după Ptolemeu (II, 3, 6, 9, 14, 15; III, 9, 10; IV, 3; V, 15 și 16), la începutul secolului al II-lea

Britannia: VI Victrix, XX (Valeria) Victrix, II Augusta
Hispania: VII Gemina
Germania: XXX Ulpia, I Minervia, XXII Traiana, VIII Augusta
Pannonia Superior: X Gemina, XIV Gemina, I Adiutrix
Pannonia Inferior: unitate anonimă [II Adiutrix]
Moesia Superior: IV Flavia, unitate anonimă [VII Claudia]
Moesia Inferior: unitate anonimă [XI Claudia], I Italica, V Macedonica
Africa: III Augusta
Siria: [XVI] Flavia, III [Gallica]
Arabia: III Cyrenaica

4/ Legiunile după *CIL*, 6, 3492, de la începutul secolului al III-lea.

Ele sunt dispuse în ordine geografică, cu excepția celor două Italice și a celor trei Partice.

II Augusta
VI Victrix
XX Victrix
VIII Augusta
XXII Primigenia
I Minervia
XXX Vlpia
I Adiutrix
X Gemina
XIV Gemina
I Parthica

II Adiutrix
IV Flavia
VII Claudia
I Italica
V Macedonica
XI Claudia
XIII Gemina
XII Fulminata
XV Apollinaris
III Gallica
II Parthica

IV Scythica
XVI Flavia
VI Ferrata
X Fretensis
III Cyrenaica
II Traiana
III Augusta
VII Gemina
II Italica
III Italica
III Parthica

IERARHIA

Anticii erau deja conştienţi de acest fapt: aşa cum diversitatea trupelor din armata romană reprezenta un avantaj, la fel şi complexitatea ierarhică de care era dependentă reprezenta un element de superioritate[176]. Corpul de ofiţeri, despre care s-a vorbit mult de rău, avea în particular o valoare mare: aceste personaje aveau cultura, experienţa şi mentalitatea aristocratică care îi pregăteau pentru a exercita comenzi[177]. Unii dintre ei, pasionaţi de război, erau numiţi chiar *viri militares*[178].

Dar, din raţiuni diferite, Imperiul Roman nu corespundea „remarcabilei trinităţi" a lui Clausewitz: comandatul militar şi omul politic erau unul şi acelaşi, iar poporul nu a încercat niciodată să intervină în activităţile sale. Oricum, trei centre de interes reies din această ierarhie: împăratul, ofiţerii şi soldaţii.

Împăratul şi secundul său

În vârful piramidei se afla şeful statului, împăratul (sau principele), care era în acelaşi timp comandatul armatelor[179]; acesta putea exercita el însuşi comanda militară (Traian, de exemplu); el avea posibilitatea de a o delega unui membru din familia sa, precum a făcut-o Augustus, sau unui senator considerat foarte competent (de asemenea Augustus, când l-a ales pe Varus împotriva germanicilor; Nero, mai norocos, atunci când l-a desemnat pe Vespasian contra iudeilor). Dio Cassius a oferit o excelentă descriere a aspectului militar al acestei puteri: „În virtutea acestor titluri doar îşi iau dreptul de a face recrutări, de a strânge bani, a declara războaie şi a încheia pace şi de a comanda în permanenţă şi pretutindeni trupele de auxiliari şi legiunile de cetăţeni[180]." Pentru

---

[176] Frontin, *Str*, II, 7, 12, şi 8, 1; Végèce, II, 7-8. Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 75-77. În ce priveşte ierarhia: Domaszewski A. von, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, reeditată. Dobson B., 1967, LXII, 375 p.; Fink R. O., *Roman Military Records on Papyrus*, 1971, 564 p.; *La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire*, ed. Le Bohec Y., 1995, 480 p.; Wesch-Klein G., *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien*, 28, 1998 (Stuttgart), 257 p.; *Didymoi*, ed. Cuvigny H. *et alii*, *Les Textes*, 4, 2012, p. 12-18. Actualizăm cu *AE*.

[177] *ARHE*, p. 37-38.

[178] Hérodien, IV, 12, 2; V, 2, 5; *SHA*, *Tr Tyr*, XXXIII, 1 (Censorinus, *vir militaris*, devine un tiran); Zosime, I, 14, 2. Campbell B., „Who were the "*viri militares*"?", *JRS*, 65, 1975, p. 11-31.

[179] Eck W., „L'empereur romain chef de l'armée: le témoignage des diplômes militaires", *CCGG*, 13, 2002, p. 93-112.

[180] Dio Cassius, LIII, 17; *SHA*, *Sév Al*, XXI, 6-8 strategie, serviciu militar, bugetul şi solda, ierarhia).

a încuraja bunele sentimente ale soldaţilor, suveranii trebuiau să le adreseze discursuri din când în când[181].

Împăratul nu s-a limitat la a exercita singur puterea. În conformitate cu tradiţia republicană, el era ajutat de un consiliu, consiliul principelui, şi de prefectul (sau prefecţii) pretoriului, care prezida aceste reuniuni. Foarte rapid, acest personaj devine secundul la comanda armatei imperiale[182].

Augustus a fost un mare militar, contrar celor spuse. El a mărit considerabil imperiul, în ciuda unui eşec în Germania. El a reformat armata, punând accentul pe aspectele sale tradiţionale (permanentă, profesionistă) şi a făcut-o sedentară. El a creat tribunatul laticlav pentru fiii de senatori, cărora le-a rezervat, de asemenea, comanda alae-lor pentru a le impune un fel de stagiu, o pregătire practică[183]. Succesorii săi se împart în luptători buni sau slabi; reputaţiile date de autorii greci şi latini nu sunt totdeauna meritate. Printre cei „buni", incontestabili se numără Tiberiu[184], Galba, Vespasian, Titus, Marcus Aurelius şi Septimius Severus. În ciuda succesului său la autorii moderni, noi credem că Traian a fost mai degrabă un „comunicator" decât un strateg. Hadrian a avut un rol aparte, acela de comandant al unei armate paşnice (şi nu pacifiste, ceea ce este un anacronism). Seria împăraţilor răi a fost ilustrată de Caligula, Claudius (a cărui mediocritate este discutabilă), Nero, Domiţian şi Commodus (de asemenea discutabil).

Postul de împărat nu era fără pericole. Loviturile de stat, încercate din timpul lui Augustus, au explodat în cursul secolului al III-lea. Ele arată că împăratul depindea în parte de soldaţi[185]. Şi dacă ar fi să dăm crezare celor pe care Ludendorff îi numea „nemulţumiţii", aceştia se găseau printre senatori, cavaleri şi soldaţi, nu în poporul roman. De asemenea, mai trebuie să ştim că rareori revoltaţii au recurs la trădare sau s-au folosit de inamic (totuşi îl

---

[181] David J.-M., „Les *contiones* militaires des colonnes Trajane et Aurélienne", *Autour de la colonne Aurélienne*, lucrarea citată, p. 213-226; Sommer M., „Der Kaiser spricht. Die *adlocutio* als Motiv der Kommunikation zwischen Herrscher und Heer von Caligula bis Konstantin", *Krieg-Gesellschaft-Institutionen*, ed. Meißner B., Schmitt O. şi Sommer M., 2005 (Berlin), p. 335-353; Le Bohec Y., „Adresses impériales à l'armée romaine sous le Principat d'après la numismatique", *Parole, media, pouvoir dans l'Occident romain, Mél. G. Achard*, 2007 (Lyon), p. 343-353.

[182] Pseudo-Hygin, X; Hérodien, I, 8, 1; 12, 3; Zosime, I, 11, 2. Absil M., *Les Préfets du prétoire d'Auguste à Commode*, 1998 (Paris), 293 p.

[183] Suétone, *Aug*, XXXVIII, 2.

[184] Suétone, *Tib*, XXI.

[185] Campbell B., *War and Society in Imperial Rome*, ed. a 2-a, 2002 (London - New York), XIV, 208 p.

putem menţiona pe Trebonianus Gallus, care l-a abandonat pe Decius goţilor în anul 251).

Ofiţerii

Împăratul exercita autoritatea militară sprijinindu-se pe ofiţerii de rang senatorial şi ecvestru, care corespundeau ofiţerilor superiori moderni[186]. Dacă îl credem pe Aurelius Victor, Augustus a fost cel care a creat posturile[187]; savantul istoric nu ar fi trebuit să uite perioada republicană care a deschis calea.

Ofiţerii de rang senatorial

Depinzând direct de împărat, senatorii guvernau provincii unde se aflau armate şi aveau titlul de legat imperial *pro praetore*. Dacă în teritoriu se aflau mai multe legiuni, acest general era un fost consul, un consular; pentru o singură legiune, un fost pretor era de ajuns[188]. Rezultă astfel că un legat de rang consular comanda mai mulţi legaţi pretorieni. Unităţile auxiliare - asociate unei legiuni - erau, de asemenea, dependente de legat. Egiptul, caz particular, era interzis senatorilor. Drept urmare, cele trei legiuni care fuseseră amplasate acolo au fost plasate sub comanda supremă a unui cavaler, prefectul Egiptului, fiecare dintre ele fiind aflată sub comanda altui cavaler, prefectul taberei, denumit aici prefectul legiunii. În acest caz, cel de-al treilea ofiţer era cel propulsat la primul rang prin eliminarea celorlalţi doi superiori pe care îi avea în mod obişnuit. Cele trei legiuni partice, create de Septimius Severus, au urmat acest model. În provinciile mici, care puteau găzdui o garnizoană de câteva mii de soldaţi, auxiliari (uneori în jur de 5 000), puterea era încredinţată unui procurator de rang ecvestru[189].

Legatul de legiuni îndeplinea nişte responsabilităţi importante. În timpul războiului, el comanda unitatea sa şi auxiliarii ataşaţi acesteia. Pe timp de pace, el trebuia să asigure disciplina, supraveghea lucrările publice, asigura antrenamentul, inspecta armamentele, fortificaţiile şi trupele.

---

[186] Lopuszanski G., „La transformation du corps des officiers dans l'armée romaine", *MÉFR*, 55, 1938, p. 131-183; *ARHE*, p. 37-44.

[187] Aurélius Victor, V, 2, 4.

[188] Tacite, *An*, II, 36, 1; 4-5 (mulţi candidaţi); Pline, *Pan*, XV, 1-3 (legat de legiune denumit *dux*, adică *qui ducit*, „cel care conduce, comandantul").

[189] Loreto L., *Il comando militare nelle province procuratorie, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza della Seconda Università di Napoli*, 12, 2000 (Napoli), 92 p.

Responsabilitățile unui legat al armatei erau și mai mari. A comanda devenise o adevărată meserie[190].

Generali buni au fost laolaltă cu generali slabi[191]; și totuși, fiecare era obligat să aibă un consiliu și să îi asculte părerile înainte de a lua o decizie[192]. Tacitus este în particular sever cu oamenii cărora poate ar fi trebuit să le ia apărarea, având în vedere originea socială comună; fără îndoială, el era puțin mizantrop. Desigur, Corbulo, însărcinat cu conducerea războiului contra Iranului, a scăpat criticilor sale[193], iar istoricul îl laudă pe socrul său, Agricola. Dar el spune că Piso a comandat o armată de dezertori, valeți și recruți[194]. Paetus era ciclotimic, incompetent și a fost în cele din urmă învins[195]. Caecina, făcut prizonier, era josnic[196]. Iar un prefect de tabără care nu a putut participa la victoria legatului său și care nu ascultase de ordinele primite nu a avut altă cale de scăpare decât sinuciderea[197]. Când discutăm greșelile făcute de generali, nu îl putem evita pe Varus care și-a pus în mod greșit încrederea în Arminius și care nu a trimis cercetași în fața armatei, o eroare foarte mare, provocând astfel dezastrul din Pădurea Teutoburgică[198].

Claudius, spirit deschis, poate prea luminat pentru perioada sa, dăduse comanda unei legiuni unui om eliberat, Felix, trimis în Iudeea, și acordase recompense militare unui eunuc; putem spune cel puțin că împăratul nu a stârnit entuziasmul nobililor[199]. Tratatul *Generalul,* scris de Onasandros, oferea în mod sigur un răspuns la acest gen de preocupări, promovarea celor eliberați.

Legatul de legiune era secondat de ofițeri. Ierarhia cuprindea, de la vârf spre bază[200], un tribun laticlav (acesta își datora numele benzii late de purpură care orna tunica sa), un fiu de senator, care oferea sfaturi și împărțea dreptatea[201], apoi ofițeri de rang ecvestru, asupra cărora vom reveni.

---

[190] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 2; Tacite, *Agr*, VII, 5-6; Pline, *Pan*, X, 3; XVIII, 2; *Agr*, VII, 5, 6; Orose, VII, 4, 1 (epoca lui Tiberius); 10, 3 (sub Domițian); Végèce, II, 9.

[191] Wheeler E. L., „The General's Métier: The lists of "Great Captains" and Criteria for Selection", *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 417-449.

[192] Onesandros, II.

[193] Tacite, *An*, XV, 25, 6-26

[194] Tacite, *An*, II, 78, 3; 80, 1-2.

[195] Tacite, *An*, XV, 10, 11, 3, și 16.

[196] Tacite, *H*, IV, 80, 5.

[197] Tacite, *An*, XIV, 37, 7.

[198] Cartea noastră, *La „Bataille" du Teutoburg*, ed. a 2-a, 2013, p. 44-47.

[199] Anonyme, *Abrégé des Césars*, IV, 7.

[200] *CIL*, 8, 18 078, un exemplu de astfel de ierarhie.

[201] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 2; Pline, *Pan*, XV, 2-4; *Ep*, III, 20, 5, și VI, 31, 4; Suétone, *Aug*, XXXVIII; Tacite, *Agr*, V, 1, 2; Végèce, II, 12; *AE*, 1981, 485.

Tinerii ofiţeri trebuiau în primul rând să înveţe să asculte[202], ceea le permitea ulterior să comande cu eficacitate. Este asemănător cu ceea ce spune Pliniu cel Tânăr, care aminteşte că a fost trimis de foarte tânăr în Siria, *adulescentulus*. Ofiţerii primeau astfel o experienţă militară solidă[203].

Ceea ce nu este deloc surprinzător este faptul că meritul singur nu era de ajuns, deşi curajul şi competenţa nu erau interzise[204]; pe de o parte, originea socială juca un rol important; pe de altă parte, o scrisoare de recomandare nu era inutilă, iar Pliniu cel Tânăr a trimis câteva astfel de scrisori lui Traian, pentru ca acesta să nu uite pe câţiva dintre prietenii săi, oameni cu adevărat meritorii[205]. Şi totuşi, funcţionarea legiunilor nu pare să fi avut de suferit de pe urma acestui sistem. Pentru a seduce şi mai bine nobilii, împăraţii au inventat chiar supranumerarul, ceea ce putea denumi o persoană care primise un titlu militar fără să fi exercitat funcţia corespondentă[206].

În fine, să fim atenţi la cuvântul *miles* care înseamnă „soldat", dar care poate fi aplicat întregii armate, de la cel fără grad şi până la împărat, cel care îşi poate flata oamenii săi numindu-i *commilitones*, „camarazi de arme"[207].

Ofiţerii de rang ecvestru[208]

Cavalerii ocupau o poziţie inferioară în raport cu senatorii. Un tânăr care făcea parte din ordinul lor îşi începea cariera cu cele trei miliţii, trei posturi de comandă, fiecare cu o durată de trei ani: prefect de cohortă (auxiliară), tribun angusticlav al legiunii (numim „angusticlavă" o bandă îngustă de purpură care se afla pe tunica ofiţerului ecvestru) şi prefect de ala. O ordine s-a impus în cele din urmă[209]. Claudius ordonase astfel primele trei posturi din cariera ecvestră[210]: cohortă, apoi ala, în final legiunea. Spre finalul domniei

---

[202] Pline le Jeune, *Ep*, VIII, 14, 5 şi 7.

[203] Zosime, I, 14, 2; 21, 3 (exemplul lui Decius).

[204] Vezi, de exemplu, cariera lui Caius Velius Rufus: *AE*, 1956, 124.

[205] Pline, *Ep*, II, 13; III, 8; IV, 4; VI, 25, 3 (centurionat), VII, 22 (tribunat); X, 87, 3; dar nu este singurul: a se vedea o tăbliţă de la Vindolanda, citată de noi în Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 201; Tacite, *Agr*, V, 1, confirmă.

[206] Suétone, *Cl*, XXV, 1.

[207] Pline, *Pan*, XV, 5.

[208] Perea Yébenes S., „Un oficial ecuestre: L. Domitius Proculus", *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 451-459.

[209] Dion Cassius, LVI, 27: un cavaler devine tribun sub Augustus. Devijver H., *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army*, *Mavors*, 6, 1989 (Amsterdam), XII, 486 p. şi *Mavors*, 9, 1992 (Stuttgart), 354 p.

[210] Suétone, *Cl*, XXV, 1. Thomas Ch., „Claudius and the Roman Army Reforms", *Historia*, 53, 4, 2004, p. 424-452.

lui Nero și mai ales sub Vespasian, această ordine a fost modificată: cohortă, apoi legiune, apoi ala. Cei care făceau parte din acest ordin aveau posibilitatea de a obține direct un tribunat de șase luni, însărcinare care nu ne este bine cunoscută[211]; un primipilar al legiunii, primul dintre centurioni, putea deveni prefect și apoi să ia titlul de *primipilaris*[212], ceea ce îi deschidea calea spre alte posturi mai înalte.

Să ne întoarcem la legiuni: sub comandantul laticlav se afla prefectul taberei, el însuși superior celor cinci tribuni ecvești.

Prefectul taberei, după cum o indică și numele, avea responsabilități în domeniul lucrărilor publice, al corturilor, al bagajelor și al materialelor; el supraveghea serviciul de sănătate[213]; în plus, el dădea ordinul de plecare, prezida pedepsele, veghea asupra logisticii, asupra aprovizionării și a antrenamentelor. Pentru chestiunile legate de *annona* (aprovizionarea), el era ajutat de un centurion *supernumerarius*[214].

Fiecare tribun ecvestru era responsabil de două cohorte, mai ales în timpul luptei și al antrenamentelor[215]. El trebuia să fie cunoscut de soldați, să se instruiască alături de oameni de valoare și să își dovedească cu reținere curajul și hotărârea; de asemenea, el investiga problemele provinciei[216].

După ce exercita prefectura alei, cavalerul exercita procuratele, dintre care unele însemnau comanda trupelor auxiliare, în marile provincii; unele dintre aceste armate puteau număra în jur de 5 000 de oameni (Mauretania Caesariensis și Mauretania Tingitana). La polul opus, procuratorul Britaniei nu avea trupe sau, în cel mai bun caz, 200 de oameni prost înarmați[217]. Prefectul coastei pontice avea o escortă mai degrabă onorifică decât terifiantă: un centurion, doi călăreți și zece beneficiari (subofițeri)[218]; în fine, un procurator eliberat, care avea trei soldați și care cerea șase prin intermediul guvernatorului (calea ierarhică), nu primește în plus decât doi călăreți. Iar Traian îi amintește că patru oameni sunt suficienți pentru acest post în vremuri normale[219].

---

[211] Pline, *Ep*, IV, 4. Le Bohec Y., *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 122.

[212] Pline, *Ep*, X, 87, 1–2.

[213] Tacite, *An*, XII, 38, 3; 55, 2; XIII, 36, 1; 39, 2; Végèce, II, 9 și 10.

[214] Herz P., „Der *centurio supernumerarius* und die *annona militaris*", *Laverna*, 10, 1999, p. 165–184.

[215] Suétone, *Vesp*, I; Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 2; VI, 2, 5 (131); Végèce, II, 12; *Digeste*, XLIX, 16, 12 (2).

[216] Tacite, *Agr*, V, 1–2.

[217] Tacite, *Agr*, XV, 2; *An*, XIV, 32, 3–4.

[218] Pline, *Ep*, X, 21–22; 86, a.

[219] Pline, *Ep*, X, 27–28.

În fine, cavalerii aveau acces la marile prefecturi: flotele de la Misenum și Ravena, apoi annona, vigilii, Egiptul și, în cele din urmă, cea mai de sus, pretoriul. Din această listă, doar prefectura anonnei nu includea comanda unor soldați.

Anterior, le puteau fi oferite alte posturi militare. Pentru a comanda un detașament, o *vexillatio*, puterea făcea apel la un *dux*[220], la un *praepositus* sau la un *prolegatus*, de rang senatorial sau ecvestru. Printre altele, o titulatură care a dat naștere la dezbateri a fost lămurită recent: prefectul din Berenice, Egipt, fusese un civil înzestrat cu puteri militare[221]. Un alt comandament rămâne neelucidat, cel exercitat de *praefectus orae maritimae*, atestat în Hispania și la Marea Neagră[222]: era un post civil sau militar? Ezităm. În fine, în cursul secolului al III-lea, asistăm la apariția unui nou tip de ofițeri, *protectores*[223].

Cunoaștem câteva cariere spectaculoase, la care putem adăuga câteva exemple nu numai frapante, ci chiar uimitoare:

Soldat → centurion → prefect de tabără în 14 p.Chr.[224];

Soldat → procurator sub Caracalla (fără îndoială, respectivul a trecut prin posturile intermediare)[225];

Soldat → prefectul vigililor (după ce respectivul a trecut prin alte posturi, pe care nu le cunoaștem), prefect al pretoriului în războiul civil din 68-69[226];

Soldat → împărat, este cazul lui Maximinus Thracus, o carieră care a fost probabil caricaturizată de opoziția senatorială[227].

Centurionii

Într-o legiune numărăm 59 de centurioni, care corespund ofițerilor subalterni actuali. În realitate, inscripțiile indică întotdeauna un număr de

---

[220] Gilliam J.F., „Egyptian *duces* under Gordian", *Chroniques d'Égypte*, 36, 1961, p. 386-392; Christol M., „Un duc dans une inscription de Termessos (Pisidie)", *Chiron*, 8, 1978, p. 528-540.

[221] Magioncalda A., „I prefetti di Berenice", *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 461-477.

[222] Pline, *Ep*, X, 21. Osier J., „The emergence of third century equestrian military commanders", *Latomus*, 36, 1977, p. 674-687.

[223] *SHA*, *Car*, VII, 1 (oferă fără îndoială o dată prea timpurie). Christol M., „La carrière de Traianus Mucianus et l'origine des *protectores*", *Chiron*, 7, 1977, p. 393-408; Barnett P., *Die protectores Augusti*, *Dt. Hochschulschriften*, 455, 1993 (Egelsbach), 39 p. (pentru o epocă târzie).

[224] Tacite, *An*, I, 20, 2.

[225] Dion Cassius, LXXVIII, 14 (două exemple).

[226] Tacite, *H*, I, 46, 1.

[227] Anonyme, *Abrégé des Césars*, XXV, 1.

centurioni mai mare decât această cifră, deoarece trebuiau să existe ofițeri care să ocupe posturi, să efectueze munci etc.[228]. Primul dintre ei, primipilarul, comanda prima centurie din prima cohortă[229].

Mai multe titluri au dat naștere dezbaterilor și, apoi, să nu uităm că *ordo* este o altă denumire pentru „centurie"[230]. Centurionul *ordinarius* exercita o comandă tactică: în bătălie, el conducea un *ordo* în luptă[231]. Centurionul *ordinatus* își datora titlul atât simțului său de disciplină, cât și locului pe care îl avea în bătălie[232]. Cea mai importantă era lupta: *primi ordines* conduceau primele centurii[233].

Câteodată, *suffragium legionis* era folosit pentru o promovare: în timpul unei ceremonii oarecare, soldații îl aclamau pe cel pe care îl doreau drept centurion[234]. Ofițerii superiori nu agreau această practică care avea drept rezultat instalarea unor ofițeri prea apropiați de unitate și preocupările acesteia și care le răpea puterea de decizie.

Comandamentul celorlalte unități, pe lângă legiuni

Legiunea furnizează un cadru facil pentru explicarea ierarhiei, deoarece ea este bine cunoscută; după cum e și logic, alți ofițeri sunt atestați în alte unități.

---

[228] *CIL*, 8, 18 065: 63 de centurioni într-o legiune.

[229] Végèce, II, 8. Le Roux P., „Recherches sur les centurions de la *Legio VII Gemina*", *MCV*, 8, 1972, p. 89–147; Davies R.W., „Centurions and decurions", *ZPE*, 20, 1976, p. 253–276; Dobson B., *Die Primipilares, BJ, Beih.*, 37, 1978 (Bonn), X–386 p. și „The significance of the *centurio* and *primipilaris* in the Roman Army and Administration", *Roman Officers and Frontiers*, coll. *Mavors*, 10, 1993 (Stuttgart), p. 143–185; Speidel M.P., „The names of legionary *centuriae*", *Arctos*, 24, 1990, p. 135–137, „Centurions promoted from *beneficiarii*", *ZPE*, 91, 1992, p. 229–232 și „Centurial Signs and the Battle Order of the Legions", *ZPE*, 154, 2005, p. 286–292; *ARHE*, p. 44–47; Richier O., *Centuriones ad Rhenum*, 2004 (Paris), 773 p.; Angeli Bertinelli M.G., „I centurioni romani secondo Plutarco", *Visions de l'Occident romain, Coll. du CÉROR*, 40, 1, 2012, p. 347–374; Le Bohec Y., „Le recrutement de trois centurions de l'armée d'Afrique", *Mélanges Pierre Morizot, Aouras*, 7, 2012, p. 173–179; Faure P., *L'Aigle et le cep. Les centurions légionnaires dans l'empire des Sévères*, 2013 (Bordeaux), 2 vol.

[230] Tacite, *H*, III, 49, 3–4; IV, 5, 2.

[231] Végèce, II, 7; *CGL*, II, 451, 15, 29 și V, 606, 13. Gilliam J.F., „The *ordinarii* and *ordinati* of the Roman army", *TAPhA*, 71, 1940, p. 127–148. Vezi, mai departe, *architectus*.

[232] *CGL*, II, 453, 36; III, 458, 57. Gilliam J.F., art. cit.

[233] Tacite, *H*, III, 22, 8; 13, 1 *(primores centurionum)*; 22, 8 (șase *primi ordines* sunt uciși în luptă).

[234] Tacite, *H*, III, 49, 3–4; *AE*, 2000, 1453. Faure P., „Le *suffragium legionis*", *Espaces et pouvoirs dans l'Antiquité, de l'Anatolie à la Gaule, Hommages à Bernard Rémy, Cahiers du CRHIPA*, 11, 2007 (Grenoble), p. 319–331.

În secolul al II-lea, garnizoana Romei se afla sub comanda prefectului pretoriului (în secolul I, cohortele urbane depindeau de prefectul Oraşului); fiecare cohortă era încadrată de un tribun şi şase centurioni.

Equites singulares Augusti[235] erau comandaţi de un tribun, apoi, începând cu Septimius Severus, de doi tribuni şi de decurioni aflaţi sub comanda unui *decurio princeps.*

Structura de comandă a trupelor auxiliare şi a marinei a fost prezentată mai sus.

Soldaţii

După ce am discutat despre ofiţeri, să trecem la subordonaţi. Iar acum trebuie să distingem între simplii soldaţi şi subofiţeri.

Toţi tinerii din imperiu trebuiau să se prezinte în faţa comisiei de examinare, *dilectus*, chiar şi fiii oamenilor de vază, ai cavalerilor sau ai senatorilor. Omul din popor care era reţinut era numit *probatus*, „recrut[236]", iar el devenea un *tiro*, un „nou recrut", statut pe care îl deţinea timp de patru luni[237]. El depunea apoi jurământul de fidelitate şi devenea un soldat în toată puterea cuvântului, un *miles* sau *gregarius* sau *gregalis*, „om de unitate", sau *caligatus*, „purtător de sandale", sau chiar *munifex*, „cel care face corvezi"[238]. Este posibil ca el să fi primit apoi o plachetă de plumb denumită *matriculum* sau *signatio*, sau poate un tatuaj, dar nu este imposibil ca Vegetius să atribuie Imperiului Timpuriu obiceiuri tipice Imperiului târziu; acest aspect a fost contestat[239].

Ceea ce ne interesează la soldaţii romani este ierarhia care exista între ei[240]. În fapt, este posibil să îi evidenţiem pe soldaţii care erau corespondentul subofiţerilor actuali: ei erau scutiţi de corvezi şi primeau totodată o soldă mai

---

[235] *SHA*, *Max Balb*, XIII, 5, şi XIV, 2, 6: ei erau întotdeauna recrutaţi în Germania. Speidel M.P., *Die equites singulares Augusti*, 1965, 110 p., *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti, BJ, Beih.*, 50, 1994 (Köln), 460 p. şi *Riding for Caesar, op. cit.*

[236] Pline, *Ep*, X, 30, 2.

[237] Gilliam J. F., *Eos*, 48, 2, 1956, p. 207; Sinninger W.G., *„Tirones* and *supernumerarii"*, *CPh*, 62, 1967, p. 108–112.

[238] *CIL*, 5, 896; 940; 6, 2440; 9, 5840. Gilliam J. F., *„Milites caligati"*, *TAPhA*, 1946, p. 183–191; Sander E., „Zur Rangordnung des römischen Heeres: die *gradus ex caliga"*, *Historia*, 3, 1954, p. 87–105 şi *idem*: „Der *duplicarius"*, *Historia*, 8, 1959, p. 239–247; Mc Dermott W.C., *„Milites gregarii"*, *G&R*, 17, 1970, p. 184–196.

[239] Végèce, I, 8 (*puncta signorum*; *signati tirones*); II, 5. Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 81. Contra: Woods D., „St. Maximilian of Tebessa and the Jizya", *Coll. Latomus*, 279, 2003, p. 266–276.

[240] Breeze D., „Pay, grades and ranks below the Centurionate", *JRS*, 61, 1971, p. 130–135, „The career structure below the centurionate during the Principate", *ANRW*, II, 1, 1974,

mare decât a celorlalţi, dar nu aveau autoritate în afara domeniului lor de competenţă; iar în luptă, ei ocupau acelaşi post precum toţi colegii lor. Identificarea lor este cu atât mai complicată cu cât oricine putea îndeplini orice misiune în caz de nevoie. În plus, sursele menţionează deseori însărcinări care nu corespund unei promovări, în special corvezi. Toţi aceşti gradaţi aveau un lucru în comun: ei aveau o anumită competenţă (estimăm numărul lor la aproximativ 500 din cei 5000 de oameni din legiune). O altă dificultate: textele acordă mai mult interes unora decât celorlalţi; va trebui să reîncercăm să restabilim echilibrul.

Specialiştii sau *immunes*[241]

Titlul	Solda
immunis	1: *simplaris*
*immunis principalis**	$1^1/_2$: *sesquiplicarius***
	2: *duplicarius* sau *duplarius****
	3: *triplicarius* (un singur caz cunoscut: *AE*, 1976, 495)

* CIL, 9, 1617 şi 5809.

** RE, 2 A, 2, 1923, col. 1876–1877.

*** RE, 5, 2, 1905, col. 1842–1843; *Thll, 5, 1*, 2, 1909, col. 2258 (duplarius) şi 2272–2275 (duplicarius); Sander E., *„Zur Rangordnung des römischen Heeres: der duplicarius", Historia, 8*, 1959, p. 239–247.

Alte titluri implicau o anumită onoare. Candidatul era îmbrăcat în alb pentru a arăta că aştepta o promovare[242]; beneficiarul primise un favor de la superiorul său[243]; cornicularul avea două coarne ataşate coifului, ca un fel de panglică[244]; curatorul era însărcinat cu o misiune sau *cura*[245]. Iar alţii corespundeau unei anumite activităţi. *Magister*, un „maestru", avea anumite

p. 434–451 şi „The organisation of the career structure of the *immunes* and *principales* of the roman Army", *BJ*, 174, 1974, p. 245–292.

[241] Tacite, *H*, I, 25, 3: el îi numeşte primii dintre soldaţi, *primores militum*. *RE*, 9, 1, 1914, col. 1133–1134; *Thll*, 7, 1, 1934, col. 504; Watson G.R., *„Immunis librarius", Britain and Rome*, 1965, p. 45–55; Clauss M., *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, speculatores, frumentarii*, 1973 (Bochum), 204 p.; *ARHE*, p. 48–58; Crimi G., „Il mestiere degli *speculatores*: nuovi dati e ricerche dopo gli studi di Manfred Clauss", *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 491–501.

[242] *RE*, 3, 2, 1899, col. 1467–1468; *Thll*, 3, 1906, col. 237.

[243] *CGL*, III, 208, 25: asistentul (unui ofiţer). Schallmayer E. *et alii*, *Der römische Weihebezirk von Osterburken*, 1, *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier- Inschriften des römischen Reiches, Forsch. und Ber. zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 40, 1991, 869 p.; Ott J., *Die Beneficiarier*, 1995 (Stuttgart), 245 p.; Nelis-Clément J., *Les beneficiarii*, Coll. *Ausonius*, 5, 2000 (Bordeaux – Paris), 557 p.

[244] *RE*, 4, 1, 1900, col. 1603–1604; *Thll*, 4, 1906, col. 957–958.

[245] *RE*, 4, 2, 1901, col. 1798–1800.

cunoştinţe[246]. *Optio* îl înlocuia pe centurion atunci când acesta ieşea la pensie sau dispărea în luptă; el purta uneori chiar titlul de *optio ad spem ordinis*, „în aşteptarea centurionatului[247]". Iar *discens* era un savant (la militari, *discens* era un profesor şi nu un învăţat)[248]. Numim *evocatus* pe soldatul care avea o abilitate aflată la mare căutare şi care era menţinut în activitate în afara perioadei normale[249]; *evocati Augusti* ţineau de pretoriu.

Pentru restul, distingem patru mari grupe de însărcinări care erau încredinţate *immunes*-ilor: însărcinări într-adevăr militare, serviciile, administraţia şi apoi justiţia şi poliţia.

Însărcinările într-adevăr militare

Să începem cu organizarea unei legiuni, care ne va permite să înţelegem situaţia altor tipuri de unităţi. Şi aici putem distinge patru subcategorii: armele, comunicaţiile, securitatea şi antrenamentul.

Infanteria din cadrul armatei romane, mai precis infanteria grea din cadrul legiunilor, domnea peste câmpurile de bătălie. O mică ierarhie, în primul rând morală, se instaurase în rândurile lor: cei mai curajoşi, *antesignani*, *propugnatores* sau *campigeni*, începeau lupta în prima linie; ei erau plasaţi în faţa însemnelor, în faţa *postsignani*-lor[250]. Sub Principat, nu era obligatorie folosirea infanteriei uşoare. Acest lucru s-a întâmplat mai ales când era nevoie de prăştieri sau de arcaşi, de *accensi* [*fundibulatores*; cu ajutorul unui propulsor (baton), ei măreau distanţa proiectilelor lor[251]]; ei aparţineau trupelor auxiliare[252]. În schimb, nimeni nu mai admite existenţa *limitanei*-lor, „oamenii de pe *limes*", în armata lui Severus Alexander; ei sunt menţionaţi acolo printr-un anacronism din *Historia Augusta*[253].

Pentru cavaleria legionară au curs râuri de cerneală, deşi, după cum am

---

[246] *Thll*, 8, 1, 1936, col. 78; vezi Breeze D., mai jos.

[247] Plutarque, *Galba*, XXIV, 1; *CGL*, V, 228, 21; 375, 35; 423, 41. *RE*, 18, 1, 1939, col. 806–811; Breeze D., „A Note on the use of the titles *optio* and *magister* below the centurionate during the Principate", *Britannia*, 6, 1976, p. 127–133.

[248] Le Bohec Y., „Les *discentes* de la IIIe Légion Auguste", *L'Africa romana*, 4, 1987, p. 235–252.

[249] Velleius Paterculus, II, 70, 2 şi 3; Tacite, *H*, I, 41, 6; 46, 8; *CIL*, 13, 5093 şi 6801. *RE*, 6, 1, 1907, col. 1145–1152; *Thll*, 5, 2, 1, 1931, col. 1057–1058 *(evocare)* şi 1058–1061 *(evocatus)*; Traverso M., „A proposito dell'*euocatus legionis*", *Epigraphica*, 61, 1999, p. 262–266.

[250] Végèce, II, 7; *CGL*, V, 560, 62; 638, 5.

[251] Végèce, III, 14.

[252] Tacite, *An*, II, 20, 4. Trăgătorii cu praştia: Le Bohec Y., „Le mystère des *libritores* de Tacite", *Kentron*, 3, 1, 1987, p. 21–30; Völling T., „*Funditores* im römischen Heer", *SJ*, 45, 1990, p. 24–58.

[253] *SHA*, *Sév Al*, LVIII, 4, şi *Prob*, XIV, 7.

zis, ea nu regrupa decât puțini soldați[254]. Ea era comandată de unul (sau mai mulți?) centurioni și de un *optio*; un *vexillarius*, „purtător de stindard" și un *tesserarius*, „cel însărcinat cu parola", sunt atestați aici[255]. Îngrijirea cailor era asigurată de un *pequarius* (sau *pecuarius*)[256], de un *mulio*, „cel însărcinat cu îngrijirea cailor" și de un *pollio*, care s-ar fi ocupat de mânji[257]. Antrenamentul era condus de un *exercitator* și de un *discens*, „instructori". Nu știm foarte bine rolul jucat de *hastiliarius*; observăm cel puțin că numele său e legat de *hastile*, coada suliței de aruncat. Contactul cu iranienii i-a determinat pe romani să creeze o cavalerie grea, alcătuită din catafracți, care purtau armuri, sau *clibanarii*, în rândul auxiliarilor[258].

Artileria a reprezentat un alt element alt legiunii care a sedus mult autorii, atât antici cât și moderni; i-au fost consacrate tratate încă din Antichitate[259]. În epigrafie toți artileriștii sunt denumiți *ballistarii*, „oamenii balistelor", indiferent de mașina de război pe care o utilizau[260]; ei erau ajutați de arhitecți[261]. Cei mai învățați aveau dreptul la titlul de *doctor*[262]; îi numim *doctores ballistarum*. Topografii, *libratores*, puteau fi utilizați la nevoie[263].

Felul cum erau transmise ordinele a suscitat interesul tuturor, chiar mai mult decât armele[264]. Pentru a îndeplini această sarcină, generalul putea trimite un călăreț: era periculos, deci nesigur. În mod normal, el trimitea fie semnale vizuale prin mișcarea stindardelor, fie sonore, prin tonalitatea muzicii[265].

Stindardele[266] erau purtate de *aquilifer*, de *signifer*, de *vexillarius*[267] și

[254] Arrien, *Tact*, IV, 7-9. *Thll*, 5, 2, 1, 1931, col. 709-710; Breeze D., „The organization of the legion. The first cohort and the *equites legionis*", *JRS*, 59, 1969, p. 50-55; Speidel M.P., „Legionary horsemen on campaigns", *SJ*, 47, 1994, p. 36-39.

[255] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 2, 5 (139); Plutarque, *Galba*, XXIV, 1. *RE*, 5 A, 1, 1934, col. 854-855.

[256] *RE*, 19, 1, 1937, col. 12.

[257] D'Ors A., „*Pollio*", *Emerita*, 47, 1979, p. 257-259.

[258] *SHA*, *Sév Al*, LVI, 5: în 233, 10 000 de catafracți romani sunt pregătiți de luptă. Mielczarek M., *Cataphracti and clibanari*, 1993 (Łódź), 145 p.

[259] Marsden E.W., *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, ed. a 2-a, 1998 (Oxford), 228 p. și *Technical Treatises*, ed. a 2-a., 1998 (Oxford), 295 p.

[260] *TJ*, *Horaioth*, III, 2.

[261] Vitruve, I, *Préf.*, 2.

[262] Despre acest titlu în general: *Thll*, 5, 1, 2, 1909, col. 1774.

[263] Tacite, *An*, II, 20, 4; XIII, 39, 5.

[264] Arrien, *Tact*, XXVII. Alexandrescu C.-G., *Blasmusiker und Standartenträger im römischen Heer*, 2010 (Cluj-Napoca), 427 p.

[265] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20, 7 (579): mai ales pentru a ordona atacul sau retragerea.

[266] Alexandrescu C.-G., *op. cit.*

[267] Tacite, *H*, I, 41, 1; II, 18, 1; 22, 1; 41, 6; 43, 2 (în luptă); 44, 7; 89, 2 (pentru a însoți o

de *imaginifer*[268]. Știm că acvila, simbolul legiunii începând cu Marius (sfârșitul secolului al II-lea a.Chr.), avea rol puternic, atât psihologic, cât și religios[269]; însemnele – sau *signa* ale cohortelor[270] sau ale manipulelor – de asemenea aveau un astfel de rol[271]. Prin urmare, fiecare cohortă și-a înlocuit emblema tradițională cu un dragon, un fel de flamură care flutura în aer[272]. Poziționarea în luptă permitea soldaților să rămână grupați în sânul propriei unități[273]. Generalii și împăratul erau identificați folosind un *vexillum*, o bucată de pânză[274]. De asemenea, portretele împăraților, purtate de *imaginifer*, însoțeau câteodată (sau întotdeauna?) armatele care mergeau la luptă. Mai multe texte grupează aceste stindarde în perechi care sunt câteodată greu de înțeles: acvila și *signa*[275]; *signa* și *vexilla*[276]; *signa* și *imagines*[277].

Muzica militară, complementară stindardelor, i-a acaparat în aceeași măsură pe autori, chiar dacă noi nu știm cum suna. Sunt cunoscute trei instrumente principale: trompeta dreaptă, cornul englez și *buccina*[278]. *Tubicen*-ul, „cel care cântă la trompetă", suna atacul, retragerea și schimbul

---

paradă); III, 17, 3; 50, 2; 52, 1; Plutarque, *Galba*, XXII, 9; *TJ, Sota*, VIII, 1; Végèce, III, 5. *RE*, 8 A, 2, 1958, col. 2439-2442; Quesada Saenz F., *Estandardes militares en el mundo antiguo, Aquila legionis*, 8, 2007, 116 p.

[268] Tacite, *H*, IV, 62, 7; *CIL*, 3, 2553 și 3256. *Thll*, 7, 1, 1934, col. 403

[269] Pline, *Pan*, X, 3; Tacite, *H*, I, 44, 2; III, 50, 2; 52, 1; *An*, I, 39, 7; Florus, II, 30, 38; Végèce, II, 13; Orose, VII, 6, 7. *RE*, 2, 1, 1895, col. 321-322; *Thll*, 2, 1, 1900, col. 374; Speidel M. P., *BJ*, 176, 1976, p. 123-163, citat mai jos.

[270] Tacite, *H*, I, 44, 2; *An*, I, 18, 3, afirmă că fiecare cohortă are un *signum*, ceea ce a fost contestat; Frontin, *Str*, II, 8, 1; Arrien, *Tact*, XIV, 4. *RE*, 2 A, 2, 1923, col. 2348-2358; Rebuffat F., *Les Enseignes sur les monnaies d'Asie Mineure*, 1997 (Paris), 454 p.

[271] Tacite, *H*, II, 41, 7; IV, 22, 6; 66, 5; Florus, citat; Orose, citat; Végèce, II, 13: *signum* este pentru centurie (o eroare sau o schimbare); coiful centurionului poate servi drept însemn.

[272] Végèce, II, 13. Coulston J.C., „The *draco* standard", *JRMES*, 2, 1991, p. 101-114.

[273] Tacite, *H*, III, 21, 4; 22, 8; 31, 6.

[274] Pline, *Pan*, X, 3; Tacite, *H*, I, 41, 1 (*vexillum* era decorat cu portretul împăratului), și *An*, I, 39, 4.

[275] Tacite, *H*, III, 50, 2; 52, 1; 77, 4.

[276] Tacite, *H*, III, 63, 1; IV, 15, 11; 34, 3.

[277] Tacite, *H*, IV, 62, 7.

[278] Tacite, *An*, I, 28, 3; 68, 3; Végèce, III, 5 (*tuba*: dreaptă; *cornu*: circular; *bucina*: sub formă de corn). *Thll*, 2, 1900-1906, col. 2231-2232 *(bucina)*, 2233 *(bucinator)*; 4, 1906-1909, col. 967-968 *(cornu)*; *RE*, 7 A, 1, 1939, col. 754-755; Baudot A., *Musiciens romains de l'Antiquité*, 1973 (Paris), 158 p.; Meucci R., „Riflessioni di archeologia musicale. Gli strumenti militari romani e il *lituus*", *Nuova Rivista musicale ital.*, 19, 1985, p. 383-394; Bélis A., *Les Musiciens dans l'Antiquité*, 1999, 276 p.; Ziolkowski J.E., „The Invention of the *tuba* (Trumpet)", *CW*, 92, 4, 1999, p. 367-373; Mazzini G., „La *bucina* e il *bucinator* nelle forze armate di Roma", *Mél. S. Panciera*, 2008, p. 1197-1226; Alexandrescu C.-G., *op. cit.*

gărzii; el chema oamenii pentru inspecţii şi la muncile publice[279]; existau 39 per legiune şi cel puţin un *optio* care se ocupa de ei. *Cornicen*-ul, „cel care sună din corn", îi acompania pe *signiferi* şi *tubicines* şi anunţa începerea marşului şi oprirea[280]; fiecare legiune avea 36, de asemenea conduşi de un *optio*. *Bucinator* anunţa o adunare şi îl însoţea pe general, mai ales în cazul execuţiilor[281]. Alte două instrumente par a avea mai puţine legături cu armata. Columna lui Traian, în special, înfăţişează cântăreţi la flaut care însoţesc celebrarea sacrificiilor; probabil este vorba despre civili. Iar textele îl menţionează pe *hydraularius*, „cel care cântă la orgă", care trebuia să cânte în interiorul fortificaţiei[282].

Destul de ciudat, securitatea armatei în timp ce se afla în marş sau în tabără i-a interesat mai puţini pe autori, deşi referinţele epigrafice sunt numeroase. Soldaţii erau ajutaţi de câini în toate circumstanţele. Împăratul utiliza tot timpul pe post de gărzi de corp *equites singulares Augusti* şi *speculatores*[283]. Ofiţerii aveau dreptul la o escortă-gardă de onoare: zece *speculatores*[284], *singulares*, mai ales în cazul legaţilor-guvernatori[285]; lor le adăugăm un *secutor* (fără îndoială un *singularis* de rang inferior), un *strator*[286] sau nobil şi majordomul, sau *domicurius*[287]. Alţi *supernumerarii* erau oamenii aflaţi în serviciul privat al ofiţerilor, recrutaţi dintre soldaţii de rând[288]; ei erau ceea ce numeam mai demult ordonanţe.

Posturi de pază erau instalate în tabere, aflate sub autoritatea unui tribun[289]. Se întâlneau la tot pasul santinele, *excubitores*[290] şi paznici pentru

---

[279] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 5, 3 (89, 90 şi 91); Frontin, *Str*, I, 1, 9 şi 13; Tacite, *An*, II, 81, 2; IV, 25, 3; Végèce, II, 22; *CGL*, II, 429, 43; V, 487, 32; *CIL*, 13, 7047 (auxiliar). *RE*, 7 A, 1, 1939, col. 754–755; Speidel M.P., „Eagle bearer and trumpeter", *BJ*, 176, 1976, p. 123–163.

[280] Tacite, *An*, I, 28, 3; Végèce, II, 22; *CGL*, V, 185, 32; v. II, 117, 13; 348, 2; *CIL*, 13, 6572; 7779; v. 6742 (colegiu). *RE*, 4, 1900, col. 1602–1603; *Thll*, 4, 1906, col. 955–956.

[281] Végèce, II, 22; *CGL*, V, 50, 18; v. II, 259, 8; *CIL*, 3, 14 935; 13, 8523, 11 711; 11 862 (legionari şi de asemenea auxiliari). *RE*, 3, 1897, col. 986–987; *Thll*, 2, 1900–1906, col. 2233.

[282] *CGL*, III, 84, 24; Dion Cassius, LXIII, 26.

[283] Tacite, *H*, II, 11, 7; III, 43, 2. Speidel M. P., citat.

[284] *RE*, 3 A, 2, 1929, col. 1583–1586.

[285] Speidel M.P., *Guards of the Roman Armies*, 1978 (Bonn), 149 p.; Pavkovic M., „*Singulares legati legionis*", *ZPE*, 103, 1994, p. 223–228.

[286] *Dig.*, I, 16, 4. Le Bohec Y., „Écuyers et marins militaires", *Homm. E.Frézouls, Ktema*, 21, 1996, p. 313–320; Perea Yébenes S., *Los stratores en el ejército romano imperial*, 1998 (Madrid), 184 p.

[287] *Thll*, 5, 1, 2, 1909, col. 1877.

[288] Végèce, II, 19.

[289] Tacite, *H*, III, 59, 4: *custodiae*; Plutarque, *Galba*, XXV, 5.

[290] Stoll O., *Excubatio ad signa: die Wache bei den Fahnen in der römischen Armee*, 1995 (Sankt Katharinen), 112 p.

diferite locaţii: clădirea unde se aflau însemnele (*aedituus* sau *ad signa*)[291], bazilica (*custos basilicae*), depozitul de armament (*custos armorum*)[292], depozitul de grâne (*horrearius*), termele (*ad balnea*) şi poarta (cea a taberei, fără îndoială: *ad portam*). Toţi aceşti soldaţi erau supravegheaţi de *circitores* care efectuau rondurile[293]. Muzicienii erau anunţaţi de schimbarea gărzii de către un *horologiarius*. Şi în fine, un *clavicularius* era păzitorul cheilor.

Când armata înainta spre inamic, ea era mereu precedată de *speculatores* (numiţi de cei ce îi urmau *proculcatores*)[294], de *exploratores*[295] şi câteodată de *frumentarii*[296] şi de *mensores*, soldaţi care aveau alte sarcini, dar erau chemaţi pentru a asigura securitatea trupei. Cezar, în *Comentarii asupra războiului galic*, menţionează aproape la fiecare pagină pe *speculatores*; în anul 9 p.Chr. Varus piere pentru că i-a uitat în expediţia sa din Germania.

La fel de important precum comunicaţiile şi securitatea, antrenamentul a suscitat mai puţine remarci[297]; el era conceput ca o formare în acelaşi timp iniţială, dar şi continuă. Considerat important, el beneficia de o bună conducere. *Campidoctor* domnea peste terenul de antrenament[298], ajutat de un *optio campi* (*campus* era terenul unde se antrenau oamenii) şi de un *doctor cohortis* în fiecare cohortă. Specialiştii pregăteau cavaleriştii, *exercitator* împreună cu *discens* şi *magister campi*. Scrima era predată de un *doctor armorum*[299] şi de o *armatura*, maestrul armelor[300]; cunoaştem chiar şi un *discens armaturarum*, „un formator de formatori".

---

[291] Aulu-Gelle, XII, 10 *(aedituus)*.

[292] *RE*, 2, 1, 1895, col. 1200-1201; *Thll*, 4, 1906, col. 1573 *(custodes)*; MacMullen R., „Inscriptions on armor", *AJA*, 64, 1960, p. 23-40.

[293] Végèce, III, 8, menţionează aceşti *circuitores*. Sasel J., „*Circitor*", *Ratiariensia*, 2, 1984, p. 77-79; Speidel M. P., „Der *circitor*", *SJ*, 46, 1991, p. 148.

[294] Tacite, *H*, I, 27, 4; 31, 1; 43, 6; III, 43, 2 (elita cohortei).

[295] Pseudo-Hygin, XXX (v. XXIV); Tacite, *H*, II, 17, 4; 24, 3; 34, 1; 41, 1; 42, 2; III, 54, 4.

[296] *SHA*, *Hadr*, XI, 6; *Macr*, XII, 4. *RE*, 7, 1, 1910, col. 122-125. *Thll*, 6, 1, 1912, col. 1408; Reuter M., „Die *frumentarii*: neugeschaffene "Geheimpolizei" Traians?", *Traian in Germanien, Traian im Reich*, 1999 (Bad Homburg), p. 77-81.

[297] Horsmann G., *Untersuchungen zur militärischen Ausbildung im... Rom, Wehrwiss. Forsch., Abt. militärgesch. Stud.*, 35, 1991 (Boppard), XI, 260 p.

[298] *CGL*, II, 96, 56; III, 353, 14.

[299] *RE*, 5, 1, 1903, col. 1254.

[300] Végèce, I, 13; II, 7 şi 23. *RE*, 2, 1, 1895, col. 1177 (aici infanterist uşor); *Thll*, 2, 1, 1900, col. 604-606.

SERVICIILE: ORGANIZAREA

Pentru ca o armată să funcţioneze, ea are nevoie de asistenţă: este vorba despre ceea ce numim azi „coada dragonului", prin opoziţie cu „gura", partea care moare. Militarii romani au fost interesaţi de patru servicii: logistica, elementele tehnice, medicina şi sacerdoţii.

Un soldat nu îşi poate face meseria dacă nu este bine hrănit. Astfel că, în timp ce legionarii din cel de-al doilea război punic s-au luptat deseori flămânzi, aprovizionarea a fost ulterior mai bine organizată. Cezar s-a ocupat foarte bine de acest aspect, dar el deja nu mai era singurul din epoca sa. Acest serviciu a fost creat cu siguranţă din perioada lui Augustus pentru taberele permanente, dar Septimius Severus a fost cel care i-a oferit o formă administrativă aproape perfectă, prin annona militară[301].

Intervenea un personal numeros. Pe timp de pace, grâul era cumpărat de *dispensator*. Când proviziile ajungeau în tabără, un *evocatus* şi *signiferi*, care aveau astfel o a doua meserie, supervizau operaţiunile sub responsabilitatea unui primipilar[302]; începând cu Septimius Severus, un *salariarius* se ocupa de bunurile statului[303]. Un *quaestor* se ocupa de plăţi; *act(u)arius* pregătea registrele şi ajunge să aibă o asemenea importanţă încât este denumit „stăpânul annonei"[304]. Apoi interveneau *cibariator*, vânzător autorizat să urmeze armata şi să vândă alimente, paznicul magaziilor de alimente, numit *horrearius*, *molendarius*, „morarul", *lanius*, „măcelarul", şi cel care distribuia grâul, *mensor frumenti* (este posibil ca acesta să fi participat la recepţionarea acestui produs)[305]. În timpul campaniilor, frumentarii căutau lanurile de grâu şi hambarele aparţinând inamicului; *venator*, „vânătorul", furniza un supliment de carne.

---

[301] Remesal Rodríguez J., *Heeresversorgung und die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien, Materialhefte zur Archäologie in Baden- Württemberg*, 42, 1997 (Stuttgart), 271 p.; Wierschowski L., „Die römische Heeresversorgung im frühen Prinzipat", *MBAH*, 20, 2, 2000, p. 37-61; Tchernia A., „L'arrivée de l'huile de Bétique sur le *limes* de Germanie: Wierschowski contre Remesal", *Vivre, produire et échanger. Reflets méditerranéens, Mélanges offerts à Bernard Liou*, 2002 (Montagnac), p. 319-324.

[302] *CIL*, 8, 18 224. Mocsy A., „Das *Lustrum primipili* und die *annona militaris*", *Germania*, 44, 1966, p. 312-326; Napoli J., „Nouvelles réflexions sur les *salinatores*: l'éclairage du *lustrum primipili*", *BAR*, Intern. S., 1686, 2007 (Oxford), p. 157-161.

[303] *CIL*, 3, 10 439 = *AE*, 1976, 541; 5, 8275; *CGL*, II, 177, 42; 228, 8. *Salariarius* municipal: *ILS*, 2542. Nagy T., „*Salariarius legionis, salariarius coloniae*", *AArchHung*, 28, 1976, p. 79-91.

[304] Aurélius Victor, XXXIII, 13: *annonae dominans*. *Thll*, 2, 1, 1900, col. 448-449.

[305] Repaci R.M., „I *mensores frumentarii*", *Messana*, n.s., 19, 1994, p. 237-256; Arnaud P., „Les *mensores* de légions: *mensores agrarii* ou *mensores frumentarii*?", *Hiérarchie*, 1995, p. 249-256.

În timpul Principatului, transportul animalelor vii și al echipamentelor de război a fost bine structurat. În orice caz, acest serviciu, pe care noi îl numim trenul de bagaje, era asigurat cu ajutorul unui număr mare de animale, cai, măgari și boi, încredințați unor conducători, *ascitae* sau *carrarii*.

Un alt serviciu similar celor din zilele noastre, arma de geniu, cuprindea mai multe grade. Arhitectul deținea o funcție care nu era la fel de apreciată precum este astăzi în cercurile artistice[306]; el se asigura că terenul era plat, apoi construia. El lucra poate împreună cu *discens regulatorum*, un maestru[307]. Alegerea terenului fusese făcută de *metator*, care repartiza apoi unitățile[308], ajutat fiind de un topograf sau *mensor* (care nu se confundă cu *mensor frumenti*, deja menționat)[309]. *Librator* – sau topograful – ajuta la construirea taberei, la săpatul șanțurilor și la captarea apei[310]. *Librator* și *architectus* erau chemați când era necesară punerea în funcțiune a artileriei; pentru ei aceasta reprezenta un al doilea rol.

Mai mult, în fiecare tabără exista un atelier sau *fabrica* pentru repararea și întreținerea armelor, câteodată poate pentru a le fabrica. Acest atelier se afla sub conducerea unui *magister fabricae*[311], asistat de un *optio* și de un *doctor*. În schimb, contrar celor afirmate de Vegetius (II, 11), prefectul muncitorilor, *praefectus fabrum*, nu are nimic de-a face cu arma de geniu; el era un civil însărcinat să informeze un guvernator de provincie sau un magistrat oarecare despre mediul social și geografia zonei unde cel din urmă trebuia să își desfășoare misiunea[312].

Tabăra poseda, pe lângă un atelier, și un spital, *valetudinarium*, aflat sub autoritatea prefectului taberei[313]. Nu trebuie să ne facem iluzii prea mari privind competența serviciilor de sănătate din cadrul armatelor Antichității[314].

---

[306] *RE*, 2, 1, 1895, col. 551-552; *Thll*, 2, 1, 1900, col. 465-466; Stoll O., *„Ordinatus architectus", Römisches Heer und Gesellschaft, Mavors*, 13, 2001 (Stuttgart), p. 300-368.

[307] *AE*, 1972, 364.

[308] Frontin, *Str*, II, 7, 12; pseudo-Hygin, XLVI.

[309] Pline, *Ep*, X, 17-18 (acest *mensor* era un civil). *RE*, 15, 1, 1931, col. 956-960; Maganzani L., „Misurazioni del suolo per l'esercito", *Labeo*, 42, 3, 1996, p. 456-477.

[310] Pline, *Ep*, X, 41, 42, 61 și 62; Tacite, *An*, II, 20, și XIII, 39; *CGL*, V, 168, 3; *CIL*, 8, 2728 = 18 122. *RE*, 13, 1, 1926, col. 139.

[311] *CGL*, V, 168, 3 (arhitectul pe post de *magister fabricarum*; poate este vorba de o confuzie).

[312] Dobson B., *„Praefectus fabrum", Britain and Rome, Mél. E. Birley*, 1965 (Durham), p. 61-84.

[313] Végèce, II, 10.

[314] Wilmanns J.C., *Der Sanitätsdienst im Römischen Reich, Medizin der Antike*, 2, 1995 (Hildesheim), XVI, 276 p.; Baker P.A., *Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and early Third Centuries AD, BAR*, Internat. S., 1286, 2004 (Oxford), 204 p.

Acestea nu au apărut decât târziu, iar noi considerăm că primii medici erau civili detaşaţi pe lângă ofiţerii superiori[315]. Cea mai veche atestare ne-a fost furnizată de arheologie: am descoperit o trusă de chirurg pe câmpul „bătăliei" de la Teutoburg, din anul 9 p.Chr.[316]. Desigur, medicii erau încadraţi în aceeaşi categorie cu *immunes*; ei erau câteodată chiar *sesquiplicarii, duplicarii*, vezi centurionii, eventual centurioni obişnuiţi[317]. Dar ei nu aveau niciun fel de studii; iar câteodată, chiar dacă aveau materiale pentru a efectua operaţiile, ştiinţa lor era empirică. *Medicus* era asistat de un *optio* şi de un *librarius*[318], care se ocupa de archive; sunt atestaţi *discentes* ceea ce atestă că a existat o minimă transmitere a informaţiilor. Două titulaturi ne pun probleme, *marsus* şi *capsarius*. Nu ştim prea bine cu ce se ocupa *marsus*; *Marsi*-i, o populaţie din Italia centrală, aveau reputaţia de a vrăji şerpii. Şi presupunem că aceşti îngrijitori se ocupau de muşcăturile acestor mici fiare[319]. Cât despre *capsarius*, numele lui vine de la cutia (*capsa*) în care se închideau reţetele sau medicamentele. Deoarece scrierile sunt de competenţa unui *librarius*, putem presupune că acest *capsarius* era un farmacist însărcinat cu transportul remediilor şi al pansamentelor.

Nu este foarte util să discutăm prea mult despre sacerdoţi, deoarece ei nu erau numeroşi, iar ofiţerii se ocupau adeseori de ceremoniile religioase[320]. Dar acest serviciu juca un rol important în mentalul colectiv: toţi oamenii erau credincioşi şi aveau nevoie să simtă sprijinul zeilor. Am discutat despre *sacerdos ad legionem*; se pare că era într-o strânsă, chiar foarte strânsă legătură cu unitatea sa, după cum ne este indicat şi de numele lui (este tot ce putem afirma despre el)[321]. *Haruspex* citea sfatul zeilor în măruntaiele victimelor sacrificate de *victimarius*[322]; el era fără îndoială analogul pentru *ad*

[315] Velleius Paterculus, II, 114: Tiberius are un medic personal.

[316] Cartea noastră, *La « Bataille » du Teutoburg*, ed. a 2-a, 2013, pl. 7.

[317] Davies R.W., „The *medanici* of the Roman Armed Forces", *ES*, 8, 1969, p. 83–99, „The Roman Military Medical Service", *SJ*, 27, 1970, p. 84–104 şi „Some more military *medici*", *ES*, 9, 1972, p. 1–11; Stoll O., „*Medicus centurio* (*PSI* 1063). Ein Sanitätsoffizier mit taktischen Kommando?", *JRGZ*, 50, 1, 2003, p. 329–354.

[318] *TB, Mo'ed Katan*, 13, a (*Seder Mo'ed*, IV, 75): *librarius* este „cel care scrie". Vezi Watson G.R., dans *Britain and Rome*, 1965, p. 45–55.

[319] *SHA, El*, XXIII, 2; *CGL*, II, 127, 26; III, 202, 15; 272, 5; IV, 536, 21. *RE*, 14, 2, 1930, col. 1983; *Thll*, 8, 1, 1936, col. 415. Robert L., *Hellenica*, 1, 1940, p. 136.

[320] Wheeler E.L., „*Pullarii, marsi, haruspices* and *sacerdotes* in the Roman imperial army", *A Roman Miscellany*, ed. Schellenberg H. M. *et alii*, 2008 (Gdańsk), p. 185–203.

[321] *AE*, 1965, 30; 1972, 460.

[322] *RE*, 7, 2, 1912, col. 2439–2440; *Thll*, 6, 3, 1936, col. 2544–2549; Perea Yébenes S., „*Haruspex legionis*", *Gerión*, 9, 1991, p. 175–193.

hostias. *Pullarius* avea în grijă puii sacri care puteau la rândul lor să transmită voinţa zeilor, mâncând grâu sau, din contra, refuzându-l.

Administraţia

Prin opoziţie cu corpul sacerdotal, administraţia militară era pletorică, chiar dacă mai puţin numeroasă decât cea din Franţa actuală. Papirusurile, tabletele şi ostraca găsite la Vindolanda, Vindonissa, Bu Njem, Didyma, Krokodilô şi Mons Claudianus ne permit să observăm cum comandanţii taberelor doreau să ştie care era rolul fiecărui om şi tot ce se afla în interiorul incintei până în cel mai mic detaliu[323]; jurnalele de poştă indicau care curier sosise[324].

Am spus că numeroşi plimbători de hârtii erau solicitaţi, iar anumite titluri se asemănau mult. *Exactus*, „birocratul[325]", se asemăna cu *act(u)arius*, care înregistra detaliile din serviciul zilnic şi care avea un omonim în serviciul de logistică[326]. Pentru arhive, apelăm la *commentariensis* sau la *a commentariis*, aflat sub autoritatea unui şef numit *summus curator*[327]. Un alt *librarius* se ocupa de registre[328], iar el era secondat de un *librarius a rationibus* specializat în contabilitate. *Notarius*, după cum ne indică şi titulatura, nota, prin stenografiere, discursurile şi propunerile comandantului de post[329]; el este, aşadar, similar lui *exceptor*[330]. Existau scribi, mai ales *canalicularius*, mai degrabă preocupaţi cu scrierile decât cu aducţiunile de apă, cum am crezut altă dată[331]; *cirarius* scria pe tablete acoperite cu ceară[332]. Dar ce scria el? Ne-ar plăcea să

[323] Le Bohec Y., Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 199-203; *Didymoi*, ed. Cuvigny H. *et alii*, 4, 2012, p. 128-137.

[324] Stauner K., *Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus*, 2004 (Bonn), 500 p.; Le Bohec Y., art. cit., Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 203; *Didymoi*, ed. Cuvigny H. *et alii*, 4, 2012, p. 81-84.

[325] Aurélius Victor, XXXIII, 13. *RE*, 6, 2, 1909, col. 1547; *Thll*, 5, 2, 2, 1953, col. 1137.

[326] *RE*, 1, 1, 1893, col. 301-302.

[327] *TJ*, *Yebamoth*, XVI, 5 (în acelaşi timp temnicer). *RE*, 4, 1, 1900, col. 759-768; Speidel M.P., *„Summus curator"*, *Römisches Œsterreich*, 1, 1973, p. 53-56; Davies R.W., *„Summus curator, singulares"*, *Britannia*, 7, 1976, p. 134-144.

[328] *CIL*, 8, 2985; 2986; 14, 2278. *RE*, 13, 1, 1926, col. 137-139.

[329] *TJ*, *Sota*, VII, 5: „cel care scrie". *RE*, 17, 1936, col. 1058.

[330] *RE*, 6, 2, 1909, col. 1565-1566; Berciu I. şi Popa A., *„Exceptores consularis* in Dacia", *Latomus*, 23, 1964, p. 302-310; Teitler H.C., *Notarii and exceptores*, 1985 (Amsterdam), IX-380 p.

[331] *Thll*, 3, 1906, col. 223; *RE*, Suppl, 7, 1940, col. 83-84; Clauss M., „Der *canalicularius*", *AncSoc*, 6, 1975, p. 251-256; Haensch R., *„Kolletiones et canalicularii"*, *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 503-511 (*kolletiones*: „civili").

[332] *CGL*, V, 566, 14.

ştim. În caz de nevoie, *amanuensis* se adăuga acestui mic univers[333]. În caz de necesitate, ofiţerii puteau apela întotdeauna la interpreţi care cunoşteau limbile vecinilor barbari[334]. *Adiutores*, sau aghiotanţii, interveneau la orice nivel[335]; iar *speculatores* erau cei folosiţi pentru curierat.

Immunes erau împărţiţi între trei tipuri de birouri[336].

Fiecare ofiţer dispunea de propriul stat-major, denumit *officium* şi comandat de un *cornicularius*; cunoaştem, astfel, *immunes* ai legatului, ai prefectului şi ai tribunului. Un centurion avea la îndemână un *optio*, un purtător de *signum*, un trâmbiţaş şi un mesager[337]. A existat, de asemenea, un *officium rationum*, un „birou contabil".

Unitatea dispunea, de asemenea, de propriul personal administrativ, repartizat în trei *tabularia*, prin acest cuvânt fiind desemnate atât un depozit de arhive, cât şi un registru de numerar. Distingem deci între *tabularium*-ul taberei, cel care era ataşat celui de-al doilea centurion al legiunii, *princeps*, şi cel care regrupa pe scutieri – sau *stratores*; aceştia din urmă exercitau astfel îndatoriri diferite de cele care le fuseseră iniţial încredinţate.

La fel ca peste tot, serviciul cel mai important era cel care se ocupa de finanţe, *quaestura* unităţii (mai existau şi alte chesturi). Aceasta funcţiona cu un casier, *arkarius*, un contabil, *tabularius*[338], şi un trezorier care făcea plăţile, *dispensator*, care putea fi înlocuit de un *vikarius*. *Ad anuam* lucra alături de ei, dar nu ştim cu ce se ocupa.

Justiţia şi poliţia

Pentru a menţine ordinea în tabără, iar câteodată şi în afara ei, armata putea utiliza orice gradat[339]: rând pe rând, vedem cum un soldat îşi îndeplineşte misiunea sa, iar mai apoi devine un poliţist sau un călău, înarmat cu o sabie sau un baston, *fustis*[340]; a fost deseori cazul celor zece *speculatores*[341].

---

[333] *CGL*, II, 15, 49; 566, 27. *Thll*, 3, 1906, col. 853–854.

[334] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 6, 2 (327); *CGL*, II, 90, 21; 314, 38; etc. (numeroase referinţe). Gallego Franco H., „*Intérpretes* militares en el *limes* del Danubio", *Aquila legionis*, 4, 2003, p. 27–43; Baratta G., „I soldati interpreti nell'esercito romano", *Le Métier de soldat dans le monde romain*, 2012, p. 479–490.

[335] *Thll*, 2, 1, 1900, col. 715.

[336] Le Bohec Y., art. cit., *Neronia VIII*, Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 193–195.

[337] Arrien, *Tact*, XIV, 4 (nu ştim foarte bine care cuvânt latin corespundea celui grec utilizat pentru „mesager").

[338] *RE*, 4 A, 2, 1932, col. 1981.

[339] Vezi, mai sus, paragraful referitor la securitate.

[340] Speidel M.P., „The *fustis* as a soldier's weapon", *AntAfr*, 29, 1993, p. 137–149.

[341] *Speculatores* pe post de călăi: *TJ*, *Berakoth*, IX, 3.

Totuşi, unii dintre aceştia erau specialişti. Un tribun era în mod special însărcinat cu închisoarea; el era asistat în exercitarea funcţiei de un *optio*, care supraveghea mai ales celulele[342]. *Stator*, poliţistul militar, aresta „presupuşii" vinovaţi[343]; *quaestionarius* îi interoga[344]. În afara taberei, vedem cum se implică diferite tipuri de ofiţeri în obţinerea de informaţii. Important era faptul că ei fuseseră *immunes*: beneficiari şi *commentarienses*[345], rar întâlniţi în acest rol, *frumentarii* şi *speculatores*, în mod logic însărcinaţi cu misiuni de supraveghere a unor zone îndepărtate[346]. În fine, un fel de poliţie a drumurilor era asigurată de *stationarii* şi *burgarii*, care eliminau toate bandele de hoţi existente sau în curs de formare; conform regulii generale, *statio* se afla sub autoritatea unui beneficiar[347]. În ce priveşte dreptatea, aceasta era împărţită de către ofiţeri.

Am acordat soldaţilor un rol în perceperea impozitelor; dacă ei l-au avut, acest lucru nu s-a întâmplat decât rareori[348].

Înainte de a închide acest paragraf, să menţionăm trei titulaturi care nu sunt explicate: *ad fiscum* (în raport cu fiscul, dar ce fel de raport mai exact?), *ad praepositum* (în serviciul acestui gradat, dar cum?) şi *conductor*. Însă un text descoperit recent acordă titlul de *conductor* unui civil, un proxenet care furniza femei soldaţilor[349]. Să îl adăugăm şi pe *petitor*, care, într-o perioadă târzie, a fost însărcinat cu prezentarea de cereri în numele soldaţilor, poate pentru probleme legate de soldă sau de justiţie[350].

Celelalte unităţi diferite de legiuni

Regăsim cea mai mare parte a titlurilor din legiuni şi în celelalte unităţi militare. Când este vorba de cele care sunt cunoscute doar pentru anumite tipuri de unităţi, este posibil să fie vorba doar de hazardul descoperirilor.

Întâlnim la pretorieni (şi deseori la *urbaniciani*) un portar, denumit

---

[342] *Statio*, „post de poliţie": Tacite, *H*, I, 28, 1.

[343] Pseudo-Hygin, XXX (aceşti soldaţi sunt organizaţi într-o centurie).

[344] *TJ*, *Berakoth*, IX, 1 (în mod special evreii au fost sensibili la rolul represiv al armatei romane).

[345] Tertullien, *De fuga*, XIII: *beneficiarius*; *TJ*, *Yebamoth*, XVI, 5: *commentariensis* ca gardian de închisoare. Haensch R., „*A commentariis* und *commentariensis*", *Hiérarchie*, 1995, p. 267–284.

[346] *SHA*, *Hadr*, XI, 6; *Macr*, XII, 4; sfântul Ciprian, *Ep*, LXXXI, 1; *TJ*, *Berakoth*, IX, 3.

[347] *AE*, 1968, 503; 505. Lieb H., „*Expleta statione, Britain and Rome*", *Mél. E. Birley*, 1965, p. 139–144; Petraccia Lucernoni M. F., *Gli stationarii in età imperiale*, 2001 (Roma), 111 p.

[348] Sperber D., „The centurion as a tax collector", *Latomus*, 98, 1969, p. 186–188.

[349] *Didymoi*, ed. Cuvigny H. *et alii*, 4, 2012, p. 24–28.

[350] Le Bohec Y., „Les *petitores* de l'armée romaine", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 513–522.

ostiarius, și un *chorographiarius*, „topograf". Mai multe funcții par izolate, cel care este responsabil de tirul cu arcul, *doctor sagittariorum*, și preotul, denumit *sacerdos* sau *antistes*. Nu știm sigur dacă *caelator*, „gravorul" sau „cel care cizelează", lucra sau nu cu armamentul. Iar *custos vivarii* supraveghea locurile unde erau adăpostite fiarele destinate amfiteatrelor. Administrația mobiliza oameni care purtau titulaturi distincte, *scriniarius* și șeful său, *primoscriniarius*, pentru munca de birou, *laterculensis*, pentru a pregăti listele de soldați, și *fisci curator*, care ar fi gestionat plățile trezoreriei. Un *tector*, misterios, este prezent între *equites singulares Augusti*. Aceștia mai aveau, de asemenea, un *tablifer*, „un port drapel", precum și un *turarius*, un preot al cultelor tracice. Un *aedilis* era detașat pe lângă tabăra peregrinilor; el supraveghea fie piața, fie templul; nu știm.

Ar trebui să ne așteptăm la mai multă originalitate pentru unitățile de *vigiles*. *Sifonarius*, ajutat de *aquarius*, manevra pompa pentru stingerea incendiilor. *Uncinarius* și *falciarius* foloseau unul un cârlig, iar celălalt o coasă pentru a îndepărta dărâmăturile. În ce-l privește pe *emitularius*, nu știm foarte bine cu ce se ocupa.

Întâlnim în trupele auxiliare majoritatea titulaturilor atestate la legionari[351]. În alae și cohorte avem atestați, în plus, *veredarii* – sau curieri – și *baiuli*, hamali[352], câteodată utilizați la rândul lor pentru a transmite mesaje.

Precum *vigiles*, marinarii aveau propriile particularități[353]. *Fabri navales* lucrau în arsenale. Pe nave se afla, în partea din spate, *gubernator*, sau timonierul[354], la mijloc – *velarius*, sau maestrul pânzelor, în față era *proreta*, „ofițerul de pravă", *celeusta* sau *pausarius*, „șeful vâslașilor", și *pitulus*, care le dicta cadența. În ce privește religia, un *coronarius* se ocupa de coroane, fără îndoială cele destinate a fi purtate de soldați când asistau la o ceremonie.

Să încheiem această trecere în revistă discutând despre două grupuri care fac o tranziție între civili și militari și care au alimentat discuția, *calones* și *lixae*[355]. Distincția dintre cele două grupuri poate fi stabilită mulțumită unui dicționar latin compilat de un anume Festus. El afirmă că acești *calones* erau

[351] Roxan M., „The Hierarchy of the *auxilia*", *Hiérarchie*, 1995, p. 139–146.

[352] Aulu-Gelle, V, 3, 1; *Code Théodosien*, II, 27, 1 (2). Perea Yébenes S., „*Baioli, signiferi*", *Latomus*, 57, 4, 1998, p. 874–880.

[353] Sander E., „Zur Rangordnung des römischen Heeres: die Flotten", *Historia*, 6, 1957, p. 347–367.

[354] Pline, *Ep*, VI, 16, 11.

[355] *Lixae* menționați singuri: Tacite, *H*, II, 41, 6; 87, 2; IV, 22, 7. Ei apar totdeauna izolați în epigrafie: *AE*, 1980, 887; 1990, 862; 1012; 1996, 1336; 2007, 1028; 2008, 1099 = 2009, 1049. *Lixae* menționați cu *calones*: Tacite, *H*, I, 49, 2 (la Roma); III, 20, 9; 33, 1. *Calones* fără *lixae* Tacite, *H*, IV, 60, 4. Speidel M.P., „The soldier's servants", *AncSoc*, 20, 1989, p. 239 248; Feig

„valeții armatei, denumiți astfel deoarece ei cărau grămezi de lemne, pe care grecii le numeau *kala*". În ce-i privește pe *lixae*, el afirmă că „denumim astfel pe oamenii care urmează armata ademeniți de câștig, deoarece nu au vreun grad în trupele regulate, iar lor le este permis să acționeze după bunul lor plac". Contrar cu ceea ce este scris, ei făceau parte dintre oamenii liberi, deoarece participau la antrenamente, iar la nevoie (și doar la nevoie) luptau[356]. Piso adunase pe câțiva dintre ei pentru o armată formată în grabă din aliați, recruți, dezertori și *lixae*[357]. Acești oameni puteau chiar să provină dintr-o armată, armata din Iliria de exemplu[358]. Din contra, ei puteau să își părăsească funcțiile în mod perfect legitim, astfel, câteodată, să însoțească comercianții dincolo de frontiere, la germanici[359].

Recrutarea trupelor: „resursele umane"

Ierarhia se transpunea în procesul de recrutare, care a fost discutat de istoricii moderni prin prisma a două aspecte: originile sociale și geografice ale militarilor. În cele două cazuri, diferențele separă ofițerii de soldați precum și diferitele unități între ele. Orice ar fi și chiar dacă am putea discuta mereu un aspect sau altul, trebuie să admitem că diverse studii au permis clarificarea subiectului. În particular, evoluția care a fost constatată nu a decurs niciodată dintr-o lege: ea a fost rezultatul unui proces lent, rod al circumstanțelor; știm, de exemplu, că măsurile atribuite lui Domițian și Hadrian nu au existat niciodată decât în imaginația erudiților[360]. Cel mai important este că responsabilii au vizat întotdeauna un obiectiv fundamental: calitatea. Această alegere era posibilă deoarece statul nu avea nevoie decât de câteva mii de oameni în fiecare an, care puteau fi recrutați dintr-un imperiu imens[361].

Oficiul de recrutare

Nimeni nu se va mira că, la un popor precum cel roman, tradiția republicană s-a perpetuat[362]. Serviciul militar rămânea obligatoriu, în teorie, la fel

Vichnia R., „The shadow Army. The *lixae* and the Roman Legions", *ZPE*, 139, 2002, p. 265–272; Thorburn U. și John E., „*Lixae* and *calones*", *CB*, 79, 1, 2003, p. 47–61.

[356] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 4 (69) și 5, 1 (70).

[357] Tacite, *An*, II, 78, 3; 80, 1–2.

[358] Suétone, *Aug*, XIX, 4.

[359] Tacite, *An*, II, 62, 4. Altă legătură cu *negotiatores*: Tacite, *H*, IV, 15, 9.

[360] Anonyme, *Abrégé des Césars*, XI, 15, pentru Domițian; Forni G., citat *infra*, i-a făcut dreptate lui Hadrian.

[361] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 74–76.

[362] Pline, *Ep*, X, 29–30; *Acta Maximiliani*, I; Végèce, I, 2–8, și II, 19. *Acta* au fără îndoială mai

ca oficiul de recrutare, în faţa, căruia fiecare tânăr liber din imperiu trebuia să se prezinte când avea între 18 şi 21 de ani[363], oricare ar fi fost rangul său social sau patria sa[364]. Două principii guvernau procedura: selecţia şi elitismul. Această ceremonie era denumită *dilectus*, „selecţia", cuvânt înrudit cu *eligere*, „a alege", din care provine alt cuvânt, *legio*, „legiune"[365]. Recrutarea era în mod normal prezidată de guvernatorul provinciei, în prezenţa unei gărzi de onoare, *dilectus causa* (*sic*), după cum ne informează o inscripţie care conţine o eroare (*caussa* în loc de *causa*)[366]. În circumstanţe excepţionale, împăratul sau, din contra, procuratorul se ocupa de proces[367]; dar orice personaj de rang înalt putea îndeplini acest rol, de exemplu în cazul unui război civil[368].

Candidatul era supus unui adevărat examen[369]: el trebuia să afirme în public care era statutul său juridic (cetăţean roman sau peregrin), moralitatea sa şi dacă nu practicase o meserie considerată infamantă[370]; el îşi descria temperamentul[371]; acesta se prezenta gol, pentru a dovedi că într-adevăr era bărbat şi pentru a-şi etala aptitudinile fizice[372]. În fine, îi erau testate cunoştinţele de citit, scris şi aritmetică[373]. Dacă era ales, tânărul primea un livret, pe care îl păstra apoi de-a lungul parcursului militar[374]. În demersul său, guvernatorul căuta, de preferinţă, oameni de la munte în detrimentul celor de la câmpie şi ţărani în detrimentul orăşenilor: acolo era vorba de reputaţie[375]. Este uşor de înţeles că acesta privilegia oamenii solizi, puternici şi care dădeau dovadă de un minim de inteligenţă. Vegetius (I, 2 şi 6) recomandă

---

multă valoare decât le este atribuită de un coleg hipercritic Woods D., art. cit., Coll. *Latomus*, 279, 2003, p. 266–276; P. Cosme afirmă că un soldat primea atunci o tăbliţă de plumb, pe care o purta în jurul gâtului: „Le livret militaire du soldat romain", *CCGG*, 4, 1993, p. 67–80; *ARHE*, p. 73–77.

[363] Végèce, I, 4: adolescenţi; Orose, VII, 4, 17.

[364] Tacite, *H*, II, 94, 3: *dilectus* pentru pretorieni şi *urbaniciani*.

[365] Végèce, II, 1.

[366] Tacite, *H*, II, 16, 2 şi 5; 69, 4; 82, 1; III, 58, 3–4; *An*, XIII, 7, 1; 35, 4; XVI, 3, 5; *AE*, 1951, 88, din Cirene: centurioni şi soldaţi în *dilectus caussa* (*sic*).

[367] Tacite, *H*, II, 16, 2 şi 5; *An*, XII, 49, 2 (procuratorul recrutează auxiliari).

[368] Tacite, *Agr*, VII, 5; *H*, II, 82, 1 (Vespasian).

[369] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 75–76; *CGL*, II, 49 şi 53. Davies R.W., „Joining the Roman army", *BJ*, 169, 1969, p. 208–232.

[370] Hérodien, IV, 9, 5; Végèce, I, 7; *Digeste*, XLIX, 16, 4.

[371] Végèce, I, 3, 7, şi II, 19.

[372] Hérodien, IV, 9, 5; Végèce, I, 5 (înălţimea: 1,65 m), 6, 8, şi II, 19.

[373] Végèce, II, 19.

[374] Cosme P., art. cit., *CCGG*, 4, 1993, p. 67–80.

[375] Tacite, *An*, III, 46, 1; Végèce, I, 3.

două reguli care nu par să fi fost urmate, teoria climatelor și fizionomia: recruții să provină dintr-un climat rece sau cald și să aibă o anumită formă a feței; însă nu par să fi fost criterii respectate.

Noi am spus: mulți chemați, puțini aleși[376]. Desigur, în teorie, serviciul militar era obligatoriu și universal. Dar, în practică, nevoile de efective fiind reduse, guvernatorul îi putea alege pe cei mai buni; aici se află o explicație pentru excelența armatei romane. Iar împăratul cel bun, Traian, după cum ne spune Pliniu cel Tânăr, era cel care veghea cu grijă asupra acestei operațiuni[377]. De asemenea, nu este greu de înțeles că popoarele nou cucerite, britonii, germanicii, galii și altele, aveau o oarecare reticență referitor la aceste constrângeri[378]. Câteodată sunt atestate și abuzuri: un anume Pedius Blesus a fost condamnat pentru că s-a lăsat corupt în legătură cu *dilectus*[379].

Când războiul bătea la ușă, trebuiau găsite soluții. Cei responsabili fie recurgeau la o recrutate de urgență, mai ales în regiunea apropiată de zone de conflict, de asemenea și la Roma[380], fie completau efectivele decimate cu întăriri detașate din alte unități[381]. Recrutarea de urgență se numea *tumultus*, cuvânt care, spre deosebire de modul cum a fost uneori înțeles greșit, nu înseamnă „mobilizare generală". Nici în cele mai grele momente romanii nu și-au imaginat vreodată o mobilizare generală, o practică care a fost creată de Revoluția Franceză. Dar *tumultus* înseamnă, de asemenea, o revoltă, iar acestea sunt atestate la getuli, în Cyrenaica, în Iudeea și în alte părți[382]. În caz de probleme financiare, se reduceau efectivele[383]. Dar dacă, din contra, lipseau oamenii, se rechemau soldații pensionați, veteranii[384]. Marcus Aurelius recruta soldații pe loc la Carnuntum, în Pannonia pe durata a trei ani[385]; mai târziu, un legat consular mobiliza în grabă auxiliari[386]. Ulterior, situația s-a deteriorat, iar la mijlocul secolului al III-lea, taberele erau goale, spune sfântul Ciprian[387].

---

[376] Gaspar D., „The concept *in numeros referri* in the Roman Army", *AArchHung*, 21, 1974, p. 113–116.

[377] Pline, *Pan*, 28, 3 și 5.

[378] Tacite, *H*, IV, 26, 1.

[379] Tacite, *An*, XIV, 18, 1.

[380] Tacite, *H*, III, 58, 3–4.

[381] Tacite, *An*, XIV, 38, 2, și XV, 3, 3.

[382] *ILAlg*, 2, 501; *AE*, 1974, 669, a; 670; 672.

[383] Tacite, *H*, II, 69, 4.

[384] Tacite, *H*, II, 82, 1.

[385] Orose, VII, 15, 6.

[386] *SHA*, *Did Iul*, I, 7.

[387] Saint Cyprien, *Liber ad Dem*, III și XVII.

Armata și societatea

Toți istoricii sunt de acord că armata reprezenta o reflexie a societății; dar această reflexie era deformată.

În ceea ce privește eșaloanele superioare[388], ereditatea conta mult: un fiu de senator devenea în primul rând tribun laticlav; un fiu de cavaler își începea cariera prin prefectura unei cohorte; un fiu de notabil accede la rangul de centurion. În schimb, originile lor geografice nu au fost niciodată bine studiate; mai mult, chiar putem spune că germanicii și italicii, fără îndoială, au furnizat mai mulți ofițeri ecvești decât celelalte regiuni ale imperiului[389].

Sub acest aspect, cazul centurionilor și al decurionilor nu pare să fi fost mai bine studiat. Două situații au fost observate, dar noi considerăm că ele reprezintă excepția și nu regula. Pe de o parte, subofițeri foarte merituoși puteau obține acest grad; ei erau numiți *ex caliga*, „cei ieșiți din rânduri"[390]. Pe de altă parte, câțiva fii de cavaleri, atrași de profesia militară, dar prea puțin înzestrați pentru a deveni prefecți, au ales mai degrabă centurionatul decât viața civilă. Un personaj de acest rang era denumit *ex equite Romano*, ceea ce nu înseamnă – cum s-a crezut – „vechi cavaler roman", ci „cel care a părăsit ordinul ecvestru"[391]. În opinia noastră, în mod obișnuit, un fiu de notabil accede direct la gradul de centurion sau de decurion, iar acest gen de nominalizare, des ignorată chiar de savanți, a fost dorită de Augustus; drept mărturie stau Dio Cassius și Aelius Aristide[392].

Cunoaștem, în schimb, foarte bine situația soldaților. În principiu, doar oamenii liberi îndeplineau serviciul militar[393]. Cetățenii romani intrau în legiuni; ceilalți, peregrinii, serveau în unitățile auxiliare și în flotă. Tacitus le-a reproșat acestora limbajul și comportamentul barbar, în opinia lui[394]; nu avea dreptate pe de-a-ntregul, dar nici nu greșea complet. Dar atracția

[388] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 85 și 87.

[389] Articolul nostru, „Remarques historiques sur des inscriptions militaires d'Ombrie", *Sentinum 295 a.C.*, ed. Medri M., *Studia archaeologica*, 163, 2008 (Roma), p. 31-43.

[390] Sander E., art. cit., *Historia*, 3, 1954, p. 87-105.

[391] Metilius Crispus, pentru care Plinius scrie o scrisoare de recomandare însoțită de o donație de 40 000 de sesterți (*Ep*, VI, 25, 3), era, poate, un *ex equite romano*.

[392] Dion Cassius, LII, 25; Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 85 și 87. Vezi de asemenea Dion Cassius, LII, 25. *ARHE*, p. 77-82; Le Bohec Y., „Décurions et centurions auxiliaires sous le Principat en Afrique-Numidie", *Mél. D. Saddington, Acta Classica*, 55, 2012, p. 83-98.

[393] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 85 și 87.

[394] Tacite, *H*, II, 22, 2; *An*, III, 33, 5; 42, 1; *Agr*, XXVIII și XXXII, 3. *ARHE*, p. 82-98 (legionari) și 98-104 (auxiliari).

serviciului militar era așa de puternică, încât tineri refuzați de legiuni cereau să fie înscriși în unitățile auxiliare; armata romană devenise o armată de voluntari și de cetățeni[395]. Totuși, grație unor circumstanțe particulare, o măsură este surprinzătoare, deoarece am întâlnit peregrini intrați în legiuni[396]; ei erau fără îndoială *castris* (*castris* și nu „*ex castris*", după cum repetă o tradiție eronată datând de la Theodor Mommsen). Acești oameni, numiți „cei născuți în tabără", în realitate fii de soldați, erau căutați datorită sentimentului de datorie pe care îl aveau. Ei nu obțineau toate drepturile legionarilor, mai ales *civitas*, decât când terminau serviciul militar.

În principiu, sclavii nu erau primiți în armată, nu pentru că oamenii liberi se temeau de revoltele lor, așa cum credeau marxiștii, (ei erau docili și trebuia să îi scoți din sărite pentru a-i face să se revolte), ci pentru că nu erau considerați demni să poarte arme și pentru că stăpânii lor aveau nevoie de serviciile lor; ei aparțineau lumii economice și nu celei a războiului. În plus, cei eliberați, de asemenea nedemni din cauza statutului lor servil, aveau parte de aceeași excludere. Totuși, la începutul imperiului, sclavi și oameni eliberați au putut fi folosiți în cohortele de *vigiles* și în flotă.

Cu toate acestea, spre marea neplăcere a scriitorilor antici, statul roman a trebuit în circumstanțe grave și în cazuri de urgență să scadă nivelul recrutării mai jos decât era de dorit. Împărații au fost chiar acuzați că au recrutat oameni fără posibilități materiale, vagabonzi și briganzi[397]. Și sclavii au purtat arme, dar cu o condiție: să fi fost eliberați înainte de a intra în armată[398]. În timpul Republicii, ei erau denumiți *voluntarii* sau *volones*[399]. Augustus a recrutat sclavi eliberați cu patru ocazii: pentru a apăra Iliria, Galia, în timpul unui incendiu la Roma și sub pericolul revoltelor provocate de foamete. Astfel, el l-a trimis pe Germanicus în regiunile danubiene în fruntea unei armate care cuprindea câțiva sclavi și sclavi eliberați[400]. Prin opoziție, Traian îi indica lui Pliniu, guvernatorul din Pontus și Bitinia, cum să judece doi sclavi care fuseseră depistați în armată: dacă aceștia au fost prinși de comisia

[395] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 74-75. Speidel M. A., „Being a Soldier in Roman Imperial Army - Expectations and Responses", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 175-186, explică de ce tinerii încercau să intre în armată.

[396] Waebens S., „The legal status of legionary recruits in the Principate: a case study (Lucius Pompeius Niger, A.D. 31-64)", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 135-153. Vezi de asemenea Cosme P., „Citoyen romain et auxiliaire", *ibid.*, p. 91-97.

[397] Tacite, *An*, IV, 4, 4, afirmă că au trebuit să fie excluși, ceea ce dovedește că aveau acces; *SHA*, *Marc Aur*, XXI, 6-8, și XXIII, 3.

[398] Suétone, *Aug*, XXV, 2; Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 75-76; Dion Cassius, LV, 31.

[399] *SHA*, *Marc Aur*, XXI, 6-8.

[400] Suétone și Dion Cassius, citați.

de recrutare, după *dilectus*, atunci comisia a comis a eroare; dacă stăpânul lor i-a trimis, atunci el poartă responsabilitatea; dacă ei au intrat fraudulos în armată, atunci trebuie condamnaţi la moarte.

S-a putut şi mai rău (sau mai bine, depinde de punctul de vedere): recrutarea gladiatorilor. Scriitorii moderni sunt extaziaţi în faţa acestei idei, pe care o consideră excelentă. În realitate, era o idee proastă. Gladiatorii ignorau disciplina militară, nu învăţaseră să lupte în unităţi şi nu ştiau cum să folosească armele de război. Mai mult, de fiecare dată când au trebuit să înfrunte soldaţi, ei fost învinşi în mod clar[401]. Alte soluţii existau în situaţiile de urgenţă. De exemplu, Nero a transformat marinarii în legionari[402]. În Pannonia, dar la o dată târzie, barbarii fuseseră chemaţi în armată, dar *Historia Augusta*, o sursă puţin demnă de încredere, e cea care ne oferă informaţia[403]. Recrutarea barbarilor demonstrează, de fapt, un lucru obişnuit; este reproşul obişnuit care este adus „împăraţilor răi".

Armata şi provinciile

Subiectul originii geografice a soldaţilor i-a interesat pe istorici cel puţin la fel de mult ca originile lor sociale. Iar răspunsurile lor sunt destul de satisfăcătoare.

Este mai simplu să începem cu legionarii, a căror situaţie ne este mai bine cunoscută[404]. La începutul Principatului, o parte dintre ei proveneau din Italia: alţii erau recrutaţi din provinciile apropiate de graniţa care trebuia apărată, de exemplu, galii erau trimişi pe Rin[405]; deja îşi făceau apariţia câţiva fii de soldaţi – sau *castris*. Mai apoi, comisiile de recrutare au făcut din ce în ce mai des apel la locuitorii din provincia care trebuia apărată: astfel, cartaginezii îndeplineau stagiul militar în Africa. Apoi, nou-veniţii au fost asezaţi în oraşe din ce în ce mai apropiate de tabere[406]; numărul *castris*-ilor a crescut în paralel, fără să depăşească vreodată 50%. Panonicii şi tracii încă îşi apărau

[401] Tacite, *H*, II, 11, 5; 35, 3; 43, 5; Plutarque, *Othon*, X, 5; XII, 7–8.

[402] Tacite, *H*, I, 6, 4; Plutarque, *Galba*, XV, 5–6.

[403] *SHA*, *Marc Aur*, XXI, 6–8; *Did Iul*, VI, 5; VIII, 3.

[404] Forni G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, 1953 (Milano – Roma), 244 p. şi *Esercito e marina di Roma antica*, coll. *Mavors*, 5, 1992 (Stuttgart), p. 11–141; Brunt P.A., „Conscription and volunteering in the Roman Imperial Army", *SCI*, 1, 1974, p. 90–115; Mann J.C., *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate*, *Inst. of Archaeol., Occasional Publ.*, 7, 1983 (London), 184 p.

[405] Tacite, *H*, II, 68, 5; IV, 71, 3 *(dilectus per Galliam)*. Le Bohec Y., „Histoire militaire des Germanies", *Pallas*, 80, 2009, p. 175–201.

[406] Hérodien, II, 9, 11.

provinciile lor în secolul III[407]; africanii serveau în Africa. Mentalităţile au evoluat. Durata stagiului militar – de până la 25 de ani în legiuni, de până la 30 în trupele auxiliare şi flotă – determina îndepărtarea soldaţilor de patria în care se născuseră: ei nu mai simţeau că erau originari din cutare oraş, nici din mediul urban sau rural; ei aparţineau taberei[408].

Herodian afirmă că Augustus a scutit italicii de serviciul militar (II, 11, 5). Informaţia este inexactă, iar, oricum, acest autor se contrazice: ei erau încadraţi direct ca ofiţeri sau mai degrabă furnizau soldaţi pentru garnizoana Romei, pentru flote, mai târziu pentru legiunea II Parthica, la Albano. Iar Italia a furnizat întotdeauna oameni când a fost nevoie, de exemplu în timpul lui Nero, apoi în 193, apoi sub Severus Alexander şi din nou sub Maximinus Thracus[409]. Dar secolul I a fost o perioadă de o relativă dificultate pentru găsirea oamenilor[410].

Recrutarea legionarilor din armatele Germaniilor
(Forni G., *Reclutamento*, 1992, p. 116–141)

	Augustus – Caligula	**Claudius – Nero**	**Vespasian – Traian**	**Hadrian – 284**
Italici	63	29	55	9
Gali	19	38	29	21
Germanici			9	32
Alţi occidentali		19	26	9
Orientali			9	16
Total	82	86	128	87

Pretorienii şi *urbaniciani*-i, privilegiaţi, proveneau chiar din Roma, din regiunile vecine, Etruria, Umbria, Latium sau, la nevoie, din vechile colonii[411]. În anul 193, ei au făcut greşeala să scoată tronul imperial la licitaţie, oferindu-l celui care dădea cel mai mult. Septimius Severus nu le va ierta aceasta; el i-a eliminat din armată pe aceşti oameni nedemni şi i-a înlocuit cu legionarii din Pannonia[412] care l-au susţinut în lovitura sa de stat şi care erau astfel recompensaţi: o viaţă agreabilă la Roma, solda mărită, serviciu

[407] Hérodien, VIII, 6, 1

[408] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 74–75.

[409] Suétone, *Nér*, XIX, 4; Hérodien, II, 14, 6 (menţionează că este excepţional); VI, 3, 1; VII, 12, 1.

[410] Pline, *HN*, VII, 45 (149).

[411] Tacite, *An*, IV, 5, 5. Durry M., *Cohortes prétoriennes*, 1968, p. 239–257; Freis H., „*Cohortes urbanae*", *ES*, 2, 1967, p. 50–62.

[412] Hérodien, II, 9, 11.

militar mai scurt şi prestigiu mai mare. Ştim că întotdeauna *equites singulares Augusti* din garnizoana Romei au fost în majoritatea lor din Germania, mai ales din ţara Batavilor[413].

Situaţia auxiliarilor este cunoscută la fel de bine[414]. Numeroase unităţi poartă nume etnice: *cohors I Lingonum, ala I Pannoniorum...* Aceste trupe erau recrutate din sânul popoarelor al căror nume îl poartă. Această măsură nu era lipsită de avantaje: mai devreme sau mai târziu, ea priva popoarele revoltate de tinerii lor cei mai dinamici, deoarece ei erau trimişi departe; şi, de asemenea, era posibil să pună britoni să lupte contra britonilor, ceea ce era foarte avantajos, fără îndoială[415]. Apoi, aceste unităţi erau deseori deplasate, iar efectivele lor erau, prin urmare, completate pe loc, dar totdeauna parţial; soldaţii erau recrutaţi întotdeauna din patria de origine.

Istoria recrutării de auxiliari poate fi îmbogăţită prin aportul numeroaselor texte[416]. Un autor a dorit să explice politica de recrutare dusă de Augustus în circumstanţele excepţionale, în perioadele dificile: în acest caz, el nu s-a arătat prea sever[417]. Începând cu epoca lui Tiberius, evreii (sau creştini?) au fost înrolaţi[418]. Sub Iulio-Claudieni, Roma a constrâns tot felul de popoare să se supună procedurii de *dilectus*. Acestea au fost, în Occident, galii, germanicii (mai ales *Caninefates*), *Rhaeti*-i, *Vindelici*-i, *Numidae* şi chiar britonii, chiar dacă mulţi dintre ei au refuzat[419]. Situaţia a fost identică în Orient.

Sub Nero, s-a făcut apel la tinerii din întreaga regiune, mai ales din Galatia, Cappadocia şi Cyrenaica. Garnizoana din Cezareea din Iudeea provenea în mare parte chiar din oraş şi din împrejurimile lui. Recruţii proveneau din familiile păgâne, greceşti sau siriene din regiune; contrar unor istorici, noi nu credem că evreii au putut servi în armată, cu excepţia cazului în care au abjurat (în fapt, lor le era imposibil să practice sabatul şi să respecte diversele interdicţii impuse de religia lor). Guvernatorii mobilizează

---

[413] Speidel M. P., *Die equites singulares Augusti*, 1962, p. 18.

[414] Kraft K., *Zur Rekrutierung der Alen und Cohorten an Rhein und Donau, Diss. Bern.*, I, 3, 1951 (Berne), 200 p.; Le Bohec Y. şi Gallet S., „Le recrutement des auxiliaires d'après les diplômes militaires et les autres inscriptions", *Militärdiplome*, ed. Speidel M. A. şi Lieb H., coll. *Mavors*, 15, 2007 (Stuttgart), p. 267-292.

[415] Tacite, *Agr*, XXIX, 2. Le Bohec Y., „Les Lingons et les unités de Lingons dans l'armée romaine du Haut-Empire", *Mél. C. Deroux, Coll. Latomus*, 270, 2003, p. 242-249.

[416] Tondeur A., „Recrutement et cantonnement sur le *limes* rhénan et en *Britannia*. Le cas des *auxilia* originaires des *Tres Galliae*", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 73-89.

[417] Todisco E., „La politica augustea dei reclutamenti straordinari", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 121-133.

[418] Orose, VII, 4, 17.

[419] Tacite, *Agr*, XIII, 1; XXIX, 2; XXXIII, 7; *An*, II, 16, 5; 17, 5; 52, 1-2; IV, 23, 1; XI, 18, 1.

arcași arabi și prăștieri sirieni[420]. Uneori, recruții erau trimiși imediat mai departe, panonici în Orient și africani, gali și locuitori din Asia în Iliria[421]. În timpul războiului civil din 68–69, părțile implicate au făcut apel la gali, belgi, germanici (batavi, *Caninefates*, *Tungri* și *Treviri*)[422], panonici, italici (liguri și alpini), dalmați[423] și chiar la locuitori din Asia, deoarece provincia avea o populație mare[424]. Africa era protejată de auxiliari denumiți de Tacitus puni și mauri[425]. Au fost reperați chiar câțiva ciprioți[426].

După aceea, recrutarea britonilor este atestată în 208[427]. Caracalla a mers în Alexandria, a recrutat soldați și, se spune, a pus să fie executați toți deoarece compatrioții lor nu îl trataseră cu respect[428]. Mai târziu, el a însărcinat noi soldați, de neam germanic, cu paza sa (cel puțin nu a reînnoit *equites singulares Augusti*)[429].

Se poate deja observa, chiar dacă nu de la prima vedere, că unele popoare furnizau specialiști într-un anumit fel de luptă. Această tendință s-a dezvoltat pe parcursul secolului al III-lea, până în punctul în care unele trupe par să fi jucat un rol analog cu cel al trupelor speciale din zilele noastre. Două națiuni ies în evidența prin utilitatea lor: maurii și *Osdroëni*-i. Pe Columna lui Traian observăm deja mauri comandați de Lusius Quietus; autorii antici le laudă abilitățile de lăncieri[430]. Cât despre *Osdroëni*, ei erau căutați datorită calităților lor de arcași[431]. La modul general, arabii furnizau arcași, iar, în plus, sirienii furnizau prăștieri, lucru pe care îl uităm mereu[432]. Pentru a nu

---

[420] Tacite, *An*, XIII, 7, 1; 35, 4; XIV, 18, 1 (vezi *AE*, 1951, 88); Flavius Josèphe, *GJ*, II, 13, 7 (268); III, 7, 18 (211).

[421] Tacite, *An*, XV, 10, 4; XVI, 13, 5.

[422] Alföldy G., *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior*, *ES*, 6, 1968, 238 p.

[423] Alföldy G., „Die Auxiliartruppen des Provinz Dalmatien", *AArchHung*, 14, 1962, p. 259–296.

[424] Tacite, *H*, I, 59, 2, și 64, 5 (8 cohorte de batavi la bingoni); II, 6, 6; 14, 2; 28, 1, 3 și 4; 18, 3; 22, 2; 35, 1 și 3; 27, 3; 28, 1; 36, 1; 43, 5; 46, 4; 66, 3; 68, 5; 69, 2 și 3; 93, 2; 97, 2; III, 50, 3 și 5 (6 000 dalmați); 69, 3; IV, 12, 5; 14, 2, 3 și 6; 19, 1; 20, 5; 31, 2; 50, 2.

[425] Tacite, *H*, IV, 50, 2.

[426] Bekker-Nielsen T., „Cypriots in the Roman Army", *RDAC*, 2002, p. 317–322.

[427] Hérodien, III, 14, 3.

[428] *SHA*, *Car*, VI, 2–3.

[429] Hérodien, IV, 7, 3; 13, 6.

[430] Dion Cassius, LXXVIII, 27; Hérodien, VI, 7, 8, și VII, 2, 1; VII, 2, 2; VIII, 1, 3; *SHA*, *Max Th*, XI, 7; Zosime, I, 15, 1; 20, 2; 52, 4. Speidel M.P., *„Mauri equites"*, *AntAfr*, 29, 1993, p. 121–126.

[431] Dion Cassius, LXXVIII, 27; Hérodien, III, 9, 2; VI, 7, 8, și VII, 2, 1; VII, 2, 2; VIII, 1, 3; *SHA*, *Max Th*, XI, 7; Zosime, I, 15, 1; 20, 2; 52, 4.

[432] Dion Cassius, LXXVIII, 27.

părăsi Orientul, să notăm că dezertori și sclavi iranieni, denumiți parți, se luptau împotriva compatrioților cu atât de multă energie cu cât nu aveau nimic de pierdut[433]. Dar în aceste perioade dificile, Occidentul beneficia de asemenea de soldați de bună calitate: germanicii, căutați pentru ferocitatea de care dădeau dovadă[434], călăreții dalmați[435] și panonicii[436].

Să revenim la mauri, deoarece ei au dat naștere unei dezbateri: Dio Cassius afirmă că efemerul împărat Macrinus, „precum toți maurii, era temător"; Herodian susține contrariul și consideră că au un caracter curajos și sunt însetați de sânge (ceea ce nu este inutil când pornești la război)[437]. Dar Dio Cassius dorea să schițeze portretul pornind de la individ. E de preferat punctul de vedere expus de Herodian: statul roman nu a plătit niciodată soldați lipsiți de eficacitate. Ei trebuiau să furnizeze servicii de calitate.

Mai trebuie menționați marinarii din flotele pretoriene, care proveneau mai ales din Italia, apoi în mod egal din Pannonia și Dalmația. Am întâlnit, de asemenea, și africani[438]. În ce privește flotele provinciale, recrutarea la nivel local a început destul de devreme: în anul 70, batavii erau utilizați pe post de vâslași în flotele din Germania[439].

CONCLUZIE

Trebuia să prezentăm unitățile, ierarhia și procesul de recrutare din armata romană pentru a-i putea apoi descifra tactica. Dar această anchetă ne-a condus la o concluzie neașteptată: ea ne-a oferit trei explicații care permit o mai bună înțelegere a eficienței acestei armate. Mai întâi, organizarea ei pe unități diverse și complementare permitea utilizarea de soldați adaptați oricăror circumstanțe. Apoi, ierarhia complexă și elaborată oferea fiecărui om o încadrare eficace pe terenul de luptă. În final, opțiunea politică pentru o recrutare de calitate a oferit un avantaj romanilor: soldații pe care îi aveau erau cei mai buni. Și, adăugăm noi, ei erau adeseori cetățeni romani.

---

[433] Hérodien, VII, 2, 1; *SHA*, *Max Th*, XI, 7.

[434] Hérodien, VIII, 1, 3, și 7, 8 (statut de *socii*); 7, 8; 8, 2; 8, 5-7. Colling D., „Spécificités des soldats originaires des provinces germaniques dans l'armée romaine impériale", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 49-71.

[435] Dion Cassius, LXXVIII, 27 (călăreți); *SHA*, *Cl*, XI, 9.

[436] Hérodien, VI, 8, 3.

[437] Dion Cassius, LXXVIII, 27; Hérodien, III, 3, 4-5.

[438] Tacite, *H*, III, 12, 2. Reddé M., *Mare nostrum*, 1986, p. 532; articolul nostru, „Sur un marin de Misène", *Latomus*, 49, 3, 1990, p. 676-679.

[439] Tacite, *H*, IV, 16, 5.

CAPITOLUL II
MEDIUL DE RĂZBOI

Studiul armatei considerate o instituție permite o mai bună înțelegere a tacticii și a strategiei. Concluzia acestui prim capitol a oferit în plus elemente care explică eficacitatea legiunilor. Alte aspecte legate de război, care chiar dacă nu au o legătură permanentă cu acesta, nu îi sunt străine, ne permit să completăm observațiile. Problema este de a ști cum concepeau romanii acest fenomen. Cei care se așteaptă la descrierea unui popor belicos, avid de răni și sânge, riscă să rămână surprinși.

CAUZELE RĂZBOIULUI

De ce porneau romanii la război? Care le erau obiectivele de război și ce tip de misiuni erau încredințate armatei? Este ceea ce germanii numesc din 1918 *Kriegshuldfrage*, temă care a divizat cercetătorii.

Literatura consacrată acestui subiect este abundentă și, înainte de a face apel la istorici, nu este inutil să începem cu specialiștii în științele umaniste; ei permit câteodată decelarea cauzelor permanente ale războiului. Pentru unii, războiul este un fenomen uman, cultural și nu natural, deoarece nu este întâlnit în lumea animală. Apariția sa este, deci, concomitentă cu apariția omului; dar preistoricienii nu au o părere unanimă. Desigur, au descoperit cadavre mutilate și izolate și chiar masacre începând din Paleolitic; dar unii dintre ei se gândesc că este vorba de fapte excepționale sau de acte rituale, care pot fi definite ca acte religioase.

Două discipline consideră, de asemenea, războiul ca fiind o activitate umană: psihanaliza și etologia. Pentru Sigmund Freud, întreprinderile umane se explică prin doi factori, sexul și moartea, Eros și Thanatos, iar războiul este evident Thanatos (el a fost actualizat de opera lui Norbert Elies, care aprobă aceste idei în cea mai mare parte). Etologul Konrad Loreny merge mai departe. El consideră că omul este un animal și că, în același timp,

el este mai mult decât un animal. Violența îi este astfel inerentă, iar agresivitatea este înnăscută în cazul lui, ceea ce diferă de gândirea lui Rousseau. În aceste condiții, societatea este fondată pe utilizarea inteligentă a acestui impuls, care trebuie îndreptat controlat spre un obiect și care poate fi orientat în diferite direcții, biologice, psihologice sau economice. El afirmă că războiul rezultă când controlul nu mai există, când are loc trecerea de la agresivitate la agresiune. Dar adeziunea la o doctrină sau alta pune în evidență alegeri filosofice, iar ea scapă investigației noastre.

De fapt, istoricul consideră că cinci tipuri de motive stau la baza războaielor: unele sunt militare, altele politice, economice, sociale sau psihologice. Or romanii puteau să pornească războaie încadrabile în fiecare din aceste categorii.

Cauzele realmente militare pot fi, la rândul lor, împărțite în mai multe categorii. Contrar la ce își imaginează mulți comentatori, romanii nu au fost cei care atacau perpetuu, oprindu-se doar ca să își tragă răsuflarea. Ei au purtat desigur războaie ofensive, de agresiune (Pannonia, 19–9 a.Chr.; Mauretania, 40–42; Iran, 114–117 și 161–166), iar în acest caz se sprijineau pe un imperialism asumat, rezumat astfel de *Vergilius*: „Tu adu-ți aminte, romane, să cârmuiești cu putere noroadele, să stabilești rosturile" (*Eneida*, VI)[440]. Dar nu trebuie să scoatem acest vers din context, deoarece unele dintre aceste demersuri au fost războaie preventive sau de descurajare (mai ales contra Iranului). Iar când ei încep un conflict în aceste condiții, obiectivul era distrugerea armatei inamice[441].

Paul Veyne ridică un aspect important, atunci când se referă la epoca republicană[442]: „A existat un imperialism roman?" Alegându-și inteligent exemplele, el a răspuns nu. Deoarece romanii au fost câteodată cei agresați, iar nu întotdeauna agresorii. În epoca Principatului, ei au fost obligați să respingă dușmanii (germanicii, 19 a.Chr.; Iran, 2 a.Chr.–4 p.Chr.; dacii, 85–89; germanicii, 166–180). De asemenea, romanii trebuiau să poarte războaie punitive sau represalii, dar adeseori raidurile erau de ajuns în acest caz. De la începutul secolului al III-lea, războaiele defensive s-au înmulțit, deoarece germanicii și Iranul au devenit mult mai periculoși. Imperiul a intrat astfel în defensivă pentru multe decenii. În fine, alte cazuri sunt de asemenea atestate, de exemplu revoltele teritoriilor cucerite. În același timp, nu trebuie

[440] Seston W., „Le droit au service de l'impérialisme romain", *CRAI*, 1976, p. 637–647; Badian E., *Roman Imperialism in the Late Republic*, ed. 2, 1976 (Ithaca), X–117 p.; *ARHE*, p. 157–162; *Roman Imperialism*, ed. Champion C.B., 2004 (Oxford), XI, 324 p.

[441] Hérodien, VII, 2, 1.

[442] Veyne P., „Y a-t-il eu un impérialisme romain?", *MÉFR*, 87, 2, 1975, p. 793–855.

să fim naivi: romanii au ştiut să găsească argumente pentru a declanşa un război. Autorul anonim al scrierii *Epitomă despre împăraţi* dădea dovadă de un cinism extraordinar afirmând că nu trebuie declanşat un război decât dacă profitul este asigurat (I, 12).

Am văzut mai sus, în Prolog, că războiul este îndeaproape legat de politică şi că acesta nu este decât un mijloc, printre altele, de a conduce afacerile statului (Clausewitz şi Jomini)[443]. Dar când reprezenta politica un motiv în Antichitate? În două cazuri. Pe de o parte, tratatele legau romanii de diverse popoare şi îi determinau să intervină pentru apărarea aliaţilor-protejaţilor - Claudius a demarat cucerirea Britanniei deoarece transfugii nu fuseseră trimişi înapoi[444]. Pe de altă parte, războaiele civile se explică deseori printr-o dorinţă egoistă de a prelua puterea; la romani, cucerirea mai putea avea o explicaţie diametral opusă, simţul datoriei, când un şef de stat se dovedea inferior sarcinii sale (68-69, 193-197 precum şi criza secolului al III-lea). Dar alte aspecte sunt caracteristice pentru aceste perioade. Conflictele interstatale au reprezentat mereu ocazia ca beligeranţii să îşi manifeste patriotismul, noţiune pe care romanii au apreciat-o foarte mult.

În zilele noastre, politica este adeseori pusă în serviciul economiei. Această concepţie a fost deseori aplicată în lumea romană, greşit în secolele al XIX-lea şi al XX-lea, de către marxişti şi liberali. Karl Marx şi primii săi discipoli şi-au imaginat că legionarii au participat permanent la vânătorea sclavilor, mână de lucru pe care o considerau indispensabilă pentru bunul mers al economiei italice. Următorii, cum ar fi Joseph Schumpeter sau J.A. Hobson, au crezut că Senatul încerca să controleze ţările producătoare de grâu şi căile de comunicaţii. Din păcate, niciun text nu dovedeşte aceasta, iar aceste interpretări dau dovada unui anacronism perfect. Desigur, anticii nu erau insensibili la bogăţii, dar nu şi le imaginau în sensul în care au făcut-o sociologii şi economiştii moderni.

Soldaţii simpli porneau la război având în minte perspectiva prăzii[445], o sursă de venit care, în principiu, este interzisă astăzi; ademenirea câştigului îi făcea să uite de frică, iar jaful Cremonei suscita pasiuni, înainte şi în timpul operaţiunii[446]. Iar când era atacat un inamic prea sărac pentru a jefui ceva, soldaţii se înfuriau[447]. Acest mod de îmbogăţire era considerat de

[443] Pe acest subiect, ultimul: Schmitt C., *Le Nomos de la terre dans le droit des gens du Jus publicum europaeum*, trad. fr., 2008 (Paris), 363 p.

[444] Orose, VII, 6, 9.

[445] Tacite, *An*, XIV, 36, 3 (soldaţii lui Suetonius Paulinus).

[446] Tacite, *H*, III, 19, 4; 19, 6; 26, 5; 30, 1-2; 32, 3; 33.

[447] Tacite, *H*, II, 13, 1.

aceştia drept normal şi chiar moral. El nu putea fi asimilat unui furt – Aulus Gellius a afirmat-o clar[448] – iar oricum el era prevăzut şi reglementat de dreptul roman. Juristul Gaius a formulat această practică: „Ceea ce noi luăm de la inamic devine în mod natural al nostru" (II, 69)[449]. Limba latină distinge între *praeda*, „ceea ce este luat", şi *mandubiae*, „prada de război", argintul obţinut din vânzarea prizonierilor[450]. Prada era compusă din oameni, adică soldatul care s-a predat, servitorii săi, liberi sau nu, precum şi familia sa, toţi devenind sclavii învingătorilor[451], de asemenea bunurile sale, mai ales banii, precum şi caii şi armele; cadavrele erau despuiate fără jenă[452]. Armele erau împărţite în trei categorii. Unele erau reutilizate. Altele erau atârnate pe un trofeu, un manechin care era îmbrăcat cu coif, o cuirasă şi un scut, o sabie şi o lance, la picioarele căruia erau depozitate o grămadă de arme; acest monument onora în principal pe Mars, Venus şi Fortuna, sau, mai degrabă, pe Mars, Venus şi Augustus[453]. Gemma Augustea de la Viena arată construcţia unui astfel de monument; ea prezintă manechinul având captivii înlănţuiţi şi umiliţi la picioarele lui[454]. Armele din ultima categorie erau arse[455].

Cel mai adesea captivii erau vânduţi[456]. Prizonierii de rang nobil erau cruţaţi, deoarece valorau mult[457], iar conducătorul inamic se simţea întotdeauna puţin solidar cu ei. Aceştia erau şi mai respectaţi dacă aveau o anumită protecţie divină, cum a fost cazul lui Flavius Iosephus, considerat ca un profet. Dar generalul Iosephus a fost mai întâi pus în lanţuri deoarece, după ce s-a predat, el a devenit sclav. Mai apoi a fost eliberat iar evreul Iosephus devine romanul Titus Flavius Iosephus; el şi-a adăugat prenumelui său numele de familie al celui care l-a eliberat[458].

Atunci când inamicul se preda fără luptă, prada de război revenea

[448] Aulu-Gelle, XI, 18, 18.

[449] Hérodien, VII, 2, 1.

[450] Aulu-Gelle, XIII, 1–9; 24–32.

[451] Tacite, *H*, III, 15, 6; 16, 4.

[452] Tacite, *H*, III, 17, 7; 25, 11.

[453] Tacite, *An*, II, 18, 2; 22, 1; 70, 5 (după Cremona); Florus, II, 30, 23; Hérodien, III, 7, 7 (două trofee sunt ridicate după bătălia de la Lyon, din 197); Settis, p. 394 şi 396. Picard G.-Ch., *Les Trophées romains*, *BÉFAR*, 187, 1957 (Paris), 534 p. Caz particular: Florescu F.B., *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*, 1965 (Bonn), 737 p.–358 pl.; Amiotti G., „Il "monumento ai caduti" die Adamklissi", *Dulce pro patria mori*, *CISA*, 16, 1990, p. 207–213.

[454] Fischer, p. 43.

[455] Tarpin M., *Vae victis*, teză nepublicată.

[456] Tacite, *An*, XIII, 39, 8.

[457] Flavius Josèphe, citat mai jos; Tacite, *H*, 31, 2.

[458] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 8, 8 (408); IV, 10, 7 (626–629).

generalului: învinșii erau plasați sub *fides*, ei făcuseră o *deditio*[459]. Dacă nu, prada revenea combatanților, iar în acest caz împărțeala era făcută conform dreptului[460].

În caz de război civil, situația era mai complexă, deoarece, în principiu, prizonierii nu erau incluși în prada de război și era mai bine să se dea dovadă de *clementia*, care indica eliberarea lor[461]; uneori însă, nervoși că nu puteau obține nimic de la compatrioții învinși, învingătorii preferau să îi omoare[462]. Dorința de câștig putea da naștere unor gesturi abominabile contra străinilor. Evreii prinși într-un oraș asediat au încercat să fugă, iar romanii i-au lăsat. Înainte de asta, tatăl familiei a înghițit aurul pe care îl avea iar apoi l-a recuperat din excremente. Procedeul a fost descoperit de auxiliari, pe care evreul Flavius Iosephus îi denumește „scursorile arabe" (acest autor îi urăște din tot sufletul). Aceștia i-au capturat pe toți cei care încercau să părăsească orașul, le-au spintecat burțile și le-au căutat prin intestine pentru a recupera monedele. Iar legionarii nu erau cu nimic mai prejos[463]. Astfel, cucerirea Ierusalimului a produs o pradă de război imensă[464].

Istoria ne arată că războaiele civile aduceau câteodată pradă de război. Vitelienii sperau la jefuirea Galiei și la aurul din Vindobona, apoi au jefuit Italia[465]. Am discutat deja despre jefuirea Cremonei, când până și banii templelor au fost furați[466]. Mai târziu, legionarii au dorit să jefuiască Trierul, dar conducătorul lor, Cerialis, i-a împiedicat[467]. De fapt, jefuirea unui teritoriu roman, act reprobabil din punct de vedere moral, nu deranja prea multă lume[468].

Când ne referim la Senat, acesta trebuia să decidă un tribut pentru teritoriile cucerite, devenite *ager publicus* în dreptul roman, ceea ce oferea avantajul de a scuti de impozite întreaga Italie (evident și Roma). Sub Tiberius, nobilii din Galia s-au răsculat, printre altele și din pricina tributului, greu de plătit și umilitor de îndurat[469]. Pe vremea lui Nero, evreii tre-

[459] Tacite, *H*, III, 19, 6; 20, 1.
[460] Aulu-Gelle, citat; mai ales Polybe, X, 15-16, dar pentru epoca republicană.
[461] Tacite, *H*, II, 44, 2.
[462] Plutarque, *Othon*, XIV, 3.
[463] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 13, 4 (550-552); 13, 5 (554 și 560-561).
[464] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 1 (317).
[465] Tacite, *H*, II, 29, 2; 56.
[466] Tacite, *H*, III, 33-34.
[467] Tacite, *H*, IV, 72, 1-6.
[468] Suétone, *Vesp*, VI.
[469] Tacite, *An*, III, 40, 4. Art. nostru „L'armée romaine en Gaule à l'époque de Tibère", *L'Armée romaine en Afrique et en Gaule*, coll. *Mavors*, 14, 2007, p. 141-143.

buiau să pătească un tribut Romei, reprezentând una din cauzele războiului din 66–70[470].

Câțiva cercetători moderni au avansat alte teorii, înrudite cu aceasta. Gaston Bouthoul consideră că războiul avea rolul de a regla o problemă demografică, deoarece permitea cucerirea de noi teritorii, un mod de a rezolva o criză de ecosistem (în acest caz, supraexploatarea terenurilor se adaugă unui surplus de populație, dacă îl ascultăm pe Alain Deyber, dar cu referire la lumea celtică).

Este evident că noțiunea de bogăție a variat de-a lungul timpului și în funcție de diferitele medii sociale. Organizarea societății a reprezentat, de asemenea, una dintre cauzele războiului. Este admis în general că germanicii și galii respectau o tradiție de violență, iar Charles Letourneau consideră chiar că toate popoarele au această pasiune. La romani, aceasta a primit un caracter aparte: pentru a face carieră, nobilii trebuiau să își dovedească *virtus*, cuvânt care desemnează dăruirea pentru stat în domeniul civil și în cel militar (el nu înseamnă „curaj" decât dacă îi derivăm sensul). Totuși, nu toți alimentau admirația fără margini pentru războiul care rezulta din această obligație. Pliniu cel Bătrân, după ce și-a exprimat entuziasmul pentru inteligența lui Cezar, adaugă un comentariu uimitor de modern. De fapt, după ce a estimat la 1 192 000 numărul de morți în urma războiului cu galii, el adaugă că „nu trebuie făcut un titlu de glorie dintr-o astfel de crimă contra umanității[471] (Velleius Paterculus micșorează acest număr: „peste 400 000").

Mai sunt multe. Ni se pare că principalul motiv de război în Antichitate ținea de psihologia colectivă. În primul rând, frica domnea într-o lume unde celălalt era puțin cunoscut și considerat amenințător; numim acest sentiment *metus hostilis*, „frica suscitată de inamic[472]". Această nevoie de securitate explică războaiele preventive, sau cel puțin măsurile de disuasiune care nu înlocuiau orice convingere eficace. Atunci, mulți oameni și multe popoare preferau mai degrabă să comande decât să asculte, rezultând războaie externe și o parte din războaiele civile. Este aproape ceea ce a afirmat istoricul grec Tucidide: el a scris că dorința de dominație a marcat umanitatea. În sfârșit, câțiva oameni, generali și politicieni, s-au lăsat purtați de pasiunea lor pentru război și, chiar mai mult, de beneficiile politice pe care le așteptau. Ne gândim la Cezar și la Traian pentru a ilustra această atitudine.

În schimb, două posibile motive trebuie să fie eliminate: cultura și religia; niciun război nu a fost inițiat pentru a impune zei sau limba latină. Aceasta

[470] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 17, 1 (407).

[471] Velleius Paterculus, II, 47, 1; Pline, *HN*, VII, 25 (92).

[472] Dawson D., *The Origins of Western Warfare*, 1996 (London), p. 159-162.

este un lucru bun, deoarece războaiele religioase sunt totdeauna cele mai pline de cruzime dintre toate (drept mărturie, cele două revolte ale evreilor contra Romei)[473]. Romanii credeau că toţi oameniii adorau aceleaşi zeităţi sub nume diferite; este fenomenul numit de Tacitus *interpretatio romana*[474]. Iar ei erau perfect insensibili, poate puţin dispreţuitori, cu privire la cei care foloseau punica sau galica. Ei nu credeau în ciocnirile culturilor şi nu ar fi înţeles dezbaterea care i-a opus recent pe Francis Fukuyama şi pe Samuel Huntington.

Războaiele Principatului se explică, aşadar, prin cauze diverse, ceea ce nu este deloc surprinzător, prin reacţii defensive în faţa agresiunilor, prin speranţa obţinerii prăzii de război şi a tributului, prin nevoia de *virtus* şi în primul rând prin frica şi gustul pentru dominaţie. Vedem că mentalităţile colective au jucat un rol important. Acelaşi lucru este valabil în ceea ce priveşte atitudinea inamicilor.

INAMICII

La modul general, istoricii Romei prezintă istoria militară fără a ţine cont de inamici, ceea ce este destul de ciudat[475]. Ei greşesc - noi am greşit - şi nu ar mai trebui să se continue în acest fel, deoarece duşmanii Romei erau de o mare diversitate şi deoarece multe greşeli au fost făcute în ceea ce îi priveşte. Barbarii erau organizaţi în mari state teritoriale sau în oraşe-stat sau în popoare şi se luptau cu romanii pentru aceleaşi motive ca şi aceştia - apărare, frică, posibilitatea prăzii de război etc. Acestea sunt adevăratele motive. Odată cucerirea înfăptuită, se adaugă trei motive principale[476]. În primul rând, patriotismul avea un rol important; acesta era legat de dorinţa de libertate, care însemna în primul rând menţinerea obiceiurilor locale în detrimentul dreptului roman. Apoi, învinşii refuzau plata tributului; ei îl considerau nu doar o pierdere de bani, ci şi ca pe o umilinţă, deoarece era un impozit care însemna recunoaşterea înfrângerii lor. În fine, ei refuzau *dilectus*, consiliul de recrutare care trimitea pe cei mai buni dintre tinerii lor în unităţile auxiliare romane. Este ceea ce spune într-o manieră elegantă

[473] Rüpke J. et Makrides V. N., *Religionen im Konflikt*, 2005 (Münster), 288 p.

[474] Tacite, *Germ*, XLIII, 4.

[475] Ferris I.M., *Enemies of Rome. Barbarians through Roman Eyes*, 2000 (Stroud), IX-214 p.; *ARHE*, p. 158-159; Mattern S., *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, ed. a 2-a, 2002 (Berkeley), XVIII, 259 p.

[476] Tacite, *H*, IV, 17, 10; mai ales IV, 32, 5; Florus, II, 30-32; 34; 36-37.

Tacitus[477]: germanicii se luptă pentru pradă, galii pentru libertate, iar batavii pentru glorie (a nu se uita că batavii făceau parte din lumea germanică).

Doar evreii se luptau în plus, și chiar în principal, pentru Dumnezeul și religia lor; era precis ceea ce romanii nu înțelegeau. Acești combatanți își apărau și ei patria, femeile și copiii, ceea ce implica apărarea libertăților și a religiei lor[478]. Născut evreu, dar prizonier al romanilor, mai târziu prieten cu Vespasian și cu Titus, Flavius Iosephus uită numai de Dumnezeul său[479].

În mod concret, fiecare popor avea un motiv propriu de a se revolta. Ne aflăm aici la nivelul pretextelor, care sunt legate de circumstanțe și nu de cauze care trebuie căutate în profunzime. Tracii s-au revoltat contra *dilectus*[480]; cheruscii pentru libertatea lor[481]; *Cappadocii*-i [482] și *Frisii*-i contra tributului, cei din urmă mai ales când un nou primipilar emite noi exigențe[483]. Înaintea unei lupte, un șef briton, Calgacus, a ținut un discurs trupelor sale, discurs povestit de Tacitus și care a devenit celebru: „... iar când fac pustiu în jurul lor, numesc aceasta pace[484]". Autorii moderni au vrut să vadă aici o condamnare a imperialismului roman de către un intelectual pacifist, ceea ce este o absurditate. Barbarul dovedește, de fapt, că nu a înțeles nimic, deoarece, după o victorie, romanii construiau drumuri și orașe. În opinia lor, nicio problemă nu putea fi rezolvată definitiv doar prin forță și violență: militarul nu putea fi separat de civil.

Germanicii și iranienii au reprezentat doi inamici importanți; britonii și evreii păreau niște inamici de o importanță minoră.

Germanicii constituie un paradox al istoriei militare antice[485]. Aceștia îi speriau pe romani, deoarece le distruseseră o armată în 105 a.Chr. și o alta în 9 p.Chr. și pentru că luptau într-o manieră extravagantă și aparent incoerentă. În timpul luptei erau animați de furie, un fel de nebunie. Ei puteau fi vopsiți în alb (nu știm de ce alb; putem presupune că această culoare scotea

---

[477] Tacite, *H*, IV, 78, 3.

[478] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 3, 10 (177).

[479] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 6, 1 (112).

[480] Tacite, *An*, IV, 46, 2-4.

[481] Tacite, *An*, I, 59, 4-5; XI, 16; 17, 4.

[482] Tacite, *An*, VI, 47.

[483] Tacite, *An*, IV, 72.

[484] Tacite, *Agr*, XXX, 7. Whittington G. și Edwards K., *„Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant"*, *Britannia*, 24, 1993, p. 13-25.

[485] Todd M., *The Northern Barbarians*, 1975, retipărită în 1986 (London), 256 p.; Schmidt M., *Germanien und Rom, vom Ende des gallischen Krieges bis zum Ende des weströmischen Kaiserreiches, von 50 v. Chr. bis 480 n. Chr.*, 2004 (Frankfurt am Main), X-757 p.; cartea noastră, *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, p. 97-127 (în colecția *L'art de la guerre*).

în evidență sângele rănilor și că avea poate o valoare magică). Sau puteau purta piei de animale. Ei erau înalți, solizi, aveau părul blond și ochi albaștri, ceea ce îi speria pe italici, scunzi și bruneți, când trebuiau să îi înfrunte (această observație nu este inspirată de autorii rasiști din secolele al XX-lea sau XXI-lea, ci se regăsește la Cezar și Tacitus). Înainte de lupta corp la corp, ei cântau cântece de război și dansau; își abandonau echipamentul defensiv în mijlocul luptei, atunci când purtau vreunul. Totuși, chiar în perioada Principatului, ei nu știau să se lupte în unități și erau pe atât de ostili unii față de ceilalți pe cât erau față de romani. Germanicii luptau întotdeauna ca infanteriști; aveau puțini călăreți, contrar unei legende răspândite de manualele din secolul al XX-lea, dar, atunci când aveau trupe de cavalerie, acestea erau de o calitate excelentă. Ei se organizau într-o falangă slab definită; fiecare populație putea fi recunoscută după armament, lance sau topor, suliță sau arme de distanță sau chiar săbii. În momentele dificile se refugiau în păduri și în mlaștini.

Atunci cum se explică aceste victorii din 105 și 9? Prima este puțin cunoscută; a doua se explică prin grava eroare comisă de Varus, comandantul armatei romane, care și-a condus trupele printr-un defileu fără a trimite înainte cercetașii. Totuși, situația se schimbă la începutul secolului al III-lea: germanicii învață să lupte disciplinat, să formeze unități și s-au organizat în ligi. Francii și alamanii nu erau populații nou-venite, ci reprezentau coaliții de popoare cunoscute din vechime. Goții, sosiți la începutul secolului al III-lea, erau de asemenea un conglomerat de mai multe națiuni și erau mai periculoși decât ceilalți deoarece aveau echipament complet și au învățat rapid tactica romanilor.

La fel de periculoși ca germanicii, iranienii erau denumiți parți în secolele I și II, apoi perși, de la numele patriei din care provenea dinastia conducătoare (ei au trecut printr-o revoluție la începutul secolului al III-lea)[486]. Ei erau opusul germanicilor: trăiau într-un stat unitar, cu o mare întindere, singurul imperiu al Antichității care a fost analogul lumii romane[487]. Dar acest stat era guvernat de tradiții arhaice (cu referire la acesta se vorbește deseori de feudalitate, care este un termen prea modern pentru a fi folosit la acea perioadă: feudalitatea n-a avut niciun rol până în secolele X-XIII). În

[486] Tyler P., „The Persian wars of the IIIrd century A.D. and Roman imperial monetary policy A.D. 253–268", *Historia Einzelschriften*, 23, 1975 (Wiesbaden), 56 p.; Bertinelli Angeli M.G., *Roma e l'Oriente*, 1979 (Roma), 176 p.; Dabrowa E., *La politique de l'État parthe à l'égard de Rome (v. 11 - v. 79 de notre ère)*, 1983 (Kraków), 182 p.; cartea noastră, *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, p. 129–156.

[487] Tacite, *An*, XV, 13, 2.

caz de război, regele chema marii nobili, care îi ofereau, sau refuzau, ajutorul supușilor lor. El își constituia apoi armata, compusă de asemenea din mai multe unități, garda regală[488], arcași călare înarmați ușor[489] – principala sa forță, antrenată în tactica vânătorii și supusă unui antrenament intens – și o cavalerie grea[490], care purta armură, recrutată din sânul nobilimii, catafracții; cămilarii asigurau logistica. Această armată nu reprezenta o mare putere: era o adunătură de mercenari, de oameni mediocri, existând chiar și femei[491], nu dispunea de fortărețe, nu făceau antrenamente, iar disciplina lipsea cu desăvârșire[492].

Tactica iranienilor s-a dovedit ineficace. Desigur, când cavaleria grea șarja, prima linie de legionari era spartă. Dar trebuia să își recapete elanul pentru un al doilea asalt contra trupelor care erau în spate, iar legionarii nu așteptau: ei se repezeau spre călăreți, îi doborau și apoi îi omorau cu ușurință. Iranul a trebuit să renunțe la această tactică, care risca să îi decimeze toată elita socială. Cavaleria ușoară era mai periculoasă[493]; călărețiі erau înarmați cu arcuri foarte eficace, de tipul arcului turcic, făcute din mai multe straturi de materiale lipite împreună, iar săgețile cu vârful în patru muchii erau create de o manieră similară. Aceștia se învârteau în jurul inamicului, fără a se apropia prea mult. Ei utilizau retragerea simulată: dădeau impresia că se îndepărtau în galop, apoi se întorceau din șa pentru a lansa faimoasa „săgeată a parților". Dar cvasi-absența infanteriei adevărate însemna că această armată nu era adecvată pentru războiul de asediu[494]. Iar iranienii făceau o greșeală de tactică folosind mereu aceeași strategie: ei se retrăgeau fără oprire, refuzând lupta, pierzând orașele, dar forțând inamicul să își lungească liniile de comunicare. Ei nu puteau câștiga decât din pricina dificultăților de ordin logistic și a luptei de gherilă[495].

Aflată între cele două state, Armenia, un munte, a reprezentat mereu un măr al discordiei[496], atât din considerente tactice, cât și strategice: este mai ușor să cobori un versant decât să îl urci.

---

[488] Tacite, *An*, XV, 2, 9; Hérodien, IV, 11, 5.

[489] Hérodien, IV, 10, 4; 11, 4; 11, 6; 14, 3; VI, 5, 3–4.

[490] Hérodien, IV, 15, 1–3.

[491] În Antichitate prezența femeilor era considerată o slăbiciune.

[492] Tacite, *An*, VI, 39, 2; 42, 5; 50, 1; XV, 2, 9; Hérodien, IV, 14, 7; 15, 1.

[493] Tacite, *An*, VI, 40, 2; 41, 2; XIII, 38, 3; 40, 1; 40, 6.

[494] Tacite, *An*, XV, 4, 5.

[495] Tacite, *An*, VI, 40, 1 (logistica); XIII, 40, 5; XIV, 23, 4 (hărțuiala).

[496] Tacite, *An*, VI, 37, 2; XI, 9, 1; XII, 44, 5; 45, 5; 50, 4; XIII, 6, 1; 7, 1–2; 8, 1; 34, 4; 37, 5; 39; XIV, 24, 1. Chaumont M.-L., „L'Arménie entre Rome et l'Iran", *ANRW*, II, 9, 1, 1976, p. 71–194; Wolski J., „Les rapports romano-parthes et la question de l'Arménie", *Ktema*,

La începutul secolului al III-lea, totul s-a schimbat: în opinia noastră, aceasta s-a întâmplat din pricina transfugilor romani, legionari care au fugit la iranieni deoarece fuseseră înrolați în armata lui Pescennius Niger, nefericitul autor al unei lovituri de stat. Ei au creat o armată permanentă, dotată cu o infanterie puternică, care se antrena și era pregătită sub toate aspectele, din punct de vedere tactic.

Secolul al III-lea a reprezentat, astfel, o perioadă dificilă pentru legionari, care s-au confruntat cu germanici și iranieni mai agresivi și mai adaptați la modul de luptă din epoca lor și care luptau într-o manieră romană.

Romanii au luptat și împotriva altor popoare, mai periculoase, dar probabil mai puțin numeroase, britonii și evreii. În insula Britanniei, Marea Britanie de azi, ei au dat peste două feluri de inamici, la sud și la nord[497]. Locuitorii din sud, celți, semănau cu verii lor de pe continent: ei se organizau într-o falangă, fără prea mult echipament defensiv, înarmați cu o sabie lungă, fără vârf, precum și lănci. Elementul de originalitate consta în carele de luptă, care se învârteau în jurul legionarilor. În caz că aveau dificultăți, ei utilizau relieful, pantele dealurilor, mlaștinile, pădurile etc., precum germanicii. Femeile, prezente pe câmpul de bătălie, își încurajau soții, iar, la nevoie, îi ajutau; ei puteau fi conduși în luptă de o regină (Cartimandua, la *Brigantes*, și mai ales Boudicca, la *Iceni*). La nord se aflau caledonienii, mai mult sau mai puțin celtizați, strămoșii scoțienilor[498]; aceștia luptau fără coif sau armură, în pielea goală și vopsiți în albastru (germanicii foloseau albul, britonii – albastrul; putem presupune că aveau aceleași motive). Singurul echipament defensiv pe care îl foloseau era un mic scut rotund. Își omorau inamicii cu pumnale, cu săbii și lănci scurte, prevăzute cu un vârf de cupru care făcea un zgomot înfricoșător, un element de război psihologic. În cursul secolului al III-lea nu s-a vorbit prea mult despre ei, ceea ce este uimitor; fără îndoială, ei au fost învinși de Septimius Severus și fiii săi. Ei au reapărut la finalul secolului, organizați într-o ligă a „pictaților" (în albastru), *Picti*.

La fel de periculoși ca britonii și probabil mai puțin numeroși, evreii au reprezentat niște inamici redutabili pentru romani, care considerau comportamentul acestora a fi mai degrabă îndârjit și încăpățânat decât curajos. Flavius Iosephus scrie că pe câmpul de bătălie aceștia evidențiau „calitățile

---

7, 1983, p. 269-277; Wheeler E.L., „Armenia and the Eastern Frontier", *AJA*, 103, 2, 1999, p. 326.

[497] Dion Cassius, LXXVI, 12; Hérodien, III, 14, 6-8. Fleuret L., „La guerre antique: un jeu?", *Dialogue militaire entre anciens et modernes*, ed. Bois J.-P., 2004, p. 93-100; Le Bohec Y., *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, p. 159-163.

[498] Tacite, *Agr*, XXXVI, 1; XXXVII, 1.

rasei: bravură, impetuozitate, dând dovadă de toate aceastea, refuzând a se retrage chiar și în caz de eșec[499]. Ei luptau organizați într-o falangă, poate urmând modelul macedonenilor în Siria. Nu ignorau nimic în ceea ce privește arta asediului. Orașul Ierusalim avea trei ziduri cu turnuri și o fortăreață, Antonia, iar pentru apărare au utilizat două clădiri, Templul și palatul lui Irod, clădiri care nu fuseseră construite în scop militar[500]. Fortăreața Masada, a cărei cădere a pus capăt în mod definitiv războiului acestora, rămâne un model de poliorcetică pentru arheologi și istorici[501]. Dar ei erau slăbiți de tirania unor anumiți conducători, de diviziunile dintre „secte" sau facțiuni și de conflictele sociale care opuneau pe cei bogați contra celor săraci. Unii dintre ei, precum Flavius Iosephus și cel puțin o parte din locuitorii din Gadara, chiar au simțit simpatie pentru romani[502].

În două cazuri se simțeau romanii cu conștiința împăcată; era atunci când se confruntau cu popoarele de navigatori și cu nomazii. Ei trebuiau să își apere proprietățile, să mențină ordinea și să suprime: popoarele de navigatori, fie că se aflau pe râuri sau lângă mări, erau acuzate de piraterie, iar nomazii prădau populațiile sedentare (distingem între marii nomazi, care nu au nicio locație stabilă, și populațiile seminomade, care reveneau o dată pe an la un punct de pornire), și unii și alții având o reputație proastă. Unii istorici, poate influențați de dezbaterile actuale foarte aprinse din Franța, încearcă să îi reabiliteze[503]. După părerea noastră, această reabilitare nu are rost: conflictele dintre nomazi și sedentari sunt la fel de vechi ca lumea.

Alți autori contemporani au încercat să le creeze strămoșilor o imagine mai feroce decât în realitate, care ne pare supraevaluată. În Siria, nomazii saraceni, strămoșii sarazinilor, furau cât puteau de la populația sedentară, nimic mai mult[504]. Populațiile de *Nobatae* și *Blemmyes* din deșerturile egiptene se dovedesc mai puțin periculoase decât etiopienii din sud; Augustus

[499] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 3 (17). Hadas-Lebel M., *Jérusalem contre Rome*, 1990 (Paris), 555 p., et *Flavius Josèphe*, 1989 (Paris), 298 p.

[500] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 4–5.

[501] Yadin Y., *Masada. Herod's fortress and the Zealot's last stand*, 1967 (London), 272 p.; Hadas-Lebel M., *Massada, histoire et symbole*, 1995 (Paris), 163 p.; *Masada: the Yigael Yadin excavations 1963–1965: final reports. 5, Art and architecture*, ed. Foerster G., 1995 (Jerusalem), XXVI, 238 p.; Gichon M., „The siege of Masada", *Les légions de Rome*, 2000, p. 541–554.

[502] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 7, 1 (397–398); 7, 3 (417); V, 1, 4 (24).

[503] Sartre M., „Les nomades dans l'Empire romain", *L'Itinérance de l'Antiquité à l'époque moderne*, 2009 (Bordeaux), p. 51–91, încearcă să îmbunătățească imaginea nomazilor; dificil demers.

[504] Parker S.T., *Romans and Saracens: a History of the Arabian Frontier*, 1986 (Winona Lake, Ind.), XIII–247 p.

concluzionase că era mai bine să se înțeleagă cu regina lor, Candace. În fine, *Numidae*, getulii și maurii, nomazi și populații care locuiau în zone montane, se răsculau câteodată[505].

MENTALITĂȚILE COLECTIVE

Diversitatea cauzelor conflictelor și diversitatea inamicilor pune sub semnul întrebării atitudinea romanilor față în față cu războiul. Totuși, cum am mai afirmat și cum a afirmat și comandantul briton Calgacus, ne-am fi așteptat să descoperim un popor de prădători, mereu pregătiți pentru un conflict armat. Realitatea era cu totul alta; Paul Veyne a susținut această ipoteză, chiar dacă era îndrăzneață.

La modul general, mentalitățile colective au dezvoltat o schemă simplă: războiul era rău; dar, odată început, el trebuia să se termine doar cu victoria; victoria aducea pacea, care era o binefacere, deoarece ea însemna prosperitate, *felicitas*[506]. Până în secolul al III-lea a.Chr., victoria era oferită de zei poporului roman, deoarece erau poporul cel mai pios de pe pământ (în realitate, toți oamenii au aceeași fervoare religioasă, dar romanii nu știau aceasta). În consecință, Victoria a fost considerată o zeiță, printre alte concepte abstracte divinizate[507]. Începând cu sfârșitul secolului al III-lea a.Chr., Senatul înlocuiește poporul roman în această schemă, deoarece dăduse dovadă de un curaj excepțional în timpul războiului cu Hannibal. Începând cu domnia lui Augustus, împăratul înlocuiește Senatul în această secvență, care rămâne neschimbată până la căderea Romei. Aceasta explică și anumite episoade din războaiele civile: dacă suveranul este abandonat de zei, îi trebuie găsit un înlocuitor față de care aceștia vor fi binevoitori.

Cel mai bun mijloc de a înțelege acest proces este analiza programului ideologic elaborat de Augustus la începutul imperiului: el a fost expus într-un mod foarte detaliat de diverse alte lucrări. Divinizarea păcii, devenită zeița

[505] Le Bohec Y., „La lettre 62 de saint Cyprien et les guerres d'Afrique au milieu du IIIe siècle", *Serta antiqua et mediaevalia*, 7, 2005 (Roma), p. 305-325; Gozalbes Cravioto E., „El ejército romano y la arqueología de época colonial en el Magreb", *Aquila legionis*, 15, 2012, p. 63-78; *La Guerre dans l'Afrique romaine sous le HautEmpire*, ed. Coltelloni-Trannoy M. și Le Bohec Y., *Colloque du Comité des travaux historiques et scientifiques* (*Perpignan*), 2014 (Paris), 256 p.

[506] Eibl-Eibesfeldt I., *Krieg und Frieden*, 1975 (München), 315 p.; *Krieg und Frieden im Altertum*, ed. Binder G. et Effe B., 1989 (Trier), 245 p.; Kostial M., *Kriegerisches Rom? Palingenesia*, 55, 1995 (Stuttgart), 192 p.

[507] Settis, p. 395.

Pacea, se găsește pe altarul Păcii. Tema victoriei[508] este expusă în forumul lui Augustus, dominat de templul lui Mars și regăsită pe statuile oamenilor importanți din trecut (și din prezent); generalii învingători depuneau acolo ornamentele triumfului celebrat; aceste obiecte se aflau acolo alături de însemnele luate de la inamici. Apollo, alt zeu care putea oferi succesul în război, a primit un templu pe Palatin. Statuia de la Prima Porta îl prezintă pe Augustus în ipostaza de general, dar pe cuirasă a fost reprezentată capitularea Iranului, care returnează fără luptă însemnele luate de la Crassus și Marc Antoniu – o victorie fără război este și mai bună. Trofeul de la La Turbie celebrează, dimpotrivă, o victorie obținută după lupte grele contra populațiilor din Alpi. În fine, tema prosperității este prezentă pe sculpturile de pe *ara Pacis*. Toți scriitorii epocii, mai ales *Vergilius*, și până la un punct Horațiu și Ovidiu, iau parte la această sărbătoare.

Pentru ca romanii să poată câștiga, era necesar ca războiul lor să fie just și pios, să fie un *bellum iustum piumque*[509]. Iar ei impun reguli stricte pentru ca războiul să nu fie declanșat, ceea ce dovedește dorința lor de a evita pe cât posibil conflictele; aceste reguli intră în două categorii, unele religioase, altele juridice[510], religia și dreptul fiind strâns legate; aceste reguli erau de fapt definite prin *ius fetiale*, „dreptul (preoților) fețial". Romanii nu trebuiau să fie agresorii, ci cei agresați și chiar și în acest caz ei trebuiau să facă tot posibilul înainte de a recurge la violență. Era necesar un război legitim care să respecte un drept de război pe care modernii îl numesc *ius ad bellum*[511]. În trecut, statul roman avea cutuma de a trimite un preot specializat în acest demers, *pater patratus*, care adresa inamicului o cerere, *clarigatio*: „Voi neați greșit, voi trebuie să reparați greșeala[512]". În caz de refuz, sau în absența unui refuz, un alt preot, un fețial, arunca o suliță dinspre coloana care se află în fața templului Bellonei[513]. După aceea, preoții salieni, un colegiu reli-

[508] Hölscher T., *Victoria romana*, 1967 (Mainz), 195 p.

[509] Albert S., *Bellum iustum* [în germană], 1980 (Kallmünz), 152 p.; Mantovani M., *Bellum iustum* [în germană], 77, 1990 (Frankfurt am Main – Berne), XII-149 p.; Rüpke J., *Domi militiae. Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, 1990 (Stuttgart), 312 p.; Rampioni G., *„Impius miles"*, *Aufidus*, 16, 1992, p. 41-49; Loreto L., *Il Bellum iustum*, Napoli, 2001, XX-122 p. (mai ales pentru epoca Republicii); Rampazzo N., *Iustitia e bellum*, 2012 (Napoli), XIV-133 p.

[510] Onesandros, XI.

[511] Drept formulat de Aristotel, *Éthique à Nicomaque*, X, 7. Loreto L., *op. cit.*; Rampazzo N., *op. cit.*; Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 55-61.

[512] Sandoz Cl., „Rapine, demande de réparation, déclaration de guerre", *Études de Lettres*, 1-2, 2004, p. 47-55.

[513] Aulu-Gelle, XVI, 4, 1.

gios, dansau, iar apoi închideau lancea și scutul sacru care le fuseseră oferite de Mars. Templul lui Ianus era apoi deschis și diverse sacrificii erau oferite; măruntaiele victimelor erau examinate - luarea auspiciilor -, deoarece ele permiteau aflarea voinței zeilor; de asemenea, orice semn era interpretat[514]. Aceste rituri se adresau unor zeități specializate în a oferi ajutor victimelor și războinicilor, unei falange divine care proteja armata aflată în campanie (triada capitolină, Mars, Apollo, Venus, Janus, Fides, Fortuna și eventual Neptun)[515]. Apoi armata era purificată printr-un ritual de lustrație[516]. Noi avem impresia că toate aceste practici vizau întârzierea declanșării războiului, cu speranța că va fi găsită o soluție pașnică. Atunci când aveau loc, negocierile se țineau într-o locație asemănătoare unui templu: în fața legiunilor, în fața statuilor zeilor și în fața acvilelor și a *signa*-lor.

În timpul campaniei, pietatea își păstra drepturile. Un altar ridicat în fiecare seară permitea oferirea de sacrificii[517] în tabără, care avea un caracter sacru[518]. Însemnele, acvila și *signa* deveniseră zeități[519], iar capela care le adăpostea, având valoare de templu, devenise, de asemenea, un loc sfânt; acolo erau depuse, printre altele, portretele împăraților (toate revoltele împotriva autorității acestuia începeau prin distrugerea acestor *imagines*)[520].

Romanii, inclusiv datorită mentalităților colective, nu erau oameni fără un simț al moralei. Pe câmpul de bătălie ei se comportau precum toate popoarele din acea perioadă; un drept internațional nescris, transmis prin viu grai și cutumiar se crease și era cunoscut de toți. Este ceea ce modernii numesc *ius in bello*, complementar lui *ius ad bellum*. În schimb, ei au dezvoltat un sistem de valori complexe care susținea această schemă de război și pace, în care era inclus patriotismul, neconsiderat automat o sursă de violență. În aceste condiții și într-un război defensiv, soldații se luptau pentru imperiu; din contra, se putea întâmpla ca ei să fie implicați într-un război ofensiv, atunci luptau pentru împărat. Ei trebuiau să fie întotdeauna pregătiți să riposteze. Cunoaștem faimoasa zicală: *Si vis pacem, para bellum*, „Dacă dorești pacea, pregătește-te de război". Ea nu este din păcate atestată în Antichitate, dar Vegetius (III, *Prol.*), ne-a lăsat o frază similară: *Qui desiderat pacem, praeparet bellum*, „Cel care dorește pacea trebuie să se pregătească de

[514] Onesandros, IV; XV; XXV-XXVIII; Frontin, *Str*, I, 12; Tacite, *An*, XV, 7, 2-3.
[515] Onesandros, *Préf*, 6; Aulu-Gelle, III, 8.
[516] Onesandros, V; Tacite, *An*, XV, 26, 2.
[517] Tacite, *An*, XV, 30, 1.
[518] Tacite, *An*, IV, 58, 13.
[519] Acvila: *TB*, *Pesahim*, 87, b.
[520] Tacite, *H*, III, 12, 5; 13, 3; 14, 1.

război". Pliniu cel Tânăr rezumă în *Panegiricul lui Traian* (XVI, 1) comportamentul împăratului, prietenul său: „Tu nu te temi de războaie, dar nu tu le provoci" (era în 100, înainte de ofensiva din 114 declanșată chiar de acest suveran contra Iranului). Securitatea imperiului prima asupra oricăror alte considerente. Din contra, războiul civil reprezenta oroarea absolută pentru toți cei implicați, inclusiv, fără îndoială, pentru cel care îl inițiia; ne amintim povestea unui tată ucis de fiii săi și a unui soldat care, după ce își omorâse fratele, a cerut o recompensă[521].

Morala romanilor era surprinsă de o serie de valori, toate orientate în aceeași direcție. Augustus primise din partea Senatului un scut din aur a cărui copie de marmură a fost găsită în săpăturile de la Arles: acest *clipeus virtutis*, pe lângă noțiunea de serviciu pentru stat, mai precis *virtus*, mai menționa încă trei: clemența, justiția și pietatea[522]. Frontinus, în lucrarea sa *Stratagemata* (IV, 1–6), enumeră în detaliu virtuțile războinicului roman: disciplina, temperanța, justiția și fermitatea. Alte valori sunt: onoarea și egalitatea sufletelor (*aequanimitas*, ultima parolă aleasă de Antoninus Pius).

Vom discuta pe scurt o ultimă virtute, *fides*. Acest cuvânt desemna comportamentul moral în timpul luptei; ea implica căutarea luptei față în față cu inamicul și disprețul pentru strategeme; sub Principat, *fides* era legată de onoare și de *virtus*[523]. Soldatul trebuia să își dovedească valoarea sa individuală (*furor*, *ferocia*) și disciplina la nivel colectiv[524]. Romanii au condamnat mult timp stratagema; nu s-a întâmplat la fel în cazul grecilor și al punilor, iar vocabularul folosit o dovedește. În greacă întâlnim adeseori termeni mai degrabă elogioși pentru a spune stratagemă, *klope*, „șmecherie" (și „furt"!), *epidrome*, „atac", mai ales *topomachein*, „a se război"; *lochos* și *enedra* desemnează termenul de „ambuscadă"; pentru retragerea falsă folosim *phygomachein*, „a bate în retragere", sau *propoiete phyge*, „ofensivă pregătită". În latină,

---

[521] Tacite, *H*, III, 25, 6–10; 51, 1–2; legat de acest subiect, a se citi toată scrierea *Pharsalia* de Lucan (cu referire la războiul civil din 49–45, dar scrisă în epoca lui Nero). Morgan M. G., „The smell of victory: Vitellius at Bedriacum (Tacitus, *Histories*, 2, 70)", *CPh*, 87, 1992, p. 14–29; Kalyvas S., *The Logic of Violence in Civil Wars*, 2006 (Cambridge), XVIII, 485 p.

[522] Seston W., „Le *clipeus uirtutis* d'Arles et la rédaction des *Res Gestae*", *CRAI*, 1954, p. 286–297. Alte copii la Ostia și Potentia.

[523] Valère Maxime, VI, 6 (*fides publica*; *ibid*, 7: *fides* a soților; și 8: *fides* a sclavilor). Wheeler E. L., *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery, Mn.*, Suppl., 108, Leyde, 1988, XVII, 124 p.; Brizzi G., „Liv. XXIV, 46–47 e XXVI, 29–32: variazioni sul tema della *fides* romana", *Carcopino, Cartagine e altri scritti*, 1989 (Ozieri), p. 117–142.

[524] Neumann A., „Römische Rekrutenausbildung im Lichte des Disziplin", *CPh*, 1948, p. 157–173; Brizzi G., „I *Manliana imperia* e la riforma manipolare: l'esercito romano tra *ferocia* e *disciplina*", *Sileno*, 16, 1–2, 1990, p. 185–206 (perioada republicană), mai ales p. 189–190.

din contra, termenii folosiţi sunt mai degrabă cu sens negativ: *dolus*, „înşelăciune", *insidiae*, „ambuscadă", *furtum*, „furt", *opprimere* „a surprinde" (eventual cu *subito*, „deseori"), *decipere* (câteodată cu *improviso*: de asemenea „a surprinde", „pe neaşteptate"), *subsessor*, „corupător", *lacessere*, „a ataca", precum şi *consectari*, „a urmări".

Mai apoi, romanii au fost obligaţi să admită stratagema şi să o includă în practicile lor. Dar ei au adoptat o atitudine ambiguă: dacă aceasta era folosită de un inamic, ea îi dovedea perfidia; folosită, în schimb, de un roman, aceasta făcea dovada inteligenţei lui[525]. După greci, Hermogene din Smirna, a cărui operă este pierdută, şi Polienus, latinii au studiat stratagemele; această atitudine este exprimată şi justificată într-un pasaj de Valerius Maximus[526] şi în opera lui Frontinus, intitulată desigur *Stratageme*. Dar observăm că, dimpotrivă, *Cestes*, scrisă de Iulius Africanus, introducea magia în acest tip de tactică (I, 2) şi înţelegem că aceasta a rămas greu de acceptat.

În concluzie, atitudinea neaşteptată a romanilor a dat naştere unor multiple anacronisme. Mai întâi, ei nu au cunoscut vreodată militarismul[527]. Iar împotriva acestui militarism care nu a existat vreodată creştinii au imaginat ideologii care la rândul lor nu se regăseau în epocă, pretinzând că nonviolenţa, conştiinţa care obiectează şi pacifismul au fost inventate de coreligionarii lor. Acestor amatori într-ale greşelilor le-a scăpat o nuanţă: Hadrian era paşnic, iar nu pacifist[528].

PSIHOLOGIA ŞI RĂZBOIUL

Stratagemele adeseori fac apel la psihologie, folosită de romani. Aceştia nu au teoretizat-o şi au folosit-o fără restricţii. Psihologia a jucat câteodată un rol înaintea conflictelor şi mai ales în timpul lor. În schimb, romanii nu au cunoscut războiul psihologic, care este câteodată denumit astăzi „războiul oblic" sau „lateral", care era prea sofisticat pentru ei şi în contradicţie cu etica lor.

Mai întâi de toate, psihologia a oferit pretexte pentru declanşarea războiului, a se vedea mai sus. Tucidide considerase dorinţa de hegemonie drept principala sursă de conflicte. Trebuie să luăm de asemenea în calcul şi frica

[525] Valère Maxime, VII, 4 (pornind de la exemple luate din epoca regală).

[526] Valère Maxime, VII, 4. *ARHE*, p. 257-272.

[527] Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 100-103.

[528] Aurélius Victor, XV, 5. Împotriva ipotezelor bizare ale susţinătorilor pacifismului, vezi Tertullien, *De cor*, 1. Exemplu de anacronism: Spanneut M., „Horreur du sang et non-violence dans l'Eglise des premiers siècles", *Studia Patristica*, 18, 1,1985 (Kalamazoo), p. 71-76.

față de celălalt, având în vedere faptul că se trăia într-o lume unde informația era rară. Oamenii resimțeau, de asemenea, nevoia de securitate; iar ei preferau să comande decât să asculte de altcineva. Când se dorea evitarea unui conflict, principele putea face apel la ceea ce autorii moderni numesc manevre, adică mișcări de trupe pentru a speria adversarul. În timpul luptei generalul trebuia să fie un psiholog. El știa că panașul îl făcea pe om să pară mai înalt[529]; el nu ignora valoarea pe care o aveau acvila și *signa*, pierderea lor echivalând cu disoluția unității[530].

Atunci când războiul devenea inevitabil, puterea încerca să aibă sprijin în spatele frontului, mai exact sprijinul populației civile, deseori indispensabil pentru moralul armatei[531]. Dar în Antichitate acest lucru era mai puțin important decât în secolul al XXI-lea: inamicii din interior erau destul de rari și toată lumea aproba alegerea principelui când pornea la atac și, a fortiori, atunci când apăra imperiul.

Stratagema avea câteodată un aspect psihologic foarte puternic, lucru important. Din acest punct de vedere, lui Frontinus i se alătură Vegetius[532]; ei recomandau generalului să își evalueze forțele atât din punct de vedere material, cât și moral. Frontinus recomanda ca romanii să fie încurajați înainte de luptă, să fie încurajate dezertările din rândurile inamicului și să îi pună pe dezertori să defileze, să își sperie adversarul ridicând cruci și să evidențieze ordinea și disciplina legionarilor.

În timpul luptei, teama, inevitabilă, care ducea la dezertări, atunci când ea nu creștea numărul transfugilor, trebuia atenuată (a se vedea în capitolul 4, unde sunt dezvoltate teoriile lui John Keegan precum și ideile lui Catherine Wolff și J.E. Lendon, referitor la acest subiect). Disciplina și antrenamentul aveau rolul de a elimina frica. Idealul era de a încuraja prietenii și de a înspăimânta inamicii.

În fine, romanii puteau folosi, de asemenea, dezinformarea, dar apelau la ea rar: ei îl determinau pe inamic să creadă ceea ce ei pregătiseră. În plus, ambuscada era mai eficace când beneficia de elementul surprizei. Vom vedea de asemenea, în capitolul 5, că lupta de gherilă se bazează pe principii

---

[529] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 117–123; Bishop M. C. et Coulston J. C. N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 167–172.

[530] Pline, *Pan*, X, 3; Tacite, *H*, I, 44, 2; III, 50, 2; 52, 1; *An*, I, 39, 7; Florus, II, 30, 38; Végèce, II, 13; Orose, VII, 6, 7. *RE*, 2, 1, 1895, col. 321–322; *Thll*, 2, 1, 1900, coi. 374; Speidel M. P., *BJ*, 176, 1976, p. 123–163, citat mai jos.

[531] *AE*, 2010, 74 și 75.

[532] Frontin, *Str*, I, 9–12; Végèce, III, 9–10 și 12. Lee A.D., „Morale and the Roman experience of battle", *Battle in Antiquity*, ed. Lloyd A.B., 1996 (London), p. 199–217.

psihologice, la fel ca lupta de contragherilă: insurgentul încearcă să epuizeze invadatorul; armata regulată încearcă să atragă de partea sa populațiile. Dar armata romană nu încerca operațiunea de atragere decât după ce terorizase civilii.

RELIGIILE

Romanii, care știau că în comportamentul religios este inclus un element psihologic, nu erau sectanți și venerau toți zeii, de preferință pe ai lor, se subînțelege[533]. Această venerare avea loc în trei etape: înainte, în timpul și după luptă.

Pe de o parte, soldații se comportau la fel ca toți locuitorii imperiului[534]. Ei îi venerau pe zeii locali: sirienii salutau soarele la răsărit, la fel cum făceau în provincia de origine[535]. La fel ca ei, toți militarii venerau mai ales zeitățile romane[536], practicau cu fervoare cultul imperial și au salutat divinitățile aduse din Orient. În ce-i privește pe aceștia din urmă, spre deosebire de mulți istorici contemporani, noi nu credem în existența unui val care a măturat totul în calea lui: Isis nu le-a plăcut niciodată mult, iar Mithras nu a avut decât puțini fideli (sanctuarele sale nu seamănă cu catedralele gotice: aici se puteau reuni maximum câteva zeci de persoane). Ei respectau interdicțiile, adresau rugăciuni și jurăminte zeilor, credeau în semne, care ofereau sfaturi divine, și recurgeau la magie. Artaxata tocmai fusese cucerită și a fost acoperită de un nor; soldații au văzut în asta un semn pe care l-au interpretat în maniera proprie: ei au distrus orașul în întregime[537].

Pe de altă parte, meseria lor le impunea ritualuri specifice, săvârșite de-a lungul întregului an, ceea ce Jean Bazet și Henri Le Bonniec au numit „ritmul sacru al războiului"[538] și pe care ei l-au studiat pornind de la texte. Un papirus devenit celebru și care a fost descoperit în Siria, la Dura-Europos, ne-a permis să cunoaștem un calendar care conținea toate sărbătorile

---

[533] Rüpke J., *Domi militiae*, 1990, 312 p.; *L'Armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain*, ed. Wolff C., cu colaborarea lui Le Bohec Y., 2009 (Lyon), 533 p.

[534] Nock A. D. *et alii*, „The Roman Army and the Roman Religious Year", *HThR*, 45, 4, 1952, p. 187–252; Birley E., „The Religion of the Roman Army", *ANRW*, II, 16, 2, 1975, p. 1506–1541; Helgeland J., „Roman Army Religion", *ibid.*, p. 1470–1505; Kemkes M. și Willburger N., *Der Soldat und die Götter: römische Religion am Limes*, 2004 (Stuttgart), 120 p.

[535] Tacite, *H*, III, 24, 6.

[536] Tacite, *H*, III, 78, 1–3: soldații se opresc pentru a celebra cultul lui Saturn; trădare?

[537] Tacite, *An*, XIII, 41, 4.

[538] Le Bonniec H., „Aspects religieux de la guerre à Rome", *Problèmes de la guerre à Rome*, éd. Brisson J.-P., 1969 (Paris), p. 101–115. Vezi Végèce, IV, 39.

garnizoanei[539]; acesta a fost scris în folosul cohortei XX de *Palmyreni*, între 225 și 227. Întâlnim aici patru categorii de ceremonii. Primele erau celebrate într-un context pur militar (plata soldei, lăsarea la vatră a veteranilor și *rosalia signorum*, sărbătoarea însemnelor). Cele din a doua categorie erau dedicate zeilor cu ocazia aniversării lor (Mars și - mai ales - Roma, pe 21 aprilie) sau a diferitelor sărbători (Minerva, Neptun și Saturn). Sărbătorile din a treia categorie aveau ca scop apropierea soldaților de cultul imperial. Ei comemorau astfel venirea la putere, diverse aniversări (a împăratului, a câtorva dintre precedesorii săi și a membrilor familiilor, decedați sau nu). În fine, ei își reaminteau de victorii mai mult sau mai puțin recente precum și de aclamarea suveranului ca *imperator*.

„Ritmul sacru" era în realitate asociat ritmului vegetației, adică logisticii: zeii aranjau bine lucrurile. În condiții obișnuite nu se purtau lupte în timpul iernii; s-a întâmplat, dar în circumstanțe extraordinare: Vercingetorix și-a pornit rebeliunea la începutul anului; acest barbar nu a respectat nicio cutumă[540]. Sezonul militar începea pe 1 Martie cu dansurile preoților salieni, preoți ai zeului Mars, care dăduse romanilor un scut și o lance; membrii acestui colegiu (o formă de confrerie), care aveau scutul și lancea în custodie, creaseră o serie de scuturi similare pentru a induce în eroare potențialii hoți[541]. În aceeași lună se celebrau *equiria*, o cursă de cai în onoarea aceluiași zeu. Tot în martie, precum și în mai, trâmbițele erau purificate în timpul *tubilustrium*.

În mod normal, campania pornea la începutul lunii iulie; trebuia ca templul lui Ianus să fie deschis, pentru ca soldații reîntorși din război să fie primiți simbolic pe acolo (templul era astfel conceput încât să fie o imagine a orașului). În 27 Augustus l-a închis; el îl redeschide înainte de a pleca în Hispania, apoi îl închide din nou după victoria sa; îl deschide încă o dată, apoi îl închide pentru a treia oară. Îmbătrânit, el redeschide templul; dar, cum acesta rămăsese închis timp de 12 ani, balamalele ruginiseră și poarta a fost mișcată cu dificultate; el a rămas astfel până în vremea lui Vespasian[542]. Gordian al III-lea l-a deschis la rândul său.

[539] Nock A.D. *et alii*, art. cit.; Birley E., art. cit.; Groslambert A., „Les dieux romains traditionnels dans le calendrier de Doura-Europos", *L'Armée romaine et la religion*, 2009, p. 271-292. Vezi de asemenea, Pline, *Ep*, X, 100--103.

[540] César, *BG*, VII, 8 et 10. Epplett Chr., „Winter warfare in Antiquity: image and reality", *Mouseion*, 3, 3, 2003, p. 269-283.

[541] Tacite, *H*, I, 89, 2; Aulu-Gelle, IV, 6, 1-2; Dion Cassius, XLIV, 17. Scheid J., *Romulus et ses frères*, *BÉFAR*, 275, 1990 (Paris - Roma), X-806 p.

[542] Un autor creștin s-a arătat foarte interesat de aceste închideri și redeschideri ale templului: Orose, VI, 20, 1 și 8; 21, 1 și 11; 22, 1 și 2; VII, 3, 3; 3, 7; 3, 9; 9, 9; 19, 4.

Pentru a porni la război, trebuia cerut sfatul zeilor. Existau mai multe metode: se observa zborul păsărilor, adică luarea auspiciilor, se examinau măruntaiele victimelor sau erau consultați puii sacri. În 293 a.Chr., Papirius Cursor a ezitat să pornească asaltul asupra orașului Aquilonia; *pullarius*, „paznicul puilor", a crezut că nu trebuie ezitat și l-a mințit pe general, spunându-i că înaripatele anunță un deznodământ favorabil; Cursor l-a crezut, a ordonat atacul, iar *pullarius* a fost ucis[543]. În timpul primului război punic, în 249 a.Chr., aflat lângă Drepana, amiralul Publius Claudius Pulcher, care dorea să inițieze bătălia, a aruncat în apă puii, care, probabil din cauza răului de mare, au refuzat să mănânce: „Dacă nu le este foame, spune el, să bea." Amiralul a fost învins[544].

Pericolul era îndepărtat prin sacrificii și ceremonii repetate[545]. Zeii făceau miracole (miracolul ploii în Africa, pentru Hosidius Geta, și, mai cunoscut, sub Marcus Aurelius, atribuit de păgâni zeilor acestora și Dumnezeului creștin de creștini)[546]. Pentru a forța mâna destinului, un om își putea oferi viața pentru reușita alor săi; astfel procedează un auxiliar sirian pentru Titus[547]; altul a procedat la fel pentru Claudius Gothicus în 270[548]. Putem observa în aceste sacrificii o formă degenerată a ritualului denumit *devotio*, cunoscut din epoca republicană: generalul se sacrifica pentru mântuirea armatei; această practică este însă rar atestată.

În timpul luptei, zeii Romei se războiau cu zeii barbarilor. Dacă ei refuzau să lupte dintr-un motiv oarecare, înfrângerea era evidentă. *Vergilius*, în *Eneida*, descrie un astfel de conflict (vom rediscuta acest aspect în capitolul 4)[549].

La finalul luptei, romanii înălțau un imn de mulțumire, un pean[550]; ei aduceau noi sacrificii pentru a mulțumi zeilor. Ei și-au onorat astfel însemnele lor în fața Templului din Ierusalim după ce au cucerit orașul[551].

Morții erau îngropați religios, dar nu exista un cult oficial și special pentru soldații căzuți în luptă; romanii se mulțumeau în acest caz să ridice un monument[552].

---

[543] Valère Maxime, VII, 2, 5.

[544] Lucrarea noastră *Histoire militaire des guerres puniques*, ediție nouă, 2014 (Paris, Tallandier, Texto), p. 96-97.

[545] *SHA*, *Marc Aur*, XIII, 1-3.

[546] Dion Cassius, LX, 9; LXXI, 9-10 (punct de vedere păgân).

[547] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 6.

[548] Aurélius Victor, XXXIV, 3-6.

[549] Virgile, *Énéide*, 8, 679-681; 698-705.

[550] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 8, 5 (403); Hérodien, III, 7, 3.

[551] Onesandros, XXXIV (în general); Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 6, 1 (316).

[552] Clementoni G., „Germanico e i cadutti di Teutoburgo", *Dulce et decorum pro patria mori,*

La mijlocul lunii septembrie, campania era încheiată: legiunile se reîntorceau în tabere. Sezonul se termina în octombrie prin ceremonia *equus october*, o altă cursă de care; calul aflat în partea dreaptă a atelajului învingătorului era ucis și oferit drept ofrandă zeilor (campania lui Tiberius în Germania s-a prelungit până în decembrie, lucru neobișnuit, scrie Velleius Paterculus, II, 105 și 114). În fine, se trecea la *armilustrium*, purificarea armamentului și la închiderea porților templului lui Ianus pentru a menține acolo Pacea[553].

Ulterior, comandantul învingător putea primi diverse onoruri, care erau, în ordinea importanței, suplicații, o ovație sau un triumf. Triumful[554] era o procesiune la care generalul lua parte, urcat într-un car și acoperit de ornamentele lui Iupiter; un mic sclav îl urma și, pentru a evita ca zeul să devină gelos, îi repeta că era doar un om. Generalul care serba triumful preceda soldații, care, de asemenea, încercau să evite la rândul lor mânia divină. În acest scop, ei purtau pancarte prin care râdeau de el; Cezar a fost astfel numit „omul tuturor femeilor, femeia tuturor bărbaților" (ceea ce era nedrept) sau „seducătorul chel" (ceea ce era mai exact). Prada de război era purtată pe târgi, iar faptele de arme prezentate prin imagini pictate. Captivii[555], poporul roman și Senatul însoțeau această defilare militară, care era în același timp o procesiune religioasă, până la templul lui Iupiter, unde aduceau un ultim sacrificiu; comandanții inamici erau uciși după ceremonie[556].

Cezar a avut dreptul la cinci triumfuri; să spunem mai degrabă că și le-a acordat. În 27, Octavian/Augustus a celebrat un triumf triplu[557]. Acest spectacol a fost reprezentat pe timpanul de la Boscoreale, unde Tiberius ocupă locul central[558]. Germanicus este însoțit de cei cinci copii ai săi[559]. Vespasian și Titus și-au comemorat la fel victoria contra evreilor; defilarea lor a fost

---

La morte in combattimento nell'Antichità, ed. Sordi M., *CISA*, 1990, p. 197–206; Amiotti G., „Il "monumento ai caduti" di Adamklissi", *ibid.*, p. 207–213.

553 Florus, II, 34; 64; Aurélius Victor, V, 1, 3.

554 Valère Maxime, II, 8 (numeroase exemple dar pentru perioada Republicii); Tacite, *An*, II, 26, 3; 41, 2–4; Dion Cassius, *Fragm*, 8; arcul lui Titus din Forum: Pfanner M., *Der Titusbogen*, 1983 (Mainz), X–112 p. Barini C., *Triumphalia. Imprese ed onori militari durante l'Impero romano*, 1952 (Torino), 221 p.; Versnel H.S., *Triumphus* [în engleză], 1970 (Leyde), XII, 409 p.; Künzl E., *Der römische Triumph*, 1988 (München), 171 p.; Beard M., *The Roman Triumph*, 2007 (Cambridge, Mass.), 434 p.

555 Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 9, 2 (417); 9, 4 (434); VII, 5, 3 (118).

556 Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 2, 2 (36).

557 Orose, VI, 20, 1 și 8.

558 Fischer, p. 41.

559 Tacite, *An*, II, 41, 2–4.

reprezentată pe arcul lui Titus, ale cărui reliefuri s-au păstrat[560]. Traian a celebrat două triumfuri, în cinstea celor două victorii contra dacilor[561].

Până în anul 20 a.Chr., cel care comandase trupele pe teren celebra triumful. Începând cu anul 19, doar împăratul avea acest drept: el considera că toate victoriile se datorau graţiei sale, protecţiei pe care i-o acordau zeii. Eventual, statul construia un arc de triumf pe sub care se trecea; nu le întâlnim decât la Roma, deoarece această ceremonie nu putea avea loc decât în Oraș. Alte arce puteau comemora evenimente fericite, de exemplu recuperarea însemnelor trupelor lui Varus de către Germanicus[562]. Mesajul politic al acestor rituri este evident. Unii împăraţi au celebrat victorii înainte de încheierea războiului[563] sau, ceea ce este şi mai rău, au făcut în aşa fel încât să pară că sunt învingători chiar dacă trupele lor fuseseră învinse (de exemplu Domiţian)[564].

Vegetius (IV, 39) ne-a oferit indicaţii preţioase despre „ritmul sacru" al războiului naval; ele sunt valabile şi pentru flota civilă. Pe 11 noiembrie mările se închideau (*maria claudentur*; era începutul a *mare clausum*) până pe 10 martie. Expresia *mare clausum* a fost discutată: se referea la o interdicţie de navigare? Sau era doar un simplu sfat? Nu ştim. Oricum, nu era recomandat să navighezi înainte de 27 mai, începerea sezonului favorabil.

Adepţii religiei monoteiste nu participau bucuroşi la aceste agape, în mod evident. Este adevărat că evreii erau îndepărtaţi de la serviciul militar, ceea ce le convenea, întrucât ei considerau soldaţii drept oameni impuri[565]. În ceea ce-i priveşte pe creştini, ei erau mai jenaţi; mulţi dintre ei respectaseră ritualurile păgânilor, pentru a nu ieşi în evidenţă[566]. Ceea ce i-a enervat mai mult era când se confruntau cu porunca „să nu ucizi".

---

[560] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 5, 4 (128) şi 4-6; Orose, VII, 9, 8.

[561] Pline, *Ep*, VIII, 4, 2; *BCTH*, 1928-1929, p. 94, n° 2. Art. nostru, „Un centurion tueur et voyeur", *Dans le secret des archives*, ed. Billoré M. şi Picot J., 2014 (Rennes), p. 305-316.

[562] Tacite, *An*, II, 41, 1.

[563] Tacite, *An*, XV, 18, 1 (la începutul războiului cu Iranul).

[564] Orose, VII, 10, 4.

[565] *TJ*, *'Eroubin*, VI, 2; *TB*, *Hullin*, 122, b; vezi *Soder Kodashim*, II: ei poartă scalpuri (fără îndoială pieile animalelor pe care le-au folosit în cadrul ceremoniilor).

[566] Tertullien, *De cor*, I: pentru un singur adept al martirajului, mulţi preferau să rămână în viaţă. Helgeland J., Daly R. şi Burns J. P., *Christians and the Military. The Early Experience*, 1985 (Philadelphia, Penn.), IX-101 p.; *I Cristiani e il servizio militare*, ed. Pucciarelli E., 1987 (Firenze), 352 p.; Brennecke H.C., *„An fidelis ad militiam converti possit?"*, *Fest. U. Wickert*, 1997 (Berlin), p. 45-100; Barzano A., „I cristiani, l'esercito e la guerra", *L'impero romano-cristiano*, ed. Sordi M., 1991 (Roma), p. 77-93.

DREPTUL

Nu vom fi surprinşi observând că dreptul acompaniază religia: am afirmat-o deja, aceste două aspecte sunt interconectate în noţiunea de *bellum iustum*; şi, la urma urmei, nu romanii au fost cei care au inventat dreptul? Iar dacă nu ei l-au inventat, ei l-au dezvoltat într-o manieră extraordinară. Soldaţii, atât din punctul de vedere al dreptului, cât şi al religiei, se comportau pe de o parte ca cetăţenii obişnuiţi, iar pe de altă parte – ca oameni care se situau în afara cadrului comun[567].

Caracterul lor specific, în timpul Principatului, derivă din faptul că deveniseră profesionişti, dar nişte profesionişti care îşi riscau viaţa, ceea ce ridica o serie de probleme specifice. Puţin câte puţin, un drept privat a fost elaborat pentru uzul lor; se norma astfel viaţa în tabără pe timp de pace. În cazul comiterii unei crime sau a unei infracţiuni, soldatul era judecat pe loc, de ofiţerii săi; se pare că procedura era lipsită de fineţe şi că împăratul a trebuit să ia apărarea soldaţilor în faţa tribunilor[568]. În ceea ce îi priveşte pe ofiţeri, ei compăreau în Senat, de unde şi acel prefect de ala judecat pentru furt cu violenţă[569].

În plus, statul ţinea cont de două aspecte: soldatul trăia departe de familia şi bunurile sale şi, am spus-o deja, el îşi risca viaţa. Trebuia ţinut cont de aceasta. O primă măsură se referea la proprietate şi la tutele. Exista o distincţie între bunurile de origine militară (*bona castrensia*) şi celelalte (*peculium castrense*). Dreptul de proprietate implica dreptul de a face un testament; la început a fost creat *testamentum in procinctu*, „în ţinută de luptă", adică înaintea unei bătălii. Această posibilitate a fost extinsă la toate economiile[570], ceea ce îl deranjează profund pe Iuvenal, un autor care, ce-i drept, se enerva

---

[567] Neumann A., „Das römische Heeresreglement", *HZ*, 156, 1942, p. 554–562; Sander E., „Das Recht der römischen Soldaten", *RhM*, 1958, p. 152–191 şi p. 193–234, „Militärstrassrecht", *RhM*, 1960, p. 289–319 şi „Militärrecht", *RE*, Suppl., 10, 1965, col. 394–404; Brand C.E., *Roman Military Law*, 1968 (Austin – London), 226 p.; Vendrand-Voyer J., *Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat*, 1983 (Clermont-Ferrand), 348 p.; Peachin M., „Five Vindolanda tablets, soldiers and the law", *Tyche*, 14, 1999, p. 223–235; *ARHE*, p. 239–241; *Guerra e diritto nel mondo greco e romano*, ed. Sordi M., *Scienze storiche*, 80, *CISA*, 28, 2002 (Milano), VIII–381 p.

[568] Tacite, *Agr*, IX, 4; *SHA*, *Sév Al*, XXIII, 1. Le Bohec Y., „La répression de la criminalité par l'armée romaine", *Histoire et criminalité de l'Antiquité au Moyen Âge, Publ. de l'université de Bourgogne*, 71, 1992, p. 423–430.

[569] Suétone, *Tib.*, XXX, 3.

[570] Gaius, *Inst*, II, 101 şi 114; Papinien şi Paul, IV, 1; Ulpien, XXIII, 10; Justinien, *Inst*, II, 11–12. Girard F., *Textes de droit romain*, ed. a 4-a, 1918 (Paris), p. 373, 407 şi 496; Vendrand-Voyer J., *Normes civiques et métier militaire*, 1983, p. 184–304.

rapid[571]. În toate cazurile, militarul rămânea sub autoritatea (*potestas*) tatălui său[572]: acesta era dreptul roman! Durata serviciului militar ridica o altă problemă, legată de „familie[573]". Soldaţii nu aveau drept de căsătorie, dar puteau contracta uniuni (nelegitime din punctul de vedere al dreptului roman) din care se năşteau copii. Aceştia din urmă, căutaţi ca soldaţi, primeau posibilitatea de a intra în armată, chiar şi în legiuni, cu *tria nomina* şi o patrie fictivă, *origo castris*[574]: ei se năşteau în tabără şi erau peregrini. În 119, într-o scrisoare de-a lui Hadrian sunt recunoscute drepturile succesorale ale fiilor de militari[575]. În cele din urmă, Septimius Severus acordă soldaţilor dreptul la căsătorie şi dreptul la a petrece noaptea într-o casă din afara taberei.

Statutul militarilor şi al dependenţilor au fost normate, cel puţin pentru pretorieni, auxiliari şi marinari, prin legi[576]; beneficiarii puteau obţine o copie declarată conformă de către şapte martori, care era alcătuită din două părţi: un text lizibil pe partea exterioară şi un altul ascuns, care putea fi citit, în caz de contestaţie, prin desfacerea tabletei şi ruperea sigiliilor martorilor. Aceste texte sunt denumite diplome militare. Ele confereau cetăţenia romană celor care nu o aveau, fiilor şi descendenţilor acestora (*posteri*) şi / sau dreptul de căsătorie (*conubium*) cu soţia pe care o aveau la momentul respectiv. Spre 140/145, descendenţii nu mai sunt menţionaţi. Cei care le-au comentat au crezut că puterea îşi limitase generozitatea, ceea ce ar fi fost uimitor, deoarece răspândirea *civitas* nu a cunoscut niciun răgaz şi nicio oprelişte în epoca Principatului. Este posibil ca această menţiune să fi părut inutilă: multe femei aveau *conubium* şi, taţii fiind cetăţeni, descendenţii lor beneficiau automat de acest drept. Ştim acum că, de altfel, faimoasa constituţie a lui Caracalla (212), prin care se oferea cetăţenia romană tuturor locuitorilor imperiului, nu avea un caracter inovativ; ea nu făcea altceva decât să confirme un proces angajat la scală largă.

Şi veteranii primeau privilegii; un edict emis de Domiţian îi scutea de plata *vectigalia* şi *portoria* (taxele de tranzit)[577].

Legea instituia serviciul militar, mai puţin pentru cei respinşi de comisia

[571] Juvénal, XVI, 51-52.

[572] Gaius, pasajul citat; Justinien, *Inst*, I, 12, 4.

[573] Phang S. E., *The Marriage of Roman Soldiers*, 2001 (Leyde - Boston), VI-470 p.

[574] Vittinghoff F., „Die richtliche Stellung der *canabae legionis* und die Herkunftsangabe *castris*", *Chiron*, 1, 1971, p. 299-318.

[575] Girard F., *Textes de droit romain*, 1918, p. 195.

[576] Gaius, *Inst*, I, 57 (vezi I, 31). Eck W., art. citat (vezi Prolog), *SCI*, 29, 2010, p. 13-50.

[577] Girard F., *Textes de droit romain*, 1918, p. 193 şi 533 (*Frag. Vatic.*, 140-141 şi 143, vezi 177-178). Link S., *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen, Heidelberger althist. Beitr. und epigr. Stud.*, 9, 1989 (Stuttgart), VI, 168 p.

de recrutare[578]. Tânărul recrut depunea un jurământ cu valoare juridică și religioasă (revenim asupra acestui aspect). Participarea la război necesita stabilirea unor reguli. Contrar la ceea ce ne imaginăm câteodată, a existat un adevărat drept internațional cutumiar recunoscut de toate popoarele, după cum am mai spus. Modernii disting între *ius ad bellum*, ceea ce legitimează un război, și *ius in bello*, ceea ce este legitim într-un război. Anticii vorbeau despre *belli ius* sau *consuetudo bellorum*[579]. Era esențial pentru romani să facă tot posibilul pentru a evita un război, iar respectul pentru *virtus*, *honos* și *fides* se impunea. Romanul ajuns prizonier la inamic își pierdea toate drepturile și devenea sclav al învingătorului; el nu și le putea recupera decât evadând, profitând de ceea ce dreptul numește *postliminium*[580].

Acest drept era bazat pe o morală care nu a fost cimentată în textele juridice. Atunci când contemporanii noștri citesc povestiri cu luptele romanilor, au impresia că acest popor nu respecta nimic. Aici avem de-a face cu o proastă interpretare a textelor. Este de necontestat existența unei adevărate etici, dar ea era diferită de cea pe care trebuiau să o urmeze cavalerii din Occidentul medieval și care fusese impusă de Biserică, era diferită și de cea respectată de sportivii care participau la Jocurile Olimpice din prezent și care este exprimată printr-un jurământ. Legionarii și camarazii lor trebuiau să se supună altor valori decât *fides*, precum onoarea și *virtus* (serviciul pentru stat)[581]. Pe de o parte, fuseseră instaurate interdicții, ceea ce nu înseamnă că ele erau respectate întotdeauna. Trebuiau în primul evitate loviturile care puteau fi asimilate unor stratageme, care necesitau multă abilitate, care proveneau dintr-o minte deranjată și însemnau renunțarea la *fides* (au existat, desigur, cei care s-au făcut frate cu dracul, deoarece, am mai spus-o deja, stratagema era văzută ca o dovadă de inteligență atunci când era creația unui roman). De cealaltă parte, lista care stabilea ce e permis era destul de lungă. În timpul luptei, deoarece luptau cu sabia, obiectivul era de a ucide

---

[578] Aulu-Gelle, XVI, 4, 4.

[579] Cicéron, *De off.*, I, 11; *Pro Balbo*, VI; Aulu-Gelle, I, 25, 15; sfântul Augustin, *Cité de Dieu*, I, 1, 6, 7 și 24.

[580] Kolendo J., „Les Romains prisonniers de guerre des barbares", *Index*, 15, 1987, p. 227–234; Hernandez Tejero M., „Approximación histórica al origen del *ius postliminii*", *Gerión*, 7, 1989, p. 53–63; Maffi A., *Ricerche sul postliminium*, *Università degli Studi di Milano, Facoltà di Giurisprudenza, Pubbl. dell'Istituto di Diritto romano*, 29, 1992 (Milano), 255 p.; Lica V., „Römische Kriegsgefangene und "Geiseln" in Dakien", *BJ*, 193, 1993, p. 161–163 și „*Clades Variana* and *postliminium*", *Historia*, 50, 4, 2001, p. 496–501.; Cursi M.F., *La struttura del « postliminium » nella Repubblica e nel Principato*, 1996 (Napoli), 370 p.; Krause J.U., *Gefängnisse im römischen Reich*, 1996 (Stuttgart), VI, 365 p.

[581] Brizzi G., citat, *Carcopino, Cartagine e altri scritti*, 1989 (Ozieri), p. 117–142.

şi nu de a fi ucis. Ei îşi puteau utiliza suliţa pentru a dezorienta adversarul, scutul pentru a-l lovi şi a-l dezechilibra; aveau dreptul să îi rupă scutul şi să îl lovească oriunde, în faţă, în gât, la umeri, la un membru sau în burtă, în piept, dacă nu purta armură.

Trei aspecte riscă să îl lase confuz pe omul secolului al XXI-lea. În primul rând, era perfect admisibil să loveşti un inamic întors cu spatele. Acest obicei era folosit şi părea absolut normal tuturor atunci când victoria fusese obţinută, iar învinşii se salvau; prin fugă, ei se comportau ca nişte laşi; ei nu mai meritau niciun respect şi nicio milă şi pierdeau orice drept la viaţă. Romanii au trăit pe pielea lor această experienţă dureroasă în bătălia de la Adrianopol, în 378, atunci când goţii i-au urmărit şi i-au masacrat pe când se retrăgeau în derută; Ammianus Marcellinus, cel care relatează acest eveniment, nu lansează vreo judecată critică la adresa goţilor: ei s-au conformat dreptului războiului, *belli ius*[582]. De asemenea, era normal să loveşti un inamic căzut la pământ. Mai multe stele funerare aparţinând unor soldaţi auxiliari arată un călăreţ care loveşte cu lancea sa un om care s-a răsturnat şi care este întins pe spate. Acest tip de monument servea la glorificarea defunctului, iar interpretarea este clară: călăreţul reuşise o faptă importantă, el a doborât inamicul şi l-a omorât[583]. În fine, învingătorii dintr-o bătălie aveau tot dreptul să profite de pe urma ei. Soldaţii învinşi erau fie ucişi, fie vânduţi ca sclavi[584], de exemplu ca gladiatori[585], cu toate bunurile lor, cu servitorii, femeile şi copiii[586]. Bunurile materiale erau luate cu titlul de pradă de război, dar această acaparare trebuia realizată respectând nişte condiţii reglementate foarte strict[587]. Ce nu putea fi luat era incendiat. Această libertate era cu atât mai mult admisă când inamicii se comportaseră contrar la ceea ce presupuneau onoarea, *virtus* sau *fides*. Contemporanii lor admiteau principiul de responsabilitate colectivă chiar şi pentru cei care, după criteriile noastre, erau complet nevinovaţi[588]. De aici rezultă mai multe dificultăţi, evident; trebuia ştiut dacă cei învinşi într-adevăr au făcut o greşeală, care era amploarea ei şi dacă meritau cu adevărat acest tratament.

De altfel, cei care nu respectaseră dreptul războiului se plasaseră voluntar

[582] Ammien Marcellin, XXXI, 13, 8, 9 şi 12; Orose, VII, 33, 14.

[583] *Germania romana*, V, 4; VII, 1-3; *CIL*, 8, 6 309 = 19 296, din Aïn Phua, în Algeria (Le Bohec Y., *Les Unités auxiliaires... en Afrique proconsulaire et Numidie*, 1989, p. 45-48); *CIL*, 8, 20 040; *RIB*, 201 = *AE*, 2002, 888; Fischer, p. 203 şi 324 (Mainz).

[584] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 9, 1 (ucişi); VII, 6, 4 (208), după bătălia de la Machaerus.

[585] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 9, 2 (418); VII, 2, 1 (24); 3, 1 (37); 5, 1 (96).

[586] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 8, 2 (384-386); 9, 1.

[587] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 6, 3 (353); Aulu-Gelle, XVI, 4, 4.

[588] Vom vedea numeroase exemple în capitolul 4.

„în afara legii" – folosim această expresie cu sensul pe care l-a căpătat în Vestul sălbatic american: ei pierdeau orice protecţie juridică şi puteau fi ucişi fără vreo altă formă de proces. Deoarece i-au atras pe soldaţii romani într-o ambuscadă, *Eburones* au fost supuşi unui adevărat genocid: Cezar i-a chemat pe cei care doreau să îi jefuiască pentru ca „o mare invazie să ameninţe neamul *Eburones* şi chiar numele lor[589]"; de fapt, nu mai avem nicio altă menţiune despre ei după acest eveniment. Unii dintre ei au fost ucişi, aţii vânduţi ca sclavi, iar teritoriul lor a fost împărţit între popoarele cu care se învecinaseră. În 85–86, Domiţian declara în faţă Senatului că trebuia „să elimine neamul *Nasamones*" (*Nasamones ekôluka einai*)[590], deoarece intraseră în conflict cu reprezentantul Romei, Cneius Suellius Flaccus. În sfârşit, pentru poetul *Vergilius*, războiul reprezenta o datorie pentru compatrioţii săi; jandarmii lumii, ei erau însărcinaţi să menţină ordinea[591].

Fără a merge prea departe, tradiţia pe care s-a fundamentat dreptul nu era cu nimic mai puţin crudă. Doar nobilii beneficiau de o oarecare protecţie, deoarece ei puteau fi luaţi drept ostatici, cum s-a întâmplat lui Flavius Iosephus[592].

FILOSOFIILE

Existenţa regulilor juridice trebuie să implice elaborarea filosofiilor. Totuşi, cu excepţia lui Cicero, puţini gânditori romani au elaborat o sinteză despre ce înseamnă războiul[593]. Şi, chiar în scrierile celor care conduceau statul sau armata (Arrian, Marcus Aurelius), întâlnim puţină informaţie privind cauzele admisibile ale războiului şi comportamentul care trebuia avut în timpul luptelor. Romanii citiseră scrierile despre etică ale grecilor, ceea ce nu este deloc uimitor; ei preluaseră în mare parte ideile lor şi insistau asupra aspectului social al conflictelor. Ei şi-au îmbogăţit filosofia care se ocupa de acest subiect începând cu propriile tradiţii, cu religia şi dreptul lor, ceea ce, din nou, nu este deloc surprinzător[594]. Prin urmare, suntem îndreptăţiţi să

[589] César, *BG*, VI, 34, 8.

[590] Dion Cassius, LXVII, 4, 6 (*Epitome* de Zonaras: ed. Cary E., ediţia Loeb, VIII, p. 327).

[591] Virgile, *Én*, VI, 851. Seston W., *art. cit.*

[592] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 6, 3 (357): Titus trimite la Roma pe fiii şi părinţii regelui Izates.

[593] Godin Chr., *La Guerre*, 2006 (Nantes), 222 p.; Canto-Sperber M. *et alii*, *Philosophie grecque*, ed. a 2-a, 1998 (Paris), 885 p., nu neglijează Roma în ciuda titlului cărţii; Canto-Sperber M., *L'Idée de guerre juste*, 2010 (Paris), 123 p., dezamăgitor pentru demersul nostru.

[594] Dawson D., *The Origins of Western Warfare*, 1996 (London), p. 111–121: „The Roman way of war"; Gilliver C.M., „The Roman Army and Morality in War", *Battle in Antiquity*, ed. Lloyd A. B., 1996 (London), p. 219–238 (mai degrabă dezamăgitoare).

folosim pentru demersul lor termenul modern de „metastrategie". Și este clar că toți considerau războiul ca un rău, iar pacea ca pe ceva bun.

În secolul al IV-lea a. Chr., Platon abordase acest subiect în *Lahes*, dar nu îl aprofundează; Aristotel de asemenea, după cum am văzut mai sus. Primul considera războiul ca fiind locul unde se puteau dezvolta patru valori, înțelepciunea, curajul, autocontrolul și dreptatea, la care el adaugă înțelesul sacrificiului. În secolul al III-lea p.Chr., în cel mai greu moment al crizei, succesorul său, lider al școlii neoplatonice, Plotin, îi găsea alte aspecte pozitive: frumusețea mișcărilor de ansamblu seamănă cu un balet (gust împărtășit, chiar dacă mai târziu, de Kant), sentimentul de putere, noblețea și fraternitatea. Dar, în perioada de timp dintre Platon și Plotin mulți nobili și intelectuali romani au fost seduși de stoicism, mai ales de la Cicero la Marcus Aurelius. Cicero a folosit scrierile lui Varro, la fel ca sfântul Augustin, neoplatonic, care a trăit mult mai târziu, la finalul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea[595].

Cum filosofia nu a fost niciodată prea îndepărtată de religie și de drept, Cicero afirmă: „Condițiile pentru un război just (*belli aequitas*) au fost codificate de o manieră absolut sacră de dreptul fețial al poporului Roman[596]". Expresia „drept fețial" este foarte lămuritoare, deoarece cuvântul „fețial" trimite la preoți, la preoții fețiali. În opinia lui, nu trebuie să inițiem un conflict decât dacă nu putem proteja în alt mod justiția de injustiție, pentru o cauză incontestabilă[597]. El afirmă, în continuare, că războiul trebuie să fie ultima metodă la care se apelează și nu poate avea alt scop decât căutarea păcii[598]. Prin urmare, el trebuie să fie defensiv, deoarece oamenii au obligația să își apere patria[599]. În conformitate cu mentalitățile colective ale Romanilor, stoicii au făcut tot ce au putut pentru a limita demersurile războinice. Din 1918, politicienii occidentali afirmă că ei urmăresc acest program, iar vechile ministere de război au devenit ministere ale apărării. Câțiva romani au mers poate chiar prea departe: Tacitus a considerat doctrina lor, cel puțin o dată, drept „o filosofie intempestivă[600]". Alți filosofi au pășit mai degrabă pe urmele lui Cicero. Ei recomandau, în vederea unui război just – *bellum iustum* –, ca în prealabil să fie cerute despăgubiri, altfel statul provoca un *bellum iniustum*

[595] Loreto L., *Bellum iustum*, 2001, p. 97 (Cicero) și 101 (sfântul Augustin).

[596] Cicéron, *De off*, I, 11, 34-37, și 12 și 37-40; *De rep*, II și III.

[597] Cicéron, *De off*, I, 11, 34; 12, 38.

[598] Cicéron, *De off*, I, 23.

[599] Cicéron, *De rep*, I, 11, 35; Aulu-Gelle, II, 7, 16, și 18 (justifică serviciul militar); Valère Maxime, V, 4.

[600] Tacite, *H*, III, 81, 1-2.

atque inpium, și să declare războiul legal[601]. Desigur, stoicii nu ignorau războiul ofensiv, dar îl considerau drept răspuns la o necesitate absolută[602]. Unii moderni au crezut că găsesc în anumite scrieri un antiimperialism; de fapt, ei au citit prea repede, iar condamnarea se referea la excesele războiului, mai ales în cazul conflictelor civile[603].

Pe durata ostilităților, trebuie să fim ghidați doar de rațiune, care este specifică omului, și nu doar de forță, care caracterizează animalele, cuvântul dat trebuie respectat, la fel și tratatele[604], iar jefuirea să fie supusă unor reguli. Un soldat are îndatoriri, chiar și față de propria sa persoană; de exemplu, el nu se poate sinucide, indiferent de moment sau de maniera suicidului[605]. Războiul revela câteodată anumite valori: adevărul, justiția, generozitatea și buna-cuviință, ceea ce nu este deloc surprinzător[606]. Mai mult, represaliile trebuiau să aibă niște limite și nu era normal ca, odată reinstaurată pacea, să se exercite prea multă cruzime[607]. Romanii nu au crezut că războiul este frumos. De fapt, am adăuga noi, el nu este frumos decât pentru învingător.

Seneca urmase aceeași cale ca și Cicero, anume stoicismul[608]. Fără să insiste prea mult asupra războiului, el oferise indicații despre ceea ce ar trebui să facă un om; nu găsim nicio urmă de militarism în opera sa. Înțeleptul își îndrepta ura contra celui rău (*De ira*). Dar adevărata bunătate rezidă în a observa de la distanță, în a trăi în virtutea reprezentată de înțelepciune și filosofie (*De vita beata*). Lumea ascultă de o cauzalitate care este Rațiunea, adică dumnezeul (*Naturales quaestiones*). Fatalismul implicat de această concepție a stoicismului se regăsește în *Epistulae Morales ad Lucilium*, unde

---

[601] Cicéron, *De off*, I, 11, 36; *De rep*, II, 14 (condamnă jaful excesiv) și 17. Dawson D., *The Origins of Western Warfare*, 1996, p. 123-129.

[602] Cicéron, *De off*, I, 38; II, 26; *Phil*, VIII, 12.

[603] Ovide, *Mét*, I, 76-215; Horace, *Épodes*, VII. Dawson D., *The Origins of Western Warfare*, 1996, p. 132.

[604] Cicéron, *Pro Balbo*, VI; *De off*, I, 12, 13 și 39.

[605] Voisin J.-L., „Éthique militaire et mort volontaire sous le Haut-Empire: un soldat peut-il se tuer?", *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire*, 2000, p. 727-732.

[606] Cicéron, *De off*, I, 6, 7 și 27.

[607] Cicéron, *De off*, I, 11, 24 și 35.

[608] Sommer A.U., „*Vivere militare est*", *ABG*, 43, 2001, p. 59-82 și „Das Leben als Krieg: eine Leitmetapher bei Seneca und Lipsius", *Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik: eine Kulturgeschichte von der Antike bis zur Moderne*, ed. Neymeyr B., Schmidt J. și Zimmermann B., 1, 2008 (Berlin - New York), p. 631-653; Inwood B., *Reading Seneca. Stoic Philosophy at Rome*, 2005 (Oxford), XVI-376 p.; Lévy C., „Soldat de la vertu, soldat du plaisir: les métamorphoses de la notion de *militia* chez Lucrèce, Cicéron, les Sextii et Sénèque", *Le Plaisir dans l'Antiquité et à la Renaissance*, ed. Galand-Hallyn P., Lévy C. și Verbaal W., 2008 (Turnhout), p. 289-312.

este redefinit locul înțeleptului în politică: urmați natura. În ce privește opera acestui autor, modernii au fost interesați, mai ales, de metaforele cu origine militară[609]. Viața este percepută ca o luptă și ca o călătorie; moartea și suicidul, legate de noțiunea de conflict, sunt niște obiective pe care înțeleptul trebuie să le aibă în vedere.

Secolul al II-lea marchează un apogeu al stoicismului, chiar dacă au existat neoplatonicieni precum Apuleius din Madarus. Două nume ies în evidență în cadrul școlii de gândire dominante: Arrian din Nicomedia și Marcus Aurelius. Arrian, elevul lui Epictet, a reprezentat pentru maestrul său ceea ce Platon și Xenofon reprezentaseră pentru Socrate: el a organizat în scris învățăturile sale în *Discursuri* și *Manualul*. În plus, el a fost un teoretician al războiului cu *Tactica* și *Ordinea de luptă contra Alanilor*; el a oferit alte învățăminte legate de armată în *Periplu la Pontul Euxin*. Constatăm că în scrierile sale, între cele două domenii, filosofia și armata, nu există aproape nicio legătură.

Aceasta ne permite să înțelegem opera lui Marcus Aurelius, un mare împărat și un mare stoic, un autor care doar a picurat în scrierile sale idei despre război[610]. Precum toți romanii, el considera că este indispensabil să trimiți o declarație de război de o manieră corectă înainte de a porni la luptă; dacă nu, afirmă el, este vorba de brigandaj. Acțiunea militară trebuie să se plieze pe dreptate; soldatul trebuie să se comporte ca un om, nu ca un animal. Unul dintre succesorii săi, împăratul Severus Alexander, citise cele scrise de Platon și Cicero despre război și făcuse o sinteză a ideilor acestora; din păcate, lucrarea s-a pierdut în întregime[611]. Rezumând, constatăm că filosofii iubeau pacea și detestau războiul. De altfel, adoptaseră cu toții dictonul ciceronian: *Cedant arma togae*[612], puterea civilă primează asupra puterii militare. Desigur, este punctul de vedere al intelectualilor.

Foarte stânjeniți de obligația de a lua parte la ritualurile păgâne, creștinii erau, de asemenea, puși în dificultate de porunca „să nu ucizi"; iar ei au condamnat fără ezitare violurile care urmau unei victorii. Dar sfântul Augustin se arată fatalist: acțiunile pe care noi le considerăm crime el le vedea ca pe niște probleme, dar probleme conforme dreptului[613]. Ceilalți

[609] Lavery G., „Metaphors of war and travel in Seneca's prose works", *G & R*, 27, 1980, p. 147-157; Billi R., *Seneca: la vita come milizia*, 1987 (Parma), 48 p.

[610] Vezi mai ales, Marc Aurèle, *Pensées*, V, 1; X, 10.

[611] *SHA*, *Sév Al*, XXX, 1-2.

[612] Cicéron, *De off*, I, 22.

[613] Saint Augustin, *La Cité de Dieu*, I, 21; II, 25; aproape toată cartea III, mai ales III, 10; 14; 17; IV 3-4; V, 21-22.

sfinți părinți au adoptat cu toții aceeași atitudine, cu mai multă sau mai puțină severitate[614].

ROLUL CIVIL AL ARMATEI

Învăluită de atitudinea ei pașnică, armata romană a jucat un rol important în imperiu[615], în cel puțin cinci domenii: politica, economia, societatea, cultura și religia.

Politica

Aspectul politic al armatei nu merită descris pe lung; acesta a fost dezbătut pe larg în alte lucrări[616]. Armata îl sprijinea pe împărat până când îl lăsa să cadă, ceea ce se întâmpla când acesta era de o mediocritate excesivă și (sau) în caz de eșec militar, când se dovedea că nu mai era în grațiile zeilor. Împărații puteau conta în primul rând pe cultul imperial; pentru a încuraja soldații, le distribuiau bani, faimoasele *donativa*; li se adresau prin discursuri; îi flatau în diverse moduri. Pentru a lăsa impresia că era unul dintre ei, tânărul și naivul Severus Alexander se deplasa pe jos, ca ei[617].

Ținând cont de toate acestea, nu ni se pare corect să ne imaginăm că toate loviturile de stat erau motivate doar de ambiția unuia singur. În opinia noastră, participarea soldaților la numeroase revolte era însuflețită de idealuri nobile, cum ar fi redresarea unei situații compromise la frontiere, ceea ce, de exemplu, devenea necesar atunci când suveranul era abandonat de zei. Legionarii se considerau îndreptățiți să facă aceasta deoarece, apărând frontierele în vremuri tulburi, ei erau singurii cetățeni romani adevărați. Câteodată soldații erau divizați între ei: mai ales pretorienii contra legionarilor[618]; iar ei trebuiau să țină cont de Senat, de poporul roman[619] și de provincii.

---

[614] Cartea noastră, *L'Armée romaine sous le Bas-Empire*, 2006, p. 217.

[615] Breeze D., „The impact of the Roman Army on North Britain", *Barbarians and Romans in North-West Europe*, ed. Barrett J.C. *et alii*, *BAR*, Intern. S., 471, 1989 (Oxford), p. 227–234 și „The impact of the Roman Army on the native peoples of North Britain", *14. Intern. Limeskongr.*, 1990, p. 85–97; Le Bohec Y., *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 491–572; *ARHE*, p. 225–272.

[616] Campbell B., *The Emperor and the Roman Army*, 1984 (Oxford), XIX–468 p.; Fishwick D., „Soldier and Emperor", *AHB*, 6, 1992, p. 63–72; Dawson D., *The Origins of Western Warfare*, 1996, p. 143–158: „The Romans and Raison d'État, *ARHE*, p. 198–224.

[617] *SHA*, *Sév Al*, XLVIII, 4.

[618] Hérodien, II, 2, 8: pretorienii îl acceptă pe Pertinax, dar legionarii au și ei un cuvânt de spus.

[619] Hérodien, I, 12, 5: poporul roman contra prefectului pretoriului; I, 12, 6–9: represiunea

Economia

În Antichitate nu a existat o legătură percepută la modul conștient între politică și economie. Să nu uităm în primul rând că aceasta depindea în primul rând de demografie[620]. Inscripțiile sunt utilizate pentru a cunoaște compoziția și evoluția populației, dar prudența este necesară: anticii aveau tendința să rotunjească cifrele (mulți mureau la 45 de ani, niciodată la 44 sau 46). Speranța de viață a legionarilor africani a fost estimată, pe baza a 383 de cazuri, la aproximativ 45 de ani. În perioadele normale puțini mureau pe câmpul de bătălie, iar G.-Ch. Picard a putut afirma că soldații înrolați în armata din Africa căpătau mai multe răni în taverne decât pe câmpul de luptă[621]. Sunt rare inscripțiile care menționează astfel de decese: în acest caz întâlnim expresii precum *deceptus*, „căzut", *desideratus*, „regretat", sau *occisus in pugna*, „ucis în luptă"[622]. Totuși, războaiele marcomanice ale lui Marcus Aurelius au rezultat în multe victime în rândurile nobililor[623]. Ne putem întreba dacă aceste pierderi nu declanșează dispariția senatorilor ofițeri în secolul următor, mai ales - dar nu numai - sub Gallienus: un stat nu își poate permite pierderea elitelor; aceleași elite se pot salva singure dacă conducătorul nu o face; de altfel, am mai scris-o[624], un tribun laticlav și un legat aveau niște salarii foarte mari.

Pare inutil să insistăm prea mult pe vârsta de recrutare și pe durata serviciului militar: romanii erau mai flexibili decât actuala administrație franceză[625]. Tinerii compăreau în fața consiliului de recrutare când aveau între 18 și 21 de ani. La începutul domniei lui Augustus, ei serveau 16 ani în pretoriu, 20 în legiuni[626], 25 în trupele de auxiliari și în flote. Ulterior, durata a fost mărită. Mai mult chiar, durata a variat în funcție de epocă și de circumstanțe: statul angajează înaintea unui război, concediază după.

Un ultim aspect al rolului demografic jucat de armată se explică prin

---

poporului roman de către *equites singulares Augusti*; II, 4, 1: pretorienii nu iubeau poporul roman.

[620] Cartea noastră, *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 542-546; *ARHE*, p. 248-250.

[621] Le Bohec Y., „Peut-on "compter la mort" des soldats de la IIIe Légion Auguste?", *La Mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain*, ed. Hinard F., 1987 (Caen), p. 53-64.

[622] Exemple: *AE*, 1962, 221; 1963, 252; 1965, 223; 2004, 1257.

[623] *SHA*, *Marc Aur* XXII, 7.

[624] Le Bohec Y., „Gallien et l'encadrement sénatorial de l'armée romaine", *RÉMA*, 1, 2004, p. 123-132, și *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, p. 187 (colecția *L'art de la guerre*).

[625] *ARHE*, p. 67.

[626] Tacite, *An*, I, 17, 3; 78, 2.

recrutare: efectuată în Italia și în provincii îndepărate de locul unde se afla garnizoana, recrutarea a implicat mișcări migratorii relativ importante sub Iulio-Claudieni și, pe măsură ce a început să se facă la nivel local, și-a pierdut treptat acest rol.

Acești oameni, care nu aveau dreptul de căsătorie până la Septimius Severus, întemeiau totuși familii *de facto*, chiar dacă nu legal. Numărându-se printre puținii salariați din Antichitate, soldații atrăgeau civili, femei în căutare de soți, țărani, artizani și comercianți, furnizori de diferite plăceri, cârciumari, prostituate, care îi vedeau ca pe un debușeu sigur și o protecție contra barbarilor. Dar nu avem nicio statistică despre vreunul din aceste grupuri. Salariul îi permitea legionarului să trăiască și să întrețină o familie, fără a duce însă o viață de lux; cel plătit soldatului auxiliar sau marinarului era chiar și mai mic. Soldatul aparținea lumii plebeilor, iar nu celei a nobililor[627]. El se bucura, de asemenea, de scutiri și putea cultiva o bucată de pământ sau să crească vite, poate în *prata* legiunii[628]. El era un mic producător. Unii dintre ei, cei mai descurcăreți, deveneau oameni de afaceri și se ocupau de comerț[629].

În general, constatăm că armata a jucat un rol important în economie[630]. În primul rând, aceasta a asigurat condițiile favorabile prosperității. Armata a permis instaurarea păcii romane. Ea a organizat expediții (numite „explorări") care aveau rolul de a preveni atacul unui inamic necunoscut; acestea din urmă au oferit informații și au permis descoperirea unor piețe de export. Armata a realizat lucrări civile pentru nevoile sale, mai ales drumuri și poduri, lucrări care au fost folosite de asemenea de populația civilă[631]; cazul cel mai cunoscut este cel al lui Nonius Datus, un subofițer trimis într-un oraș din Mauretania, *Saldae*, pentru a construi un apeduct[632]. Dar vom fi precauți cu „drumurile militare": este o inducere în eroare, iar această expresie desemnează un drum trasat pentru nevoile statului[633]. În fine, aceasta

[627] Există, poate, o excepție în Siria, conform lui Sartre-Fauriat A., „Les soldats: une élite sociale en Syrie à l'époque romaine?", *Antiquitas*, 28, 2005, p. 117-132.

[628] Tacite, *An*, XIII, 54, 2-3; *AE*, 1961, 345; 1974, 493; 1976, 267; 354; 1988, 923.

[629] Tacite, *An*, XIII, 35, 2; 51, 1.

[630] Cartea noastră, *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 531-542; *La Guerre dans les économies antiques*, ed. Andreau J. *et alii*, 2000 (Saint-Bertrand-de-Comminges), 236 p.; *ARHE*, p. 225-247.

[631] Le Bohec Y., „Routes et armées dans l'épigraphie de l'Afrique romaine", *CCGG*, 20, 2009, p. 185-197; Mayer i Olivé M., „Ejército y obras públicas", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 301-309.

[632] *CIL*, 8, 2 728 = 18 122.

[633] *AE*, 2 000, 835.

a intervenit în domeniul administrativ (ofiţerii subalterni supravegheau populaţiile seminomade).

Armata a intervenit şi mai direct în viaţa economică. La modul cel mai elementar era din cauză că soldaţii depindeau de salarii. Trebuie să reamintim că soldatul se definea cel puţin parţial prin solda primită, soldă care a fost calculată la începutul secolului al XX-lea de Alfred von Domaszewski, calcul care nu a fost niciodată pus la îndoială[634]. În realitate, dispunem de puţine informaţii. Augustus a stabilit solda unui pretorian la 730 de denari pe an (iar nu 750 cum se scrie în general), iar cea plătită unui legionar era de 225 de denari[635] (denarul era o monedă de argint de 3,86 g). În testamentul său, a lăsat 1 000 de sesterţi fiecărui pretorian, 500 pentru fiecare dintre *urbaniciani* şi 300 per legionar (4 sesterţi erau egali cu un denar)[636]. Nu avem alte informaţii; restul sunt doar ipoteze şi presupuneri. Cu toate acestea, este cert că salariul a fost mărit de Domiţian (300 de denari pentru un legionar),[637] iar ulterior de Septimius Severus şi Caracalla, cu un procent necunoscut, dar foarte ridicat. Apoi, solda se măreşte neîntrerupt, fără ca măririle să fie cunoscute, ceea ce provoacă o inflaţie formidabilă în secolul al III-lea[638]. Statul a fost ruinat, incapabil să ofere sumele promise, iar cei mai promiţători dintre tineri încercau să scape de serviciul militar, care, de acum înainte, va însemna multe lovituri şi puţini bani.

Mai mult chiar, în perioadele faste, precum şi pentru a comemora un eveniment important, împăratul putea distribui bani soldaţilor, ceea ce numim *donativa*. Hadrian, Marcus Aureliu şi Severus Alexander au fost foarte generoşi sub acest aspect[639].

O parte din venituri trebuia depusă într-un fel de bancă care nu oferea dobândă. Acest depozit, aflat aproape de capela însemnelor, era recuperat la lăsarea la vatră; iar colegiile, autorizate de Septimius Severus pentru subofiţeri, aveau acelaşi rol[640].

În ceea ce-i priveşte pe veterani, numiţi de asemenea *emeriti* sau

---

[634] Doar prin grija noastră: „La solde des soldats", *A guerra, Revista de História das Ideias*, 30, 2009, p. 39-50.

[635] Dion Cassius, LIII, 11.

[636] Suétone, *Aug*, CI, 3.

[637] Suétone, *Dom*, VII şi XII, 1.

[638] Hérodien, III, 8, 5 (Septimius Severus); IV, 4, 7; 5, 1 (Caracalla); *SHA*, *Sept Sév*, XVII, 1. *ARHE*, p. 225-247.

[639] *SHA*, *Hadr*, XXI, 9; XXIII, 11; *Ael*, III, 3; VI, 1-4; *Sév Al*, XXVI, 1; XXXII, 14. Tabel în *ARHE*, p. 232-235.

[640] Végèce, II, 20. Davies R. W., „A note on *loricticis*", *BJ*, 168, 1968,p. 263-266; Perea Yébenes S., *Collegia militaria*, 1999 (Madrid), 600 p.

missicii[641], aceştia erau relativ săraci, chiar dacă erau lăsaţi la vatră în mod onorabil, *honesta missio*[642]. La începutul imperiului, ei primeau doar pământ atunci când plecau din armată (la nevoie, terenuri luate de la învinşi; era *missio agraria*)[643]; deseori, beneficiarii abandonau terenurile pentru a reveni aproape de garnizoană[644]. Mai apoi au primit o sumă de bani (*missio nummaria*), ceea ce numim impropriu „pensia", deoarece ea era plătită într-o singură tranşă[645]. Augustus a înfiinţat în 6 p.Chr. tezaurul militar, care era încredinţat unui prefect care era responsabil de această plată[646]; el stabilise o sumă de 5 000 de denari pentru pretorieni şi 3 000 pentru legionari[647].

În total, bugetul armatei a fost estimat la 40% din cheltuielile statului de B. Campbell, la 90% de Mireille Corbier, fără îndoială mai aproape de realitate. Chiar şi în timpul Principatului, echilibrul era fragil: pentru a-şi finanţa războiul contra germanicilor, Marcus Aurelius a trebuit să vândă la licitaţie mobilierul din palat[648].

Există soluţii mai bune şi mai importante pentru imperiu. Crearea unei armate profesioniste şi permanente, instalată de-a lungul frontierei, a dus la crearea unui motor economic extraordinar, care funcţiona într-un circuit închis, rotund. Civilii contribuabili plăteau sub formă de impozit bani statului, care îi repartiza între soldaţii plătiţi atunci când le dădea salariile. Aceste venituri, la care trebuie adăugate, desigur, prada de război şi *donativa* – când erau oferite –, permiteau soldaţilor consumatori să îşi obţină de la civilii-producători bunurile de care aveau nevoie, mai ales în asigurarea logisticii.

---

[641] *AE*, 1964, 136 = 1966, 95; 1972, 195; 1974, 475; 1978, 646; 1980, 532; 1982, 438; 1987, 829; 1988, 652; 1990, 457; 583; 827; 1995, 1068 etc.

[642] *AE*, 2 000, 253; 1 705; 2 004, 867 (ca exemple). Cavenaile R., „Le P. Michig. VII, 432, et l'*honesta missio* des légionnaires", *Studi Calderini Paribeni*, 2, 1956, p. 243–251; Sänger P., *Veteranen unter den Severern und frühen Soldatenkaisern*, Coll. *Habes*, 48, 2011 (Stuttgart), 413 p.

[643] Tacite, *An*, XIV, 31, 4–5. Piganiol A., *Les Documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange*, *Gallia*, 16e Suppl., 1962, 436 p.; Farkas Z., „Zu Veteranendeduktionen in Pannonien", *Studium*, 2, 1971, p. 5–10.

[644] Tacite, *An*, XIV, 27, 3–4.

[645] *SHA*, *Hadr*, XVII, 6–7; *ILS*, 9085. Bérard F., „Vie, mort et culture des vétérans d'après les inscriptions de Lyon", *RÉL*, 70, 1992, p. 166–192; Chausa Sáez A., *Veteranos en el África romana*, 1997 (Barcelona), 186 p.; Le Bohec Y., „La solde des soldats", art. cit.

[646] Dion Cassius, LV, 25. Corbier M., *L'aerarium Saturni et l'aerarium militare*, *CÉFR*, 24, 1974, 792 p.

[647] Dion Cassius, LIII, 23; LV, 6.

[648] Anonyme, *Abrégé des Césars*, XVI, 9.

Societatea

Acest tip de model economic nu a rămas fără consecinţe sociale. A spune că armata oferea o imagine deformată a societăţii este o banalitate[649]. Ea era comandată de ofiţeri, de rang senatorial (legaţii şi tribunii laticlavi) şi de rang ecvestru (tribunii angusticlavi şi prefecţii de tabără în legiuni, prefecţii şi tribunii la trupele de auxiliari); prefecţii pretoriului, prefectul Egiptului, prefectul vigililor şi prefecţii flotelor erau, de asemenea, cavaleri. Mai târziu, centurionii aparţineau păturii nobililor municipali. Iar şi mai târziu, cetăţenii romani vor popula pretoriul, cohortele urbane şi legiunile, iar peregrinii, oameni liberi, alae-le, cohortele şi marina. Dar nu întâlnim persoane eliberate şi nici sclavi; Claudius a făcut o greşeală oferind comanda trupelor auxiliare, şi chiar guvernarea Iudeei, unor *liberti*[650]. În plus, femeile şi copiii erau, evident, excluşi din armată. Este adevărat că se găseau în tabere şi în apropierea lor femei în relaţii cu ofiţerii şi prostituate.

Nu putem termina această prezentare a societăţii militare fără a aminti că două probleme au fost ridicate de cercetătorii specializaţi în ştiinţe umaniste, „instituţia totală" şi „societatea segmentată" sau „segmentară".

Sociologul Erving Goffman a elaborat conceptul de „instituţie totală" pentru a denumi o colectivitate care trăieşte închisă în sine însăşi, izolată de restul lumii şi de societate[651]. Un autor s-a întrebat dacă această schemă se aplica armatei romane[652]. Noi nu credem aceasta, deoarece, din contra, ea era profund legată de civilii care o înconjurau (viaţă de familie în oraşele şi satele din apropierea taberei, agrement, multiple contacte - mai ales economice - cu vecinii care vindeau); Aelius Aristide afirmă, de altfel, că soldaţii nu puteau trăi separaţi de civili, că erau prea legaţi unii de ceilalţi[653].

Conceptul de „societate segmentată" este diferit[654], dar, cel puţin în opinia noastră, nici el nu poate fi aplicat în acest caz. Numim astfel o societate

---

[649] MacMullen R., *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, 1963 (Cambridge), 217 p.; *Ejército y sociedad. Cinco estudios sobre el mundo antiguo*, ed. Del Castillo A., 1986 (León), 133 p.; Alston R., *Soldier and Society in Roman Egypt*, 1995 (London), VIII, 263 p.; *War and Society in the Roman World*, ed. Rich J. et Shipley G., 1995 (London), XI-315 p.; Cherry D., *Frontier and Society in Roman North Africa*, 1998 (Oxford), XV-291 p.; Wesch-Klein G., *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, 1998 (Stuttgart), 257 p.

[650] Suétone, *Cl*, XXVIII, 1.

[651] Goffman E., *Asylums*, 1961 (New York), XIV-386 p.

[652] Pollard N., „The Roman army as 'total institution' in the Near East? Dura Europos as a case study", *The Roman Army in the East*, Kennedy D. ed., *JRArch*, Suppl. S., 18, 1996, p. 211-227.

[653] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 73.

[654] Durkheim E., *De la division du travail social*, 1893 (Paris), IX-471 p.

care are la baza sa mici grupuri aflate în conflict unele cu altele, dar care se reconciliază atunci când, la un nivel superior, trebuie să participe la un proiect vast, de exemplu un război. Desigur, pretorienii nu-i iubeau pe legionari, care îi disprețuiau cordial pe auxiliari. Dar disputa era exclusă în această societate, excepție făcând briganzii și alți inamici ai ordinii.

În schimb, este sigur că fiecare tabără atrăgea civili, care se stabileau foarte aproape. Aceste aglomerări umane primeau statutul de *vicus* sau de *canabae* (aglomerări), apoi de municipiu, apoi, în cel mai bun caz, de colonie; armata era un factor de urbanizare, de creare de municipii[655].

Cultura

Considerăm că gusturile pentru agrement difereau în funcție de nivelul social și cultural al personajului avut în discuție. În tabere, ofițerii se relaxau cu lecturi intelectuale[656]; fie, aceasta nu este deloc surprinzător. Problema se afla la nivelul soldaților[657]. Cum fiecare unitate avea angajați administrativi care știau să scrie, să citească, să socotească și chiar să ia notițe[658], ne întrebăm care era procentajul de literați în armata romană. Publicarea

[655] Simpson G., *Britons and the Roman Army*, 1964 (London), 190 p.; Salway P., *Frontier People of Roman Britain*, 1965 (Cambridge), 188 p.; Vittinghoff F., art. cit., *Chiron*, 1, 1971, p. 299-318; Sommer C. S., *The Military Vici in Roman Britain, BAR*, Brit. S., 129, 1984 (Oxford), IX-127 p. și „Kastellvicus und Kastell: Modell für die *Canabae legionis*?", *Pro Vindonissa*, 1997, p. 41-52; Laporte J.-P., *Rapidum*, 1989 (Sassari), 305 p.; Bérard F., „*Territorium legionis*: camps militaires et agglomérations civiles aux premiers siècles de l'empire", *CCGG*, 3, 1992, p. 75-105; de asemenea, „*Vikani, kanabenses, consistentes*: remarques sur l'organisation des agglomérations militaires romaines", *L'epigrafia del villaggio, Atti del colloquio AIEGL Borghesi 1990*, ed. Calbi A. *et aliae*, 1993 (Faenza), p. 61-90; Ciobanu R., „*Canabae, uici et castellae* en Dacie romaine", *Caesarodunum*, 32, 1998, p. 349-363; Todisco E., *I veterani in Italia in età imperiale, Documenti e studi*, 22, 1999 (Bari), 319 p.; Evans E. *et alii*, *The Caerleon canabae. Excavations in the civil settlement 1984-90, British Monogr.*, 16, 2000 (London), XXVI-537 p.; Pollard N. D., *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, 2000 (Ann Arbor), X-349 p.; art. nostru „L'agglomération civile de Lambèse (Numidie)", *Città e territorio. La Liguria e il mondo antico*, ed. Angeli Bertinelli M. G. et Donati A., 2010 (Roma), p. 169-197; Ricci C., *Soldati e veterani nella vita cittadina dell'Italia imperiale*, 2010 (Roma), 145 p.; *AE*, 2010, 74 și 75.

[656] Pline, *Ep*, IX, 25. Stoll O., „*Offizier und Gentleman*: der römische Offizier als Kultfunktionär", *Klio*, 80, 1, 1998, p. 134-162.

[657] Speidel M.A., „Das römische Heer als Kulturträger", *La Politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain*, ed. Frei-Stolba R. și Herzog H.E., 1995 (Berne – Berlin et a.l.), p. 187-209; *ARHE*, p. 251-256; Pearce J., „Archaeology, writing Tablets and Literacy in Roman Britain", *Gallia*, 61, 2004, p. 43-51; Phang S.E., „Military documents, Languages and Literacy", *A Companion to the Roman Army*, 2007, p. 286-305.

[658] Tacite, *An*, IV, 67, 7.

recentă a numeroase documente, tăbliţe de lemn şi ostraca, de la Vindonissa, Vindolanda, Bu Njem, mons Claudianus, Krokodilô şi Didyma, permite clarificarea şi chiar modificarea unor certitudini[659]; ele se adaugă papirusilor care sunt cunoscuţi deja de mult timp, dar care nu au fost utilizaţi pentru a da un răspuns la această întrebare.

Ajungem astfel la concluzia că nivelul varia în funcţie de regiune şi de grad. Toţi trebuiau să ştie latina cel puţin la un nivel elementar, singura limbă folosită pentru comandă, chiar dacă o distorsionau[660]; în Orient mulţi erau, deci, bilingvi (greacă – latină) sau trilingvi (limba locală pe lângă celelalte două)[661]. Ştim că în tabăra de la Maximianon şi în împrejurimile sale, egiptenii şi femeile erau analfabete şi că sub 50% din soldaţi ştiau să scrie şi să citească – în caz de nevoie, cel care era analfabet apela la un coleg care se mai descurca. După cum afirmă Hélène Cuvigny, „cel mai bun stă alături de cel mai rău". Poate nu ar trebui să fim prea critici. Poate ar trebui să ţinem cont de scopul pentru care se scria: nu ne pasă la fel de mult de un memorandum personal ca de o cerere de promovare. Nu putem pune pe acelaşi plan scrisoarea trimisă de iubita unui ofiţer unei prietene pe care o invită la o sărbătoare şi o corespondenţă între doi sclavi pentru cumpărarea de legume. Este interesant de notat că am găsit exerciţii de scris la Bu Njem, în Libia, şi la mons Claudianus, în Egipt: soldaţii analfabeţi au dorit să înveţe să scrie şi să citească[662]. Iar unul dintre ei, care servea la Krokodilô, de asemenea în Egipt, a scris chiar eseuri erotico-bahice care nu sunt neapărat de citit.

Religiile

Chiar dacă le regrupăm câteodată, cultura şi religia scot în evidenţă aspecte complementare, dar diferite, ale personajelor studiate. Am afirmat mai sus că soldaţii urmau modelul obişnuit cu câteva aspecte specifice[663];

[659] Le Bohec Y., Coll. *Latomus*, 327, 2010, mai ales p. 205–206, cu referinţele la sursele şi comentariile anterioare.

[660] Cartea noastră, *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 546–548; *ARHE*, p. 248–250; Petersmann H., „Zu den neuen Vulgärlateinischen Sprachdenkmälern aus dem römischen Britannien. Die Täfelchen von Vindolanda", *Latin vulgaire-latin tardif*, 3, *Actes du IIIe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, ed. Iliescu M. şi Marxgut W., 1992 (Tübingen), p. 283–291 şi *Der Einfluss des sermo militaris auf das Vulgärlatein: zur Geschichte von romanisch andar(e)*, *ibid.*, p. 529–537.

[661] Soldat poliglot: Tacite, *H*, III, 33, 5. Best E.E., „The literate Roman Soldier", *CJ*, 62, 1966, p. 122–127; Adams J. N., „The language of the Vindolanda writing tablets", *JRS*, 85, 1995, p. 86–134.

[662] Le Bohec Y., art. cit., p. 202 şi 204.

[663] Le Bohec Y., *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 548–572 şi „Isis, Sérapis et l'armée

revenim la acest paragraf. Ei își onorau zeii țării în care erau încartiruiți, precum și zeii Romei, cu o preferință pentru cei care aveau un aspect militar; ei practicau fără reținere cultul imperial, dar în majoritatea timpului în cadrul ceremoniilor oficiale (calendarul de la Dura-Europos); ei s-au atașat de zeii proveniți din Orient mai puțin decât de alții, acordând doar puțin mai mult interes față de Mithras, fără a fi devotați cu totul, după cum am spus. Ei urmau ritualuri specifice în funcție de ocupația lor, înainte, în timpul și după luptă.

CONCLUZIE

Romanii, departe de a fi un popor de prădători, iubeau pacea, urau războiul și încercau să păstreze ordinea folosind dreptul și religia; filosofiile, care nu îi preocupau decât pe câțiva intelectuali, întăreau acest sentiment. Aceasta nu era din cauză că s-ar fi temut de inamicii lor, mai ales germanici și iranieni, ocazional evrei și britoni, dar aceasta era mentalitatea lor. Bineînțeles, li s-a întâmplat să poarte războaie ofensive.

În ceea ce îi privește pe soldați, în cele din urmă, ei au jucat un dublu rol foarte important în provinciile de garnizoană, adică în regiunile de frontieră. Ei au înconjurat imperiul cu o centură de prosperitate și de romanitate.

APENDICE

Bibliografie: salariile

Brunt P.A., „Pay and superannuation in the Roman Army", PBSR, 18, 1950, p. 50–71; Marichal R., „La solde des armées romaines d'Auguste à Septime Sévère d'après les P. Gen. Lat. 1 et 4 et le P. Berlin. 6866", AIPhO, 13, 1953, p. 399–421; Watson G.R., „The Pay of the Roman Army. Sueton, Dio and the quartum stipendium", Historia, 5, 1956, p. 332–340, „The Pay Scales of the Roman Auxiliary forces", PCA, 55, 1958, p. 21–22, „The Pay of the Roman Army", Historia, 8, 1959, p. 372–378 și „The Pay of the Urban Forces", 5e Congrès d'épigraphie, 1967, p. 413–416; Gilliam R.J., „The deposita of an auxiliary Soldier", BJ, 177, 1967, p. 233–243; Gatti C., „Reflessioni sull'istituzione dello stipendium", Acme, 1970, p. 131–135; Develin R., „The Army Pay Rises under Septimius Severus and Caracalla and the question

romaine sous le Haut-Empire", *Ier Coll. international sur les études isiaques*, ed. Bricault L., 2000 (Leiden), p. 129–145; Ferlut A., „Les soldats et les divinités féminines dans les Germanies", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 203–245.

of the annona militaris", Latomus, 30, 1971, p. 687–695; Kaimio J., „Note on the pay of Roman Soldiers", Arctos, 9, 1975, p. 39–46; Boren H.C., „Studies relating to the stipendium militum", Historia, 32, 1983, p. 427–460; Zehnacker H., „La solde de l'armée romaine de Polybe à Domitien", AIIN, 30, 1983 [1986], p. 95–121; Lo Cascio E., „Ancora sullo stipendium legionario dall'età polibiana a Domiziano", AIIN, 36, 1989, p. 101–120; Speidel M.A., „Roman army pay scales", JRS, 82, 1992, p. 87–106, „Rang und Sold im römischen Heer", La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine, ed. Le Bohec Y., 1995 (Paris), p. 299–309 și „Carrière militaire et solde: l'exemple de M. Carantius Macrinus, notes sur l'inscription CIL, XII, 2602", Arculiana, Recueil d'hommages offerts à Hans Bögli, ed. Koenig F. E. și Rebeterz S., 1995 (Avenches), p. 371–380; Alston R., „Roman military Pay", JRS, 84, 1994, p. 113–123; Le Bohec Y., „COH. XVII LVGVDVNIENSIS AD MONETAM", Latomus, 56, 4, 1997, p. 811–818 și „La solde des soldats de l'armée romaine sous le Principat", A guerra, Revista de História das Ideias, 30, 2009, p. 39–50; Marcone A., „Moneta, svalutazione e soldo militare nell'Historia Augusta", Historiae Augustae Colloquium Perusinum, Atti dei Convegni sulla Historia Augusta, 8, ed. G. Bonamente și F. Paschoud, Bari, 2002, p. 355–363.

Bibliografie: cultura și scrisul

Bowman A.K. și Thomas J.D., The Vindolanda Writing Tablets. Tabulae vindolandenses, 1, 1974 (Newcastle), 32 p., 2, 1994 (London), 440 p., 32 ill., și 3, 2003 (London), 184 p.; Marichal R., Les Ostraca de Bu Njem, Libya Antiqua, Suppl., 7, 1992 (Tripoli), 284 p.; Mons Claudianus. Ostraca graeca et latina, 1 și 2, ed. Bingen J. et alii, IFAO, Documents de fouilles, 29, 1992, 198 p.–XXXIII pl., 32, 1997, 312 p.–LXII pl., și The Quarry Texts, 4, éd. Bülow-Jacobsen A., 2009, 378 p.; Petersmann H., „Täfelchen von Vindolanda", Latin vulgaire-latin tardif III, 1992, p. 283–291; Bowman A. K., Life and letters on the Roman frontier. Vindolanda and its people, ed. a 2-a,1998 (London), 170 p.; Adams J.N., „The Language of the Vindolanda Writing Tablets", JRS, 85, 1995, p. 86–134 și „The Poets of Bu Njem: Language, Culture and the Centurionate", JRS, 89, 1999, p. 109–134; Die römischen Schreibtafeln von Vindonissa. Lateinische Texte des militärischen Alltags und ihre geschichtliche Bedeutung, ed. Speidel M.A., Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa, 12, 1996 (Brugg), 271 p.-ill.; Cuvigny H., dans Route de Myos Hormos, 2003 (Cairo), p. 454, și Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice, 2, 2005 (Cairo), XI–283 p.; Phang S.E., „Military documents, languages and literacy", A

Companion to the Roman Army (Malden - Oxford), 2007, p. 286–305, mai ales p. 299–300; Le Bohec Y., „L'écrit au sein de l'armée romaine, du I er au III e siècle de notre ère", Neronia VIII, ed. Perrin Y., Coll. Latomus, 327, 2010 (Bruxelles), p. 192–207; Didymoi. Une garnison romaine dans le désert oriental d'Égypte, ed. Cuvigny H. et alii, 1, Les fouilles et le matériel, FIFAO, 64, 2011 (Cairo), 434 p.; 2, Les Textes, Praesidia du désert de Bérénice, 4, 2012 (Cairo), 435 p.

CAPITOLUL III
ÎNAINTE LA LUPTĂ

Dacă făceau tot posibilul pentru a evita războiul, romanii realizau imposibilul pentru a obține victoria, odată războiul declarat. Iar noi vom vedea că armata Principatului dispunea de numeroase atuuri. Multe dintre aspectele acestei probleme nu au fost niciodată studiate. Iar descoperirile recente (ostraca și tăbliţe) ne permit să aducem un plus de precizie subiectului; ele ne oferă un avantaj suplimentar, deoarece clarifică texte antice cunoscute.

VIAŢA COTIDIANĂ: LA ORAŞ

Soldaţii erau la rândul lor fiinţe umane, ei aveau o viaţă privată şi o viaţă profesională[664]. Dacă erau forţaţi la un serviciu militar obligatoriu şi dacă trebuiau să îşi petreacă noaptea în castru, ei puteau să îşi petreacă timpul liber în cea mai apropiată zonă cu populaţie civilă; astfel, de exemplu, cu toţii frecventau termele. Arheologii au demonstrat, de altfel, că aceste stabilimente erau localizate în apropierea taberelor la începutul Principatului; pe vremea lui Septimius Severus, în general au fost construite băi chiar şi în incinta fortificaţiilor. Cât despre restul, unii frecventau taverna şi lupanarul, alţii îşi întemeiaseră o familie, iar aceştia din urmă se întâlneau cu drag cu cea pe care o considerau soţie şi cu copiii dăruiţi de aceasta.

Nu era întotdeauna uşor să întreţii o familie, deoarece soldaţii aparţineau plebei; ei nu erau bogaţi. Ei păreau astfel în ochii evreilor, mai săraci decât ei, în general, atunci când, de exemplu, un soldat îşi cumpăra o haină considerată luxoasă[665]. Dar numeroase chitanţe au fost găsite printre documentele

[664] Ternes Ch., M., *La Vie quotidienne en Rhénanie à l'époque romaine*, 1972 (Paris), 339 p.; Davies R.W., „The daily Life of the Roman soldier under the Principate", *ANRW*, II, 1, 1974, p. 299-338; Birley R., *Vindolanda, A Roman Frontier Post on Hadrian's Wall*, ed. a 2-a, 1979 (London), 184 p.; Birley A., *Garrison Life at Vindolanda. A Band of Brothers*, 2002 (Stroud), 192 p.

[665] *TJ, Scheqalim*, V, 1; *Baba Mecia'*, II, 5.

private care au fost descoperite în Britannia, în Egipt și în Libia; ele dovedesc că soldații erau deseori îndatorați[666]. Doar cei mai deștepți dintre ei puteau face afaceri sau să își permită plăceri, dovadă acest soldat din legiunea XIII Gemina care cumpăra un sclav cretan în anul 160[667]. Cu toate acestea, furturile și brigandajul soldaților au trebuit câteodată să fie reprimate, mai ales în timpul episoadelor de război civil[668]. Începând cu centurionatul, salariile erau destul de ridicate, pentru a putea avea un anumit nivel de confort, completate de veniturile familiei[669].

Constatăm că două preocupări marcau viața cotidiană a acestor oameni: femeile și banii[670]. Să începem cu banii, care le permiteau să își procure femei.

Știm că salariul unui soldat nu era foarte ridicat. Și, în plus, el trebuia să depună o parte din el în depozitul aflat în apropierea însemnelor, sub paza *signiferi*-lor: era un fel de fond de pensii care nu aduna dobândă și care elimina dezertările[671]. Militarii se puteau oricum bizui pe plăți aleatorii. Am vorbit despre distribuirile excepționale de bani, *donativa*. Trebuie adăugată prada de război, atunci când exista, și primele, plătite mai regulat; infanteria primea *clavarium*, pentru cuiele de *caligae*, iar călăreții o indemnizație de furaj[672]. Am spus deja că veteranii primeau din partea statului pământ (*missio agraria*), apoi bani în loc de teren funciar (*missio nummaria*).

Unii dintre împărați și-au creat o aură de generozitate, alții au rămas în amintire ca zgârciți. Tiberiu dublase sumele prevăzute în testamentul lui Augustus, dar nu a mai oferit vreo altă plată soldaților, cu excepția sumei de 1 000 de denari plătiți pretorienilor care l-au susținut în timpul loviturii de stat ratate de Seianus și o altă sumă necunoscută soldaților din Siria care nu arboraseră portretul criminalului pe însemnele lor[673]. Ruinat fiind de excesele sale, Nero a ajuns în situația în care nu mai putea plăti nici soldele, nici pensiile[674]. Galba, căruia pretorienii i-au cerut un *donativum*, a răspuns mândru că „el era obișnuit să recruteze soldați, nu să îi cumpere[675]"; a murit

---

[666] Le Bohec Y., Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 199, 201, 202, 204; Cuvigny H., *Didymoi*, 2012, p. 124-128, 137-155 și 168.

[667] Girard F., *Textes de droit romain*, 1918, p. 845-846.

[668] Aurélius Victor, XX, 21; *SHA*, *Pesc N*, III, 6.

[669] Dion Cassius, LIX, 15.

[670] *ARHE*, p. 61-63; Groslambert A., „Les soldats et l'argent sur les tablettes de *Vindolanda*", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 247-274.

[671] Végèce, II, 20.

[672] Tacite, *H*, III, 50, 6, și Suétone, *Vesp*, VIII (*clavarium*); Gaius, *Inst*, IV, 27 (furaje).

[673] Suétone, *Tib*, XLVIII, 4; LXXVI, 2.

[674] Suétone, *Nér*, XXXII, 1.

[675] Tacite, *H*, I, 5, 3.

asasinat de cei pe care a refuzat să îi cumpere. Criza secolului al III-lea a dereglat foarte tare plăţile, iar Macrinus a fost chiar nevoit să scadă salariile, pensiile şi recompensele[676]. Politica de austeritate l-a costat, de asemenea, şi pe el viaţa.

Precum argintul, femeile au jucat un rol important în viaţa cotidiană; dar totul depindea de nivelul lor social. Câteva femei din înalta societate, precum cele două Agrippine şi Plancine, şi-au însoţit soţii în tabere, au prezidat ceremoniile şi antrenamentele; soţia lui Vitellius luase chiar o suliţă pentru a omorî inamicii; *vitellianul* Caecina era însoţit de soţia sa, ea însăşi însoţită de o escortă strălucitoare[677]. Mult mai rău, un tânăr destrăbălat a dus-o pe soţia legatului în *principia* taberei pentru a face dragoste cu ea[678]. Aceste intervenţii au fost considerate false şi inoportune de spiritele poate puţin arhaice. Augustus permitea rareori legaţilor să meargă să îşi viziteze soţiile[679]. Mai târziu, a avut loc o dezbatere în Senat şi s-a hotărât ca soţiile ofiţerilor să îşi însoţească soţii comandanţi de unităţi[680].

Pentru femeile plebee legea era strictă: cea care intra în tabără comitea o greşeală. Oricum era interzis tuturor civililor, indiferent de gen, să intre într-un perimetru militar[681]. Dar, recent, arheologii au găsit urme de pantofi eleganţi în cimentul proaspăt, precum şi obiecte dovedind o prezenţă feminină în fortăreţe[682]. Este posibil ca aceste femei să fi fost autorizate să efectueze sarcini menajere sau să practice prostituţia, foarte răspândită. Un document care a fost găsit în Egipt şi care a fost analizat recent dovedeşte că soldaţii i-au scris unui proxenet (*conductor*) pentru a le trimite o tânără pe care o apreciaseră şi altă dată; ea făcea apoi, spun ei, turul garnizoanelor[683]. Se pare că aceste dame nu erau deseori şomere.

---

[676] Dion Cassius, LXXVIII, 28. Cartea noastră *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, p. 175–195.

[677] Tacite, *An*, I, 69; II, 55, 6; III, 33, 3; XII, 37, 7; XIV, 7, 2; *H*, III, 77, 6; Plutarque, *Othon*, VI, 6.

[678] Plutarque, *Galba*, XII, 2.

[679] Suétone, *Aug*, XXIV, 2.

[680] Tacite, *An*, III, 33–34.

[681] Tacite, *H*, I, 48, 5; II, 88, 3.

[682] Evans J. K., *War, Women and Children in Ancient Rome*, 1991 (London), XVI, 263 p.; Van Driel-Murray C., „Women in forts?", *Pro Vindonissa*, 1997, p. 55–61; Speidel M.A., „Frauen und Kinder bei römischen Heer", *Pro Vindonissa*, 1997, p. 53–54; *Frauen und römisches Militär*, ed. Brandl U., *BAR, Intern S*, 1759, 2008 (Oxford), 155 p.

[683] Cuvigny H., citat, *Didymoi*, 2012, p. 24–28.

VIAŢA COTIDIANĂ: SERVICIILE

Dacă soldaţilor le plăcea să meargă în oraş, ei apreciau mai puţin serviciul la care erau supuşi. Meseria de soldat era însoţită de oboseala marşurilor, de corvezi, de lipsa proviziilor, de duritatea comandantului şi de climat[684]. Mai mult chiar, în scrisorile păstrate se observă teama de inamic în aşteptarea rotaţiei trupelor[685].

Primele însărcinări ale soldaţilor aflaţi în exerciţiul misiunii erau corvezile, *munia*, *munera*, *stationes*, *vigiliae*, *diurna nocturnaque munia* sau chiar *labores et vigiliae*; ele le ocupau zilele şi nopţile[686]. Soldatul se temea întotdeauna de serviciul de gardă, când era în permanenţă responsabil de siguranţa tuturor[687]. Un orologiu cu apă, o clepsidră, permitea împărţirea în patru etape a plantonului efectuat noaptea şi care dura de la ora 6 seara la ora 6 dimineaţa. Schimbarea gărzii era anunţată santinelelor cu ajutorul *tubei*[688]. Acestea aflau parola sau *signum* de la un subofiţer, *tesserarius*[689]: *Aequanimitas*, „egalitatea sufletelor", pentru Antoninus Pius[690], şi *Laboremus*, „să lucrăm", pentru Septimius Severus (aceste cuvinte importante au fost ultimele parole pronunţate în ziua morţii lor)[691]. Nero, care nu se temea de ridicol, sau care dorea să-şi etaleze cinismul, alesese odată *Optima mater*, „cea mai bună mamă[692]", această mamă care a pus să fie ucisă. Pertinax a ales altă dată *Militemus*, „să fim soldaţi"[693]. Această parolă, utilizată în tabără, era folosită şi în luptă, fiind deci cunoscută de toţi[694]. Gărzile se aşezau în dreptul porţilor şi în faţa capelei cu însemnele (*excubiae* pe timp de noapte)[695]. De frica unei lovituri de stat, Nero a pus gărzi înarmate pe zidurile Romei, în faţa Tibrului şi în faţa mării, călăreţi şi infanterişti, în primul rând germanici şi picţi[696]. O *statio*, „post de

---

[684] Tacite, *H*, I, 23, 2; II, 80, 5. *ARHE*, p. 63–66.

[685] Cuvigny H., citat, *Didymoi*, 2012, p. 23–24 (alte referinţe: art. nostru Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 203).

[686] Tacite, *H*, I, 31, 4; II, 69, 5; III, 69, 10; *An*, XI, 18, 3. Kemkes M. şi Scheuerbrandt J., *Zwischen Patrouille und Parade*, 1997 (Stuttgart), 120 p.; Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 77–78.

[687] Dion Cassius, VI, 16; Tacite, *An*, I, 32, 6.

[688] Frontin, *Str*, I, 1, 9; Végèce, III, 8.

[689] Document descoperit la Krokodilô: art nostru., coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 203.

[690] *SHA*, *Ant P*, XII, 6; *Marc Aur*, VII, 3.

[691] *SHA*, *Sept Sév*, XXIII, 4.

[692] Tacite, *An*, XIII, 2, 5.

[693] *SHA*, *Pert*, V, 7; *Sept Sév*, XXIII, 4.

[694] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 7, 1 (294); VI, 2, 6 (139).

[695] Tacite, *H*, II, 44, 6; *An*, I, 25, 1; 28, 5; 32, 6; XV, 57, 5; 58, 1 şi 2; 59, 10.

[696] Tacite, *An*, XV, 57, 5; 58, 1.

poliție", era instalată în castru, sub ordinele unui tribun[697]. La palat, împăratul era cel care dădea parola; în același timp, el primea o tăbliță cu starea efectivelor. O cohortă îi asigura paza; oamenii erau îmbrăcați cu togi, în civil, fără coif sau scut, dar purtau o sabie și o suliță[698].

Activitățile unei unități erau consemnate în rapoarte multiple, de dimineață, de lună, și în *pridiana*, mai detaliate[699]. Sunetul trompetei, *tuba*, anunța deșteptarea și începutul odihnei, precum și începerea gărzii. La începutul zilei, soldații se adunau pentru salut, al soldaților pentru centurioni, al centurionilor pentru ofițeri, al ofițerilor pentru general[700]. Semn de respect, *salutatio*[701] se făcea ducând mâna dreaptă la coif, după cum se poate vedea la o statuie din teracotă aflată la Muzeul din Strasbourg; acest gest nu avea nimic de-a face cu salutul fascist[702]; în schimb, pe Columna lui Traian sunt prezentați soldați care îl aclamă ca *imperator* pe Traian, ținând brațul drept ridicat[703]. Comandantul suprem dădea parola pentru zi precum și diverse ordine. El repartiza corvezile: strângerea lemnelor, a apei, a furajului și a alimentelor[704], curierii oficiali[705], lucrări de amenajare a terenului[706]. În afară de gărzi, care tocmai au fost discutate, soldații aveau de îndeplinit numeroase misiuni. Ei asigurau serviciul de poliție la spectacole: o cohortă din pretoriu supraveghea jocurile în Roma și o garnizoană (*praesidium*) controla gladiatorii la *Praeneste*[707]. În caz de nevoie, aceștia înlocuiau poșta oficială; erau folosiți soldați simpli sau *frumentarii* sau un fost primipilar[708]. Ei escortau, de asemenea, oficialitățile: reîntoarsă văduvă din Orient, Agrippina a primit dreptul la două cohorte din pretoriu, fascii răsturnate și însemne fără ornamente drept omagiu pentru soțul său, Germanicus, care tocmai murise[709].

În ceea ce privește corvezile, un aspect ne va surprinde, poate: în această armată atât de obișnuită cu disciplină, leneșii, în cazul în care erau suficient de inteligenți încât să câștige bani, cumpărau scutiri din partea centurionilor;

---

697 Tacite, *H*, I, 28, 1.

698 Tacite, *H*, I, 38, 4; *An*, I, 7, 4; XII, 69, 1; Appien, *BC*, V, 46, 192.

699 Art. nostru. Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 199 (papirus) și 203 (ostraca).

700 Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 3 (86 și 87).

701 Tacite, *An*, XV, 16, 5.

702 *ARHE*, pl. XXIII, n° 15, b.

703 Settis, p. 495.

704 Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 2 (85); Tacite, *An*, I, 35, 1.

705 Hérodien, VII, 6, 5.

706 Tacite, *An*, I, 35, 1.

707 Tacite, *An*, XIII, 24, 1 (Roma); XV, 46, 1 (Praeneste).

708 Tacite, *H*, III, 70, 1; *An*, IV, 41, 3.

709 Tacite, *An*, III, 2, 1 și 2.

numărul de soldaţi scutiţi putea să ajungă la un sfert din totalul efectivelor[710]. De asemenea, unii dintre ei cereau permisiuni utilizând un bilet numit *commeatus*; ei scăpau astfel de serviciu. Am găsit multe documente de acest tip[711], dar nu vom şti niciodată dacă răspunsul a fost favorabil.

Mai puţin frecvente decât corvezile, misiunile de menţinere a ordinii sunt destul de frecvent menţionate, iar ele erau indispensabile într-un stat în care nu existau forţe de poliţie[712]. Prezenţa tâlharilor este menţionată în mai multe rânduri în literatură (Apuleius, *Metamorfozele*, cartea IV, Achille Tatius, Flavius Iosephus, Heliodor, Philostrate...)[713], precum şi în inscripţii. Cel mai citat text prezintă păţaniile lui Nonius Datus, un subofiţer din armata Africii, care a fost atacat, jefuit şi lăsat de mort[714]. O altă inscripţie a obţinut de asemenea celebritatea; aceasta prezintă în detaliu ceea ce se numeşte afacerea lui *saltus Burunitanus*[715]. Colonii, ţărani liberi şi dijmaşi, au estimat că procuratorul care primea bunurile pe care le trimiteau către proprietar, în acest caz împăratul, abuza şi refuza să respecte legislaţia în vigoare. În final, pentru a-i face să tacă, procuratorul a trimis soldaţi să aresteze cetăţeni romani, care au fost puşi în lanţuri şi biciuiţi. Aceştia din urmă nu au lăsat lucrurile aşa; ei au scris apoi lui Commodus, care le-a dat dreptate, ceea ce dovedeşte că acest împărat nu era aşa de rău pe cât spuneau senatorii şi că justiţia exista (cel puţin câteodată) în lumea romană.

Pentru a menţine ordinea, un fel de jandarmerii rurale, denumite *stationes*, erau plasate pe teritoriul Italiei şi în provincii[716]. Aceste *stationes* supravegheau marile oraşe unde tulburările erau frecvente, cum e cazul Romei,

---

[710] Tacite, *H*, I, 46, 3–6; 58, 1; *An*, I, 17, 6; 32, 6; 35, 1.

[711] Art. nostru Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 201–202; Cuvigny H., citat, *Didymoi*, 2012, p. 23–24 şi 117–121.

[712] Tacite, *An*, XIV, 58, 2–4 (Asia); Aulu-Gelle, V, 14; *AE*, 1968, 447. Le Bohec Y., „La répression de la criminalité par l'armée romaine", art. cit. şi „Tertullien, *De corona*, I: Carthage ou Lambèse?" *RÉAug*, 38, 1, 1992, p. 6–18; Wolff C., *Les Brigands en Orient sous le Haut-Empire romain*, *CÉFR*, 308, 2003 (Paris – Roma), p. 199–219.

[713] Wolff C., *Les Brigands en Orient*, citat, 2003, VIII, 294 p.

[714] *CIL*, 8, 2 728 = 18 122.

[715] *CIL*, 8, 10 570 = 14 464. Traducere şi comentariu pe scurt: Picard G.-Ch. şi Rougé J., *Textes et documents relatifs à la vie économique et sociale dans l'Empire romain*, 1969 (Paris), p. 218–223.

[716] Pline, *Ep*, X, 74; Suétone, *Aug*, XXXII, 3; Dion Cassius, LXXV, 2; LXXVI, 10. Petraccia Lucernoni M.F., „A proposito degli stazionari", *RSA*, 30, 2000, p. 177–186, *Gli stationarii in età imperiale*, 2001 (Roma), 111 p., şi „Gli *stationarii*", *Les Exclus dans l'Antiquité*, Coll. du *CÉRGR*, n° 29, ed. Wolff C., 2007 (Lyon), p. 215–218; Caldelli M.L., Petraccia M.F. şi Ricci C., „*Praesidia Urbis et Italiae*. I mestieri della tutela e della sicurezza", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 285–299.

unde soldaţii împrăştie o manifestaţie[717], şi al Byzantiumului[718], şi drumurile, de exemplu pentru a împiedica tâlhăriile, un rău endemic în Iudeea, după cum ne informează tradiţia[719]. Un fost soldat din pretoriu devenise capul unei cete de hoţi; pentru a-l învinge a fost nevoie de echipajele a trei bireme sub conducerea unui *quaestor*, precum şi de o trupă puternică condusă de un tribun[720]. Cuvântul *brigandaj* era de altfel folosit în mod egal pentru inamicii dintr-un război civil sau chiar extern; a fost folosit pentru a denumi locuitorii Ierusalimului[721]. Soldaţii urmăreau, de asemenea, sclavii fugari[722] şi supravegheau proscrişii, precum Octavia, trimisă în Campania, apoi pe o insulă[723], sau precum Seneca[724]. Ei asigurau securitatea regiunilor miniere, ţara galilor, nord-estul Peninsulei Iberice şi Sardinia, precum şi carierele de marmură de la Chemtou, în Africa[725]. Centurioni ajutaţi de sclavi imperiali vegheau asupra bunurilor pe care împăratul le moştenise[726]; pentru că şi-au îndeplinit misiunea fără delicateţe, unii dintre aceşti ofiţeri subalterni au provocat revolta condusă de Boudicca în Britannia[727]. Ei supravegheau închisorile, înlocuind „gardienii[728]" din zilele noastre. În fine, în locul călăilor, ei înfăptuiau execuţiile capitale; nimeni nu a uitat pasajele din *Evanghelii* care menţionează această misiune; Tacitus ne ajută să aflăm alte episoade[729].

Atunci când ziua se termina, oamenii predau armele tribunilor[730]: erau evitate, astfel, atât furturile, cât şi revoltele. Seara, cornul anunţa sfârşitul mesei, apoi urma trompeta şi tot aceasta anunţa repausul nocturn. Un foc era aprins pe altarul care se afla în faţa auguralului, partea sacră a locuinţei comandantului. Un centurion anunţa apoi începerea fiecărui schimb de pază[731].

---

[717] Tacite, *An*, XIV, 61, 4.

[718] Pline, *Ep*, X, 77–78.

[719] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 14, 1 (271).

[720] Tacite, *An*, IV, 27.

[721] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 3, 1–5.

[722] Pline, *Ep*, X, 74.

[723] Tacite, *An*, XIV, 60, 5; 64, 1.

[724] Tacite, *An*, XV, 60, 7.

[725] Le Roux P., „Exploitations minières et armées romaines", *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y europeas*, 2, 1989 (Madrid), p. 171–182; Le Bohec Y., „Note sur les mines de Sardaigne à l'époque romaine", *Sardinia antiqua, Studi in onore di P. Meloni*, 1992 (Cagliari), p. 255–264.

[726] Tacite, *An*, XIV, 31, 2.

[727] Tacite, *An*, XIV, 31, 1–4.

[728] Pline, *Ep*, X, 19–20.

[729] Tacite, *An*, XIV, 45, 3.

[730] Tacite, *H*, II, 67, 1.

[731] Tacite, *An*, XV, 30, 1.

În același fel în care cursul zilei era marcat de o succesiune de corvezi, cursul anului era ritmat de ceremonii. Pe 1 ianuarie soldații reînnoiau jurământul de fidelitate față de împărat; acest jurământ, *iusiurandum* sau *sacramentum*, având în același timp atât valoare juridică, cât și religioasă, era deci și inviolabil, și sacru[732]; ceea ce nu a împiedicat niciodată loviturile de stat (în caz de extremă necesitate, este de la sine înțeles). La fiecare plată a soldei avea loc o altă ceremonie: sacrificiu, paradă și plată[733]. Din când în când, se citea Jurnalul oficial, *diurna populi Romani*[734]. Sau ascultau un discurs, organizați în *manipuli*[735]. Sau și mai bine: luau parte la o defilare[736]: insignele erau în frunte, urmau acvilele și ofițerii; veneau apoi infanteriștii din legiuni, cavaleria din alae și, în fine, cohortele auxiliare. Toți care primiseră decorații le purtau, iar cei mai importanți ca rang erau îmbrăcați în alb; ei formau o *albata decursio*[737]. Dar ei nu băteau pas de defilare, necunoscut în epocă: când vorbim de pas, ne gândim la viteză: nu rapid, normal, lent... După o victorie, Titus a adunat soldații și ofițerii în tabără. El s-a urcat pe o tribună pentru a ține un discurs, a împărțit recompensele (coroane, mici lănci și brățări de aur, parte din prada de război și a făcut și promovări). Putem observa același ceremonial în timpul războaielor lui Traian contra dacilor[738].

Moartea împăratului putea reprezenta o ocazie pentru o ceremonie militară. Columna lui Antoninus Pius are o scenă de paradă la baza sa. Sunt reprezentați călăreți care fac o *decursio*: în principiu, ei înconjurau de trei ori rugul funerar; aici ei se învârt în jurul infanteriștilor[739].

---

[732] Tacite, *H*, II, 79, 1-2; IV, 59, 5 (ceremonie organizată de un ofițer revoltat!); 72, 10; *An*, I, 42, 4; Pline, *Ep*, X, 52-53; Frontin, *Str*, IV, 1, 4; Plutarque, *Galba*, XXII,3-4; Aulu-Gelle, VI, 18; XVI, 4, 2, 4 și 5; Tertullien, *Ad mart*, III, 1; Orose, VII, 4, 17; 6, 6. Tondo S., „Il *sacramentum militiae* nell'ambiente culturale romano-italico", *Stud. Doc. Hist. Jur.*, 1963, p. 1-123 și „*Sacramentum militiae*", *Stud. Doc. Hist. Jur.*, 1968, p. 376-396; Vendrand-Voyer J., *Normes civiques et métier militaire*, 1983, p. 36-42; Euzennat M., „Le *clipeus* de Tamuda (Maroc): *imagines* impériales et serment militaire", *Mél. M. Le Glay*, 1994, p. 111-115 și pl. 20-21; Wolff C., *Déserteurs et transfuges dans l'armée romaine*, 2009 (Napoli), p. 341-343 (epoca republicană).

[733] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 9, 1 (349-353); 9, 2 (356); Tertullien, *De cor*, I. Davies R. W., „*Ratio* and *opinio* in Roman military Documents", *Historia*, 16, 1967, p. 115-118; Speidel M.P., „Cash from the Emperor", coll. *Mavors*, 8, 1992 (Stuttgart), p. 363-368.

[734] Tacite, *An*, XVI, 22, 8.

[735] Tacite, *H*, I, 82, 4.

[736] Tacite, *H*, II, 89. Bishop M.C., „On parade", *14. Intern. Limeskongr.*, 1990 (Wien), p. 21-30; Speidel M.A., „*Albata decursio*", *ZPE*, 162, 2007, p. 263-270.

[737] *AE*, 2006, 1480.

[738] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 1, 2-3; Settis, p. 325.

[739] Bianchi Bandinelli R., *Rome, le centre du pouvoir*, 1969 (Paris), p. 288, fig. 322 (vezi p. 289, fig. 323).

Iată ceea ce putem afirma despre armata de uscat. Marinarii, de asemenea, îndeplineau misiuni specifice, de exemplu transportul unor personalități. Piso și Germanicus călătoresc spre Siria folosind marina de război, cel din urmă cu o adevărată flotă după el[740]. Folosind acest mijloc de călătorie, Agrippina Maior a adus în Italia corpul soțului său[741]. Piso a folosit o triremă pentru a trimite un mesaj[742] și revine în Italia pe o navă[743]. Agrippina Minor, mama lui Nero, folosea în deplasările ei o triremă cu soldați din marină, *classiarii*[744]. Un guvernator de provincie a plecat să își ia postul în primire cu două trireme, care l-au condus de la Misenum la Pamphylia[745]. Un complotist a fost adus din Iliria la Roma de către marina de război[746].

DISCIPLINA...

Viața cotidiană a soldaților imperiului nu se derula întotdeauna în conformitate cu disciplina pe care și-o imaginează ofițerii francezi de astăzi și cunoaștem destule defecte în sistemul roman. Totuși, la Roma, la fel ca la noi, „disciplina este forța principală a armelor". Ea era atât de importantă încât, începând cu Hadrian, devine o divinitate, a cărei nume se scrie cu majusculă; soldații îi ridică altare[747].

Atât în latină, cât și în franceză, cuvântul „disciplină" are două sensuri, clar explicate de Frontinus (*Str*, IV, 1). „Disciplină" înseamnă atât o parte a cunoștințelor (matematicile sunt o disciplină), cât și ascultarea (disciplina școlarilor)[748]. În armata romană, aceste două înțelesuri funcționau și erau complementare: meșteșugul armelor se învață, printr-o formare inițială și continuă, iar soldatul nu asculta bine decât dacă învață[749]. Aceasta le permite oamenilor lui Cerialis, un ofițer foarte strict, să realizeze o faptă importantă:

---

[740] Tacite, *An*, II, 55, 3.

[741] Tacite, *An*, II, 75, 1; III, 1, 1 și 5.

[742] Tacite, *An*, II, 78, 2.

[743] Tacite, *An*, II, 81, 4.

[744] Tacite, *An*, XIV, 4, 5; 5, 2; 5, 4.

[745] Tacite, *H*, II, 9, 2.

[746] Pline, *Ep*, III, 16, 7-9.

[747] *ILS*, 3811. Rossi L., „The Symbolism related to Disciplina on Roman Imperial Coins and Monuments", *Numismatic Circular*, 1967, p. 130-131; Ziolkowski M., „Il culto della Disciplina nella religione degli eserciti romani", *RSA*, 20, 1990, p. 97-107; *ARHE*, p. 63-66.

[748] *CGL*, II, 51, 2. Numeroase exemple, pentru epoca republicană: Valère Maxime, II, 7. Neumann A., „Römische Rekrutenausbildung im Lichte der Disziplin", *CPh*, 1948, p. 157-173.

[749] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 7.

la Rigodulum, ei înaintează în ciuda unui torent de proiectile, iar inamicii, *Treviri-i*, impresionați de acest curaj, care nu era altceva decât rezultatul antrenamentelor, au fost alungați de pe pozițiile pe care le ocupau[750]. Să revenim la antrenamente. Ascultarea se construiește pe alte exigențe: soldații nu au voie să părăsească tabăra fără motiv[751] și trebuie să fie supuși unor inspecții regulate, mai ales ale armelor[752]; frica de pedepse avea același rol (se putea aplica chiar pedeapsa cu moartea)[753].

Antrenamentul, împreună cu disciplina, explică parțial valoarea armatei romane: este un fapt obișnuit[754]; aceste două valori garantează victoria mai bine decât numărul luptătorilor[755]. Mai mulți împărați, „cei buni" după tradiția senatorială, și-au căpătat o reputație excelentă în acest domeniu: Augustus[756], Galba[757], Vespasian[758], Traian[759], Hadrian[760], Marcus Aurelius[761], Pertinax[762], precum și Pescennius Niger[763] și Clodius Albinus[764], aceștia din urmă compromiși, totuși, în războaiele civile și chiar învinși, apoi Septimius Severus[765], Macrinus[766] și Severus Alexander[767]. I-am mai putea adăuga, poate, pe Maximinus Thracus[768], Aurelian[769] și Probus, care a fost poate chiar prea exigent[770]. Galba limitase permisiile, interzisese aplauzele, considerate nedemne pentru soldați, și impusese rigoarea în timpul antrenamentelor[771]. Severus Alexander interzisese vânzarea posturilor de comandă, aparent un

---

750 Tacite, *H*, IV, 71, 7-9; V, 21, 5.
751 Pline, *Ep*, X, 22, 2; *SHA*, *Hadr*, X, 3.
752 *SHA*, *Hadr*, X, 7.
753 Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 7.
754 Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20, 7 (577; 580-581); III, 5, 1 (71-75); 6-7; 10, 2 (476); Tacite, *H*, II, 76, 12; 77, 7; 87, 2; 93, 1; III, 2, 5; V, 21, 5.
755 Tacite, *H*, III, 2, 5.
756 Suétone, *Aug*, XXIV (mai multe exemple); XXV, 1.
757 Tacite, *H*, I, 5, 3.
758 Tacite, *H*, II, 82, 4 (dar el e avar).
759 Pline, *Ep*, X, 29-30; *Pan*, IX, 3; XVIII, 1; Dion Cassius, LXVIII, 6.
760 Dion Cassius, LXIX, 9, 5 și 8; *SHA*, *Hadr*, X, 2; XXII, 1.
761 *SHA*, *Marc Aur*, XXII, 5.
762 *SHA*, *Pert*, III, 10.
763 *SHA*, *Pesc N*, III, 6-8; VII, 7; X, 1.
764 *SHA*, *Cl Alb*, XI, 6.
765 Aurélius Victor, XX, 21; *SHA*, *Pesc N*, III, 9-12.
766 *SHA*, *Macr*, XIII, 1-8.
767 Aurélius Victor, XXIV, 3; *SHA*, *Sév Al*, LI, LIV (vezi LXI; LXIII, 5; XIV, 3).
768 *SHA*, *Max Th*, VIII, 7.
769 *SHA*, *Aur*, VI, 2; VII, 3 și următoarea; VIII.
770 *SHA*, *Prob*, XX-XXI.
771 Suétone, *Galba*, VI; XVI, 1.

fapt comun în epoca sa; el promovase o viaţă simplă, cu nopţi petrecute în cort şi mese luate la comun[772]. Mai adăugăm listei acestor principi câţiva ofiţeri importanţi, precum Cerialis, deja citat, şi Corbulo[773].

Pentru a întări disciplina, trebuiau împărţite recompense, în latină *dona militaria*[774]; unele nu au valoare pecuniară, dar soldaţii le acordau o mare importanţă; altele costau statul destul de scump. În epoca romană ele variau în funcţie de gradul celui care le primea.

În lipsa triumfului, rezervat doar împăratului începând cu anul 19 a.Chr., nobilii puteau primi alte onoruri. Împăratul le oferea decoraţii pentru simpla lor participare la război, iar tradiţia a consemnat diferite tipuri de „medalii", dar trei tipuri predomină: coroana, *hasta pura* şi stindardul (*vexillum*). *Hasta pura* era o lance cu vârful realizat din alt metal decât fierul (considerat impur): bronz, aur sau argint. Iar *vexillum* era un stindard decorativ. Coroanele erau destul de variate, dar trei tipuri predomină: *corona vallaris* (teoretic se acorda celui care a ajuns primul la *vallum*-ul inamic, pe metereze), *corona muralis* (idem, dar doar dacă ajunsese până la metereze) şi coroana de aur. Coroana civică îl recompensa pe cel care salvase un cetăţean; ea fusese promisă soldaţilor care mergeau să elibereze o tabără asediată de barbari[775]. Coroana de iarbă (*graminea*) recompensa pe cel care salvase o întreagă armată; se acorda rar[776].

În perioada Republicii, un erou a primit 8 coroane de aur, 1 coroană de asediu, 3 coroane murale, 14 coroane civice, 83 de colane, 160 de brăţări (*armillae*), 18 lănci (*hastae*) şi 25 de *phalerae*, plus pradă de război[777]. Dar Augustus s-a dovedit zgârcit cu aceste *phalerae*, colane şi obiectele de aur şi de argint: Agrippa a trebuit să se mulţumească doar cu un stindard albastru după victoriile sale navale din Sicilia[778]. Tiberiu a acordat însemnele triumfului[779] lui Lentulus, învingătorul geţilor[780], lui Blaesus, cel care, mai mult sau mai puţin, l-a învins pe Tacfarinas[781], lui Domitius, învingătorul germa-

---

[772] *SHA*, *Sév Al*, XII, 4.

[773] Tacite, *An*, XI, 18-19.

[774] Wolff C., *L'Armée romaine*, 2012, p. 75-115.

[775] Tacite, *An*, XV, 12, 6.

[776] Pline, *HN*, XXII, 4-6 (Republica).

[777] Aulu-Gelle, II, 11; vezi II, 16, 1 (pentru *hasta pura* vezi art. nostru, „La haste pure", *RÉL*, 76, 1998, p. 27-34); V, 6 (pentru coroane).

[778] Suétone, *Aug*, XXV, 3; 4; 5: el nu acordă însemnele triumfului. Velleius Paterculus, II, 81, afirmă că Agrippa a primit o coroană navală.

[779] Alt exemplu: Suétone, *Tib*, IX; *Cl*, XXIV; XXVI; XXVIII; XXIX; *Nér*, XV.

[780] Tacite, *An*, IV, 44, 2.

[781] Tacite, *An*, III, 72, 6 (a fost aclamat şi *imperator*, ultimul care a primit acest titlu: *ibid.*, 74, 5-6).

nicilor[782], lui Poppaeus Sabinus, învingătorul tracilor[783], lui Corbulo și lui Curtius Rufus[784]. Spurinna, care îl repusese pe tron pe regele *Bructeri*-lor, evitând un conflict, a primit dreptul la o statuie triumfală[785] (mereu această grijă de a evita războiul). Același Tiberius refuză orice onor pentru Dolabella, care totuși nu era lipsit de merite[786]. Ovația, care reprezenta un triumf mai mic, le-a fost acordată lui Germanicus și lui Drusus, care, într-adevăr, făceau parte din familia imperială; ei au fost, în plus, glorificați prin construirea a două arce de-o parte și de alta a templului lui Mars Ultor pentru că au obținut controlul asupra Armeniei și a Germaniei[787]. Agricola, după sejurul din Britannia, a primit o statuie cu lauri și ornamentele triumfale[788]. Spre deosebire și – fără îndoială – din pricina falsei modestii, Marcus Aurelius și Lucius Verus s-au arătat mulțumiți doar cu o coroană civică de fiecare[789]. Mult timp mai târziu, Aurelian a oferit 4 coroane murale, 5 *coronae vallares*, 2 coroane navale, 2 coroane civice, 10 lănci (*hasta pura*), 4 *vexilla* și îmbrăcăminte unui militar merituos[790]. Drept contra-exemplu, drept model despre ce să nu faci, Claudius comite greșeala de a oferi o *hasta pura* unui libert[791].

Soldații primeau recompense care le erau specifice și, spre deosebire de superiorii lor, trebuiau să facă o anumită faptă[792], Trei tipuri de distincții contau: colanul – sau *torques*, brățara – sau *armilla* și *phalera*, o plăcuță foarte asemănătoare cu medaliile din zilele noastre. Totuși, soldații preferau banii peșin, măriri de soldă, permisii suplimentare și promovări spre unități de elită, de aici acel auxiliar care a fost primit într-o legiune[793].

Dona militaria primite de centurioni puteau să conțină doar recompensele tipice ofițerilor, doar cele tipice soldaților sau un amestec din cele două.

---

[782] Tacite, *An*, IV, 44, 4.
[783] Tacite, *An*, IV, 46, 1.
[784] Tacite, *An*, XI, 20, 4 și 5.
[785] Pline, *Ep*, II, 7, 1.
[786] Tacite, *An*, IV, 26, 1.
[787] Tacite, *An*, II, 64, 1-2; III, 11, 1.
[788] Tacite, *Agr*, XL, 1.
[789] *SHA*, *Marc Aur*, XII, 8.
[790] *SHA*, *Aurél*, XIII, 3 (vezi *Prob*, V, 1).
[791] Suétone, *Cl*, XXVIII, 1.
[792] Maxfield V.A., *The Military Decorations of the Roman Army*, 1981 (London), 304 p.; Wolff C., *L'Armée romaine*, 2012, p. 122-131.
[793] Pline, *HN*, XXXIII, 10 și 11 (aur și argint, coroană de aur); Tacite, *H*, I, 87, 1 (promovare); Tacite, *An*, II, 9, 5 (mărire de soldă); XV, 9, 2 (permisie); Polyen, XXIV, 5 (aur și argint); *AE*, 1999, 1333.

... ȘI INDISCIPLINA

Prin opoziție, există câteva elemente care deranjează această imagine prea perfectă[794]. Armata romană din Orient căpătase o proastă reputație, pe care încercăm să o negăm acum, fără îndoială în van. Soldații locuiau în oraș, beau, nu se antrenau, le lipseau echipamente și nu aveau experiența luptei. În fața iranienilor au luat-o la fugă și a fost nevoie de energia unui general precum Lucius Verus pentru a-i repune pe calea cea dreaptă[795]. Turbulentă, legiunea XX (Valeria) din Britannia era greu de comandat; Agricola a știut să o țină la datorie[796]. Moliciunea și indisciplina mergeau mână în mână, mai ales sub domniile împăraților „răi", precum Vitellius, Domițian și Elagabal și chiar în timpul împăraților buni, precum Nerva[797].

Soldaților li se ofereau privilegii de care abuzau, mai ales începând cu criza secolului al III-lea, când salariile erau plătite din ce în ce mai neregulat, a se citi deloc. Așa s-a întâmplat ca statul să le recunoască dreptul de a face rechiziții (cazare și mâncare). În anul 238, locuitorii din Skaptopara s-au plâns lui Gordian III[798]; cei care locuiau în Aragueni, în Frigia, se plâng lui Filip Arabul de situațiile umilitoare pe care trebuie să le îndure. Desigur, împăratul le-a dat dreptate de fiecare dată; dar pentru aceste două comunități satisfăcute, câte nu au rămas nemulțumite?

Cea mai rea situație s-a întâlnit în altă parte, în două rele recurente, revoltele și dezertările.

Revolta putea izbucni în două situații. În primul caz, ea răspundea tradiției romane: armate de cetățeni care își alegeau ofițerii și care nu se simțeau, astfel, obligați la o ascultare lipsită de discernământ. Diverse circumstanțe, de exemplu materiale, au servit ca declanșator al revoltei. Aceasta ridica în plus o problemă juridică, deoarece reprezenta nerespectarea jurământului, pe lângă problema propriu-zis militară[799]. În cel de-al doilea caz, revolta fusese provocată de un ofițer superior ambițios care dorea un război civil, precum conflictul care l-a opus pe Caesar taberei susținătorilor lui Pompei[800]. Revoltele ofițerilor în general provocau războaie civile[801]; dar ne este mai

[794] Wolff C., citat mai jos.

[795] Tacite, *An*, XIII, 35, 1-3; Fronton, *Prém. de l'histoire*, XIII.

[796] Tacite, *Agr*, VII, 5-6.

[797] Pline, *Pan*, VI, 2; Suétone, *Vit*, VII; Dion Cassius, LXVIII, 3; LXXVIII, 3; LXXX, 4.

[798] Girard F., *Textes de droit*, 1918, p. 205.

[799] Wolff C., *L'Armée romaine*, 2012, p. 75-115. Vezi Valère Maxime, VII, 9, 7.

[800] Pseudo-César, *BAl*, LVII-LVIII; ps.-C., *BAf*, LIV, 1 (și Lucain, IV, 237-373: în Italia); ps.-C., *BHisp*, XVIII.

[801] Tacite, *H*, II, 36, 3; 68, 10.

greu să le analizăm. În fapt, un general revoltat avea în faţa sa două posibilităţi. Fie lovitura sa de stat eşua, iar el rămânea un răzvrătit pentru eternitate; soldaţii pe care îi comanda rămâneau, de asemenea, pentru totdeauna rebeli. Fie reuşea; el devenea împărat legitim, iar soldaţii săi deveneau susţinători fideli ai ordinii romane.

Răscoalele soldaţilor romani care sunt cele mai interesante pentru istorici – răscoale denumite *seditio* (*-ones*) sau *discordia* (*-ae*)[802] – s-au desfăşurat în Germania şi Pannonia, iar ele pornesc în anul 14 p.Chr., după moartea lui Augustus. Soldaţii din Germania au prezentat o listă de revendicări cu nimic mai prejos decât cele elaborate de sindicatele noastre din secolul al XXI-lea[803]: ei cereau scăderea vârstei pentru lăsarea la vatră, o creştere a salariilor şi ameliorarea condiţiilor de lucru, adică o mai mică severitate din partea centurionilor[804]. Pentru a-şi rezolva revendicările ei au intrat în grevă: întreruperea serviciului, mai ales a antrenamentelor. *Seditio*[805] care are loc în Pannonia a fost motivată de revendicări similare, cu câteva elemente în plus[806]. Pe lângă revendicările deja menţionate în cazul legiunilor din Germania, răsculaţii doreau o creştere a primei de pensionare, care trebuia plătită în bani peşin şi nu în pământuri. Ei precizau: salariul de 1 denar pe zi, concediu definitiv după 16 ani petrecuţi în tabere şi serviciu militar mai puţin dur. În timpul războiului civil din anii 68–69, sunt menţionate mai multe *seditiones*. Soldaţii acuză un legat de trădare şi intră în luptă fără a mai aştepta ordinul[807]. Pretorienii daţi afară din unitate cer să fie reintegraţi[808]. Este remarcabil că Vespasian, deşi a preluat puterea printr-un război civil, nu a întâmpinat opoziţie, *discordia*[809]. Septimius Severus, mai riguros, aproape a provocat o revoltă pentru că războiul era dur şi de durată[810]. În schimb, Severus Alexander a trecut prin mai multe astfel de episoade, până la ultimul, care l-a costat viaţa[811].

---

[802] Tacite, *An*, I, 42, 4. *Discordia* este mai rar folosit: *ibid.*, II, 76, 12.

[803] Tacite, *An*, I, 31–51; Dion Cassius, LVII, 5–6. Schulz M. W., „Der Aufstand der Legionäre (14 n. Chr.), bei Tacitus, Velleius, Suetonius und Cassius Dio", *Der Altsprachliche Unterricht*, 39, 2, 1996, p. 24–41.

[804] Tacite, *An*, I, 31, 5; 35, 1. Efectuarea plăţilor din moştenirea lui Augustus: *ibid.*, I, 35, 3; 36, 4. Ura pentru centurioni: *ibid.*, I, 32, 2.

[805] Tacite, *An*, I, 22, 1.

[806] Tacite, *An*, I, 16–30; Dion Cassius, LVII, 4.

[807] Tacite, *H*, IV, 27, 6, şi 34, 7.

[808] Tacite, *H*, IV, 46, 1–3 şi 9.

[809] Tacite, *H*, II, 76, 12.

[810] Aurélius Victor, XX, 25–26.

[811] Dion Cassius, LXXX, 4; Hérodien, VI, 4, 7; *SHA*, *Sév Al*, LI, 4; LII, 3; LIII, 3; LIX, 1 şi 4.

Dacă au existat revolte, au existat, de asemenea, „contrarevolte". Cazul revoltelor din anul 14 p.Chr. arată câteva dintre metodele folosite de ofiţeri în aceste circumstanţe. Restabilirea ordinii s-a făcut în cinci etape: 1. Împăratul Tiberiu a desemnat personaje importante, membri din familia sa, pentru a restabili disciplina, pe Germanicus în Germania[812] şi pe Drusus în Pannonia. În anul 68, din contra, revoltaţii au fost abandonaţi: fără ronduri de noapte, fără apeluri, ceea ce a provocat panica în rândul trupei şi rechemarea comandantului, care fusese alungat[813]. 2. Trimişii împăratului s-au adresat soldaţilor[814] (discursul juca un rol important în civilizaţia romană). 3. Ei au făcut concesii[815]. 4. Au pedepsit câţiva agitatori[816]. Acelaşi tip de pedepsire selectivă este atestat în anii 68–69: din toată armata doar doi soldaţi au fost sancţionaţi[817]. În anul 14, soldaţi răzvrătiţi au fost ucişi de soldaţi fideli[818]. 5. Germanicus şi-a condus trupele într-o expediţie contra germanicilor[819]. 5 bis. Caz particular şi neaşteptat: înşişi zeii vin în ajutorul lui Drusus trimiţând o eclipsă de lună: soldaţii care nu cunoşteau legile astronomiei, spre deosebire de comandatul lor, au văzut în asta o expresie a nemulţumirii divine şi s-au reîntors la îndatoririle lor[820].

La modul general, s-a admis că nu trebuiau grupate prea multe legiuni într-un singur castru, precum şi că acestea trebuiau situate la distanţe mai mari unele faţă de celelalte[821]. Mai mult chiar, pedepsele limitau revoltele, la fel ca obişnuinţa cu antrenamentele şi disciplina[822].

Cealaltă slăbiciune a armatei romane era reprezentată de dezertori (*desertor*, *emansor* şi *infrequens*) şi de transfugi (*perfuga* şi *transfuga*). Numim „dezertor" un soldat care şi-a părăsit postul, iar transfugul este dezertorul care, pe lângă părăsirea postului, trece de partea inamicului[823].

Se pare că dezertorii deveneau deseori tâlhari; şi chiar dacă nu o apucau pe acest drum, autorităţile romane se grăbeau să îi acuze de această fărădelege.

---

[812] Germanicus avea un capital de simpatie: Tacite, *An*, I, 33, 3–5; 34, 1.

[813] Tacite, *H*, II, 29.

[814] Tacite, *An*, I, 29, 1–3; 34–35.

[815] Tacite, *An*, I, 25, 3; 36, 4.

[816] Tacite, *An*, I, 29, 4–5; 30, 1; 38 (două execuţii).

[817] Tacite, *H*, I, 84, 5; 85, 1.

[818] Tacite, *An*, I, 44, 4; 48, 3–4.

[819] Tacite, *An*, I, 44, 1 (la cererea soldaţilor); 49, 7–8.

[820] Tacite, *An*, I, 28.

[821] Tacite, *H*, I, 9, 4; în secolul al II-lea, fiecare castru nu adăpostea decât o legiune.

[822] Végèce, III, 4.

[823] Végèce, III, 9. Wolff C., *Déserteurs et transfuges*, 2009 (Napoli), 453 p., şi *L'Armée romaine*, 2012, p. 29–33.

Există mai multe astfel de cazuri și, nu în ultimul rând, în cadrul trupelor de auxiliari. Fără a reveni la ilustrul Spartacus, un trac, îl putem menționa pe africanul Tacfarinas, care a adunat contra Romei *Numidae*, mauri, *Musulamii*, *Cinithii* și *Garamantes*; el a fost învins și ucis[824]. Gannascus, un *Caninefas* (un trib germanic), a devenit pirat[825]. Ulterior, o cohortă de *Usipetes* (de asemenea germanici), trimisă în Britannia în anul 82, s-a revoltat; soldații și-au omorât comandanții, au plecat pe mare, apoi nava lor a fost aruncată pe coastă; unii au fost uciși, restul au devenit sclavii britonilor[826]. Alți soldați neascultători sunt prezenți de-a lungul timpului; bărbații erau determinați să fugă de durata serviciului militar și de rigorile climatului[827]. Sub Commodus, războiul dezertorilor, *bellum desertorum*, a fost animat de soldați care luptaseră sub Marcus Aurelius pe Dunăre; ei au fost concediați fie pentru că pericolul trecuse, fie pentru că trezoreria publică nu le mai putea plăti solda. Aceștia au atacat orașul Strasbourg, au răvășit o parte din Galia; hăituiți de armată, rămășitele efectivelor lor au intrat în Italia, unde au fost anihilate[828].

Transfugii au fost mai puțin numeroși, deoarece ei trebuiau atât să fugă, cât și să trădeze, iar ofițerii cărora se predau erau îngrijorați din cauza lor; aceștia se temeau de o stratagemă și, oricum, se fereau de oamenii care își încălcaseră jurământul cel puțin o dată[829]. În anul 58, armata lui Corbulo, care lupta în Siria, a pierdut soldați în favoarea Iranului[830]. În timpul războiului civil din anii 68–69, soldați din tabăra lui Otho au trecut de partea lui Vitellius[831]; Cerialis a fost considerat un transfug[832]. Alți soldați s-au alăturat dacilor[833], în perioada domniei lui Marcus Aurelius unii soldați au trecut de partea quazilor[834]; scena s-a repetat și mai târziu, în timpul domniei lui Commodus[835]. Mithridates, regele Bosforului, a primit transfugi[836].

[824] Tacite, *An*, II, 52, 2–5; III, 21, 4; 73, 2 *(desertor)*; 73, 3 (*latro*, „tâlhar"); IV, 23, 2 și 3 *(latro)*; 26, 3.

[825] Tacite, *An*, XI, 18, 1.

[826] Tacite, *Agr*, XXVIII; Dion Cassius, LXVI, 20.

[827] Tacite, *An*, XIII, 35, 9 și 11; *H*, IV, 59, 3.

[828] *SHA*, *Comm*, XVI, 2; *Pesc N*, III, 4. Le Bohec Y., „Les *milites glanici*", coll. *Mavors*, 14, 2007, p. 181–188.

[829] Onesandros, XII și XX; Frontin, *Str*, III, 16.

[830] Tacite, *An*, XIII, 35, 9 și 11.

[831] Tacite, *H*, II, 34, 1.

[832] Tacite, *H*, IV, 21, 2.

[833] Dion Cassius, LXVIII, 9.

[834] Dion Cassius, LXXII, 11.

[835] Dion Cassius, LXXIII, 2.

[836] Tacite, *An*, XII, 15, 1.

În timpul războiului civil care a izbucnit la moartea lui Nero, transfugii i-au învățat pe britoni arta asediului, cauzându-le astfel multe probleme compatrioților[837]. Uitat de manuale, cel mai grav caz s-a petrecut în anul 197[838]. În cursul unui episod din războiul civil, Pescennius Niger a fost învins; rămășițele armatelor sale au fost dispersate. Unii dintre soldații săi au fugit la iranieni, pe care i-au învățat cum să facă arme de calitate și cum să lupte după modelul roman. Legionarii secolului al III-lea au suferit mult din cauza acestor cunoștințe obținute prin trădare.

Pentru a menține disciplina, exista o foarte mare varietate de pedepse, unele dintre ele putând fi de o severitate nemaiîntâlnită; totuși, judecătorul trebuia să cântărească beneficiile severității și ale clemenței[839]. Severitatea varia în funcție de rangul celui vinovat; de-a lungul secolului al II-lea, puterea a decis ca *honestiores* (senatorii, cavalerii și elita notabililor) să fie pedepsiți mai blând decât *humiliores* (simpli cetățeni romani și peregrini)[840]. Utilizarea abuzivă a însemnelor militare pentru a înșela sau a speria un particular se pedepsea cu exilul pentru primii și cu moartea pentru cei din urmă[841]. Prin opoziție, clemența permitea revenirea dezertorilor, care, câteodată, se puteau dovedi utili.

Ofițerii riscau, prin urmare, rareori să primească pedeapsa cu moartea. În mod normal, cariera lor era întreruptă și, în cazurile cele mai grave, erau înlăturați din armată[842]. Unui tribun de cohortă i-a fost interzis accesul în Italia timp de doi ani, din pricina unei greșeli necunoscute[843]. Un cavaler care a tăiat degetele mari ale fiilor săi pentru ca aceștia să nu îndeplinească serviciul militar a fost vândut ca sclav, iar toate bunurile sale confiscate[844]. Nu știm ce făcea Severus Alexander, care amenința ofițerii corupți[845], și nici Gordian III, care nu dorea ca funcțiile de comandă ale armatelor să fie vândute de eunucii săi[846].

În ce privește disciplina, centurionii erau asimilați cu *humiliores* – sau pe

---

[837] Tacite, *H*, IV, 23, 6.

[838] Hérodien, III, 4, 8-9. Cartea noastră, *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, p. 147-149.

[839] Wolff C., *L'Armée romaine*, 2012, p. 131-175.

[840] Cardascia G., „L'apparition dans le droit des classes d'*humiliores* et d'*honestiores*", *RD*, 28, 1950, p. 461-485.

[841] Paul, *Sentences*, XXV, 12.

[842] Pseudo-César, *BAfr*, LIV.

[843] Pline, *Ep*, III, 9, 18 (el nu e sigur că greșeala a fost comisă în timpul serviciului militar).

[844] Suétone, *Aug*, XXIV, 3.

[845] *SHA*, *Sév Al*, LII, 3: soldații trebuie îmbrăcați, hrăniți, înarmați și plătiți.

[846] *SHA*, *Gord*, XXIV, 3.

aproape; în caz de crimă sau de delicte, ei riscau, aşadar, pedeapsa cu moartea, care însă nu a fost decât rar aplicată[847]. Această pedeapsă a fost aplicată în timpul domniei lui Augustus pentru abandonul postului[848]; într-o altă circumstanţă, Clodius Albinus a pronunţat chiar pedeapsa cu crucificarea, dezonorantă, în mod normal rezervată peregrinilor (Iisus Cristos) şi sclavilor[849]. Alte sancţiuni erau mai puţin severe şi mai ales nu definitive: exilul[850] sau o zi petrecută în faţa pretoriului, în tunică, ţinând în mână o stinghie, o grămadă de iarbă sau o cărămidă, biciuirea pentru fuga din timpul luptei[851]. Pliniu cel Tânăr povesteşte o întâmplare cu subiect sexual[852]. Soţia unui tribun şi-a înşelat soţul cu un centurion. Ofiţerul a fost bătut şi exilat. Doamna a fost pedepsită în virtutea unei legi de-a lui Augustus: ea a pierdut jumătate din zestrea ei, o treime din restul bunurilor sale; ea a fost exilată pe o insulă şi obligată să se îmbrace în prostituată.

Pe lângă pedepsele individuale, sunt atestate şi sancţiuni colective şi în primul rând faimoasa decimare, ce-i drept rară în timpul imperiului: soldaţii unităţii în cauză erau aliniaţi, iar unu din zece, tras la sorţi, era executat[853]. Augustus a hotărât o dată că ceilalţi „vinovaţi" să fie hrăniţi cu orz[854]. Macrinus a recurs la o „centimare": el a omorât un om dintr-o sută[855]. Înaintea declanşării unei mişcări colective, erau pedepsiţi primii inidivizi care se manifestau, aducându-i în faţa tribunalului legatului[856]. Pedepsirea folosită ca exemplu nu era inutilă, după cum a făcut Augustus[857]. El a trimis la vatră „dezonorant" o legiune care ascultase ordinele, dar lăsase impresia de revoltă. El acorda pensionarea soldaţilor care o cereau cu insistenţă, dar fără *commoda*, fără prima de pensionare. Într-un alt caz severitatea a fost redusă: legiunea XII fiind considerată lipsită de încredere, a fost alungată din Siria şi instalată în Cappadocia[858].

Pentru simplii soldaţi, pedepsele erau frecvente, variate[859] şi puteau fi

---

[847] *SHA*, *Marc Aur*, XXV, 7.
[848] Suétone, *Aug*, XXIV, 5.
[849] *SHA*, *Cl Alb*, XI, 6.
[850] *SHA*, *Avid Cass*, VIII, 8.
[851] Velleius Paterculus, II, 78 (era un primipilar).
[852] Pline, *Ep*, VI, 31, 4–6.
[853] Tacite, *An*, III, 21,1; Suétone, *Aug*, XXIV, 4; Polyen, XXIV, 1.
[854] Suétone, citat; Polyen, XXIV, 2.
[855] *SHA*, *Macr*, XII, 3.
[856] Pline, *Ep*, X, 77–78 (dar nu exista pericolul răscoalei).
[857] Suétone, *Aug*, XXIV, 4.
[858] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 1, 3.
[859] *SHA*, *Macr*, XII, 4–5; vezi notele următoare.

teribile. Pedeapsa cu moartea lua diverse forme, crucificarea, arderea sau înecarea[860]. Macriunus a avut o idee originală, să prindă condamnaţii de cadavre[861]. În anul 14, fugarii prinşi şi deţinuţii care aşteptau supliciul au fost închişi în aceeaşi închisoare[862]. Dezertorii şi transfugii puteau fi pedepsiţi cu cea mai mare rigoare, uneori cu moartea (dar nu trebuiau descurajate revenirile)[863]. Li se puteau tăia mâinile şi rupe picioarele, ceea ce echivala cu o moarte lentă, având în vedere condiţiile de igienă din epocă. Ei riscau să fie vânduţi ca sclavi, ceea ce a păţit bărbatul care maltratase o bătrână[864]. În Iudeea, un soldat capturat trebuia executat; dar, deoarece a reuşit să scape de la inamic, Titus s-a mulţumit să îl alunge din legiune[865]. Vitellius a fost mai generos şi a fost acuzat de slăbiciune; el a suprimat defăimarea degradaţilor, zdrenţele purtate de acuzaţi şi pedepsele condamnaţilor[866]. Maximinus Thracus din contra, a fost foarte sever[867]. În perioada Republicii, un om putea fi obligat să îşi deschidă o venă şi să lase sângele să curgă o perioadă de timp[868].

Din fericire, existau şi pedepse mai puţin severe. Centurionul putea lovi soldaţii, dar doar cu bastonul din viţă-de-vie. Unul dintre ei, care făcea parte din armata Panoniei, lovea atât de tare încât îşi rupea adesea bastonul de comandant pe spatele victimelor sale şi îşi primise porecla de „încă unul"[869] - ne dăm seama de ce. Alte pedepse: un vinovat a plătit o amendă[870] sau şi-a petrecut noaptea în afara castrului, ceea ce era mult mai enervant când inamicul era prin preajmă[871], sau chiar tratat ca civil (cetăţean - sau *Quiris* în loc de *miles*)[872].

Prin urmare, observăm un amestec uimitor de disciplină şi indisciplină. Armata romană se asemăna mai mult cu Tzahal decât cu armata organizată de regele-sergent Frederic Wilhelm I al Prusiei. Acest amestec poate fi explicat: legionarii şi tovarăşii lor de arme nu luptau ca nişte sclavi şi nici chiar ca

---

[860] Paul, *Sentences*, XXXI; *SHA*, *Avid Cass*, IV-VI; *Macr*, XII, 2.
[861] *SHA*, *Macr*, XII, 8-9.
[862] Tacite, *An*, I, 21, 5.
[863] Tacite, *An*, XIII, 35, 10; *SHA*, *Avid Cass*, IV-VI.
[864] *SHA*, *Sév Al*, LII, 1.
[865] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 8, 1 (362).
[866] Suétone, *Vit*, VII; Dion Cassius, LXVIII, 3; LXXVIII, 3; LXXX, 4.
[867] *SHA*, *Max Th*, VIII, 7.
[868] Cato, citat de Frontin, *Str*, IV, 1, 16; Aulu-Gelle, XI, 1, 6-7.
[869] Tacite, *An*, I, 23, 3.
[870] Aulu-Gelle, XI, 1, 6-7.
[871] Frontin, *Str*, IV, 1, 21 (Corbulo).
[872] *SHA*, *Sév Al*, LII, 2.

niște supuși, ci ca niște cetățeni romani, adică oameni liberi[873]. Considerăm că aceasta reprezintă un element care ne permite să înțelegem succesul armatei romane, eficacitatea acesteia.

ECHIPAMENTUL

Dacă disciplina este foarte importantă pentru o armată, consumabilele care îi erau livrate contau de asemenea. Mult timp arheologii și-au limitat anchetele la armament. De câteva decenii, ei au început să se ocupe în mod voluntar de echipament; prin acesta ei înțeleg armamentul și, de asemenea, îmbrăcămintea, care nu poate fi neglijată. Referitor la acest subiect, descoperirile făcute în urma săpăturilor sunt nenumărate, iar fiecare an aduce un nou lot de descoperiri[874].

Un principiu general se impune: fiecare soldat își plătea tot echipamentul. El îl cumpăra de la comercianți care urmăreau armatele și care se aflau în orașe[875]; el își scria numele acolo unde se putea, pentru a evita erorile și furturile.

Îmbrăcămintea

Soldații aveau mai multe tipuri de haine. În bagajul lor găsim *procinctus* - sau ținuta de luptă, utilizată în bătălii, la antrenamente sau în serviciul cotidian[876]. Ei îmbrăcau totodată și tunica sau toga de cetățean în situații excepționale, de exemplu pentru o paradă sau pentru un sejur în Italia[877]. Ca toți contemporanii lor, ei îmbrăcau cel mai adesea un fel de robă fără mâneci care ajungea deasupra genunchiului și care era prinsă în talie cu un

---

[873] *SHA*, *Sév Al*, LII, 4, a spus-o bine.

[874] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, 287 p.; Kolendo J., „Les armes romaines entre les mains des barbares", *DHA*, 20, 1, 1994, p. 21-27; *ARHE*, p. 127-134; Gilbert F., *Le Soldat romain à la fin de la République et sous le Haut Empire*, 2004 (Paris), 192 p.; Bishop M.C. și Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, XIV-321p.; James S.T., „The Deposition of Military Equipment during the final Siege at Dura-Europos", *Carnuntum Jahrbuch*, 2005, p. 189-206; revista *JRMES*; colocvii suscitate de această revistă. Vezi Végèce, I, 20 și referințele următoare.

[875] Tacite, *H*, II, 82, 1; *CIL*, 13, 2828 = *ILS*, 7047, fără îndoială la Brèves și nu la Montceaux-le-Comte (nu putem înțelege cum muncitorii din Brèves ridicaseră un monument la Montceaux-le-Comte).

[876] Gaius, *Inst*, II, 101; *CGL*, V, 137, 25 (mai ales); 576, 43. *Germania romana*, III, I, 3; III, 1; IV, 2; V, 3; V, 1-4; VIII, 1-4; XXIX, 2-4; Fischer, p. 114-138.

[877] *SHA*, *Marc Aur*, XXVII, 3. *Germania romana*, III, II, 1-4; XI, 1-2; XVIII, 2-4 și 6.

centiron (făcut în așa fel încât să aibă și rol de portofel)[878]. Pe deasupra tunicii puteau purta un *sagum*, o manta militară, similară cu *paenula* și cu hlamida[879]. Soldații din garda imperială trebuiau să se îmbrace cu eleganță și simplitate[880]. Pantalonul caracteriza auxiliarii gali și germanici; succesul său a crescut în timp[881]. Cu toții aveau două tipuri de încălțăminte, botinele – sau *calciamenta*[882] și celebrele *caliga(e)*, de unde derivă porecla lui Caligula, care se îmbrăca în soldat când era mic, ceea ce i-a atras porecla de „Cizmuliță". *Caliga* era făcută din lemn, cu o curea din piele și multe cuie[883]. Precum soldații lui Napoleon I, romanii nu purtau încălțămintea tot timpul[884].

Nicio lege nu impunea uniformitatea uniformei militare și nici pentru armament; moda și necesitățile practice din timpul luptei erau de ajuns pentru a uniformiza îmbrăcămintea și armamentul.

Ierarhia era cea care crea diferențele. Ofițerii se îmbrăcau precum persoanele de același rang cu ei, cu o tunică peste care purtau o bandă verticală de purpură, lată pentru senatori și fiii de senatori (*laticlavius*), îngustă pentru cavaleri (*angusticlavius*); în ce privește mantaua, ei foloseau *paludamentum*[885]. Sub Nero, ofițerii de rang ecvestru au făcut senzație utilizând cuverturi de lux pentru caii lor, cioltare[886].

Armamentul individual

Mai important, totuși, decât îmbrăcămintea, armamentul a fost studiat din plin de câteva zeci de ani, iar arheologii au reușit să dateze cu destulă precizie anumite piese, chiar dacă dezbateri aprinse, cu armele pe masă, încă îi separă[887]. Pentru a ne fi mai ușor, noi distingem între armamentul ofensiv și cel defensiv; element al *sarcinei*, acest ansamblu reprezenta o mare greutate pe care soldatul aflat în misiune trebuia să îl care[888].

---

[878] Tertullien, *Ad mart*, III, 2; *SHA*, *Max Th*, VI, 2–3.

[879] *SHA*, *Sév Al*, LXVII, 1; *AE*, 2009, 754, b; 1042. *Germania romana*, III, I, 1 și 3; Fischer, p. 135–136.

[880] *SHA*, *Sév Al*, XXXIII, 3.

[881] *SHA*, *Sév Al*, XL, 5.

[882] *SHA*, *Sév Al*, XL, 5; *Max Th*, VI, 2–3.

[883] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 8 (85); Aurélius Victor, III, 4.

[884] Appien, *GC*, V, 114, 475 și 477.

[885] Fischer, citat.

[886] Dion Cassius, LXIII, 13.

[887] Reconstituiri rezonabile pentru un legionar de la începutul Imperiului: Fischer, p. 328; precum, și de la sfârșitul secolului al II-lea: *ibid.*, p. 339.

[888] Tacite, *H*, IV, 60, 4; *SHA*, *Pesc N*, XI, 3.

Pentru a ucide[889], un legionar folosea armamentul ofensiv, mai ales o spadă[890] și o suliță[891], combinația *gladius* - *pilum* fiind cea mai cunoscută. *Gladius* - sau sabia - era o armă subțire și scurtă, cu o lamă de 60/70 cm, permițând lovituri prin tăiere și străpungere. *Pilum*, o suliță, era alcătuită din două părți, un manșon din lemn având aproximativ 95 cm/1 m și un vârf de fier puțin mai scurt, 70/75 cm și foarte ascuțit, ceea ce îi dădea o forță foarte mare de penetrare; mai mult, cum acesta se îndoia de la prima lovitură, inamicul nu îl putea arunca înapoi spre cel care l-a aruncat. Folosit mai ales ca armă pentru lupta la distanță, *pilum* putea de asemenea să servească ca armă de șoc, ținut sub axilă sau cu ambele mâini și necesitând o manevrare deosebită. Textele permit urmărirea unei evoluții pe care arheologia o precizează. Până în vremea lui Claudius, legionarul se caracteriza prin combinația *gladius* - *pilum*, iar auxiliarul prin alta, cea de *spatha* - *hasta*. *Spatha* era o sabie lungă, fără vârf, împrumutată de la germanici; numim *hasta* o lance mare terminată printr-un vârf de fier de mici dimensiuni[892]. Iar asta nu este totul, deoarece, în principiu, fiecare soldat avea un pumnal - sau *pugio*, util câteodată pentru lupta corp la corp și pentru a ucide răniții care nu puteau fi salvați, chiar dacă - sau mai ales dacă - erau prieteni. *Pugio* purtat de împărat simboliza dreptul de viață și de moarte pe care îl avea asupra cetățenilor[893].

Flavius Iosephus este de ajutor, pentru perioada sa, evident, în a distinge între armamentul diferitelor corpuri de armată[894], dar el nu menționează decât ceea ce l-a frapat. Pentru infanteria de elită (gărzile de corp?), erau lancea și scutul rotund. Pentru infanterie (care?) era chiurasa, coiful și cele două săbii (cea din stânga - lungă, cea din partea dreaptă - scurtă; aceasta, care măsura o jumătate de cot, adică 22 cm, era în realitate un pumnal). Infanteristul din legiune purta o suliță de aruncat, un scut alungit, unelte și hrană pentru trei zile. Călărețiii aveau o sabie lungă, o lance mare, trei sulițe de aruncat și un scut mare. Această descriere caricaturizează realitatea, lucru rar întâlnit la acest autor: el uită o parte din armamentul purtat de legionar și nu evidențiază marea diversitate care exista în rândurile cavaleriei în ce privește echipamentul.

[889] Aulu-Gelle, X, 25, 1-2.

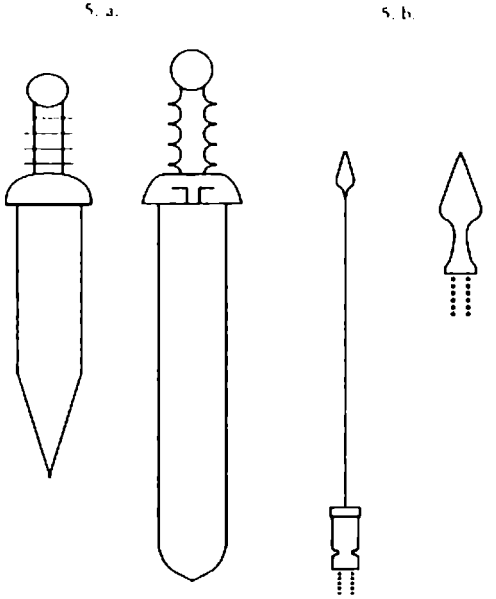
[890] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 138-156; Bishop M.C. și Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 162-165; Fischer, p. 177-193 (*gladius*: p. 178-185; *spatha*: p. 186-192).

[891] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 166-171; Bishop M.C. și Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 160-162; Fischer, p. 197-200.

[892] Tacite, *An*, XII, 35, 5.

[893] Tacite, *H*, III, 68, 3.

[894] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 5.

5. Armamentul ofensiv

a. Săbii: un *gladius* şi o *spatha* (desenul autorului). b. O lance şi o suliţă: un *pilum* şi o *lancea* (după un desen al autorului).

Aceste săbii corespund celor două forme de scrimă (lovituri cu vârful pentru *gladius* şi cu tăişul pentru *spatha*). Distingem două tipologii de *gladii*, tipul Mainz, cu vârful alungit, şi tipul Pompei, cu vârful scurt, care i-a succedat cândva spre domnia lui Claudius şi care a rămas folosit mult timp. În ce priveşte *spathae*, din păcate este foarte dificil, aproape imposibil, să le clasificăm cronologic.

Pentru *pilum* distingem de asemenea mai multe tipuri în funcţie de modul de fixare al vârfului pe hampă. În cazul celor mai vechi, manşonul unui *pilum* este fixat graţie unuia sau mai multor nituri prinse într-o secţiune transversală pătrată (siturile de la Oberaden, Dangstetten şi Kalkriese); fixarea în suport circular şi cu un fier mai scurt este atestată în toată perioada Imperiului timpuriu, până în secolul al III-lea. A existat o mare varietate de *lanceae*, purtând mai multe denumiri, împrumutate mai ales din limba galilor: *tragula*, *verutum*, *gaesum* etc. Spre deosebire de *pilum*, acestea erau utilizate mai ales ca arme de luptă cu mâner lung, câteodată fiind aruncate spre inamic cu catapultele. Din ele ne-au rămas un mare număr de resturi de fier şi de călcâie, descoperite peste tot prin imperiu. Clasificarea lor este, de asemenea, la fel de dificilă.

Descrierea uzuală, limitată la sabie și la lance, este incompletă. La fel ca toți combatanții din Antichitate, legionarul utiliza orice fel de instrument, în funcție de circumstanțe: buzdugane, săbii, topoare, proiectile de praștie, arc și săgeți[895]. Vârfurile săgeților și ale javelinelor puteau fi lanceolate sau cu spini; în primul caz, se urmărea doar uciderea; în cel de-al doilea se dorea ca rănițiii să sufere mai mult, deoarece extragerea acestor vârfuri era mai dificilă și deci mai dureroasă. Opritorul pe care îl aveau unele lănci nu era doar cu scop decorativ, după cum s-a afirmat: el avea rolul de a împiedica vârful să intre prea adânc în inamic, deoarece lancea trebuia scoasă cu ușurință pentru a putea fi folosită contra altui adversar.

În timp, *gladius* a fost înlocuit de *spatha*, utilizată în primul rând de auxiliari. În a doua jumătate a secolului al II-lea, Arrian nu mai descrie decât *spatha* și *hasta*[896]; el știa, de asemenea, despre scutul lung, coiful din fier și armura din zale; dar în documentele iconografice se observă încă *gladii* chiar la sfârșitul secolului al II-lea[897]. Combinația de *gladius - pilum* a fost deci în mod progresiv înlocuită de combinația *spatha - hasta*.

Călăreții[898] luptau, în funcție de tipul unității, cu un arc sau o suliță scurtă sau chiar cu o lance foarte lungă, *contus*, o adevărată prăjină[899]. Drept urmare, o parte din soldații auxiliari au adoptat un mic scut rotund. La început, armata romană nu utiliza decât o cavalerie ușoară. Mai ales, dar nu exclusiv, sub influența inamicilor iranieni și a celor asimilați (sarmații), a apărut o cavalerie care purta armură completă și folosea o lance foarte lungă[900]. În ce-i privește pe infanteriștii auxiliari, slab protejați, aceștia foloseau *spatha* și (sau) *lancea*; ei cunoșteau și alte arme, cele utilizate de populațiile din care proveneau. Câțiva auxiliari gali, de exemplu, aveau *tragulae*, lănci care erau lansate cu ajutorul unui propulsor, o curea de piele care mărea distanța de tragere[901].

Observăm, așadar, că romanii foloseau arme pentru lupta la distanță, arme cu coadă lungă și arme mixte; din alt punct de vedere, ele intrau

---

[895] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 211-213; Bishop M.C. și Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 165-166.

[896] Hérodien, IV, 10, 3; 14, 3.

[897] Arrien, *Tact*, IV. Fischer, p. 178-185.

[898] Sulimirski T., „Les archers à cheval, cavalerie légère des anciens", *RIHM*, 3, 1952, p. 447-461; Biancardi M., *„Arcieri a cavallo nelle provincie occidentali dell'Impero romano"*, *AFLS*, 22, 2001, p. 1-26.

[899] Fischer, p. 205-214 și 220-228.

[900] Eadie J.W., „The development of Roman mailed Cavalry", *JRS*, 57, 1967, p. 161-173.

[901] Pseudo-César, *BHisp*, 32, 3. Le Bohec Y., în *Julio César*, ed. Moreno Hernández, 2010 (Madrid), p. 95.

în trei categorii: arme pentru împuns, arme contondente şi arme pentru tăiat.

La fel de important ca armamentul ofensiv era pentru romani armamentul defensiv, foarte util[902]; pe acesta din urmă inamicii îl aveau destul de rar. Armamentul defensiv era un triptic compus din coif, scut şi armură, la care noi adăugăm şi jambierele[903].

Coiful era o simplă calotă, pe care se afla un panaş, element al războiului psihologic, deoarece îl făcea pe soldat să pară mai înalt[904]. Printre altele, panaşul avea rolul de a-i distinge pe centurioni de simplii soldaţi, cei dintâi având panaşul pus de la dreapta la stânga[905]. O apărătoare pentru gât şi nişte obrăzare sau *paragnathides* completau un dispozitiv care a evoluat prin numeroase detalii şi care este bine cunoscut de arheologi.

În ceea ce priveşte scutul, situaţia este aceeaşi[906]. La început, bărbaţii aveau doar un mic scut pentru a-şi proteja inima, apoi au adoptat un mic scut rotund, apoi un scut mare, rectangular. Forma cea mai cunoscută este cea sub formă de ţiglă, scutul fiind realizat din mai multe straturi de lemn, piele şi material. O întăritură de metal localizată în partea superioară permitea lovirea inamicului sub bărbie, înainte de lupta corp la corp. O semisferă din metal sau *umbo*, plasată în centru, era folosită pentru a-l dezechilibra pe inamic; în plus, aceasta respingea proiectilele. Fiecare scut era pictat astfel încât fiecare soldat îşi putea regăsi uşor unitatea în timpul luptei; de asemenea, se menţionau numele soldatului, cohorta şi centuria sa[907]. Fragil fiind, scutul era ţinut într-o acoperitoare în afara luptei.

În spatele scutului se află armura. Cunoaştem trei tipuri majore care au fost în mod egal studiate şi clasificate[908]. Armura din zale era un fel de tricotaj în care sârma de fier luase locul lânii. *Hamata* era alcătuită dintr-o vestă din piele acoperită cu solzi din metal. *Segmentata*, cea mai cunoscută, era

---

[902] Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 84; *SHA*, *Max Th*, VI, 2-3. Fischer, p. 139-167.

[903] *SHA*, *Sév Al*, XL, 5.

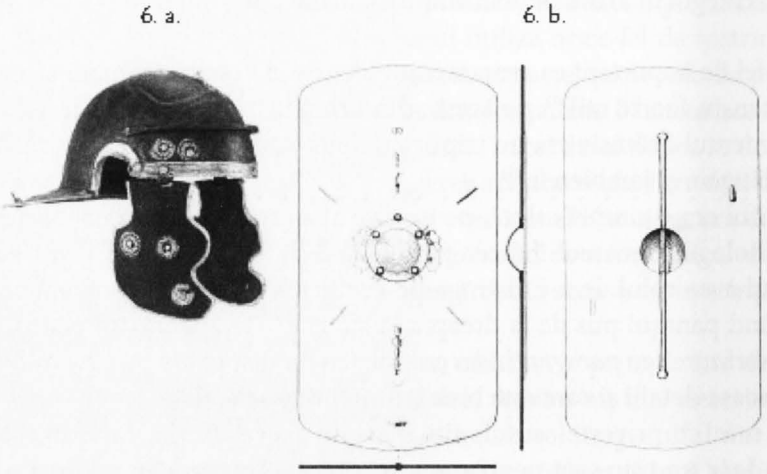
[904] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 117-123; Bishop M.C. şi Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 167-172.

[905] Durry M., „Note sur la tenue des centurions", *RA*, 27, 1928, p. 303-308.

[906] Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 109-117; Bishop M.C. şi Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 172-173; Fischer, p. 172-177.

[907] Végèce, II, 18.

[908] Tertullien, *Ad mart*, III, 2. Robinson H.R., *The Armours of Imperial Rome*, 1975 (New York), 200 p.; Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993, p. 123-136; Aurrecoechea Fernández J., Muñoz Villarejo F., „A legionary Workshop of the IIIrd Century AD specialising in *loricae segmentatae* from the Roman Fortress in León (Spain)", *JRMES*, 12-13, 2001-2002, p. 15-28; Bishop M.C. şi Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment*, 2005, p. 167; Fischer, p. 163-172.

6. Armamentul defensiv

a. Un coif (fotografie din Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz / V. Iserhardt). b. Un scut (desen realizat de Paul C. Buckland în „A First-Century Shield from Dorcaster, Yorksire", *Britannia*, vol. 9, pp. 247–269, 1978 / Cambridge University Press).

Coiful roman era realizat cel mai adesea dintr-o calotă de metal. Arheologii au identificat patru tipuri care se succedă sau care coexistă, dar în regiuni separate. Distingem modelul italic, cu protecţie pentru gât şi bumbul aflat deasupra, identificat la Coolus-Manheim, Buggenum şi Haguenau. Acesta este atestat până aproximativ în anul 100 p.Chr. Modelul galic se recunoaşte printr-un protector de gât foarte mare (exemplare găsite la Weisenau şi Niederbieber). El a fost utilizat în secolele I şi al II-lea, precum modelul greco-oriental, cu formă conică, mai rar întâlnit în Occident (exemplarul de Guisborough). În fine, modelul danubian, atestat de la începutul secolului al II-lea, spre deosebire de celelalte tipuri, este compozit, adică realizat din mai multe foi de metal curbate şi fixate laolaltă.

Realizate din lemn şi piele, scuturile s-au conservat în puţine cazuri. Distingem între acelea folosite de soldaţii care serveau în legiuni şi acelea folosite de soldaţii din trupele auxiliare. Pentru scuturile pe care le utilizau legionarii putem identifica trei caracteristici.

Umbo-ul alungit (acea semisferă din metal aflată în centru) este rar întâlnit şi caracteristic pentru perioada timpurie. De asemenea, întăriturile metalice par vechi (exemplar găsit la Tyne şi păstrat la British Museum). Modelul cel mai frecvent avea forma unui segment de cilindru (Doncaster, Vindonissa sau Columna lui Traian). De fapt, nu putem dovedi că a existat o uniformizare. Auxiliarii erau recunoscuţi datorită scutului plat pe care îl foloseau.

6. c.

c. Armurile (după desenul autorului).

Armura cu solzi este atestată din protoistorie. Cunoaștem un mare număr de astfel de modele și se pare că a fost folosită cu preferință de călăreți și de centurioni; ea este deci tipică pentru membrii unei elite militare. Armura confecționată din zale, un fel de tricotaj din sârmă de fier, are o origine celtică. Arheologii au distins două tipuri de astfel de armuri, tipul galic, cel simplu, și tipul elenistic, care proteja și umerii (statuia din Vachères). Cuirasa segmentată este, în schimb, o invenție romană. Acest tip de armură era foarte răspândit încă de la începuturile Imperiului, dar a fost inițiată o dezbatere: aceasta a fost inventată în Orient, pentru a proteja de celebrele „săgeți ale parților" sau a luat naștere în mai multe locuri, mai ales în Occident? Problema rămâne deschisă...

confecționată din benzi de metal dispuse orizontal în zona pieptului și vertical în zona umerilor, conectate între ele, ceea ce îi conferea atât mobilitate, cât și siguranță. În toate cazurile, o vestă purtată pe dedesubt era indispensabilă pentru ca pielea să nu se zgârie.

Astfel echipați, auxiliarii formau unități de infanterie ușoară, iar legionarii – unități de infanterie grea. Cei din urmă erau însă îngreunați de echipamentul lor și nu puteau înota atunci când trebuia traversat un fluviu sau când trebuiau să părăsească o navă care se scufunda[909].

După cum aveau mai multe schimburi de îmbrăcăminte pentru toate circumstanțele, tot astfel soldații romani aveau arme adaptate pentru mai multe activități: pentru antrenamente, pentru defilări și pentru luptă. Cele folosite la antrenament erau, cel mai adesea, realizate din lemn. Pentru paradă, dominau aurul și argintul; în timpul defilărilor, ofițerii, fără îndoială decurionii, purtau măști alipite coifului[910].

[909] Tacite, *H*, V, 14, 4.

[910] Arrien, *Tact*, XXXII, 3 sv; Hérodien, II, 13, 10. *Masques de fer. Un officier romain du temps de Caligula*, 1991 (Paris), 176 p.

În plus, orice soldat putea fi pus să realizeze lucrări de genistică. Descoperirile recente de la locul unde a avut loc „bătălia" de la Teutoburg, au permis excavarea a diverse ustensile, folosite pentru excavarea pământului, pentru tăiatul lemnelor şi reparatul obiectelor din fier: lopeţi, târnăcoape, topoare, ciocane etc.; acestea au fost puţin studiate[911].

Armamentul colectiv

Pe lângă armele individuale ale soldaţilor, armata romană utiliza arme colective, pe care le putem împărţi în două categorii: artileria şi navele de război.

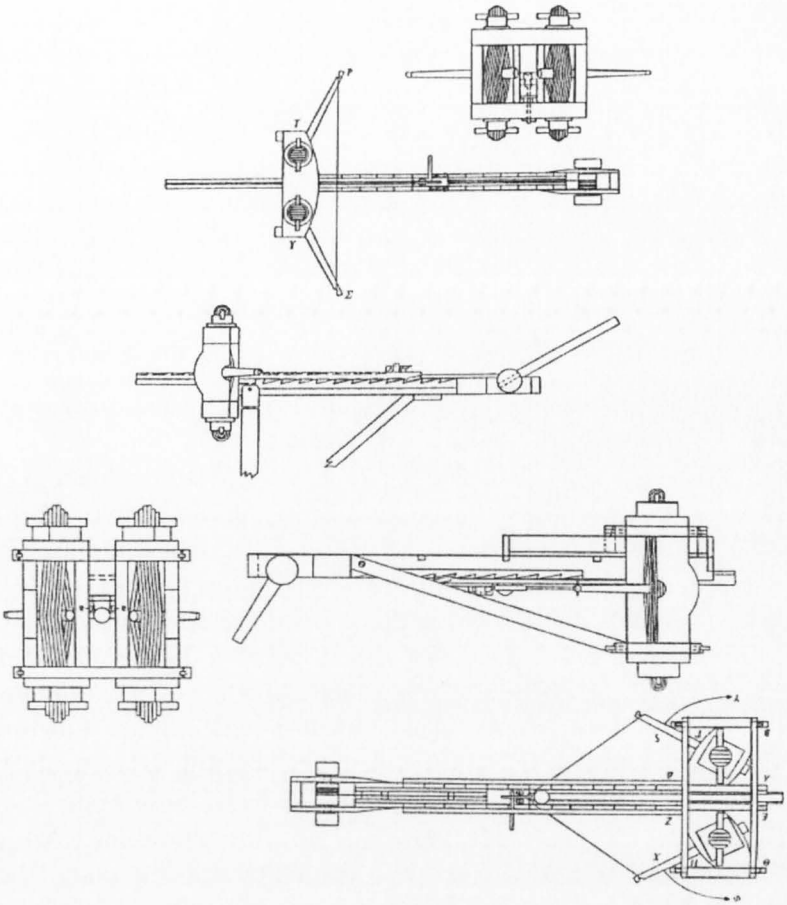
Artileria ne este cunoscută graţie descoperirilor arheologice şi mai multor tratate[912]. Aceasta era utilizată pe uscat, pe fluvii şi pe mare, într-o manieră defensivă sau ofensivă şi trăgea cu săgeţi sau suliţe, bile, pietre şi bucăţi de lemn, vase aprinse etc., asupra trupelor sau a fortificaţiilor. Proiectilele erau lansate fie pe o traiectorie dreaptă, grupat (maşini *palintonos*), fie pe o traiectorie curbată (maşini de asediu care trăgeau cu săgeţi sau pietre) (*euthytones* sau *euthyboles*). Energia rezulta în primul rând din torsiunea fibrelor animale sau vegetale (secţionate pe lungime), mai rar prin îndoirea unei plăci de metal, de fier sau de bronz (*siderotones* sau *chalcotones*). După Fritz Kretzschmer, o maşină de asediu lansa un proiectil cu o forţă maximă de 6 000 kg şi, pe o traiectorie curbată, un proiectil putea fi proiectat până la 300 m. În anul 1902, la Saalburg, în faţa împăratului Wilhelm II, o săgeată de 60 cm lansată de la 340 m trecuse printr-o placă de 2 cm şi se afundase 30 cm; o a doua săgeată, lansată de la 50 m, a despicat-o în două pe prima. Flavius Iosephus a văzut cum un craniu a zburat peste 500 m, iar un fetus, smuls din burta mamei sale însărcinate, a fost proiectat aproape 100 m; el scrie că sosirea proiectilului era anunţată printr-un şuierat. Romanii, urmând, într-adevăr, modelul grecilor, au ştiut să dea dovadă de o ingeniozitate redutabilă.

Vocabularul care este folosit pentru artilerie a variat şi împarte critica asupra subiectului.

---

[911] Végèce, II, 25. Settis, p. 435; Fischer, p. 94 (15 a.Chr.), 238 şi 366–367.

[912] Vitruve, X, 10–12; Flavius Josèphe, *GJ*, II, 19, 8 (546); tratatele scrise de Heron, Biton şi Philon, citaţi mai sus. Kretzschmer F., *La Technique romaine*, trad. fr., 1966 (Bruxelles), p. 95–98; Campbell D.B., „A note on *ballistaria*", *Liverpool Classical Monthly*, 14, 1989, p. 98–100; Marsden E.W., *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, 1998, 228 p., şi cu acelaşi titlu, *Technical Treatises*, 1998, 295 p.; Russo F., *L'artiglieria delle legioni romane*, 2004 (Roma), VII, 308 p.; Settis, p. 360–362; Fischer, p. 228–229.

7. Artileria (Le Bohec Y., *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris, Picard, ed. 3., 2002, pl. XXIX, fig. 27, după Marsden E.W., *Greek and Roman Artillery*, 1971).

Artileria permitea lansarea săgeților (desenul de sus) sau a pietrelor (desenul de jos); forța de propulsare rezulta din torsiunea fibrelor, cel mai adesea de origine animală, rareori din îndoirea unei plăci de metal. Balistele (numele generic al acestor echipamente) aveau o mare precizie și erau foarte puternice.

Observații asupra artileriei

1/ Sursele: César, BC, II, 2, 2; Vitruve, X, 10–12[913]; Tacite, H, III, 23, 3 și 4; An, I, 56, 4; II, 20, 5; Flavius Josèphe, GJ, II, 19, 8 (546); III, 5, 1; 7, 9 (167); Végèce, II, 25; tratatele citate p. 21. Inscripțiile nu menționează decât *balistarii*, „cei care operează balistele".

[913] Fleury Ph., „Vitruve et la nomenclature des machines de jet", *RÉL*, 59, 1981, p. 216–234.

Artileria

	Cezar	Vitruviu	Flavius Iosephus	Tacitus	Vegetius
Balista	Grinzi	Pietre	Pietre	Pietre	
Catapulta	Pietre	(Proiectile?)	Proiectile		
Scorpio		Proiectile	(Pietre?)		
Tormentum				Proiectile	
Carroballista					Proiectile
Onager					Proiectile și pietre

2/ Cuvântul „proiectile" are un sens mai larg, incluzând, printre armele de luptă la distanță, săgețile și sulițele de aruncat.

3/ Vitruviu afirmă că la baliste și catapulte se foloseau tendoane și păr de animale; scorpionul descris de el era o mică catapultă, în timp ce scorpionul descris de Flavius Iosephus era o mică balistă. Acest fapt complică discuția despre scorpioni și baliste de mari dimensiuni, în timp ce pentru Vegetius, *onager*-ul era o mică balistă. Aceste denumiri nu se referă, așadar, strict la o dimensiune anumită. Tacitus menționează baliste de dimensiuni mari, iar *tormenta* pe care le descrie erau fără îndoială catapulte (*tormentum* poate fi folosit cu referire la orice mașină de război... și poate însemna și tortură).

4/ Adăugăm acestei liste o mașină de război improbabilă, capabilă de a fi încărcată cu barbari care asediau o tabără și de a-i lansa peste ziduri, în interiorul incintei[914]. În timpul celui de-al doilea război punic, Arhimede inventase mașini extraordinare pentru a apăra Siracuza de romani[915].

Un alt factor de succes, deloc surprinzător, a fost flota de război. Cu o vechime mai mare decât se afirmă[916], ea se caracteriza prin trei trăsături: calitate, utilitate și diversitate.

În ce privește utilitatea acesteia, este inutil să ne oprim asupra subiectului: ea îndeplinea anumite operațiuni, deja discutate. În ce privește calitatea, aceasta este dovedită: șantierele navale reușiseră să producă cele mai extraordinare nave de război din Antichitate, superioare trierelor ateniene din Salamina; este adevărat că, în epoca elenistică, regii urmași ai lui Alexandru cel Mare avuseseră nave enorme[917]. Coca navelor se caracteriza prin dimen-

[914] Tacite, *H*, IV, 30, 3.

[915] Cartea noastră *Histoire militaire des guerres puniques*, ed. nouă, 2014 (Paris, Tallandier, Texto), p. 219.

[916] Art. nostru, „La marine romaine et la première guerre punique", *Klio*, 85, 1, 2003, p. 57–69.

[917] Lista la Aulu-Gelle, X, 25, 1 și 5. Reddé M., *Mare nostrum*, 1986, p. 9–141; Pagès J.,

siuni niciodată atinse înainte şi care nu vor mai fi folosite decât după Evul Mediu, odată cu apariţia caravelelor. Graţie tehnicii de asamblare, scândurile fiind poziţionate una lângă alta fără ca marginile să se suprapună, aceste nave erau foarte solide. Pentru înaintare se foloseau pânze şi vâsle, navele fiind, de asemenea, foarte bine apărate de o artilerie îmbarcată eficace. Problema porneşte de la dimensiunile navelor şi de la vocabularul corespunzător; aici se pune întrebarea privind diversitatea. Ştim foarte bine ce era o biremă (două rânduri de rame suprapuse) sau o triremă (trei rânduri); în afară de asta, ne este greu să înţelegem ce reprezenta un 5, un 30, sau 40, pentru a recrea modul în care discutau anticii[918]. În afară de „3", denumirile combină fără îndoială numărul de vâslaşi şi numărul rândurilor de rame: un „40" putea reprezenta câte 14 vâslaşi împărţiţi pe trei rânduri de rame. Din fericire, indexurile de colecţii de inscripţii ne permit să precizăm modelele cele mai utilizate; ei menţionează mai ales trireme (de „3"), câteva *liburnae* (de „2")[919], câteva de „4" şi puţine de „5".

Desigur, Corbulo a combătut piraţii din Renania folosind trireme[920]. Dar Corsica a fost protejată de nave de tip *liburna* aflate sub ordinele unui trierarh, comandantul escadrilei[921], iar flota de la Ravena utiliza multe nave de acest tip[922]. Pliniu cel Bătrân, prefectul flotei de la Misenum în 79, a dorit să vadă de aproape erupţia Vezuviului. El se urcă întâi într-o navă *liburna*, apoi într-o cvadriremă[923]. În *Talmud*, *liburna* este descrisă ca o navă de mari dimensiuni. În secolul al IV-lea, ele deveniseră regula, iar Vegetius explică în ce consta originalitatea lor[924]: acestea erau construite din lemn de chiparos, pin, brad şi larice, asamblate folosind cuie din cupru. În această perioadă ele aveau între 1 şi 3 rânduri de rame, câteodată 4, rar 5 (?). Vocabularul utilizat pentru nave, la fel ca cel folosit pentru artilerie, pare a fi evoluat odată cu trecerea timpului.

În ciuda mijloacelor tehnice inferioare celor din perioada noastră, mai ales în domeniul energiei (nu exista nici pulbere, nici petrol), armata romană a ştiut să obţină cele mai bune rezultate posibile cu armamentul, artileria şi flota pe care le avea. Tehnologia este una din explicaţiile succesului său.

Recherches sur la guerre navale dans l'Antiquité, 2000 (Paris), 146 p.; *ARHE*, p. 134–136.

[918] Reconstituiri reuşite, în opinia noastră: Fischer, p. 370 şi 376.

[919] *Talmudul* descrie *liburna* ca fiind o navă de mari dimensiuni: *TB*, *Baba Mezia*, 80,b (*Seder Nezikin*, I).

[920] Tacite, *An*, XI, 18, 2.

[921] Tacite, *H*, II, 16, 4.

[922] Tacite, *H*, III, 12, 8; 14, 1; 42, 1; 43, 4; 47, 6; 48, 2; 77, 4. Construite rapid: *ibid.*, III, 48, 2.

[923] Pline, *Ep*, VI, 16, 4, 7 şi 9.

[924] Végèce, IV, 33–37.

ANTRENAMENTUL

O altă explicație pentru victoriile obținute de această armată constă în antrenamentele practicate[925]. După cum afirmă Vegetius: „În război, erorile nu se repară" (I, 13; vezi III, 9–10). Această activitate, a cărei importanță a fost recunoscută din Antichitate[926], corespunde la ceea ce Guibert a denumit „tactica elementară"; ea funcționa ca o formare inițială și continuă[927], iar anticii erau conștienți de importanța sa. Folosind o aproximare filologică, Varro afirmă că *exercitus*, „armată", provine din verbul *exercito*, *-are*, „a se antrena"[928]. Cicero compara un soldat neantrenat cu o femeie, ceea ce nu era un compliment din partea sa[929]. Iar Vegetius și-a explicat interesul: „Nu ne temem să punem în practică ceea ce am învățat bine[930]".

Am afirmat deja că antrenamentul era conceput precum o disciplină, o știință și permitea un comportament și ascultare, ambele indispensabile pentru a avea o eficacitate mărită[931]. El oferea soldatului un prim contact cu războiul, ceea ce este un fel de călire (în acest domeniu, completarea provenea din primele încercări de luptă adevărată). Războiul devenise o meserie: „Soldatule, se repeta în tabere în timpul domniei lui Galba, învață meseria de soldat[932]. Antrenamentul avea origini grecești, după Vegetius; de fapt, toate popoarele din Antichitate îl practicau sub o formă rudimentară, dar niciunul nu a atins nivelul romanilor. El a fost codificat de Cato, Cornelius Celsus, Frontinus, Paternus, prin constituțiile (legile) emise de Augustus, Traian și Hadrian[933] și prin reflexiile lui Titus[934]. El trebuia practicat des înainte de

[925] Horsmann G., *Untersuchungen zur militärischen Ausbildung im... Rom, Wehrwiss. Forsch.*, 1991 (Boppard), XI–260 p.; *ARHE*, p. 112–126; *Les Discours d'Hadrien à l'armée d'Afrique. Exercitatio*, ed. Le Bohec Y., 2003 (Paris), 173 p.; Speidel M.P., *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army*, 2006 (Mainz), 106 p.; Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 83–95.

[926] Onesandros, VII, IX și X; Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20 7 (577; 580); III, 5, 1 (71–75); 6–7; 10, 2 (476; 479); Frontin, *Str*, III, 1, 2 (vezi 1, 1); IV, 1, 1; Arrien, *Tact*, V (nu trebuie trimiși în luptă oameni neinstruiți); Dion Cassius, LII, 27; Hérodien, II, 11, 9; Végèce, I, 9–19; 26–27; II, 22–23; III, 3; în III, 9 și 12, el se referă la Varro și Cicero.

[927] Suétone, *Galba*, VI.

[928] Varron, *De ll*, V, 87.

[929] Cicéron, *Tusc*, II, 16, 37.

[930] Végèce, I, 1; vezi I, 28; II, 18.

[931] Onesandros, XXXIII; Flavius Josèphe, *GJ*, III, 2, 2 (15).

[932] Anonyme, *Abrégé des Césars*, VI, 3.

[933] Végèce, I, 8, 15 și 27; II, 3; III, *Prol.*

[934] Anonyme, *Abrégé des Césars*, X, 2.

plecarea la luptă[935] și cuprindea trei elemente: sport, exerciții militare individuale și altele colective.

Soldații începeau prin a face sport, *exercitatio* în latină[936], *gymnasia* în grecește[937]; o bună condiție fizică însemna un moral ridicat[938]: idealul roman de „o minte sănătoasă într-un corp sănătos" (*mens sana in corpore sano*[939]) își găsește aici principala sa justificare. Ei făceau gimnastică[940]: mărșăluiau cu sau fără greutăți[941], pe o distanță de 20 000 de pași, în jur de 30 km[942]; apoi fugeau, săreau[943] și, atunci când mediul înconjurător le permitea, înotau[944]; o inscripție ne face cunoscut un tribun care se mândrește că a traversat Dunărea împreună cu cei 1 000 de soldați ai săi și cu caii lor sub ochii împăratului Hadrian[945]. Câțiva autori actuali acordă o importanță sporită vânătorii, care trebuia să fi fost o școală de război; este o eroare, deoarece aceasta nu oferea beneficii decât pe plan sportiv[946]. Oricum, 300 000 sau 400 000 de sportivi profesioniști este ceva ieșit din comun, iar faptul merită menționat.

Lucrările publice aveau același efect. Sub Augustus soldații păzesc canalele Nilului, ceea ce permite printre altele ușurarea aprovizionării Romei cu grâu[947]. Sub Nero, pretorienii sunt obligați să sape un canal care să traverseze istmul Corintului[948], dar proiectul este abandonat. Curtius Rufus a exploatat o mină de argint cu legionari. Iar Corbulo le-a cerut să sape un canal de 23 000 de pași, aproximativ 34 km, între Rin și Meuse[949]. Numeroase borne rutiere, țigle și cărămizi ștampilate dovedesc că soldații construiau mult,

---

[935] Hérodien, VI, 4, 3. Problemă ridicată de Cezar, *BG*, VII, 77, 10 (soldații se antrenează sub ochii inamicilor): ediția noastră din César, *La Guerre des Gaules*, 2009, p. 46–47.

[936] Acest cuvânt are mai multe înțelesuri în latină și poate însemna și „manevră".

[937] *CGL*, II, 64, 30; 265, 32; 535, 60 etc.

[938] Tertullien, *Ad mart*, III, 2; Hérodien, II, 10, 8 și 9. Wallner C., *Soldatenkaiser und Sport, Grazer altertumskundliche Studien*, 4, 1997 (Frankfurt am Main), 263 p.

[939] Juvénal, X, 356.

[940] Arrien, *Pér*, III, 1; *CGL*, II, 64, 30 etc.; Végèce, II, 23.

[941] Frontin, *Str*, IV, 1, 1; Tacite, *An*, II, 55, 6; III, 33, 3; XI, 18, 2; Aulu-Gelle, VI, 3, 52; Tertullien, *Ad mart*, III, 2; Végèce, I, 9; 19; II, 3.

[942] Suétone, *Galba*, VI; *SHA*, *Hadr*, X, 4.

[943] Végèce, I, 3, 4 și 9.

[944] Végèce, I, 10; Porphyrion, *Horat. carm.*, I, 8, 8; II, 7, 25 și 12, 2.

[945] *CIL*, 3, 3676. Vezi Dion Cassius, LXIX, 9; *SHA*, *Hadr*, X, 2. Speidel M. P., „Swimming the Danube under Hadrian's eyes", *AncSoc*, 22, 1991, p. 277–282.

[946] Pline, *Pan*, LXXXI, 2 și 6; Julius Africanus, *Cestes*, I, 14.

[947] Suétone, *Aug*, XVIII, 2.

[948] Suétone, *Nér*, XIX, 3.

[949] Tacite, *An*, XI, 20, 3 (canal) și 5 (mină).

peste tot în imperiu (pentru sine, iar nu pentru civili, contrar la ceea ce s-a scris deseori)[950].

Odată corpul antrenat, soldaţii practicau exerciţii profesionale precum sportul, exerciţiul cu toate armele[951], aruncatul pietrelor cu mâna sau a proiectilelor cu praştia[952], trasul cu arcul[953], aruncatul suliţei[954] şi scrima[955]. Scrima pe care o exersau legionarii, în mod curios puţin studiată[956], nu are nimic în comun cu cea practicată la Jocurile Olimpice actuale; obiectivul era de a ucide şi nu de a atinge, de a fi eficace, iar nu elegant. Pentru a se pregăti, soldaţii utilizau arme din lemn sau mai grele decât cele normale[957] şi învăţau să ţină scutul oblic contra proiectilelor[958]. Ei exersau unul contra celuilalt sau mai degrabă la *palus*, un stâlp din lemn, *quintane*-ul nostru (îi numim *quintanari*)[959]. Pentru a fi în poziţie, soldatul punea piciorul stâng în spate, îşi îndoia corpul şi ataca cu scutul: el lovea inamicul cu *umbo* pentru a-l dezechilibra, în timp ce el rămânea ferit, sau îl lovea sub bărbie cu partea superioară a scutului, după care viza faţa. El putea, de asemenea, să agaţe scutul adversarului pentru a-l lăsa descoperit şi a-l lovi acolo unde era posibil, de preferinţă în trunchi; dacă nu, în faţă, în gât, la umeri, la mâini sau la un picior, ori chiar în burtă.

Columna lui Traian şi sarcofagele din Portonaccio, precum şi cele de la Villa Doria Pamphili, arată mai ales braţe ridicate, ceea ce ar putea sugera că lovitura dată de sus în jos era preferată. Istoricii s-au întrebat dacă legionarii

[950] Végèce, II, 23. Mac Whirr A., *Roman Brick and Tile*, *BAR*, Suppl., 68, 1979 (Oxford), 411 p.; Le Bohec Y., „Les marques sur briques et les surnoms de la IIIe Légion Auguste", *Epigraphica*, 43, 1981, p. 127–160 şi „Les estampilles de l'armée romaine sur briques et tuiles", *ibid.*, 54, 1992, p. 43–62; Brandl U., *Untersuchungen zu den Ziegelstempeln römischer Legionen in den nordwestlichen Provinzen des Imperium romanum*, *Passauer Universitätsschriften zur Archäologie*, 6, 1999 (Rahden), XVI–327 p.; Kurzmann R., *Roman Military Brick Stamps*, *BAR*, Intern. S., 1543, 2006 (Oxford), 298 p.; Le Roux P., „Briques et tuiles militaires dans la péninsule Ibérique", *El ladrillo y sus derivados en la época romana*, 1999 (Madrid), p. 111–123.

[951] Végèce, I, 20; 23.

[952] Végèce, I, 16: pietrele sunt mai mortale decât săgeţile; II, 23.

[953] *SHA*, *Avid C*, VI, 3; *CIL*, 3, 3676; Végèce, I, 15; Speidel M.P., *Emperor Hadrian's Speeches*, 2006, p. 49–52 şi 61.

[954] Arrien, *Pér*, III, 1; *SHA*, *Hadr*, XXVI, 2; Végèce, I, 9 şi 14 (cu „toate forţele", nedescris). Martiobarbulii descrişi de Vegetius (I, 17) sunt din secolul al IV-lea.

[955] César, *BG*, I, 52, 5; Tacite, *H*, XLII, 6; *An*, II, 14, 4; 21, 1; *Agr*, XXXVI, 1–2; Aulu-Gelle, IX, 13, 16–17; Hérodien, II, 10, 8 şi 9; Végèce, I, 8. Boffa S., „Recherches sur l'escrime du soldat romain", *RBPh*, 88, 1, 2010, p. 67–92.

[956] Excepţie fericită: Boffa S., art. citat.

[957] Végèce, I, 11.

[958] Végèce, I, 4.

[959] Végèce, I, 11. Art. nostru. Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 203 (ostrakon de la Bu Njem).

preferau loviturile cu tăişul sau cu vârful armei; săbiile lor le permiteau să aleagă, dar loviturile cu tăişul sunt mai uşor de executat[960]. Romanul putea sparge coiful şi armura adversarului cu sabia sau cu un topor. Fără îndoială, exista un altfel de antrenament atunci când se exersa cu *pilum* pe post de armă cu coada lungă. La modul general, această practică rezulta într-o mare eficacitate a legionarilor, care i-au depăşit cu mult pe gladiatori atunci când aceştia li s-au opus[961]. Pentru a reveni la tirul cu arcul, la aruncatul suliţei şi la scrimă, acestea erau activităţi periculoase, iar dreptul prevăzuse această problemă: un militar care rănea sau omora din greşeală pe terenul de antrenament pe un altul nu purta nicio vină[962].

După ce învăţau lupta individuală, soldaţii erau învăţaţi cu mişcările de grup, cu manevrele. Fiecare trebuia să înveţe să mărşăluiască în acelaşi ritm cu colegii săi, să îşi păstreze locul lângă *signum* şi să recunoască diferitele muzici, mişcări de stindarde şi semnificaţia lor[963]. Apoi urma lupta colectivă, prin manevre în unităţi constuite, cu armele în mâini. „Manevrele lor, afirmă Flavius Iosephus, sunt lupte fără vărsare de sânge, iar luptele manevre cu vărsare de sânge[964]". Acest autor nu era insensibil la aspectul estetic al acestor mişcări de ansamblu, similare baletului, după cum vor fi mai târziu filosoful Plotin şi chiar şi mai târziu - Kant. O dată la cinci zile ei învăţau cum să lanseze şi cum să evite proiectile, cum să îşi păstreze locul într-o formaţie strânsă sau lărgită, cum să se alinieze pe 1, 2, 3 sau 4 rânduri de soldaţi şi să exerseze tot felul de mişcări, *triplex acies* (trei linii de unităţi), *cuneus* (triunghi), cercul sau ţestoase (ei se protejau dedesubtul scuturilor). Sau poate infanteriştii executau un asalt în spatele călăreţilor. Manevrele erau în principiu obligatoriu de executat de trei ori pe lună[965]. În fine, înainte de a trimite recruţii să dea piept cu inamicul, era convenabil să îi antrenezi prin raiduri destinate să atenueze frica naturală pe care aceştia o simţeau; se obişnuiau astfel cu lupta[966].

În ceea ce priveşte antrenamentul, un text important ne este cunoscut graţie unei inscripţii care a fost găsită la Lambesis, în Numidia, în mijlocul unui teren de manevre al legiunii III Augusta[967]. Datată în anul 128, ea

[960] Boffa S., art. cit., *RBPh*, 88, 1, 2010, p. 87-88.

[961] Tacite, *H*, II, 35, 3; 43, 5.

[962] Justinien, *Inst*, IV, 3, 4.

[963] Végèce, I, 9; II, 22; 23.

[964] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 1 (75); vezi 5, 1 (73-74).

[965] Onesandros, VII şi X; Pline, *Pan*, XIII, 1-2 şi 5; Suétone, *Galba*, VI; *Discours d'Hadrien*, ed. Le Bohec Y., 2003, § 5; Arrien, *Pér*, III, 1; T, V, 2; Tertullien, *Ad mart*, III, 2; Végèce, I, 26; *SHA*, *Max Th*, VI, 2.

[966] Végèce, III, 10.

[967] *Discours d'Hadrien*, citat.

reproducea discursurile împăratului Hadrian din diverse tabere militare ale armatei din Africa. După dedicare, se găsește o adresare pentru legionari: ei au fost slăbiți, spune împăratul, deoarece au trimis soldați unei alte unități; ei ocupă posturi împrăștiate; și ei au trebuit să își construiască tabăra (textul nr. 3)[968]. Călăreții au aruncat sulița în timp ce își purtau armura (textul nr. 4). Infanteriștii au construit un zid și un șanț, iar apoi au ieșit în sprijinul forțelor călare (textul nr. 5). Auxiliarii aparținând unei alae au aruncat, de asemenea, sulițe și – mai mult – au folosit praștii; ei și-au etalat talentul de călărie efectuând un viraj la dreapta și o șarjă cantabrică (textele nr. 6–7). Alți călăreți s-au angajat într-o luptă simulată (textul nr. 9). Contrar la ceea ce afirmă mulți autori care nu le-au citit sau nu le-au înțeles, aceste texte nu menționează sportul sau scrima; ele nu vizează deloc exercițiile, ci doar ultima parte, manevrele în unități formate. Aceste manevre erau scopul ultim și esențial, iar Hadrian știa bine asta.

La modul general, acest antrenament era strict supravegheat de ofițeri și în primul rând de către împărați; lista celor care au supravegheat exercițiile se potrivește exact cu lista celor care au menținut disciplina, deci cu lista împăraților „buni", cu excepția câtorva surprize. În timpul războaielor civile, ascultarea și antrenamentele au fost periclitate[969]. Pentru restul, îl găsim pe Caius Caesar, nepotul lui Augustus[970], dar, de asemenea, ceea ce nu este deloc surprinzător, pe Caligula[971] și pe Nero[972] – într-adevăr, Caligula era fiul lui Germanicus. Caius Cassius, înainte de războiul civil din anul 68[973], îl precedă pe Traian[974], Hadrian[975], Pertinax, considerat câteodată prea exigent[976], Septimius Severus[977], al cărui fiu, Caracalla, a eșuat în acest domeniu[978], Severus Alexander[979], Maximinus Thracus[980] și Probus[981]. Este inutil să descriem din nou încadrarea obișnuită; pentru aceasta facem trimitere la

[968] De asemenea Végèce, II, 18.
[969] Dion Cassius, LXXIII, 16.
[970] Dion Cassius, LV, 6.
[971] Dion Cassius, LIX, 2.
[972] Suétone, *Nér*, X, 5; Dion Cassius, LXII, 19.
[973] Tacite, *An*, XII, 12, 2.
[974] Pline, *Pan*, XIII, 5: un veteran decorat supraveghează antrenamentele.
[975] Dion Cassius, LXIX, 3 și 8; discursul de la Lambesis, ed. Le Bohec Y. și Speidel M.P., citat mai sus.
[976] Zosime, I, 7, 2.
[977] Dion Cassius, LXXV, 6.
[978] Dion Cassius, LXXVII, 3; 13; 17.
[979] *SHA*, *Sév Al*, III, 1; IV, 4.
[980] Hérodien, VI, 8, 1; VII, 1, 6.
[981] Aurélius Victor, XXXVII, 2; *SHA*, *Prob*, IX, 2–3.

capitolul 1. Adăugăm, în funcţie de circumstanţe, folosirea unui procurator de provincie şi a unui centurion ajutat de oamenii săi[982]. Antrenamentul nu era supravegheat doar de ofiţeri şi subofiţeri, ci şi de o suită de zei, mai ales prin divinităţile din *campus*[983].

Este evident că anumite grupuri de soldaţi urmau un antrenament care le era specific, mai ales ofiţerii, pretorienii – care nu puteau face nimic la fel ca restul –, călăreţii şi marinarii[984].

Sportul făcea partea din educaţia ofiţerilor; ei exersau în primul rând înotul şi echitaţia. Cezar a călătorit prin lume călare; el a traversat portul Alexandriei înot când avea mai mult de 50 de ani[985]. Augustus s-a dedicat doar echitaţiei până la finalul războaielor civile[986]. Pentru restul, cărţile citite în biblioteca tatălui şi învăţămintele primite le-au dat premisele unei formări care se finaliza prin practică, în tabere[987].

Să ne întoarcem la simplii soldaţi. Călăreţii ştiau să încalece pe partea dreaptă sau stângă, cu sabia scoasă sau cu suliţa de aruncat în mână[988]; ei trebuiau să şarjeze, să arunce şi să lovească[989]; este mai dificil să stabilim manevrele de ansamblu atunci când caii sunt în galop. Fuga falsă, întoarcerea la dreapta şi manevra cantabrică (a cărei esenţă este discutată) făceau parte din aceste complicaţii inevitabile[990]. Un dresor le era rezervat, *gyrus*[991], instructori speciali îi ghidau (vezi, în capitolul 1, *campidoctor*), iar anumiţi zei îi protejau.

O parte a antrenamentelor, manevrele de cavalerie sau manevrele care implicau un mare număr de soldaţi, nu se puteau desfăşura decât în spaţiu deschis, pe o câmpie sau *campus*. Dar cuvântul *campus* are un alt sens, el denumeşte de asemenea un teren de manevre (*pedion* în greacă)[992]. Cel

[982] Tacite, *H*, II, 16, 5 (procurator); *Agr*, XXVIII, 2 (centurion).

[983] *ILS*, 2604; *CIL*, 2, 4083; 6, 533; *RIB*, 1334.

[984] Dion Cassius, LXXIII, 16 (pretorienii şi marinarii).

[985] Pseudo-César, *BAl*, XXI, 2; Plutarque, *Cés*, XLIX, 7; Florus, II, 13, 59-60; Orose, VI, 15, 34.

[986] Suétone, *Aug*, LXXXIII, 1.

[987] Tacite, *Agr*, V, 1-2; Dion Cassius, LII, 26.

[988] Végèce, I, 18.

[989] Onesandros, VII şi X; Arrien, *Pér*, III, 1; X, 3; *T*, XXXIII-XLIV; Tacite, *An*, II, 55, 6, opune călăreţi şi infanterişti: *exercitium equitum, decursio cohortium*. Vezi, de asemenea, *Hadrien, Discours*, *op. cit.*, textele nr. 6 şi 7. Davies R.W., „The training grounds of Roman Cavalry", *AJ*, 125, 1968, p. 73-100.

[990] Végèce, I, 27. Bartman E., „The Mock Face of the Battle", *JRArch*, 18, 2005, p. 99-119; vezi notele precedente.

[991] Euzennat M., „Le *gyrus* de Tocolosida", *BCTH*, 20-21, 1984-1985, p. 149-150.

[992] Hérodien, II, 13, 3, dovedeşte că nu trebuie confundate tabăra *(castra)* şi *terenul de antrenamente sau de manevre (campus)*.

mai cunoscut se afla la Roma, aproape de tabăra pretorienilor. Cel mai bine cunoscut se afla în Africa, la Lambesis[993]. Nu departe de cartierul general al armatei din Africa, am descoperit un spaţiu separat de 200 m, delimitat de o incintă cu mici stâlpi de 60 cm grosime, cu colţurile rotunjite, cu două porţi şi flancat de 14 semicercuri făcute din ciment hidraulic. În centru se afla o tribună (*tribunal*), de unde instructorii puteau supraveghea soldaţii şi li se puteau adresa[994]. Alţi *campi* sunt cunoscute graţie arheologiei, mai ales în Britannia, iar altele prin epigrafie; acestea din urmă au fost amenajate în anul 188 în Palmyra, în jurul anilor 208–209 la Dura-Europos şi în anul 288 la Colybrassos în Cilicia[995]. Din păcate, de la descoperirea acestor incinte câţiva arheologi le-au observat şi acolo unde acestea nu existau.

În caz de vreme rea, soldaţii se puteau antrena la adăpost, într-o bazilică (Inchtuthill, Netherby, Lanchester în Britannia, respectiv Turda în Dacia). În aceleaşi condiţii climaterice, Vegetius recomanda să se adăpostească călăreţii sub porticuri, infanteriştii în bazilici (II, 23). Este adevărat că pentru călăreţi un text menţionează o *baselica (sic) equestris exercitatoria*[996]. Iarna, ei se antrenau folosind cai realizaţi din lemn[997].

Nimeni nu se îndoieşte că aceste antrenamente au jucat un rol în viaţa militară. Vom fi, poate, surprinşi să le găsim o funcţie politică, care s-a manifestat peste tot. Tiberius dorea adoptarea unei măsuri oarecare de către Senat; Părinţii, glumeţi, au refuzat. Fără a fi ranchiunos, împăratul le-a propus o promenadă şi un spectacol. El i-a condus pe *campus*, cel al pretorienilor, unde i-a pus pe senatori să admire antrenamentele practicate de soldaţi. Părinţii au revenit dintr-odată serioşi şi au votat fără a crâcni ceea ce li se ceruse[998].

Revenim la rolul politic al războiului; succesul armatelor cerea, pe lângă o bună pregătire obţinută prin antrenament, un ajutor eficace, furnizat de servicii.

---

[993] Le Bohec Y., „Le pseudo "camp des auxiliaires" à Lambèse", *CGRAR*, 1, 1977, p. 71–85 şi „Recherches sur les terrains d'exercice de l'armée romaine sous le Haut-Empire", *BAL*, 27, 1999, p. 79–95.

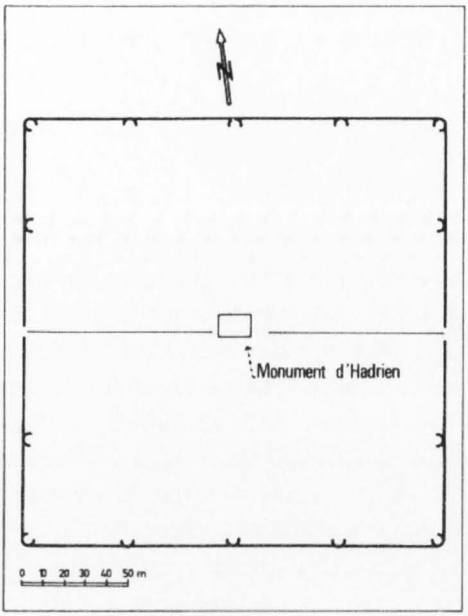
[994] Hérodien, II, 10, 1; 13, 3; VI, 9, 3; VII, 8, 3; *SHA*, *Sév Al*, LX, 7; *Max*, III, 1; *Prob*, X, 4.

[995] Respectiv, *AE*, 1933, 214; 1931, 113; 1972, 636. *ILAlg*, I, 3596 şi corecţiile noastre în *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 362: la Tebessa.

[996] *RIB*, 978 et 1091; *AE*, 1971, 364; *JRS*, 50, 1960, p. 213. Trebuie eliminat din dosar *CIL*, 3, 6025, din Syene: nimic nu dovedeşte că acest text menţionează o bazilică pentru antrenamente.

[997] Végèce, I, 18.

[998] Dion Cassius, LVII, 24.

8. Un teren de exerciţii sau *campus* (Le Bohec Y., *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris, Picard, ed. 3, 2002, pl. X, după *Cahiers du Groupe de recherches sur l'armée romaine*, 1, 1977).

Singurul teren de exerciţii destul de bine cunoscut este acel *campus* de la Lambesis, în Algeria, unde a fost adusă legiunea III Augusta la începutul secolului al II-lea p.Chr. Este un spaţiu pătrat de 200 m, separat, cu pământ bătucit, delimitat de un zid foarte subţire, cu colţurile rotunjite, cu două porţi şi flancat de 14 bazine semicirculare. În centru se afla o tribună de unde instructorii dădeau ordine. Pe pereţii acestei tribune au fost prinse plăcile cu textul discursurilor din anul 128 ale lui Hadrian; el felicita trupele care făcuseră manevre înaintea lui, aici şi în altă parte. Un alt *campus*, celebru, dar cunoscut în primul rând doar din texte, se afla la Roma, opus taberei pretorienilor.

SERVICIILE: FUNCŢIONAREA LOR

Imaginea dragonului, cu gura şi coada sa, a fost deja utilizată pentru a reprezenta armata romană[999]. Gura era reprezentată de soldaţi. Coada e reprezentată de servicii, care trebuiau să mărească eficienţa soldaţilor. Am văzut deja cum erau organizaţi; niciun soldat nu le era ataşat 100% din timp; toţi trebuiau să ocupe un loc în ordinea de bătaie.

Logistica

Înaintea bătăliei cel mai important lucru era, fără îndoială, logistica[1000]. Chiar dacă nu conceptualizaseră această structură, romanii ştiau să pună în funcţiune macrologistica (în cazul unui război), micrologistica (pentru o operaţiune) şi logistica pentru tabără, iar mai mulţi generali şi autori au admis în cele din urmă că aceasta juca un rol esenţial[1001]. Poate ni se va părea excesivă formularea lui P. Streit, care vorbeşte de o „armată de persoane care asigură logistica"[1002], deoarece această preocupare este relativ recentă. Pe când lupta în Hispania contra cartaginezilor, Scipio a trimis scrisori peste scrisori Senatului, deoarece soldaţii sufereau deseori de foame; în schimb Cezar nu s-a confruntat cu această problemă în Galia. Dar este adevăr în ceea ce propune P. Streit, deoarece toţi soldaţii lucrau pentru aprovizionare la un moment sau altul. În secolul al III-lea, soldaţii au ajuns să fie numiţi *annonarii*, cei care pun *annona* în funcţiune şi care obţin profit[1003].

---

[999] Arrien, *Tact*, III, 1: esenţiale pentru succes.

[1000] A. Labisch, *Frumentum commeatusque. Die Nahrungsmittelsversorgung der Heere Caesars*, 1975 (Meisenheim), 225 p.; Bérard F., „La carrière de Plotius Grypus et le ravitaillement de l'armée impériale en campagne", *MÉFR (A)*, 96, 1984, p. 259–624; Groenman-Van Waateringe W., *„Food for soldiers, food for thought", Barbarians and Romans in North-West Europe*, edit. Barrett J. C. *et alii*, *BAR*, Internat. S., 471, 1989 (Oxford), p. 96–107; Kissel Th., *Untersuchungen zur Logistik des römischen Heeres in den Provinzen des griechischen Ostens*, 1995 (Sankt Katharinen), XI-405 p.; Junkelmann M., *Panis militaris. Die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*, 1997 (Mainz), 254 p.; Remesal Rodríguez J., *Heeresversorgung und die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien*, 1997, 271 p.; Carreras Monfort C. şi Funari P.P.A., *Britannia y el Mediterráneo: estudios sobre el abastecimiento de aceite bético y africano en Britannia*, Coll. *Instrumenta*, 5, 1998 (Barcelona), XII-406 p.; Roth J., *The Logistics of the Roman Army at War*, 1999 (Leiden), XIV-400 p.; Wierschowski L., „Die römische Heeresversorgung im frühen Prinzipat", *MBAH*, 20, 2, 2000, p. 37–61; *ARHE*, p. 160–161; Tchernia A., „L'arrivée de l'huile de Bétique sur le *limes* de Germanie: Wierschowski contre Remesal", art. citat.

[1001] Onesandros, VIII; X, 7; text de Windisch: Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 201.

[1002] Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 69–72.

[1003] *SHA*, *Gord*, XXIX, 2; *Sév Al*, XLV, 2: acest împărat s-a preocupat de *annona*.

Obiectivul era de a hrăni oamenii și animalele și de a furniza produsele care erau necesare pentru echipament.

Practic vegetarieni, toți oamenii din această epocă consumau în principal cereale sub diverse forme – pâine, supe, prăjituri, terci etc.[1004]: pentru fiecare, necesarul zilnic varia între 700 g și 1 kg de grâu, ceea ce înseamnă, după ce am rotunjit cifrele și am considerat o armată de 350 000 de soldați, între 250 și 350 de tone zilnic, iar anual – între 88 000 și 125 000 de tone. În secolul al IV-lea, biscuitul căpătase un loc important în rațiile de luptă[1005]. În timpul războiului cu galii, în anul 52 î.e.n., aprovizionarea a fost întreruptă de gali; Cezar a fost nevoit să își hrănească soldații cu frigărui, omorând boii. Ei au acceptat situația sub presiune, dar au cerut să li se aducă mâncare „normală", adică grâu, cât mai repede cu putință. La fel s-a întâmplat cu Corbulo, dar mai târziu[1006]. O evoluție are loc în timp și s-a adoptat obiceiul de a încorpora în alimentație ulei, carne și slănină, pești și scoici, fructe și legume, brânză și vin. La nevoie, soldații se mulțumeau cu vinuri mediocre, celebra *posca*, sau chiar cu oțet[1007]. Când puteau, consumau vin de calitate superioară, iar săpăturile efectuate pe lângă tabere au scos la iveală o mare lăcomie: carnea, peștii și crustaceele erau incluse în meniul legionarilor și chiar al auxiliarilor.

Era, de asemenea, nevoie de apă, un element care intervenea adesea în războaie[1008]. Înainte de a pregăti tabăra în timpul unei expediții, responsabilii se asigurau întotdeauna de prezența unei surse abundente de apă[1009]. În timpul conflictelor, generalii știau să utilizeze acest produs indispensabil vieții. Asediul de la Uxellodunum a fost în realitate o bătălie pentru o sursă de apă[1010]. În timpul războiului din Alexandria și în războiul din Africa, apa devenise o miză majoră atât din punct de vedere tactic, cât și strategic, se înțelege de la sine[1011]. Armatele din Siria și Egipt instalaseră turnuri și posturi de observație pentru a supraveghea fiecare oază. Marcus Aurelius aproape că

[1004] Tacite, *H*, II, 29, 2; III, 13, 2; 48, 6; *SHA*, *Hadr*, X, 2, și *Avid C*, V, 3 (slănină, brânză și biscuiți, *posca* și oțet); *SHA*, *Pesc N*, X, 6 (ulei); grâul este menționat de toate sursele. Davies R.W., „The Roman Military Diet", *Britannia*, 2, 1971, p. 122 142; Cuvigny H., citat, *Didymoi*, 2012, p. 29–36 (grâu, carne, vin, ulei, legume și fructe; problema este: în ce cantități?).

[1005] Végèce, III, 3.

[1006] César, *BG*, VII, 17, 3; Tacite, *An*, XIV, 24, 1.

[1007] *SHA*, *Pesc N*, X, 3.

[1008] *SHA*, *Pesc N*, X, 6.

[1009] Tacite, *H*, III, 60, 2.

[1010] Hirtius, pentru César, *BG*, VIII, 41 și 43.

[1011] Pseudo-César, *BAl*, V–VIII; ps.-C., *BAf*, LXIX.

și-a pierdut armata din cauza lipsei de apă, fântânile fiind otrăvite, iar salvarea i s-a datorat unei intervenții divine, celebrul miracol al ploii.

Soldații nu reprezentau singura grijă a bucătarului. Armata folosea numeroși cai pentru ofițeri și cavalerie, precum și animale de povară[1012]. S-a calculat că o legiune avea nevoie de 4000 de animale. Pornind de la ipoteza că erau 25 de alae, erau necesari 7500 de cai, la care se adaugă alte animale de povară, foarte numeroase și greu de cuantificat. Trebuiau procurate 2,5 kg de furaje pentru fiecare animal, mai mult orz, paie și apă[1013].

În plus, și pentru echipamente comandamentul căuta diverse produse[1014]: 40 tone de fier pentru o legiune înseamnă un necesar pentru 30 de legiuni și auxiliari de 2400 de tone. Trebuiau arme, lemne[1015] precum și aur și argint pentru a plăti cheltuielile curente.

Desigur, statul nu furniza nimic gratuit, nici măcar armele[1016]; soldatul trebuia să plătească pentru ceea ce primea sau se ducea la vânzători particulari. Când era în tabără, militarul cultiva o bucată de pământ și creștea câteva animale[1017]. Când era plecat în operațiuni, el urma un principiu suveran: se aproviziona plătind cele trebuincioase când era pe teritoriul aliat sau jefuind atunci când era în teritoriu inamic. O imagine celebră de pe Columna lui Traian arată soldați ocupați cu recoltatul grânelor dacilor[1018]. „Războiul, afirmă Cato, hrănește războiul."

Rolul statului era deci modest, dar, paradoxal, esențial. Augustus crease serviciul de annona pentru Roma și pentru tabere. Septimius Severus l-a perfecționat odată cu crearea unei annone pentru armată, care dă în continuare naștere la dezbateri (ce a făcut el mai exact?)[1019]. Orice ar fi fost, același proces se aplica peste tot. Generalul cerea necesarul estimat. Procuratorul furniza ceea ce găsea pe domeniile imperiale, ceea ce reprezenta un fel de aport al sectorului public, apoi se adresa sectorului privat, comercianților, pentru restul[1020]. Pentru transport, puterea utiliza convoaie de care trase de

---

[1012] Tacite, *An*, XV, 12, 2; Végèce, III, 23; *SHA*, *Sév Al*, XLVII, 1-3.

[1013] Cuvigny H., citat, *Didymoi*, 2012, p. 29-36.

[1014] Végèce, III, 3.

[1015] *SHA*, *Pesc N*, III, 6.

[1016] MacMullen R., „Inscriptions on armours and the supply of arms in the Roman Empire", *AJA*, 64, 1960, p. 23-40; Menéndez Argüín A. R., „El abastecimiento de armas para las legiones de las provincias de Germania", *Aquila legionis*, 2, 2002, p. 59-84.

[1017] Julius Africanus, *Cestes*, I, 19.

[1018] Settis, p. 460-461.

[1019] *SHA*, *Sév Al*, XV, 5; *Gord*, XXIX, 2.

[1020] Le Bohec Y., „Ti. Claudius Proculus Cornelianus, procurateur de la région de Théveste", *ZPE*, 93, 1992, p. 107-116.

boi, câteodată cu titlul de corvezi suportate de civili, şi nave din flotele de război pentru transportul pe mări şi pe fluvii[1021]. Armata din Germania se aproviziona din Galia, Spania şi Italia cu aur, cai şi arme. În Iudeea, în timpul asediului Ierusalimului, cele necesare traiului erau obţinute din Siria şi din provinciile învecinate (Egipt, Cappadocia...)[1022]. Ofiţerii verificau socotelile[1023]; la Bu Njem, Windisch şi Vindolanda s-au descoperit chitanţe de predare, precum şi la Didyma (în garnizoanele din deşert, un gradat, *dekanos*, se ocupa de aceste arhive)[1024].

Anumiţi generali s-au priceput să-şi organizeze perfect logistica, alţii deloc sau mai puţin bine. Contra Iranului, Paetus nu a făcut cele necesare şi a fost obligat să revină în baza sa[1025]; Cezar şi Corbulo au reuşit[1026]. Criza din anii 68–69 a fost, în mod logic, însoţită de dificultăţi[1027]. Hadrian supraveghea aprovizionările[1028], Pescennius Niger de asemenea, Septimius Severus a pornit asupra Romei având argint şi hrană[1029]. Iar acesta s-a descurcat mai bine decât succesorul său[1030], Maximinus Thracus, care a întâlnit dificultăţi; în faţa Aquileiei era o situaţie paradoxală: asediaţii aveau de toate, iar asediatorii nimic[1031]. Gordian III s-a confruntat, de asemenea, cu astfel de probleme[1032].

Romanii au ştiut să se descurce mai bine, iar aici serviciile se alătură tacticii: o contralogistică putea fi iniţiată. Pe timp de război, trasporturile de lemn şi de grâu erau sistematic atacate[1033]. Devastarea câmpurilor inamicului şi tăierea arborilor relevau tradiţia. Tehnica pământului pârjolit, câteodată considerată tactică, alteori strategie, a dus la rezultate bune: hotărâtă de Vercingetorix, ea l-a forţat pe Cezar să se retragă şi să părăsească

[1021] César, *BG*, IV, 22, 3–5; V, 1, 1–4; 2, 2–3; *BC*, III, 6–7; 14; 25–29; Hérodien, II, 14, 7; III, 9, 9–10 (fluvii); *SHA*, *Pesc N*, III, 6. Settis, p. 262–263, 299–303, 327–328, 350, 398–400, 404 şi 410; vezi, de asemenea, arcul lui Septimius Severus de la Roma.

[1022] Tacite, *An*, I, 71, 3: Germania; Flavius Josèphe, *GJ*, V, 12, 4 (520): Iudeea.

[1023] Pline, *Ep*, VII, 31, 2.

[1024] Art. nostru Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 199 şi 203–204; Cuvigny H., citat, *Didymoi*, 2012, p. 65–66.

[1025] Tacite, *An*, XV, 8.

[1026] Tacite, *An*, XIV, 24, 1; XV, 12, 1 şi 2.

[1027] Tacite, *H*, IV, 35, 1.

[1028] *SHA*, *Hadr*, XI, 1.

[1029] Hérodien, II, 11, 1.

[1030] *SHA*, *Sév Al*, XV, 5.

[1031] Hérodien, VIII, 1, 5; 6, 4.

[1032] *SHA*, *Gord*, XXIX, 2.

[1033] Tacite, H, V, 20, 2: prefectul taberei şi cinci centurioni sunt ucişi în urma unui atac asupra unui transport de lemne.

Galia; din păcate pentru el, comandantul gal a ales să se fortifice la Alesia, o eroare fatală[1034].

Trupele de geniu

Ne apropiem de momentul bătăliei. Atunci când o armată pornea la luptă, soldaţii trebuiau câteodată să iasă din formaţie (la ordin, desigur!) pentru a face lucrări de geniu[1035], să sape un şanţ, să repare o palisadă, să facă cărări prin pădure[1036], să amenajeze canale şi diguri şi chiar câteodată să modifice cursul unor ape, să pregătească pontoane[1037] când nu găseau vreun vad, în fine, să faciliteze avansarea. În fiecare seară trebuia pregătită tabăra pentru înnoptat. Iar ocupanţii trebuiau să construiască şi să repare castrele permanente în care locuiau[1038].

Unele însărcinări nu au prea reţinut atenţia, iar istoricii au vorbit rar de digul început de Drusus şi terminat sub Nero pentru a controla cursul Rinului; canalul Moselle – Saône, care trebuia să amelioreze logistica, nu a fost niciodată realizat[1039], la fel ca cel din Corint, după cum am scris mai sus. Ar părea inutil să ne ocupăm prea mult de săpăturile cvasiarheologice întreprinse de armată pentru a recupera o comoară misterioasă şi îngropată aproape de Cartagina; aceasta nu a fost niciodată descoperită, din păcate pentru căutătorii de aur[1040]. Nu ştim ce făceau soldaţii întotdeauna, de exemplu pe Columna lui Traian câteva imagini păstrează misterul, atunci când construiesc un zid[1041].

Podurile au atras mai mult atenţia; importanţa lor strategică a fost relevată recent[1042]. Câteodată, intrarea era protejată de un turn dotat cu piese de

---

[1034] César, *BG*, VII, 14; *BC*, III, 5, 1; Julius Africanus, *Cestes*, II, 2 şi 3.

[1035] Settis, p. 497–500. Strobel K., „Handwerk im Heer – Handwerk im zivilen Sektor", *Ktema*, 16, 1991, p. 19–32; Wesch-Klein G., „*Lapidarii* des *exercitus romanus*", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 345–365.

[1036] Importanţa lor e subliniată de Tacite, *An*, I, 56, 2; 4. *ARHE*, p. 139–140; Settis, p. 277, 281, 284, 335, 341–342 şi 421–423.

[1037] Tacite, *An*, XV, 9, 1; Hérodien, IV, 7, 4; VI, 7, 6. Popescu M., „*Drobeta:* à l'ombre du pont", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 311–325.

[1038] Schmidt Heidenreich C., „Les soldats bâtisseurs dans les camps sous le Haut-Empire", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 327–344. Vezi în capitolul 5, § dedicat castrelor permanente.

[1039] Tacite, *An*, XIII, 53, 2–3.

[1040] Tacite, *An*, XVI, 3, 2 (vezi 1, 1).

[1041] Settis, p. 273. Castru din piatră: *ibid.*, p. 347–349, 351 şi 359–360. Lemn sau lemn şi piatră: *ibid.*, p. 361–363 şi 368 369.

[1042] Tacite, *An*, I, 56, 2; 4; 69, 1 (Rin); 69, 3; II, 11, 2; Hérodien, VII, 1, 7; 2, 1; VIII, 4, 4. Poignault R., „Les fleuves dans le récit militaire tacitéen", *Latomus*, 60, 2, 2001, p. 414–432.

artilerie[1043]. Din texte cunoaştem trei tipuri. Acestea sunt, în ordinea urgenţei de construire: podul de vase, podul de lemn şi podul de piatră[1044]. În primul caz, soldaţii aliniau bărci, le legau solid unele de celelalte, eventual cu ancorele, şi puneau o suprastructură peste ele[1045]. Se putea şi mai bine: podurile din lemn, dintre care cel mai cunoscut a fost construit la ordinele lui Cezar. Proconsulul a considerat util să ne lase o descriere precisă a unui monument efemer şi de o banalitate extremă (vezi fig 9)[1046]. El pusese în albia apei perechi de grinzi orientate în sensul curentului apei, apoi alte perechi în sensul opus curentului, solid prinse unele de altele. Deasupra acestor elemente a pus o tăblie. Dar Cezar era mare preot; or anticii derivau acest titlu din *pont(es)-fe(cit)*, „construieşte poduri"; mai mult, el a trecut acest jug pe zeul Rin. El a vrut ca soldaţii să ştie că el râde de aceasta, deoarece era protejatul lui Venus. În fine, nu se recurgea la piatră decât dacă se dorea o construcţie care să reziste. Iar aceste construcţii au rezistat: la Vaison-la-Romaine, pe 22 septembrie 1992, râul Ouvèze a măturat în calea sa toate construcţiile de secol XX, dar nu a putut clinti din loc podul roman.

În mai multe rânduri au avut loc bătălii pentru controlul unui pod. Sub Nero, Corbulo a construit un pod pentru a ataca Iranul şi l-a păstrat în ciuda inamicilor; Pateus a procedat la fel, dar a trebuit să îl abandoneze[1047]. În timpul războiului civil din anii 68-69, soldaţii au tăiat un pod pentru a se izola[1048]; alţii s-au luptat pentru o trecere peste Pad[1049]; în cele două Germanii, un pod a fost ocupat de barbari[1050]. Romanul Labeo a capturat un pod peste Meuse[1051]. Iar un alt Roman, Cerialis, a recapturat un pod pierdut[1052]. În cursul războaielor dacice (anii 101-105), Traian a pus să se construiască mai multe poduri pentru a înainta cu armata[1053]. Arhitectul său, Apollodor din Damasc a construit unul chiar din piatră la Drobeta[1054]. În

---

[1043] Tacite, *H*, II, 34, 2-5.

[1044] Settis, p. 264-265, 274, 280, 329-330, 437 şi 502-503.

[1045] Tacite, *H*, V, 19, 2; Végèce, II, 25.

[1046] César, *BG*, IV, 17; vezi VII, 53, 4 (peste Allier); *BC*, I, 54-55. Notre *César, chef de guerre*, 2001, p. 217-219; Grandazzi A., *„Summa difficultas faciendi pontis.* César et le passage du Rhin en 55 avant J.-C.", *MÉFR (A)*, 121, 2, 2009, p. 545-570.

[1047] Tacite, *An*, XV, 9, 1 şi 2 (Corbulo); 15, 1 şi 5 (Paetus).

[1048] Tacite, *H*, III, 14, 1 (vezi 17, 4).

[1049] Plutarque, *Othon*, X, 2-5.

[1050] Tacite, *H*, IV, 35, 5.

[1051] Tacite, *H*, IV, 66, 2.

[1052] Tacite, *H*, IV, 77, 3.

[1053] Pline, *Ep*, VIII, 4, 2.

[1054] Dion Cassius, LXVIII, 13.

mod evident, barbarii puteau distruge podurile pentru a-i bloca pe romani sau cel puțin puteau să încerce[1055]. Începând cu miticul Horatius Cocles și până la Bonaparte la Arcole, trecându-i în revistă pe Bayard și Garigliano, podul a jucat un rol important în povestirile eroice răspândite în Occident.

A doua mare lucrare de geniu militar este tabăra, care putea fi construită în mai multe circumstanțe: castru temporar în timpul unui marș, al unei bătălii sau al unui asediu și castru permanent construit pentru a apăra o regiune[1056]. Castrul de marș avea rolul de a adăposti o armată pe timpul nopții, în castrul de bătălie erau adăpostite bunurile soldaților și îi ajuta pe aceștia în luptă fiind stânjenitor pentru inamic, iar în caz de înfrângere aici se refugiau fugarii; castrul de asediu încercuia inamicul în citadela sa. Construit din pământ și lemn, acesta se construia rapid și se demantela rapid (nu trebuia lăsat să cadă în mâinile inamicului). Prima descriere ne parvine de la Polibiu (VI, 27–32). Castrele permanente au fost, de asemenea, construite din pământ și lemn până la Vespasian; apoi, piatra și cărămida au înlocuit progresiv aceste materiale.

Romanii posedau un vocabular bogat pentru a desemna diverse incinte în funcție de dimensiunile și rolul lor[1057]. Ei vorbesc câteodată despre *munitiones*, „întărituri". Cuvântul *castra*, la plural, desemna toate tipurile de incinte, oricare le-ar fi fost dimensiunile și rolul. Un castru care adăpostea soldați pe timp de iarnă, deci pe timp lung, devenea *castra hiberna*, prescurtat *hiberna*, și, pe timp de vară, *castra aestiva* sau simplu *aestiva*; *hibernacula* erau niște *hiberna* de mici dimensiuni[1058]. Cuvântul *castellum* era un diminutiv pentru *castra* (*castra* înțeles cu sensul de castru mare). În alte cazuri, vocabularul făcea referire, de data aceasta, la soldați și nu la pietre: un *praesidium* era un post de gardă, iar o *statio* adăpostea paznici însărcinați cu supravegherea drumurilor. În schimb, nu știm încă ce este un *centenarium*; găsim rădăcina „cent" (sută – n.tr.), dar ce era acolo în 100 de exemplare? Nu știm. În fine, două cuvinte fac referire la turnuri, *turris* și *burgus*, acestea derivând din grecescul *pyrgos*.

Pentru a construi un castru de marș, prima condiție obligatorie era de a găsi „un loc bun", adică un loc care asigură securitate (care nu este aflat lângă

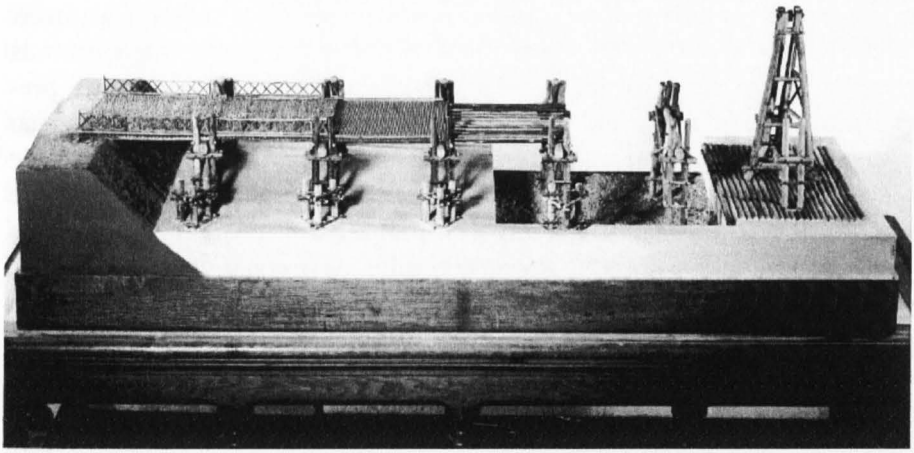

[1055] Hérodien, VIII, 4, 2.

[1056] Pseudo-Hygin, *Des fortifications du camp*, ed. Lenoir M., 1979 (Paris), XXVIII–152 p.; Pline, *Ep*, VIII, 4, 2 (castre din munți); Arrien, *Tact*, V, 3 (importanța tactică a castrului). Pentru castrele provizorii: Cagniart P., *„Victori receptaculum, victo perfugium"*, *LEC*, 60, 1992, p. 217–234; *ARHE*, p. 140–142; Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 57–61.

[1057] Vezi, la finalul acestui capitol, un apendice consacrat vocabularului.

[1058] Baatz D., *Hibernacula, Germania*, 63, 1, 1985, p. 147–154.

9. Un pod (fotografie de la Musée d'Archéologie nationale de Saint-Germain-en-Laye). Cunoaşterea construirii unui pod dădea dovada competenţei generalui (sau a capacităţii acestuia de a desemna un subordonat competent). Acest monument, opera lui Cezar, datează din anul 55 a.Chr. Proconsulul plasase perechi de grinzi care urmau sensul curentului, legate de alte perechi, care erau poziţionate în sens opus. Apoi o tăblie a fost montată peste acest ansamblu.

o formă de relief), aer (pentru igienă), apă, lemn şi furaj. În timpul construcţiei, *munifices* lucrau, în timp ce *immunes* şi călăreţii îi protejau[1059]. Chiar dacă nu trebuiau să petreacă decât o noapte, soldaţii îşi asigurau securitatea construind o incintă compusă din trei părţi: un şanţ (*fossa*) oferea pământ excavat pentru construcţia unui zid (*agger*), peste care se putea realiza apoi o palisadă, care avea câteodată un drum de rond, creneluri şi turnuri (*vallum*); este ceea ce noi am denumit fortificaţia elementară, deoarece se poate utiliza oriunde şi oricând, de exemplu construit în puţin timp înainte de o bătălie, pentru a stânjeni inamicul[1060]. Vechiul plan era pătrat şi cel mai adesea fără o adevărată formă, supus fiind exigenţelor topografice. Porţile constau dintr-un mic perete aflat în faţa unui zid (*titulum*) sau în arc de cerc, pornind de la aceleaşi ziduri (*clavicula*)[1061].

Între ziduri şi corturi (corturi făcute din piele)[1062] exista un culoar liber

[1059] Végèce, I, 22; III, 8.; Julius Africanus, *Cestes*, II, 6.

[1060] Onesandros, VI, şi X, 10; pseudo-Hygin, XLVIII, L şi LIII; Tacite, *H*, III, 26, 2; *H*, II, 19, 5: *propugnacula* cu sensul de creneluri, dar pentru un oraş, Placentia.

[1061] Pseudo-Hygin, XLIX *(titulum)* şi LV *(clavicula)*.

[1062] Tertullien, *Ad mart*, III, 2; *SHA*, *Pesc N*, X, 6. Van Driel – Murray C., „Les restes d'une tente césarienne en cuir", *Alésia*, 2, 2001, p. 363–368.

care permitea întăririlor să fie mobilizate și săgeților și sulițelor aruncate să cadă pe un spațiu gol[1063]. Castrul era divizat în trei părți. *Praetentura*, la nord, era ocupată de barăcile soldaților și împărțită în două de aleea pretoriană, orientată nord-sud[1064]. În centru, locuința generalului (*augural* sau *praetorium*)[1065] era flancată de *latera praetorii*; acest spațiu era separat de *praetentura* [1066] prin drumul principal, iar de retentura, partea de sud, de asemenea dedicată locuințelor, prin calea *quintana*[1067]. Arhitectul trebuia, în plus, să rezerve loc pentru un forum și o tribună (*tribunal* sau *suggestus*)[1068], ateliere, o infirmerie și locații administrative[1069].

S-a pus întrebarea unde își adăposteau soldații animalele care îi însoțeau, deoarece în castru nu păreau să aibă un loc rezervat. Este totuși cert că cel puțin o parte dintre ele stăteau în interiorul incintei[1070].

Obținerea de informații

Să ne întoarcem la armata care mărșăluiește. Ea are nevoie de ochi și de urechi; îi trebuie un serviciu de strângere de informații eficient, ceea ce englezii numesc „intelligence" și care este, după cum știm, „a doua cea mai veche meserie din lume[1071]". Câțiva istorici au crezut chiar că au găsit spioni aflați în serviciul armatei romane; ei nu trebuie neapărat să semene cu personajele lui Ian Fleming sau Gérard de Villiers[1072]. Două dintre cele trei dezastre suferite de armata romană, la Trasimene, în anul 217 a.Chr., și la Pădurea Teutoburgică, în anul 9 p.Chr., se explică prin lipsa obținerii de

---

[1063] Pseudo-Hygin, XLVIII, LIII.

[1064] Pseudo-Hygin, XIV (aleea) și XXXIV (*praetentura*).

[1065] Tacite, *An*, II, 13, 1, folosește cuvântul *augural*.

[1066] Pseudo-Hygin, XXXIX.

[1067] Pseudo-Hygin, XIV și XVII (aleile).

[1068] Tacite, *H*, I, 55, 5; *An*, I, 25, 1; 27, 1.

[1069] Pseudo-Hygin, IV și XX.

[1070] Tacite, *H*, IV, 60, 2.

[1071] Guelton F., *Pourquoi le renseignement?* 2004 (Paris), 151 p.; Sherk R.H., „Roman geographical exploration and military maps", *ANRW*, II, 1, 1974, p. 534–562; Gichon M., „Military intelligence in the Roman Army", *Fest. G. Walser*, 1989 (Wiesbaden), p. 154–170; vezi mai ales Austin N.J.E. et Rankov N.B., *Exploratio*, 1995 (London), XIII–292 p.; de asemenea, Ezov A., „Reconnaissance and intelligence in the Roman art of war writing in the imperial period", Coll. *Latomus*, 254, 2000, p. 299–317.

[1072] Dubuisson M., „Renseignement, espionnage et services secrets dans l'armée romaine", *Ktèma*, 21, 1996, p. 305–312; Sheldon R.M., *Renseignement et espionnage dans la Rome antique*, trad. fr., 2009 (Paris), 528 p.; Petraccia M.F., *In rebus agere. Il mestiere di spia nell'antica Roma*, 2012 (Bologna), 135 p.

informații. Totuși, romanii cunoșteau adunarea activă și pasivă de informații, inteligență tactică și strategică.

Ei nu ignorau, așadar, adunarea pasivă de informații: Cezar interoga vânzătorii[1073]. Tabletele de la Vindolanda și ostraca de la Bu Nhem ne arată o curiozitate: în Britannia, informațiile notate fac referire la populațiile locale; în Africa, soldații au înregistrat trecerea *Garamantes*-ilor cu cămilele lor[1074]. Iar ei recurgeau și la strângerea activă de informații: Cezar trimitea cercetași înaintea trupelor sale; *speculatores* și *exploratores* sunt menționați aproape la fiecare pagină din *De Bello Gallico*; aceștia provin din cavaleria aliată, *socii*[1075]. În altă parte întâlnim un centurion care a fost trimis să culeagă informații[1076]. Titus se duce să încerce să evalueze moralul evreilor închiși în Ierusalim și pentru a vedea cum e construit zidul orașului[1077]. Atunci când se merge prin teritoriul inamic, trebuie interogați oamenii importanți din acea țară, trebuie folosiți ghizi (în care să nu se încreadă prea mult), să folosească prizonierii și dezertorii (și să aibă încredere în ei doar cât să îi folosească, de aici rezultă supunerea acestora la o tortură mai blândă)[1078].

Pe plan tactic, romanii trebuiau să fie deosebit de prudenți în ce privește colinele și pădurile, pentru a evita ambuscadele[1079]. Dacă cercetașii nu reveneau la timp, era semn că situația este dificilă[1080]. Plecând la război contra Iranului, Severus Alexander și-a împărțit armata în trei coloane: una dintre ele era însărcinată în mod specific cu strângerea de informații[1081]. În ce privește strategia, este cert că generalul a citit ceea ce au scris geografii, că lua în considerare ceea ce îi spuneau călătorii; el se interesa, de asemenea, asupra tuturor aspectelor inamicului, reale și potențiale.

Marina era de asemenea utilizată pentru strângerea de informații, de Cezar, în primul rând, atunci când își imagina inițierea unei expediții contra Britanniei; el a trimis o navă în cercetare[1082]. În fine, de către Agricola, care a pus să fie cercetate litoralul și porturile de către flotă[1083]. În secolul al IV-lea, navele erau camuflate, pictate în culorile mării pentru a scăpa priviri-

[1073] César, *BG*, IV, 20, 3-4.
[1074] Referințe în art. nostru, coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 204
[1075] Onesandros, IX et XVII; Tacite, *H*, III, 54, 4; Frontin, *Str*, I, 2; Végèce, III, 6. Settis, p. 306.
[1076] Tacite, *H*, III, 54, 5-9.
[1077] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 2, 2; 6, 2.
[1078] Végèce, III, 6. Settis, p. 279, 326 și 370.
[1079] Hérodien, VIII, 1, 1.
[1080] Velleius Paterculus, II, 112.
[1081] Hérodien, VI, 5, 1.
[1082] César, *BG*, IV, 21, 1.
[1083] Tacite, *Agr*, XXV, 1.

lor inamice[1084]. Editorii moderni ai lui Vegetius le denumesc *picati*; ne putem întreba dacă nu ar trebui să citim simplu *picti*, „(navele) pictate".

Transmiterea de informații

Vincent Desportes și Jean-François Phélizon au descris bine ce înseamnă transmisiunile pentru armatele moderne; ele se împart în trei: locul bătăliei, domeniul logisticii și ariergarda[1085]. Având în vedere mijloacele tehnice de care dispuneau, precum și nevoile lor, romanii au recurs la un model mai simplu, opunând zonele expuse inamicului cu cele care nu erau. Pe câmpul de bătălie, generalul putea întotdeauna utiliza un mesager, dar era periculos; exista riscul de interceptie. El dispunea de trei mijloace mai sigure: vocea și, cu efect mai puternic, muzica și stindardele[1086]. El dădea ordine care puteau fi retransmise din vorbă în vorbă. Se recurgea în primul rând la trâmbițe și la corni care cântau diferite melodii pe care soldații le învățaseră și care avea fiecare un anumit rol. La fel se întâmpla cu mișcările de acvile și de *signa*.

În ce privește zonele aflate în pericol și slab securizate înainte de sosirea eventualilor inamici, existau alte metode. Se pare că turnurile de veghe plasate în fața frontierei puteau trimite semnale simple folosind fum alb sau negru; era suficient ca cele două părți să se fi înțeles dinainte asupra semnificației acestora. René Rebuffat a descris un fel de telegraf Chappe, un mijloc de comunicare deja mai sofisticat. Pe turnuri, soldații foloseau grinzi, a căror poziționare avea un înțeles convenit deci cunoscut[1087]. În fine, în teritoriile pacificate, călătorii întâlneau mesageri călare; drumurile romane fuseseră adesea proiectate pentru aceștia. Anumiți soldați erau specializați în acest tip de misiuni; erau *frumentarii*-i pe care legații de legiuni îi trimiteau la Roma cu însărcinări de curierat; acolo ajunși, erau adăpostiți în tabăra peregrinilor, „străinii", construită pentru ei[1088]. Dar în caz de necesitate, orice fel de soldat putea fi utilizat; în timpul războiului civil din anii 68–69, *othonienii* au trimis un călăreț numid[1089].

[1084] Végèce, IV, 37.

[1085] Desportes V. și Phélizon J.-Fr., *Introduction à la stratégie*, 2007 (Paris), p. 170.

[1086] Onesandros, XXVI; Arrien, *Tact*, XXVII.

[1087] Rebuffat R., „Végèce et le télégraphe Chappe", *MÉFR* (*A*), 90, 1978, p. 829–861; Woolliscroft D.J., *Roman Military Signalling*, 2001 (Stroud), 191 p.; Breeze D. J., „Signal, signaling", *ERA*, 2014, p. 904–905.

[1088] Rankov N. B., „*Frumentarii*, the *castra peregrina* and the provincial *officia*", *ZPE*, 80, 1990, p. 176–182.

[1089] Plutarque, *Othon*, XI, 3.

Augustus crease o poştă oficială, *vehiculatio*, denumită impropriu şi anacronic *cursus publicus*, dar, în principiu, aceasta era rezervată pentru misivele civile, mai ales administrative[1090].

Trenul de bagaje

Precum şi transmisiunile, trenul de bagaje sau trenul de echipamente utiliza soldaţi de linie, care erau transferaţi pentru luptă de fiecare dată când apărea inamicul. Această chestiune a fost puţin studiată. Ştim, totuşi, că o legiune avea în general 4 000 de animale, cai pentru cei 8 ofiţeri superiori şi cei 120 de călăreţi, boi, măgari, asini şi cămile pentru transport (cămila nu era utilizată în luptă). Reliefurile de pe arcul lui Septimius Severus arată convoaie de realimentare. Dacă soldaţii se ocupau personal de anumite animale, de exemplu, *stratores*, „paji", aflaţi în serviciul ofiţerilor, este mai mult ca posibil că exista ajutor şi din partea civililor. Aici intervin, fără îndoială, *calones* şi *lixae* menţionaţi în texte, precum şi sclavii oferiţi ca pradă de război după victorie soldaţilor sau cumpăraţi în funcţie de circumstanţe. La fel de bine se cunoaşte faptul că flota oferea, astfel, servicii, atât pe fluvii, cât şi pe mare. Dar în primul rând oamenii erau cei care purtau poveri grele începând din timpul Republicii, când un *imperator*, Marius, le-a impus acest lucru; după acest moment, ei s-au obişnuit să fie numiţi, nu fără umor, „catârii lui Marius[1091]".

Serviciile medicale

Când ne referim la serviciile medicale din cadrul armatei, ne gândim în primul rând la riscurile asociate războiului. Dar viaţa cotidiană a soldaţilor din Antichitate nu era lipsită de probleme[1092]. Alte pericole îi pândeau pe cei care scăpau bolilor copilăriei, adeseori mortale în epocă, precum rujeola, oreionul, varicela şi rubeola. Alimentaţia putea provoca intoxicaţii alimentare şi diaree; tuberculoza era foarte răspândită; de asemenea, oftalmiile şi cataracta. Printre altele, nu este deloc exclus să fi existat boli cu transmitere sexuală; chestiunea stârneşte dezbateri. Ştim şi că „peste" au afectat imperiul şi că uneori acestea au fost aduse de armate; aşa s-a întâmplat sub Marcus Aurelius, când legiunile răspândesc de-a lungul Dunării, iar apoi

[1090] Suétone, *Aug*, XLIX, 5.

[1091] Settis, p. 264-265.

[1092] Végèce, III, 2. Gourevitch D., „Diseases", *ERA*, 2014, p. 339; vezi de asemenea, mai sus, § dedicat medicilor (capitolul 1).

în tot imperiul, boala contractată în luptele cu iranienii[1093]. Nu era vorba întotdeauna de ciuma bubonică; câteodată a fost vorba de holeră, cuvântul „pestă" desemnând tot felul de epidemii. Pentru bolile din viața de zi cu zi, admitem că ele erau limitate datorită unei alimentații suficiente, prin practicarea exercițiilor și deci a sportului și, de asemenea, prin frecventarea termelor. În plus, cei care reușeau să împlinească vârsta de 20 de ani erau mai mult sau mai puțin autovaccinați. Pentru restul, medicii recomandau remedii pe bază de plante, mai ales plante aromatice, și vin. Recursul la apele curative era frecvent. În ce-i privește pe oftalmologi, aceștie prescriau picături de ochi; epigrafiștii au găsit un mare număr de sigilii, indicând compoziția produsului și utilitatea sa, mai ales în Galia.

În timpul Principatului, după cum am spus deja, tavernele cauzau, deseori, mai multe răni și lovituri decât câmpurile de bătălie. Dar au existat dintotdeauna victime ale luptelor. Rănile erau provocate fie de lovituri prin tăiere (săbiile), fie prin străpungere-împungere (sulițe de aruncat și sulițe, pietre și bile de praștie), fie de armele contondente; putem adăuga diverse fracturi. În cazurile cele mai simple, medicul aplica un pansament. Când acesta nu era disponibil, medicul amputa sau tăia (o lance sau o săgeată zimțată erau foarte greu de extras). La Kalkriese, la Teutoburg, a fost găsită trusa unui chirurg. Ea conținea un bisturiu, și un *elevatorium*, un instrument conceput să îndepărteze fragmentele osoase dintr-o rană, dar nici cea mai mică urmă de anestezic[1094]. Pe Columna lui Traian, într-o imagine celebră, vedem un medic care îngrijește un rănit[1095]. În timpul luptei, răniții erau adesea doar în așteptarea morții: nu se știa cum să fie oprite hemoragiile, iar în ciuda unei relative autovaccinări, septicemia, peritonita, tetanosul și cangrena erau incurabile, mai ales când o bucată de țesut intrase în plagă.

La începutul secolului al III-lea, Julius Africanus a redactat câteva paragrafe care constituie un scurt tratat de medicină militară[1096]. El dă asigurări că o igienă bună este indispensabilă pentru sănătatea soldaților. Oferă și câteva sfaturi legate de dietă: militarii au nevoie de hrană și băutură cores-

[1093] Gourevitch D., *Limos kai loimos*, 2013 (Paris), p. 77–127.

[1094] Franzius G., „Archäologische Zeugnisse zur Varusschlacht?", *Germania*, 70, 2, 1992, p. 371 și pl. 14, 1, p. 372, și pl. 15, 1, p. 373; Schlüter W., „NeueErkenntnisse zur Örtlichkeit der Varusschlacht?", *Arminius und die Varusschlacht*, 1995 (München et a.l.), p. 75 și pl. 27, p. 91; Salazar C.F., *The Treatment of War Wounds in Graeco-Roman Antiquity*, 2000 (Leyde), XXVII-299 p.

[1095] Settis, p. 316.

[1096] Julius Africanus, *Cestes*, I, 4; 5; 8; 12; II, 6–10.

punzătoare; ei trebuie să mănânce echilibrat şi lent; este de acord ca ei să bea, eventual vin. Cele mai interesante sunt câteva sfaturi de chirurgie. Pentru a efectua o amputare, pacientul trebuie calmat, lucrat repede şi utilizat un bisturiu bine ascuţit. Nimeni nu le contestă.

Alte sfaturi sunt mai neliniştitoare, având în vedere cele ştiute de contemporani. Pentru a închide o rană fără a recurge la suturarea ei, medicul zdrobea o ceapă pe care o aşeza pe plagă. Pentru a îngriji o rană cauzată de un fier, el trebuia să ungă arma care produsese rana, apoi să pronunţe de trei ori „tata" pe un ton furios şi să înlănţuie cu o formulă magică, care, din păcate, nu este menţionată. Pentru a opri o hemoragie, se lua sânge uman, era lăsat să se usuce la soare, apoi se arunca lichidul apos care era la suprafaţă, iar restul se aplica pe rană (a nu se uita bandajarea); era mai bine ca hemoragia să nu fie foarte puternică. Războiul chimic era cunoscut, iar, pentru a combate otrava, Julius Africanus recurgea la un amestec de plante care îl imuniza pe cel care îl consuma. El şi-a extins solicitudinea şi asupra animalelor, considerând arta veterinară ca parte a medicinei. Pentru a proteja vitele de povară de pestă, el recomanda ca medicament un decoct din mai multe plante. El era ataşat în particular de cai, al căror preţ era fără îndoială mai ridicat. Cel mai bine era să le prinzi în jurul gâtului o bucată de corn de bou sau să îi faci să bea un ceai. Un bun călăreţ îi împiedica să se împerecheze, deoarece aceasta ducea la cataractă. Este un detaliu important, deoarece caii preziceau totul şi îi simţeau pe inamici.

Trebuie, totuşi, constatat că soldaţii romani, precum şi contemporanii lor civili, nu aveau o încredere oarbă în personalul medical. Cei mai simpli recurgeau la magie. Bolnavul se adresa unui specialist, care redacta un text pe un papirus sau pe o plăcuţă de plumb, metal apreciat de zeii Infernului cărora le era adresată cererea de vindecare; documentul era apoi plasat într-un mormânt pentru a ajunge mai uşor la destinatar. Cei mai exigenţi elaboraseră un serviciu de sănătate divin, o trinitate a sănătăţii: ei cereau mântuirea lui Apollo, lui Esculap şi Bunei Zeiţe, numită Salus în latină şi Hygie în greacă. Zeul, întrebat pe timpul zilei, oferea sfaturi pertinente în timpul nopţii, prin vise; era ceea ce am denumit rituri de incubaţie. El recomanda frecvent ape sacre, adică cu proprietăţi curative.

Statul veghea asupra soldaţilor săi. Dar mai exista o ultimă speranţă pentru bolnavii incurabili, reforma sau *causaria missio*. Oricum, tabletele de la Windisch şi ostraca de la mons Claudianus dovedesc că acesta ţinea o evidenţă strictă a bolnavilor şi a răniţilor[1097].

[1097] Art. nostru. Coll. *Latomus*, 327, 2010, p. 201–202.

Religia

Ar părea inutil să dezvoltăm acest subiect, deoarece el este abordat în diferite paragrafe din această carte. După cum am spus deja, religia a cântărit extraordinar în mentalităţi. Ea era prezentă în viaţa cotidiană, deoarece soldatul era întotdeauna doar un civil care purta arme. Ea prezida antrenamentele, lupta şi sănătatea. Cei fideli trebuiau să urmeze un calendar pentru toate sărbătorile, mai ales pentru cele care aveau implicaţii militare; acesta a fost discutat mai sus şi denumit „ritmul sacru al războiului" (ţinem cont, de asemenea, de calendarul de la Dura-Europos). Un conflict nu putea fi început fără numeroase sacrificii aduse zeilor şi fără cererea frecventă de sfaturi din partea acestora, prin metoda indirectă a luării auspiciilor, a examinării măruntaielor şi a verificării apetitului puilor sacri; Columna lui Traian arată astfel de scene: libaţii, sacrificii de tauri şi *suovetaurilia*, în cursul cărora erau sacrificaţi un porc, un berbec şi un taur[1098].

PLECAREA LA LUPTĂ

Plasat exact înaintea luptei, marşul, denumit de Guibert „marea tactică", prezintă o importanţă considerabilă[1099].

Marina ajuta armata de uscat, la fel ca în zilele noastre, proiectând forţă (sau putere). Numeroase operaţiuni în combinaţia uscat – mare sunt atestate, navele transportând oameni şi materiale; în acest caz, ca întotdeauna, momentul dificil era debarcarea[1100]. La mare se făcea recurs când legăturile terestre erau întrerupte, ceea ce s-a întâmplat când Otho a vrut să meargă spre nord, în întâmpinarea lui Vitellius[1101]. Alte obstacole stăteau în calea invadatorilor: ritmul lent al înaintării, hărţuirea de către inamici şi ambuscadele acestora, logistica şi traversarea cursurilor de apă[1102].

Toate deciziile depindeau de general, care, la fel ca orice magistrat roman, avea obligaţia de a-şi asculta consiliul, precum şi posibilitatea de a nu ţine cont de părerile acestora[1103]. El se baza în primul rând pe informaţiile de orice

---

[1098] Settis, p. 269–270, 337–339, 404, 407–409, 411–412, 419, 437 şi 446–448.

[1099] Frontin, *Str*, I (stratageme înainte de bătălie); Arrien, *Tact*, V, 3. Fear A.T., „The campaining soldier: Vitellius' entry into Rome", *Emerita*, 63, 1, 1995, p. 77–80; *ARHE*, p. 137–139.

[1100] César, *BG*, IV, 23, 2–5; 26; V, 9, 1 (Britannia); *BC*, II, 23 (Curion în Africa).

[1101] Tacite, *H*, I, 87, 1–2.

[1102] Végèce, III, 1.

[1103] *SHA*, *Sév Al*, XVI, 3; Settis, p. 452. Picard G.-Ch., „Tactique hellénistique et tactique romaine: le commandement", *CRAI*, 1992, p. 173–186.

fel, menţionate mai sus. Utiliza, de asemenea, hărţile[1104]; au existat unele, dovadă celebra Tabula lui Peutinger, după numele unui erudit din perioada Renaşterii, care a descoperit această copie de secolul al XIII-lea, realizată după un original anterior. Harta este geografie, iar, teoretic, „geografia serveşte la purtarea războiului[1105]". În ceea ce priveşte ţara în care urmează să înainteze, comandatul armatei trebuie să cunoască mediul înconjurător (câmpie sau munte, vegetaţie sau deşert, apă sau ariditate, pământ, mare şi mai ales fluviile) şi mediul uman (bogăţie, densitatea populaţiei, dispunerea aglomerărilor şi a efectivelor militare). Utilizarea acestei discipline permitea punerea în funcţiune a unei „mici strategii" şi organizarea unei acţiuni în funcţie de geostrategie. Romanii nu ignorau ajutorul pe care geografia îl putea aduce, dar fiecare comandant acţiona în funcţie de cultura sa şi toţi procedau de o manieră empirică.

Ziua începea cu un prim semnal de trâmbiţă, care însemna strângerea corturilor[1106]. Un al doilea semnal însemna că soldaţii trebuiau să îşi pună bagajele pe vitele de povară, să îşi reia locul după ce incendiau tabăra unde dormiseră peste noapte, pentru a nu o lăsa să cadă în mâinile inamicului. Un al treilea semnal însemna începutul marşului. Puţin înainte, un crainic îi întreba de trei ori dacă erau pregătiţi de război. Soldaţii trebuiau să ridice mâna dreaptă strigând că sunt. Apoi, fiecare avea grijă să îşi păstreze locul. Un istoric, contemporan cu noi, îşi imagina că fiecare soldat pleca singur imediat ce era pregătit; el se gândea astfel că ultimul nu era încă plecat pe când primul tocmai ce sosise.

Viteza şi lungimea traseului parcurs au înflăcărat imaginaţia. Textele dau indicaţii puţin diferite unele de altele, ceea ce este normal: totul depinde de topografie, de climat şi de mai mica sau mai marea proximitate a inamicului. Tacitus menţionează o armată de şase legiuni, împreună cu auxiliarii, care a parcurs 30 de mile - aproape 45 km - într-o zi[1107]. Vegetius afirmă că un marş normal permitea acoperirea a 20 de mile (30 km) în cinci ore şi a 24 de mile (36 km) cu un pas mai rapid[1108]. P. Streit a ajuns la un total de 40 km pe zi[1109], dar am găsit la Cezar cifre mult mai mici: 10 km pe zi - în mod

[1104] Végèce, III, 6. Sherk R.H., „Roman geographical exploration and military maps", *ANRW*, II, 1, 1974, p. 534-562.

[1105] Lacoste Y., *La Géographie, ça sert d'abord à faire la guerre*, ed. 2, 1985 (Paris), 214 p.

[1106] Pentru desfăşurarea zilei: Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 4; 5, 5 (93).

[1107] Tacite, *H*, III, 21, 1.

[1108] Végèce, I, 9.

[1109] Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 35-38.

normal[1110], 30 sau 40 km maximum – în caz de nevoie[1111]. În toate cazurile, *velocitas* era de lăudat; ea caracteriza pe generalii buni, Alexandru cel Mare, Cezar și Traian, după Pliniu[1112]. Și, contrar la ceea ce s-a spus mai devreme, marșul pe timp de noapte era foarte utilizat[1113].

Apoi, unitățile de geniu militar trasau drumuri și construiau poduri. Totuși, generalii preferau trecerea prin vaduri și existau mai multe tehnici care permiteau acest gen de traversare[1114]. Călăreții erau trimiși în amonte pentru a micșora forța curentului și în aval pentru a recupera soldații târâți de ape. Cursul fluviului putea fi modificat. Pari, scânduri și butoaie goale formau un pod de moment. Sau oamenii treceau înot, împingându-și lucrurile pe plute confecționate din iarbă și trestie, sau se aplecau pe scuturile lor ca pe o geamandură. În orice caz, trebuia să te protejezi, deoarece fiecare traversare era un moment periculos.

Rolul esențial al generalului era de a asigna un rol diferitelor părți ale armatei. El avea trei posibilități majore; aceste trei tipuri erau denumite, după L.C. Pérez Castro, *normal*, *pilatum* și *quadratum*[1115]. Exista, desigur, o a patra soluție: să aplici o soluție de bun-simț la situația de moment. Cel mai adesea, comandantul recurgea la *quadratum agmen*, „marșul în pătrat": bagajele în centru, o unitate în față, una în spate și câte una pe fiecare parte, cu cercetași trimiși în față[1116]. Locul fiecărei legiuni era tras la sorți[1117]. Exista un caz excepțional, atunci când inamicul era prin apropiere, dar nu i se știa exact locația: efectivele erau dispuse în formație de luptă, de o manieră care le permitea să fie necesară doar o semi-rotație către stânga sau dreapta, în funcție de partea din care venea atacul[1118]. Printre altele, evident trebuia ținut cont de topografie: câmpia și muntele ridicau altfel de probleme.

Generalul trebuia apoi să obțină informații pentru a ști cum și unde îl așteaptă inamicul. Dacă acesta din urmă și-a împărțit forțele în două, trei sau patru puncte, el adoptă un dispozitiv în coloane, fiecare dintre acestea

---

[1110] César, *BG*, I, 41, 4–5.

[1111] César, *BG*, II, 19, 3; V, 47, 1; VII, 40, 4; 41, 5. Ediția noastră din César, *La Guerre des Gaules*, 2009, p. 42–43.

[1112] Pline, *Pan*, XIV, 2.

[1113] César, *BG*, I, 28, 7; II, 7, 1; V, 9, 2; *BC*, III, 13, 1; Tacite, *An*, I, 50, 6.

[1114] Végèce, III, 7.

[1115] Tacite, *H*, V, 1, 5; Settis, p. 413–417, 442–443 și 453–458. Pérez Castro L.C., „Los *agmina* romanos y los significados de *pilatum agmen* y *quadrato agmine*", *Emerita*, 74, 1, 2006, p. 1–16.

[1116] Hérodien, VIII, 1, 2–3; *SHA*, *Max Th*, VII, 8; 10–11.

[1117] Tacite, *H*, II, 41, 4.

[1118] Arrien, *Al*, XI.

dispus în formaţia *agmen*; procedează la fel dacă doreşte să îl prindă ca într-un cleşte[1119]. Două grupuri au fost organizate pentru a recupera captivii din urma dezastrului lui Varus[1120] şi trei de către Agricola în Britannia[1121]. Împotriva Iranului, Severus Alexander a ales din nou un dispozitiv tripartit, trimiţând efective armate spre nord, înspre Armenia şi Media, spre est, spre Tigru şi Eufrat, pentru a obţine informaţii, iar altele au mers către centru, împreună cu trupele de elită care îl însoţeau pe împărat[1122].

Aici nu există norme foarte stricte, în afara bunului-simţ; fiecare comandant avea o mare libertate de acţiune. Dar trebuia să nu uite o regulă de aur: dacă cineva se atingea de bagajele lor, chiar şi cei mai bine antrenaţi legionari se revoltau; trebuia aşadar ca aceste mici averi individuale să fie întotdeauna bine protejate. Ne-au parvenit mai multe descrieri, deoarece autorii au dorit să evidenţieze talentul cutărui sau cutărui comandant militar... sau lipsa acestuia.

În anul 14 p.Chr., Germanicus şi-a împărţit armata în patru *cunei*, „patru colţuri[1123]"; a trimis în faţă o parte din auxiliari, cavalerie şi infanterie. Cum beneficia de patru legiuni, el le-a dispus în faţa, pe lateralele şi în spatele bagajelor. În urmă, a trimis restul auxiliarilor[1124]. Acelaşi, mai târziu, şi-a alcătuit avangarda din auxiliari gali şi germanici, apoi cu arcaşi pedeştri[1125]. Pe sine s-a plasat chiar în spate, mergând în faţa *vexilla*-lor (stindardele detaşamentelor) şi a acvilelor[1126], împreună cu cele două cohorte pretoriene, cavaleria de elită şi patru legiuni; urmau apoi alte patru legiuni, apoi infanteria, arcaşii călare şi celelalte cohorte de auxiliari. Onesandros (V) recomanda un front larg, iar bagajele să fie plasate în centru. În ce priveşte bagajele, el avea în mod cert dreptate; în ce priveşte dimensiunea frontului, este o altă discuţie, deoarece totul depinde de teren şi de inamic. Corbulo în mod sigur trimisese cercetaşi înaintea sa, chiar dacă Tacitus nu menţionează acest aspect[1127]: el era un general serios. El a plasat o legiune de elită între alte două mai puţin obişnuite cu războiul; bagajele, dispozitiv remarcabil, au fost plasate între centurii; în urmă venea cavaleria; flancurile erau protejate de arcaşi pedeştri şi de restul cavaleriei.

[1119] Florus, II, 33, 48-49; Orose, VI, 21, 3.
[1120] Tacite, *An*, XII, 27-28.
[1121] Tacite, *Agr*, XXV, 4.
[1122] Hérodien, VI, 5, 1.
[1123] Tacite, *An*, I, 51, 1-2.
[1124] Tacite, *An*, I, 51, 6.
[1125] Tacite, *An*, II, 16, 5.
[1126] Pline, *Pan*, XI, 3.
[1127] Tacite, *An*, XIII, 40, 3-4.

În Iudeea[1128], Vespasian a ales să folosească pe post de iscoade arcași și infanterie ușoară; un detașament a fost însărcinat să amenajeze drumul și să pregătească tabăra de marș. Apoi urmau cavaleria, infanteria grea, bagajele, generalul, însoțit de elita infanteriei și a cavaleriei și de garda proprie. Cei 120 de călăreți din fiecare legiune urmau, în urma acestora era artileria (acest aspect este interesant deoarece este rar menționat); în spatele lor erau ofițerii și acvilele cu trâmbițele. Grosul armatei avansa în coloane de câte șase (iarăși o indicație originală). Tocmai în spate se aflau „mercenarii" și o ariergardă compusă din infanterie, ușoară și grea, și cavalerie. Trebuie remarcat că, în principiu, armata romană nu folosea mercenari; în text este folosit cuvântul *misthoi*, care semnifică atât solda mercenarilor, cât și cea plătită soldaților obișnuiți[1129].

În timp ce înaintează spre Ierusalim, Titus dă alte dispoziții[1130]. În avangardă el trimite aliații și soldați auxiliari (cercetașii nu sunt menționați, dar erau acolo). Apoi, urmează în ordine: bagajele ofițerilor, el însuși și elita soldaților și a călăreților; cavaleria ușoară; tribunii și prefecții cohortelor, împreună cu soldați de elită; acvilele și trâmbițele; grosul coloanei grupate câte șase; bagajele și valeții, „mercenarii"; în fine, ariergarda.

Arrian oferă două serii de indicații în tratatul despre *Taktika* și în *Ordinea de luptă contra Alanilor*. În prima din aceste scrieri[1131], el afirmă că există două posibilități pentru legiuni, să se afle în capul sau la coada coloanei, fie pe flancuri; el adaugă că infanteria auxiliară trebuie să fie plasată în spatele legiunilor sau pe flancuri. În ce privește cavaleria, ea nu trebuie să aibă un loc fix: totul depinde de teren și de inamic. De asemenea, el menționează că bagajele trebuiau totdeauna dispuse cât mai departe de inamic. În cel de-al doilea text[1132], el plasează cercetașii în față, apoi arcașii călări, călăreții, infanteria auxiliară pe flancuri, apoi cavaleria, apoi legiunile cu cavaleria lor; în ariergardă se află aliații, iar bagajele se află în spatele coloanei; trupe de geți închid dispozitivul de marș.

Maximinus Thracus este exemplul negativ, poate pe nedrept: el utilizează dispozitivul *agmen quadratum*, fără originalitate. Trimite germanici în față;

[1128] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 6, 2. Morin A., „L'ordre de marche de l'armée romaine: le témoignage de Flavius Josèphe", *RÉA*, 104, 1-2, 2002, p. 145-161.

[1129] De exemplu, Thucydide, I, 143; IV, 124; Xénophon, *An*, VII, 3, 13; *Hell*, I, 5, 7. Doresc să îi mulțumesc lui Anne Morin pentru ajutorul oferit cu referire la acest aspect.

[1130] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 2, 1 (47-49). Morin A., citată.

[1131] Arrien, *Tact*, XI, XXIII, XVI, XXVIII și XXX.

[1132] Arrien, *Al*, I-IX.

pe sine, împreună cu garda sa, se plasează fix în spatele bagajelor; cavaleria acoperă flancurile (mauri, orientali și germanici)[1133].

Un model ideal din Imperiul timpuriu, printre altele, este rezumat de Vegetius, în perioada Imperiului târziu[1134]. Acesta plasează în centru bagajele și valeții care au grijă de ele, dar imediat în spatele cercetașilor. Urmează infanteria și cavaleria; trupe sunt plasate pe flancuri. Acest dispozitiv poate fi modificat în funcție de circumstanțe și de poziționarea inamicului, principalul pericol fiind ambuscada.

Odată dispuse unitățile pe teren, generalul avea de făcut o alegere: tradiția sau surpriza. Prin tradiție, o armată aflată în marș distrugea totul în calea sa, fiind posibil să îi observi progresul în funcție de dârele de fum rămase în urma acesteia[1135]. Soldații omorau tot ce mișca și dădeau foc la bunurile imobile; ei treceau prin foc orașe și sate și devastau câmpurile; câteodată luau prizonieri pentru a-i interoga sau a-i vinde ca sclavi. Nu trebuie să ne indignăm pe romani: toate națiile se comportau în același fel, lucrul de mirare fiind că unii dintre contemporanii noștri îi consideră pe dușmanii Romei drept niște barbari gentili[1136]. Invers, generalul putea face o altă alegere tactică, să lanseze un atac surpriză, atunci când încă nu își adunase toate trupele sau când inamicul era prea puternic[1137]. În acest caz, el interzicea incendierile, impunea păstrarea secretului (în acest caz dezertorii reprezentau un mare pericol); el ordonă unităților să avanseze mascat, camuflat. Eventual, dădea ordinul de a mărșălui pe timp de noapte.

Această descriere ar rămâne neterminată dacă ne-am limita doar la elementul militar. Aceasta deoarece armatele aflate în marș erau urmate de o mulțime de civili despre care autorii antici nu pomenesc practic nimic niciodată, exceptând atunci când intervin circumstanțe excepționale. Ei pot fi totuși cunoscuți din câteva fraze ale lui Cezar în *Commentarii de Bello Gallico*, grație lui Dio Cassius care povestește despre ambuscada de la Teutoburg (anul 9 p.Chr.), grație unui relief de la Xanten păstrat în muzeul din Bonn și câtorva aluzii despre bătălia de la Lyon (anul 197 p.Chr.)[1138]. Acești oameni urmau armata de departe și nu erau încartiruiți în castru,

[1133] Hérodien, VIII, 1, 1; *SHA*, *Max Balb*, II, 4.

[1134] Végèce, III, 6.

[1135] Settis, p. 290.

[1136] Hérodien, III, 9, 3; 10; VI, 5, 5; VII, 2, 3; VIII, 4, 5. Garraffoni R., „Robbers and soldiers. Criminality and Roman Army in Apuleius' *Metamorphoses*", *Gerión*, 22, 1, 2004, p. 367-377.

[1137] Frontin, *Str*, I, 1; Végèce, III, 6; pentru marșul pe timp de noapte, vezi mai sus.

[1138] Dion Cassius, LVI, 18-24. Vezi cărțuliile noastre, *La „Bataille" du Teutoburg*, ed. a 2-a, 2013, p. 45 și 53-54 (pl. 1: stelă de la muzeul din Bonn); *La Bataille de Lyon*, 2013, p. 54-55 și 76-78.

chiar dacă inamicul era aproape. Întâlnim soții și copii, nelegitimi, deoarece soldații nu aveau dreptul de a se căsători. Prostituatele le făceau viața mai ușoară celorlalți, cărora celibatul le era impus. Comercianți, artizani, servitori, *lixae* și *calones*, care sunt menționați de texte, însoțesc armata[1139]. Sculptura de la Xanten prezintă un centurion și doi dintre liberții săi – toți trei au pierit în dezastrul suferit de Varus.

În concluzie, observăm că diversitatea și complexitatea serviciilor (logistica, genistica, obținerea de informații, transmisiunile, trenul de bagaje, serviciile de sănătate și chiar sacerdoții) explică parțial eficacitatea acestei monstruoase mașini care era armata romană în marș. Dar serviciile singure nu ne permit să înțelegem totul: trebuie să le completăm, totdeauna înainte de bătălie, cu politica și diplomația.

POLITICA ȘI DIPLOMAȚIA

Jomini și Clausewitz au explicat că războiul nu reprezintă decât unul din momentele vieții politice. Exemplele din lumea antică pentru a ilustra punctul lor de vedere nu lipsesc. Aici, în contextul militar, se impune o distincție între politica imperiului (cu privire la vecinii săi) și politica împăratului (cu privire la romani).

Politica împăratului

Imperiul roman a fost o monarhie care, departe de a fi absolută, era animată de diverse forțe. Unele erau la centru, în Roma (împăratul, Senatul și pretorienii), iar ceilalți la periferie (legiunile și provinciile).

În centru, în oraș, împăratul dispunea de puteri civile, militare și religioase, iar – în plus – era un zeu, onorat prin cultul imperial; dar el se lovea, de asemenea, de niște limite, chiar dacă era șeful armatei. Această comandă îi permitea, în același timp, să spere că se putea baza pe pretorieni și pe legionari, în caz de nevoie[1140].

În fapt, alături de împărat, Senatul juca un rol mai important decât s-a spus: acesta vota *senatus consulta*, care aveau forța unei legi, și furniza toate cadrele superioare din armată și administrație; mai mult, fiecare dintre membrii săi era foarte bogat. Acesta reprezenta deci o contrapondere la suveran.

[1139] *HA, Pesc N*, X, 4: patiseri.

[1140] Dion Cassius, LIII, 17. Santosuosso A., *Storming the Heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire*, 2001 (Boulder), XI, 265 p.; Stäcker J., *Princeps und miles*, 91, 2003 (Hildesheim), 485 p.

Tiberius i-a lăsat, de asemenea, multe responsabilităţi[1141]: repartizarea unităţilor, recrutarea şi lăsarea la vatră a soldaţilor, alegerea comandanţilor, precum şi activităţi diplomatice; el chiar a blamat consulari care l-au contactat direct, fără să discute în prealabil cu Senatul. Admitem, în general, că atunci când se retrăgea la Capri, el dorea să lase deoparte aceste griji; el lăsase câmpul liber. Caligula fusese mult mai puţin conciliant cu Senatul, atunci când a retras legiunea din Africa[1142]. Putem cita numeroase conflicte între oricare împărat şi această adunare, până la domnia lui Maximinus Thracus şi mai târziu[1143] – ar fi necesar în acest caz să rescriem toată istoria politică a Romei.

Totdeauna în Oraş poporul roman se putea exprima. Făcea aceasta prin manifestaţii, dar nu abuza de ele şi nu se revolta decât dacă aprovizionarea era întreruptă. Poporul cerea în primul rând „pâine şi circ".

În acest caz, trebuia în primul rând păstrată adeziunea soldaţilor, care se obţinea prin cadouri şi discursuri[1144]. Pretorienii jucau un rol important la Roma. Ei au ridicat pe tron şi au şi detronat împăraţi[1145]. Desigur, ei erau discreţi, atâta timp cât nu erau îndemnaţi la acţiune. Augustus i-a răsplătit din abundenţă cu bani[1146]. Totuşi, atunci când Tiberius a vrut să se descotorească de prefectul pretoriului, Seianus, acuzat de trădare şi de complot, a preferat să se bazeze pe trupele de vigili şi comandantul lor, Laco[1147]. Poate că a greşit cu construcţia taberei acestora şi a celei pentru *urbaniciani* chiar în interiorul Romei[1148]; desigur, el îşi putea ameninţa duşmanii cu ajutorul soldaţilor, dar introducea forţa în politică. A fost mai rău sub Caligula, care, de asemenea, cumpărase trupele cu cadouri, dar pe care ofiţerii au ajuns să îl urască repede[1149]. Începând cu domnia sa, pretorienii au fost chemaţi să îl omoare pe principe; el era cu siguranţă un nebun periculos, dar era o idee proastă să le dai pe mână un asemenea mecanism. Apoi Claudius i-a utilizat mai întâi pentru a prelua puterea, iar apoi pentru a se debarasa de soţia sa, Messalina, precum şi de amantul acesteia, Caius Silius[1150]. Nero le-a cerut să

[1141] Suétone, *Tib*, XXX, 2; XXXII, 1; XLI, 1.

[1142] Dion Cassius, LIX, 20.

[1143] Hérodien, VIII, 3.

[1144] David J.-M., „Les *contiones* militaires des colonnes Trajane et Aurélienne", art. citat; Le Bohec Y., „Adresses impériales à l'armée romaine sous le Principat d'après la numismatique", *Parole, media, pouvoir dans l'Occident romain, Mél. G. Achard*, 2007 (Lyon), p. 343-353.

[1145] Aurélius Victor, V, 3, 14-15; 16-18; 8, 5; 11, 9-10; 18, 2; 19, 1.

[1146] Aurélius Victor, V, 1, 1.

[1147] Dion Cassius, LVIII, 4 şi 18.

[1148] Tacite, *An*, IV, 2, 1; Dion Cassius, LVII, 19.

[1149] Dion Cassius, LIX, 2; 29; 30.

[1150] Tacite, *An*, XI, 31, 2; 32, 3; 37-38; Dion Cassius, LX, 1; 17.

ucidă pe opozanții săi, membri ai Senatului[1151]. În perioada anilor 68–69, ei i-au urcat pe tron și i-au detronat pe Galba și pe Otho[1152]. Ei l-au susținut pe Domițian în anul 81, pe Nerva în anul 96 și pe Traian în anul 97[1153].

La fel ca în anii 68 și 69, în anul 193 aceștia și-au impus propriul candidat: ei au vândut puterea lui Didius Julianus, după ce mai întâi l-au ucis pe Pertinax[1154]. Dorind să-i pedepsească, Septimius Severus le-a întins o capcană. El i-a invitat la o serbare, deci dezarmați; sosiți la locul celebrării, pretorienii au fost încercuiți de legionari, apoi alungați de armată și înlocuiți de aceiași legionari[1155]. Fiul său, Caracalla, a avut nevoie de pretorieni, care i-au acordat sprijinul contra celorlalți soldați, după ce acesta și-a ucis fratele, Geta[1156]. Față de câțiva împărați, pretorienii s-au arătat mai puțin mărinimoși. Ei l-au ucis pe Macrinus, apoi pe Elagabal[1157]; dar l-au susținut pe Severus Alexander, care a ucis legionarii. În 238, au apărat legitimatea lui Maximinus Thracus contra lui Balbinus și a lui Pupienus, apoi contra lui Gordian III[1158]. În 238, precis, conflictele au ieșit la iveală[1159]: senatori contra soldați și contra plebei, pretorieni contra *equites singulares Augusti*.

Forțele politice de la centru erau contrabalansate de periferie, provinciile, mai ales de provinciile militare. Desigur, ele vorbesc puțin; dar ele se manifestă câteodată în perioadele de mari tulburări prin intermediul guvernatorului și (sau) al notabililor. În anul 68, Galia l-a sprijinit pe Galba la instigarea guvernatorului Galliei Lugdunensis, Vindex. În anul 70, adunarea de la Reims i-a reunit pe principalii responsabili gali: trevirul Julius Valentinus a pledat contra Romei, remul Julius Auspex în favoarea acesteia; iar acesta din urmă a câștigat[1160].

În imperiu, puterea s-a sprijinit în primul rând pe legiuni: am spus că ele au avut o importanță mai mare decât ar fi trebuit și mai puțină decât ne-am imaginat. Dorindu-și un consulat pe care senatorii ezitau să îl acorde, Augustus a fost precedat de un centurion care le-a arătat membrilor adunării sabia sa și a lansat o amenințare voalată: „Dacă voi nu îl faceți consul,

[1151] Dion Cassius, LXI, 15; LXII, 25.
[1152] Dion Cassius, LXIV, 3; 4; 5; LXV, 1.
[1153] Dion Cassius, LXVIII, 8; 23.
[1154] Dion Cassius, LXXIII, 8–11; *SHA*, *Pert*; *Did Jul*, II-III; VI, 6; Zosime, I, 7, 2.
[1155] Dion Cassius, LXXIV, 1 și 2.
[1156] Dion Cassius, LXXVII, 1–2; 3; 9–10.
[1157] Dion Cassius, LXXIX, 19–20 (LXXX, 2: executarea lui Ulpianus); Aurélius Victor, VXXII, 4; 23, 3; 24, 1; 3–4.
[1158] Hérodien, VII, 11, 4–12, 7.
[1159] Hérodien, VIII, 6, 6; 8.
[1160] Tacite, *H*, IV, 68, 9–70; Pline, *Pan*, VIII, 5.

se va ocupa aceasta[1161]". Aparent nimeni nu şi-a dorit acest lucru. Războiul civil din perioada anilor 68–69 a dezvăluit „secretul imperiului", după cum afirmă Tacitus: „Se poate face un împărat şi în altă parte decât la Roma[1162]", adică în castrele importante. Imaginile lui Galba au fost afişate în castrele din Germania. Dar au existat dezertori care s-au alăturat taberei lui Otho. Angajamentul politic a fost exacerbat de neplata soldelor şi de lipsa grâului[1163]. Mai târziu, Traian a primit imperiul pe când soldaţii erau nemulţumiţi de Nerva; el a restabilit disciplina în rândurile lor şi a fost numit *imperator, dux, legatus, miles*, „împărat, comandant, locotenent (al lui Nerva) şi soldat", de Pliniu cel Tânăr[1164].

Cu toate acestea, nu ar trebui să cădem în eroarea anacronismului obişnuit şi răspândit. Legionarii nu erau nişte pucişti la putere şi cu atât mai puţin în permanenţă. Transpirând şi suferind pentru stat, luptând pentru imperiu, aceştia se considerau a fi singurii adevăraţi cetăţeni romani (şi apoi, fără îndoială aceasta şi erau: singurii). Pentru ei, pretorienii şi locuitorii Romei nu erau decât nişte degeneraţi, îngrijoraţi doar de plăcerile şi de hrana lor. De asemenea, ei nu se revoltau decât în circumstanţe precise, când împăratul nu se ridica la înălţimea aşteptărilor[1165]. Sau cel puţin când li se cerea aceasta.

În provincii, asistăm la conflicte între legionari şi auxiliari, dar acestea au intervenit foarte rar[1166]. Mai mult, toţi militarii se înţelegeau de minune atunci când trebuiau jecmăniţi civilii[1167]. Totuşi, generalii ştiau că soldaţii nu luptau bine decât dacă erau sprijiniţi moral de ai lor, de cei din spatele frontului; acest aspect psihologic nu trebuie subestimat, chiar dacă legionarii Principatului erau profesionişti.

Iar soldaţii împărtăşeau, la fel ca toţi contemporanii lor, o ură viscerală faţă de războiul civil[1168]. Întregul poem al lui Lucanus, *Pharsalia*, scris sub Nero, exprimă acest sentiment, larg răspândit, plin de viaţă în opera lui Tacitus, de asemenea, în *Istorii* şi în *Anale*. Problemele militare îngrijorau autorităţile, iar Domiţian a decis, pentru a nu permite reizbucnirea lor, să

[1161] Suétone, *Aug*, XXVI, 2.

[1162] Tacite, *H*, I, 4, 2.

[1163] Tacite, *H*, I, 30, 9; 55, 3; IV, 26, 1.

[1164] Pline, *Pan*, V, 3–7; IX, 2–3, 5 şi 18; XI, 3.

[1165] Holder P.A., „*Exercitus Pius Fidelis*: The Army of Germania Inferior in AD 89", *ZPE*, 128, 1999, p. 237–250.

[1166] Tacite, *H*, II, 88, 1; Hérodien, II, 10, 2; Aurélius Victor, V, 3, 14–15, exagerează fără îndoială greutăţile lor.

[1167] Tacite, pasajul citat.

[1168] Vezi, de exemplu, Suétone, *Othon*, X, 1; Tacite, *H*, II, 37 şi 45.

nu mai permită ca două legiuni să ocupe același castru și ca fiecare soldat să depună peste 1 000 de sesterți aproape de însemne[1169].

Totuși, mai multe războaie civile sunt atestate, în perioadele anilor 49–45 a.Chr., 68–69 și 193–197. Modul de desfășurare a unei astfel de acțiuni este bine cunoscut. Soldații spărgeau imaginile împăratului „rău", *imagines*[1170], iar apoi jurau fidelitate celui pe care îl doreau șeful statului[1171]. Din partea lor, tribunii și centurionii puteau ucide, în funcție de circumstanțe, fie pe inamicii pricepelui, fie chiar pe principe. În ceea ce privește armata, războiul civil din anii 68–69 i-a opus pe pretorieni (Otho) legiunilor din Germania (Vitelius), apoi pe acestea din urmă legiunilor din Orient (Vespasian); conflictul din anii 193–197 a angajat legiuni din Pannonia (Septemius Severus) contra pretorienilor (Didius Julianus), apoi contra legiunilor din Orient (Pescennius Niger) și, în fine, contra legiunilor din Britannia (Clodius Albinus).

Aceste lupte foarte violente au dat naștere la ceea ce istoricii Antichității, la fel ca mulți dintre contemporanii noștri, numeau „uzurpatori". Este nedrept, deoarece, în realitate, trebuie distins, printre cei care au dat lovituri de stat, între cei care au eșuat, care poartă acest titlu defăimător pentru eternitate, și cei care au reușit, care au devenit împărați legitimi, de asemenea pentru eternitate. De-a lungul anilor, armata a căpătat din ce în ce mai multă importanță în acest proces, iar, în final, aceasta, nu Senatul, a fost cea care l-a declarat pe Clodius Albinus inamic public, adică în afara legii[1172]; iar periferia domina centrul, ceea ce a devenit regula în timpul crizei din secolul al III-lea, atunci când împărații trăiau în permanență pe frontieră și când soldații urcau pe tron și detronau împărații: *hard power* a ajuns să predomine asupra a *soft power*[1173].

Politica imperiului

În ceea ce privește statele și popoarele învecinate, politica s-a alăturat câteodată diplomației[1174]. Ambasadorii puteau interveni în trei momente. Înaintea unui război, ei încercau să aplaneze conflictul sau, din contra, pregăteau terenul pentru soldați. În timpul conflictului, ei negociau armistiții

---

[1169] Suétone, *Dom*, VII.

[1170] Tacite, *H*, III, 12, 5; 13, 3; 14, 1.

[1171] Tacite, *H*, II, 79, 1–2.

[1172] Hérodien, III, 6, 8.

[1173] Nye J.S., *Soft Power*, 2004 (New York), XVI–191 p.

[1174] Wheeler M., *Rome beyond the Imperial Frontiers*, 1954 (London), XII–192 p.; Millar F., *The Roman Empire and its Neighbours*, 1967, retipărită. 1996 (Duckworth), 370 p.

atunci când interesele Romei o cereau. După sfârşitul ostilităţilor, odată restabilită pacea, ei încercau să obţină o înţelegere cât mai avantajoasă.

În toate cazurile, diplomaţia se baza pe mentalităţile colective ale romanilor, privilegiind două aspecte în particular. În primul rând, ei credeau cu tărie că nu aveau egal pe pământ: zeii le-au conferit *maiestas*, „superioritatea" (în raport cu toate celelalte popoare). Aşadar, ei nu puteau accepta tratate de la egal la egal, ci doar tratate „injuste", „injust" însemnând în epocă pur şi simplu „inegal". Apoi, ceilalţi trebuiau să se comporte cum trebuie, adică să respecte *fides* şi să dea dovadă de demnitate. Lui Tiberius i se propune ca inamicul său mortal, Arminius, să fie otrăvit; el refuză, deoarece această metodă, nedemnă de Roma, venea în contradicţie cu morala, adică cu *fides*[1175]. În realitate, această morală se aplica peste tot. Toţi oamenii credeau că diplomaţia implică respectarea ambasadorilor şi întreruperea ostilităţilor pe timpul negocierilor.

Dacă barbarii nu respectau *fides*, romanii considerau că aceştia s-au plasat singuri în afara comunităţii umane, ceea ce justifica toate relele tratamente la care puteau fi supuşi. Să remarcăm, din nou, că toate popoarele Antichităţii elaboraseră aproape acelaşi drept „internaţional" şi nu au scris pe acest subiect; nimeni nu s-a plâns vreodată de ceea ce i s-a întâmplat.

Diplomaţia avea propriile reguli de funcţionare. Statul roman se putea adresa celorlalţi prin scrisori sau ambasadori. Ştim despre Corbulo că i-a scris şahului Iranului, Vologases I, pentru a-l determina să accepte pacea şi că a primit răspunsuri, prin curier de la Nero, care au dat naştere la negocieri[1176]. Macrinus, de asemenea, a scris suveranului acestei ţări pentru a-l anunţa de moartea lui Caracalla şi recunoaşte că acesta îi greşise; el cerea pace şi a obţinut-o[1177]. Ne-au parvenit scrisori trimise acestui rege şi atribuite lui Gallienus de pe vremea când Valerian era prizonierul lui Shapur (Sapor)[1178].

Activitatea diplomatică a putut fi intensă. Împăratul trimitea şi primea ambasadori. Augustus fusese contactat de suverani care trăiau la capătul lumii, de *Seres* (chinezi), de indieni, de *Garamantes*, de etiopieni, de *Bactri*, de sarmaţi şi de sciţi[1179]. Dar este posibil ca aceşti ambasadori să nu fi fost

---

[1175] Tacite, *An*, II, 1-2.

[1176] Tacite, *An.*, XV, 13, 4; 14, 1; 14, 2-5; 24; 27-30; 31.

[1177] Hérodien, IV, 15, 7-9V, 1, 4.

[1178] *SHA*, *Val*, I, 2; *Gall*, I, 1 (este posibil ca aceste scrisori să fie falsuri; ele sunt, cu toate acestea, plauzibile).

[1179] Florus, II, 34, 62; Aurélius Victor, V, 1, 7; Anonyme, *Abrégé des Césars*, I, 9; Orose, VI, 21, 19.

decât vânzători care se foloseau de un titlu pentru a-şi vinde mai bine produsele. Claudius a primit trimişi din Iran care cereau restituirea unui ostatic pe care doreau să îl înscăuneze rege; împăratul a acceptat, gândindu-se că va obţine câteva avantaje. Dar protejatul – care era totodată candidatul său – a fost atacat, bătut, iar învingătorii i-au tăiat urechile, ceea ce l-a împiedicat să mai domnească vreodată[1180]. Antoninus Pius însuşi primise ambasadori din India, Bactriana şi Hyrcania[1181]. În 208, când britonii au fost informaţi de sosirea lui Septimius Severus, au trimis mesageri pentru a negocia; împăratul a refuzat[1182]. Mai târziu, Severus Alexander a primit iranieni.

Mişcările aveau loc şi în celălalt sens, dinspre Roma spre vecini. Claudius şi Caracalla au trimit ambasadori în Iran. Reprezentanţii unui suveran pe nume Antoun (Antonin?) sunt prezenţi la curtea Chinei în secolul al II-lea; adevăraţi ambasadori sau simpli negustori? Nu ştim. Totuşi, au avut loc întâlniri directe între conducători, dar acestea erau rare. Caracalla trimisese o ambasadă la şahul Iranului, Artaban, cu o cerere uimitoare: el dorea să se căsătorească cu o prinţesă iraniană. Neobţinând niciun răspuns la o astfel de cerere ciudată, el a propus un tratat de pace, dar şi-a trădat interlocutorul în timpul negocierilor[1183]. Severus Alexander a negociat de cel puţin două ori. El a trimis o misiune diplomatică la iranieni pentru a evita războiul, dar i-a arestat pe cei 400 de ambasadori care i-au fost trimişi; mai târziu, le-a propus germanicilor să le cumpere pacea, deoarece aceştia aveau reputaţia de fi mari iubitori de bani[1184]. La mijlocul secolului al III-lea, Roma obţinuse sprijinul Bactrianei, al iberilor, al alanilor, al *Tauri*-lor şi mai ales al Palmyrei contra Iranului[1185].

Împăratul refuza deseori contactul direct. El cerea ca negocierile să fie purtate prin intermediul cutărui oficial, în mod normal un guvernator; de aceea, atunci când un prefect de cohortă trebuia să negocieze cu un insurgent, el trimitea numaidecât un centurion pentru a-şi înştiinţa superiorul[1186]. Guvernatorul Bitiniei servea drept intermediar între sarmaţi şi Traian[1187]. Totuşi, unii responsabili locali acţionau din proprie iniţiativă, fără îndoială din motive de urgenţă. Astfel, un legat din Moesia intervine în treburile tra-

[1180] Tacite, *An*, XII, 10–11; 14, 5–6.
[1181] Anonyme, *Abrégé des Césars*, XV, 4.
[1182] Hérodien, III, 14, 4–5.
[1183] Hérodien, IV, 7, 1; 14, 1.
[1184] Hérodien, VI, 4, 1; 4, 6; 7, 9.
[1185] *SHA*, *Val*, IV, 1–4.
[1186] Tacite, *An*, XII, 45, 5–46, 1; 4–5; 48, 1.
[1187] Pline, *Ep*, X, 63–64 şi 67.

cilor. Pentru a restabili ordinea și a suprima tâlhăria, el își pune soldații să îi masacreze pe turbulenți[1188]. Un alt legat s-a ocupat de *Cappadocii*.

Negocierile puteau avea scopuri diferite[1189], iar, eventual, ele includeau amenințări, precum cele pe care Augustus le adresează șahului Iranului, cerându-i să predea insignele luate de la Crassus și Marc Antoniu, cerere încununată de succes[1190]. Mai puțin diplomat, Civilis adăuga promisiuni și amenințări pentru a obține un acord de pace din partea germanicilor[1191]. Spurinna îl readuce la putere pe regele *Bructeri*-lor doar cerând aceasta[1192]. Vespasian se comportă la fel cu șahul[1193]. Sau, din contra, ambasadele anunțau o capitulare; romanul se declara gata să cumpere pacea în condiții „onorabile", după cum face Hadrian[1194], sau rușinoase, precum face Severus Alexander, adresându-se Iranului. Împăratul putea încerca să câștige timp și obținea un armistițiu, garantat de un pact[1195]. Sau justifica un război. Sau încerca să își atragă vecinii într-o alianță. Sau chiar dorea să impună pacea, să evite războiul. Uneori romanii au cerut alianța barbarilor pentru a se întări în timpul unui război civil, precum procedează Pescennius Niger, care obține sprijinul Iranului, al Armeniei și al câtorva populații arabe contra lui Septimius Severus[1196].

Negocierile se finalizau câteodată printr-un acord, care era întotdeauna redactat în două exemplare; cele două părți jurau în fața zeilor că îl vor respecta (nu se semnau tratate în Antichitate: avem de-a face aici cu un anacronism frecvent)[1197]. Implica întotdeauna trimiterea de ostatici la Roma, niciodată invers[1198]: romanii nu puteau trimite ostatici din cauza *maiestas*-ului. Războiul cu galii este plin de tratate cu trimiteri de ostatici. Corbulo și Quadratus s-au certat pentru a recupera ostaticii, dovadă importanța lor[1199]. În timpul unui război civil, mai precis în timpul conflictului care i-a opus

[1188] Tacite, *An*, II, 55-57 și III, 38, 2-39.

[1189] Cartea noastră *César chef de guerre*, 2001, p. 12-13.

[1190] Iranul se umilește: Florus, II, 34, 63; Anonyme, *Abrégé des Césars*, I, 8; Orose, VI, 21, 29.

[1191] Tacite, *H*, V, 24-25.

[1192] Pline, *Ep*, II, 7, 2.

[1193] Anonyme, *Abrégé des Césars*, IX, 12.

[1194] *Ibid.*, XIV, 10.

[1195] Frontin, *Str*, I, 5, 17-18; Aulu-Gelle, I, 25.

[1196] Hérodien, III, 1, 2.

[1197] Florus, II, 34, 64. Canfora L. și Liverani M., *I trattati nel mondo antico*, 1990 (Roma), 256 p.

[1198] Tacite, *An*, XI, 19, 2 (*Frisii*-i); Pline, *Pan*, XII, 2, și XIV (Traian a primit mulți). Cronologie confuză la Allen J., *Hostages and Hostage-Taking in the Roman Empire*, 2006 (Cambridge), XIV-291 p.; *AE*, 2010, 67.

[1199] Tacite, *An*, XIII, 9, 2-7.

pe Septimius Severus și Pescennius Niger, fii de nobili au fost trimiși drept garanție[1200]. Multe popoare nu ezitau să îi sacrifice în caz de necesitate; statutul unui ostatic era precar[1201].

În conflictele externe, Roma încerca să își impună patronatul sau protectoratul său[1202], mai ales în cazul regilor deveniți clienții ei și în primul rând asupra Armeniei, din rațiuni strategice. Vannius, pus suveran peste *Suebi*, a fost alungat; dar alți germanici au intervenit în favoarea Romei[1203]. Cheruscii au cerut un rege din partea lui Claudius; acesta le-a fost acordat, un oarecare Italicus a fost ales... și trimis la Roma ca ostatic[1204]. În cazul Britanniei, o regină, Cartimandua, a fost cea care a căutat sprijinul Romei contra fostului ei soț, care dorea să recupereze puterea[1205]. Or Roma dorea să își impună protectoratul asupra celor importanți (în cazul *Frisii*-lor și apoi în Britannia). Dar numărul de state care aveau statut de *socii* se diminua treptat și acestea au dispărut practic cu totul la începutul secolului al II-lea, spre profitul administrației directe prin intermediul regimului *provincia*. Câteodată, romanii cereau sprijinul populațiilor „protejate". *Aorsi*-i le-au fost aliați (*socii*) în războaiele cu Mithridates, regele Bosforului; cu folos, deoarece regele a fost capturat și trimis romanilor[1206].

Statul roman putea interveni mai simplu și mai direct în chestiunile interne ale vecinilor săi. Cezar s-a amestecat mult în problemele galilor și chiar a participat la reuniunile plenare ale delegaților popoarelor, *concilia Galliarum*. În anul 9 p.Chr., romanii îl sprijină pe Segestius în fața germanicilor; dar o altă grupare, condusă de Arminius, dorea alungarea acestora din țară[1207]. Agricola acționează la fel în cazul britonilor[1208]. Traian s-a bucurat de un asemenea prestigiu, încât barbarii i-au cerut să le judece disputele și acceptau, fără să se plângă, deciziile acestuia[1209]. La modul general, statul roman susținea aristocrațiile locale, care apreciau acest sprijin. În absența unor elite sociale puternice, căutau alianța regilor; așa s-a întâmplat în Britannia, pe timpul lui Agricola și mereu în Armenia, de exemplu când

[1200] Hérodien, III, 2, 3-5.
[1201] Hérodien, III, 5, 6.
[1202] Braun D.C., „Client kings", *The Administration of the Roman Empire*, ed. Braund D.C., 1988 (Exeter), p. 69-96.
[1203] Tacite, *An*, XII, 29, 1; 2; 30.
[1204] Tacite, *An*, XI, 16.
[1205] Tacite, *An*, XII, 40, 5-7.
[1206] Tacite, *An*, XII, 15, 2-3; 16; 21, 1.
[1207] Tacite, *An*, I, 55, 3-4.
[1208] Tacite, *Agr*, XXIX, 2.
[1209] Pline, *Pan*, LVI, 7-8.

legiunile l-au ajutat pe Mithridates să preia puterea[1210]. Legiunile l-au ajutat și pe regele Archelaus al Cappadociei, contra unei populații odată supuse și care nu mai dorea să îi plătească tribut[1211]. În disperare de cauză, împăratul și Senatul încercau să se alieze cu popoare slab organizate sau despre care aveau această impresie, de exemplu *Hiberi*-i, din Caucaz[1212].

Atunci când inamicii observau că rezistența este inutilă, trimiteau ambasadori, câteodată înaintea luptelor, câteodată după, precum au acționat dacii în timpul războiului cu Traian[1213]. În alte cazuri, preferau moartea în locul captivității, precum numeroși daci și regele lor, Decebal, care a preferat să se sinucidă în fața unui ofițer roman decât să se predea (această scenă este reprodusă pe Columna lui Traian și pe mormântul *Romanului* (mormântul lui Tiberius Claudius Maximus, ofițerul care l-a urmărit pe Decebal, forțându-l să se sinucidă - n.tr.)[1214]; aceștia și-au incendiat orașul pentru a nu oferi această plăcere inamicului[1215].

CONCLUZIE

Este deci posibil să interpretăm în două moduri diferite sensul pe care legionarii (și pretorienii) îl acordau noțiunii de disciplină. Ea reprezenta în primul rând știința meseriei. Ea reprezenta, de asemenea, și ascultarea. Desigur, dar câți neascultători pe lângă! Nu e totuși sigur că dezordinea clamată de cei care admirau ordinea a fost mereu dăunătoare. Deoarece soldații Romei au luptat și au murit ca oameni liberi, ca cetățeni, iar nu ca sclavi. Iată, fără îndoială, un alt element care le explică eficacitatea. De asemenea, printre altele, ei erau bine antrenați, aveau un echipament de calitate, erau sprijiniți de servicii eficace, mai ales logistica, ei dețineau numeroase atuuri pentru a obține victoria. Să adăugăm acestei liste de avantaje o ordine de marș bine organizată, cel puțin în majoritatea cazurilor, un context diplomatic și politic bine pregătit și vom putea înțelege parțial succesul politicii pe care au dus-o în raport cu inamicul.

[1210] Tacite, *An*, XI, 9, 1; *Agr*, XIV, 2.

[1211] Tacite, *An*, VI, 47.

[1212] Tacite, *An*, XI, 9, 1-3.

[1213] Settis, p. 293, 336, 349, 361, 385-390, 417-418, 438-440, 480-481, 492-493, 501 și 517-518.

[1214] *AE*, 1969-1970, 583. Speidel M.P., „The Captor of Decebalus", *JRS*, 60, 1970, p. 142-153 (*RA*, 1971, p. 75-78).

[1215] Settis, p. 483-488, 489-491, 514-516, 526-527, 530 și 540-541.

APENDICE: VOCABULARUL LATIN LEGAT DE CASTRE

– *Munitiones*: Tacite, An, III, 74, 2; H, III, 26, 2 (*munimenta*: variante?). Acest termen foarte general desemnează toate tipurile de fortificaţii, liniare sau punctuale.

– *Castra*: Tacite, An, I, 30, 3; H, II, 19, 1; 30, 1; 39, 2; 41, 3; 45, 1; 68, 4; 69, 1; 88, 3; III, 13,1; 14, 1 şi 4; 24, 4; 26, 2 şi 4; 29, 4; 56, 4; 60, 2; 76, 1; 84, 1 şi 3; IV, 18, 2 şi 8; 20, 1; 22, 1, 3 şi 4; 23, 1; 26, 3; 27, 1; 32, 3; 33, 2; 34, 2 şi 10; 35, 6; 46, 4; 58, 5; 59, 4; 60, 4 şi 5; 62, 1 şi 8; 72, 11; 75, 4; 77, 2 şi 4; V, 1, 5; 20, 2; 22, 1; Orose, VI, 21, 3; VII, 9, 3; CGL, IV, 27, 1 etc.; AE, 2000, 1 648; 1 726–1 727; 2 156; 2 007, 1 659. Acest cuvânt, de asemenea cu înţeles foarte larg, se referă la orice fel de castru, indiferent de mărime.

– *Hiberna*: Tacite, An, I, 27, 2; 51, 10; II, 26, 1; 80, 1 şi 5; H, I, 52, 1; 57, 2; 67, 2; III, 46, 4; IV, 14, 7; 15, 7 (pentru două cohorte); 16, 2; 18, 2; AE, 1996, 885; 1124, a. Era denumită *hiberna*, prescurtare de la *castra hiberna*, castru de iarnă.

– *Hibernacula*: Tacite, An, II, 23, 1; III, 74, 4; XV, 7, 3; 8, 1; H, IV, 33, 2; 61, 8. Acest cuvânt este diminutivul de la *hiberna*.

– *Aestiva*: Tacite, An, I, 37, 2. *Aestiva* erau castre folosite pe timp de vară, era abrevierea de la *castra aestiva*.

– *Castellum*: Tacite, An, II, 80, 1 şi 5; III, 20, 2; 74, 2; IV, 72, 6; 73, 1; XII, 38, 4; XIII, 39, 2; XV, 3, 4; 17, 3; H, IV, 15, 10; 16, 1; Agr, XIV, 3; XVI, 1; XX, 3; XXV, 3; AE, 1988, 1030; 1991, 1743. Acest termen este un diminutiv de la *castra*.

– *Centenarium*: AE, 1972, 676. Nu ştim la ce se referă acest cuvânt: acest tip de castru era caracterizat prin „sută", dar nu ştim ce se afla acolo în 100 de exemplare.

– *Praesidium*: Tacite, An, III, 21, 2; IV, 77, 2; XI, 19, 6–7; XII, 38, 3–4; XIII, 36, 1; XV, 9, 1; 17, 3; H, III, 35, 4; Agr, XIV, 3; XVI, 1; XX, 3; AE, 1966, 357; 1979, 519; 1985, 984; 1997, 1318; 1998, 1057; 2000, 1291; 2001, 1978; 2036; 2039; 2051. *Praesidium* era un post de gardă, cuvântul face referire la soldaţi şi nu la construcţie.

– *Statio*: Tacite, H, IV, 26, 1. Cuvântul *statio* are sens similar cu *praesidium*.

– *Turris* şi *burgus* [cuvânt din grecescul *purgos*]: CGL, II, 426, 26; 570, 34; TJ, Eroubin, V, 1. *Turris* se traduce prin „turn".

CAPITOLUL IV
TACTICA

Pentru comoditate, noi numim „tactică" folosirea diverselor mijloace pentru a câștiga o luptă (sau un asediu sau orice alt tip de bătălie). Această definiție, evident prea concisă, nu este pe deplin satisfăcătoare și am putea alege alta, mult mai elaborată, aceea pe care Jomini a propus-o, citat de Vincent Desportes: „Tactica este arta de a lupta pe teren... adică (ea include) manevrele unei armate pe câmpul de luptă sau manevrele de luptă, precum și tacticile diverse pentru a conduce trupele la atac[1216]".

Armata romană, care a practicat foarte mult bătălia în câmp deschis și asediul, nu a ignorat alte forme de luptă.

GENERALITĂȚI ASUPRA TACTICII

Ar trebui, înainte de orice încercare de reflecție, să cădem de acord asupra vocabularului. Cuvântul „tactică" vine din limba greacă, unde nu există decât ca adjectiv; numai cu ajutorul substantivului *technè* se poate forma *taktikè technè*, „dispunerea în ordine (a trupelor)". Acest cuvânt desemna, atât la Xenophon[1217], cât și la Jomini, dispozitivul inițial sau ordinea de luptă; regăsim aproape aceeași idee în expresia „marea tactică", aparținând lui Guibert și pe care acest autor a folosit-o pentru a desemna atât ordinea de deplasare, cât și ordinea de luptă. Numai datorită extinderii termenului acesta poate desemna, în plus, manevrele care îi urmează și toate mișcările pe care le implică. În limba latină nu există un echivalent precis; cuvântul *consilium*, care ar însemna „proiect" și care este folosit mai ales de către Cezar, servea la fel de bine pentru a denumi atât tactica, cât și strategia; cert

[1216] Desportes V., *Comprendre la guerre*, ed. 2, 2001 (Paris), p. 121. Despre cum se duce un război: Fuller J.F.C., *The Conduct of War*, 1979 (London), 352 p.; der Goltz C. von, *The Conduct of War*, trad. engl., 2011 (Charleston), XXII-285 p.

[1217] Xénophon, *Cyr*, I, 6, 14: *taktika*.

este că Tacitus folosea cuvântul *ratio* numai cu sensul de tactică[1218]; dar el a fost aproape singurul care a recurs la această interpretare. De altfel, pentru toți acești autori, tactica, slujind strategiei, nu reprezintă decât o etapă în obținerea succesului global.

Trebuie să cădem apoi de acord asupra finalității tacticii. Obținerea victoriei, fie. Dar există sau a existat oare vreo rețetă în acest sens? Cu alte cuvinte, tactica își are punctul de plecare în artă sau în știință? Concepțiile anticilor și ale modernilor diferă cu privire la acest subiect.

Pentru moderni – cei interesați de subiect sunt în majoritate discipolii lui Clausewitz – hazardul și iraționalul prevalează, deoarece înfruntarea dintre două armate provoacă o dezlănțuire de violență care nu mai poate fi controlată de către cei doi adversari. Războiul, spune el (și lupta, de asemenea, vom adăuga noi), este asemenea „cameleonului", de multe ori își schimbă aspectul; războiul scapă celui care-l declară; războiul se desfășoară în „ceață".

Cei din vechime nu au avut, totuși, aceeași concepție a problemei... și a soluției ei. Autor al *Stratagemelor*, de fapt un adevărat manual de război, Frontinus știa că hazardul, reprezentat de zeița Fortuna, joacă întotdeauna un rol. Dar el a crezut că era posibil să restrângă această parte de incertitudine și că trebuia să plaseze cât mai mult posibil raționalul în irațional. Prin urmare, el sfătuia ca în organizarea luptei să se țină seama mai ales de condițiile de luptă. Un bun general, a spus el, trebuie să aleagă momentul, locul și ordinea de luptă[1219]. El a adăugat că acesta trebuie să vegheze asupra moralului trupelor sale, acest lucru fiind un element esențial. Acest sentiment este într-adevăr bazat pe conexiunile care unesc avangarda de ariergardă: o armată nu poate lupta bine dacă se simte renegată de civilii din propria tabără. Sentimentul este consolidat prin disciplină, ea însăși fiică a antrenamentului. Și romanii au înțeles acest lucru mai presus de ceea ce ne imaginăm: ei știau că psihologia joacă un rol important asupra combatanților și a dușmanilor și au profitat de acest lucru, așa cum vom vedea în continuare. În general, ei știau cum să se folosească de reacțiile unora și ale altora, cum să consolideze curajul luptătorilor lor, cum să își demoralizeze adversarii și nu ezitau să facă propagandă, de exemplu pentru a provoca dezertări în rândul dușmanilor[1220]. Severus Alexander a păstrat secret planul de campanie, apoi el a dezvăluit etapele acestuia pentru a-și deruta adversarul; în ceea ce

[1218] Tacite, *An*, III, 21, 5. Herzog P.H., *Die Funktion des militärischen Plannens bei Tacitus, Europäische Hochschulschriften*, S. 15, *Klassische Sprachen und Literaturen*, 70, 1996 (Berne), 403 p.

[1219] Frontin, *Str*, II, 1, 2 și 3.

[1220] Pseudo-César, *BAfr*, XXXII (la Getuli); XXXV (soldații lui Scipio).

privește elementul esențial, el nu l-a făcut, totuși, cunoscut decât atunci când armata sa a ajuns în teritoriu inamic[1221].

Calculat, cu sânge rece, Frontinus nu a prezentat decât o față a luptei antice. Aprofundând acest sistem, Giovanni Brizzi a arătat că lupta a fost însuflețită de două tipuri de războinici, foarte diferiți unul de celălalt, prezentați în *Iliada*, una din lucrările de bază ale civilizației noastre[1222]. Primul model a fost Ahile, eroul care se lupta cu dușmanul său față în față, în câmp deschis, cu spada în mână. Diferit de acesta, Ulise, „omul cu o mie de posibilități", a folosit mereu stratagema. Puși în fața acestei alegeri, romanii nu au ezitat; pentru ei, șiretenia reprezenta o ticăloșie; ea era în contradicție cu onoarea și *fides*, cu modul corect de a lupta. Cu toate acestea, după ce au suferit mult din cauza stratagemelor în confruntarea cu Hannibal, romanii au fost forțați să recurgă la șiretenie, găsind-o în cele din urmă firească. Dar ei au stabilit o distincție. În timpul Principatului, stratagema arată viciile inamicului atunci când acesta recurge la ea; în cazul în care este concepută de un roman, stratagema este o dovadă de inteligență. Să ne amintim, de altfel, faptul că stratagema are o dimensiune psihologică importantă (Capitolul 2).

O dezbatere recentă, care depășește chiar și acest cadru, a fost deschisă de V.D. Hanson. Acest autor crede că a existat un model occidental al războiului și că generalii au căutat odinioară și încă mai caută și astăzi victoria decisivă. Acest punct de vedere a fost contestat de Hans Van Wees. O poziție intermediară a fost adoptată de Harry Sidebottom[1223]. După părerea noastră, această problemă nu va putea fi soluționată decât numai prin studii paralele despre romani și alte popoare ale lumii antice și moderne, chinezi, japonezi, indieni...

Stratagemă sau nu, armata romană a fost cea mai bună din Antichitate, ceea ce nu înseamnă, totuși, că era perfectă; ea a suferit de diverse slăbiciuni. Cu toate acestea, a fost mai valoroasă decât armata chineză de la momentul respectiv, foarte la modă în mediile impresionate de mirajul oriental. Eficacitatea sa s-a dovedit mai ales atât în tactica directă (lupta pe teren), cât și în tactica indirectă (gherila).

[1221] *SHA*, *Sév Al*, XLV, 1-4.

[1222] Brizzi G., *Le Guerrier de l'Antiquité classique*, 2004, p. 15-21 (colecția *L'art de la guerre*).

[1223] Végèce, III, 11, spune ceea ce afirmă Hanson V.D., *Le Modèle occidental de la guerre*, 1990, 298 p.; Connoly P., *Greece and Rome at War*, 1998 (Greenhill), 320 p.-350 il. (carte frumos ilustrată); Van Wees H., *Greek Warfare*, 2004 (London), XIV-349 p.; Sidebottom H., *Ancient Warfare*, 2004 (Oxford), XVII-165 p.; bună și recentă discuție: Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 37.

LUPTA

În capitolul anterior au fost prezentate posibilitățile pentru ordinea de acțiune. Acum, armata romană a ajuns într-un loc care ar putea deveni un câmp de luptă în teren deschis sau, dacă vreți, în câmpie sau chiar o luptă cu soldații dispuși pe mai multe linii[1224]. Modelul a fost întotdeauna sau aproape întotdeauna același: cercetașii reperau inamicul (informația); armata oprea inamicul (lupta); apoi îl distrugea (victoria)[1225]. Acest lucru este bine ilustrat, de exemplu, în războiul purtat cu galii, împotriva helveților și împotriva belgilor[1226].

Generalul[1227] alege un loc pe o înălțime; el se asigură, dacă este posibil, să fie cu spatele la vânt, praf și soare. Relieful poate compensa o oarecare inferioritate, de aceea alegerea locului este foarte importantă. În vârf, generalul instalează în primul rând ceea ce noi numim o „tabără de luptă", care nu este diferită de tabăra de marș prin arhitectura sa, dar este concepută pentru luptă: bagajele sunt închise acolo; potențialii învinși își vor putea găsi acolo un adăpost, cel puțin provizoriu[1228]. Generalul aranjează pe pantele înălțimii pe cei pe care speră să fie viitorii învingători, soldații lui. Ei vor putea să-și domine adversarul și să aibă elan înaintea luptei[1229]. De asemenea, generalul trebuie să ia în considerare cursurile de apă; un fluviu poate juca mai multe roluri: obstacol la înaintare, punct de sprijin, adăpost pentru a se salva[1230]...

[1224] Lynn J., *De la guerre. Une histoire du combat des origines à nos jours*, trad. fr., 2006 (Paris), 603 p. Vezi: Lammert F., *Die römische Taktik zu Beginn der Kaiserzeit und die Geschichtschreibung*, *Philologus*, 23, 2, 1931, 64 p.; Gabriel R.A. și Boose D.W., *The Great Battles of Antiquity. A Strategic and Tactical Guide to Great Battles that shaped the Development of War*, 1994 (Westport), XXV-714 p.; Menéndez Argüín A.R., *Las legiones del s. III d.C. en el campo de batalla*, 2000 (Écija, Sev.), 334 p. și *El ejército romano en campaña de Septimio Severo a Diocleciano (193-305 D.C.)*, 2011 (Sevilla), 397 p.; Sabin Ph., „The Face of Roman Battle", *JRS*, 90, 2000, p. 1-17; Goldsworthy A.K., *Les Guerres romaines*, trad. fr., 2001 (Paris), 224 p.; *ARHE*, p. 150-156; Brizzi G., citat; Roth J., *Roman Warfare*, 2009 (Cambridge), 328 p., mai ales p. 191-212. Vezi, de asemenea, Ardant du Picq, *Études sur le combat*, 2004, p. 72-78.

[1225] Este ceea ce se numește „contra-mobilitate tactică". A. Deyber, *Les Gaulois en guerre*, 2009, p. 368.

[1226] César, *BG*, I, 8; II, 8, 3-4.

[1227] Picard G.-Ch., „Tactique hellénistique et tactique romaine: le commandement", art. citat.

[1228] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 1-2. Richardson A., „The order of battle in the Roman army: evidence from marching camps", *OJA*, 20, 2, 2001, p. 171-185.

[1229] Végèce, III, 13.

[1230] Végèce, III, 16, 17, 20 și 26. *Le fleuve dans l'Antiquité, Le Fleuve et ses métamorphoses*, 1993 (Paris), p. 77-159; Poignault R., „Les fleuves dans le récit militaire tacitéen", *Latomus*, 60, 2, 2001, p. 414-432.

Apoi, generalul adună consiliul și ascultă toate părerile înainte de a lua o singură decizie[1231].

Ordinea luptei

După ce a decis să înceapă lupta, generalul a dispus unitățile în teren, organizând o aripă dreaptă, o aripă stângă și un centru având cavaleria la extremități și o rezervă mixtă formată din infanteriști și cavalerie în spate[1232]. În cazul în care se inspira din modelul lui Cezar, el trebuia să se plaseze la dreapta și să-l plaseze pe al doilea adjunct al său la stânga, în ambele cazuri pentru a evita o manevră de încercuire; primului adjunct generalul îi încredința sarcina de a conduce centrul[1233]. După cum se vede, comanda trebuia să fie delegată și comandantul aproape de soldați. Prin contrast, o armată slabă era o armată prost compusă. Exemplul este dat de armata lui Otho care, de nevoie, nu dispunea decât de elemente desperecheate: cinci cohorte pretoriene, o legiune formată din soldați luați de la marină, trupe auxiliare și, ceea ce era mai rău, 2 000 de gladiatori[1234].

Armata Principatului era, în principal, o armată de infanterie grea (infanteriștii având un armament complet defensiv și ofensiv)[1235]. Datorită lui Vegetius - o dată în plus - este posibil să se evalueze spațiul necesar pentru o luptă[1236]. Acest detaliu nu este lipsit de interes când știm că unii istorici, neinițiați în ale problemelor militare, și-au imaginat câmpuri de luptă de dimensiunile unui teren de rugby. În armata romană, între oameni era un spațiu de 3 picioare (1 m), necesar pentru a lupta cu sabia. Deci cei 1 670 de bărbați din prima și a doua linie aveau nevoie de un teren de cel puțin 1 000 de pași (1,5 km) lățime. Fiecare linie era formată din mai multe rânduri și, intervalul dintre două rânduri fiind de 6 picioare (2 m), pentru 10 000 de oameni era necesar un teren de 5 000 de picioare pe 42 de picioare, în cazul în care armata era dispusă pe 6 rânduri, aproximativ 7,5 km pe 60 m. Repartizarea pe 6 rânduri reprezenta regula, dar, în funcție de circumstanțe, generalul putea alege să repartizeze fiecare linie pe 3 sau 9 rânduri. Teoretic, tacticienii recurgeau la dispunerea trupelor în profunzime pentru șoc, la

[1231] Suétone, *Aug*, XXV, 5; Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 6; 5, 7 (107); V, 12, 1 (491); Plutarque, *Othon*, VIII.

[1232] Frontin, *Str*, II, 3; Tacite, *An*, XIV, 34, 2-3.

[1233] Végèce, III, 18.

[1234] Tacite, *H*, I, 87, 1-2; II, 11, 5; 11, 7.

[1235] Végèce, III, 23: încă în secolul al IV-lea infanteria grea este mai importantă decât cavaleria.

[1236] Végèce, III, 14 și 15.

dispunerea rărită a soldaților pentru a evita tirul de proiectile și la dispunerea elastică pentru manevră[1237]; se pare că în epoca romană modul de dispunere a trupelor depindea numai de efectivele adversarului: în fața unui inamic superior numeric, generalul încerca să extindă frontul, deci să-i reducă adâncimea, pentru a evita încercuirea; dar în vremuri normale, el trebuia să prefere rândurile strânse, care întăresc curajul și care sunt mai bune decât dispozitivul extins[1238].

Până în secolul al IV-lea a.Chr., efectivele fiind mai mult sau mai puțin egal repartizate, soldații ajungeau să se rotească ca o grămadă de rugby, în sens contrar acelor de ceasornic, deoarece dreptacii sunt majoritari, iar membrele de pe partea dreaptă a corpului sunt mai puternice decât membrele de pe stânga corpului. Epaminondas, învingător la Leuctra (371 a.Chr.) și Mantineia (362), a avut primul ideea de a schimba acest dispozitiv: el a întărit flancul stâng, care a blocat flancul drept advers și i-a permis să îl distrugă. Alexandru cel Mare a adoptat o altă practică, complet opusă; contrar lui Epaminondas, el a întărit flancul drept pentru a distruge imediat pe cel stâng al inamicului. A fost imitat ulterior, mai ales de Cezar, Traian și Arrian[1239]. În cele din urmă, generalul putea să efectueze lucrări de geniu militar: o fortificare elementară (șanț, taluz și gard) proteja un loc considerat mai slab din punctul de vedere al topografiei[1240].

Pentru a organiza ambele flancuri și centrul, generalul putea să aleagă dintre patru posibilități majore (șapte, după Vegetius, care este mai subtil): *triplex acies*, falanga, broasca-țestoasă și colțul. El dispunea și de alte soluții, dar acestea au fost mai puțin frecvent utilizate. El alegea în funcție de trupele sale, de teren și inamic; și, probabil, în funcție de fantezia sa.

Triplex acies impunea, de asemenea, construirea unei tabere de luptă și stabilirea unei rezerve; acest sistem, spre deosebire de ceea ce s-a scris uneori, a existat pe toată perioada Principatului și este încă atestat în Imperiul târziu, cu toate că el acoperea o realitate puțin diferită[1241]. Acesta era un dispozitiv inițial dispus eșalonat: în mod clar separate unele de cealelalte, trei cohorte erau plasate în prima linie, patru în mijloc și trei în partea din spate; puteau fi, de asemenea, repartizate pe două linii. Și fiecare cohortă era compusă din trei tipuri de soldați, *hastati* în față, *principes* la mijloc și *triarii*

[1237] Tacite, *An*, IV, 25, 4: atacul cu soldații dispuși în rânduri strânse.

[1238] Tacite, *H*, III, 17, 6; 25, 3-4.

[1239] Brizzi G., *Le Guerrier*, 2004, p. 27-36.

[1240] Tacite, *H*, III, 21, 3; Frontin, *Str*, III, 17, 5; vezi II, 3, 17-18.

[1241] *AE*, 2005, 65; 2008, 71. Speidel M. P., *ZPE*, 154, 2005, p. 286-292; Faure P., *ZPE*, 165, 2008, p. 293-303.

în partea din spate. Acest dispozitiv oferea o mare flexibilitate ansamblului, pentru că era mai ușor să ocolească un crâng sau o mlaștină[1242]; Vegetius a reamintit că un teren denivelat favorizează infanteria (romană), în timp ce un teren neted reprezintă un avantaj pentru cavalerie (III, 13). *Triplex acies* prezenta și un alt avantaj. Atunci când soldații din primele rânduri erau obosiți, ei erau înlocuiți de cei din a doua linie[1243]; în cazul în care unii sau alții încercau să fugă, ei erau uciși de către triari. În aceasta constă una din utilitățile acestei repartizări pe trei linii.

Ajunse în fața inamicului, cohortele din primele două linii se reuneau și se aliniau pentru a forma un zid de fier. Pentru că soldaților le era imposibil să lupte în același timp împotriva inamicului care ataca din față și din părți, cavaleria era cea care trebuia să acopere flancurile infanteriei[1244]. Această dispunere, pe adâncime, dar elastică în același timp, nu diminua șocul care permitea înfrângerea inamicului[1245]. Era dispozitivul normal pentru Cezar. Ulterior, câțiva generali, puțini la număr într-adevăr, au recurs la „broșă": infanteria ușoară proteja centrul[1246]. În cazul în care efectivele erau relativ modeste, era adaptat modelul următor: împotriva lui Tacfarinas în Africa unica legiune existentă a fost plasată în centru, flancată fiind de cohorte auxiliare și de două alae[1247].

Vegetius oferă un tablou, valabil, fără îndoială, pentru epoca Principatului[1248]. Dar în schema sa cohorta 1 nu ocupă centrul, locul său normal odinioară; el afirmă că prima linie era formată din *principes*, iar a doua din *hastati*.

Prima linie	Cavalerie	Cohorta 5	Cohorta 4	Cohorta 3	Cohorta 2	Cohorta 1	Cavalerie
A doua linie		Cohorta 10	Cohorta 9	Cohorta 8	Cohorta 7	Cohorta 6	

Linia a 3-a: *triarii*-i, cu genunchiul pe pământ așteptând să intervină,
În spate: infanteria ușoară,
Și mai în spate: rezerva.

[1242] Tacite, *H*, II, 42, 5; *An*, XX, 2 și 6.

[1243] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7 (270); *TB*, *Nazir*, 66, b (*Seder Nashim*, III).

[1244] Aulu-Gelle, XVI, 4, 6. Junkelmann M., *Die Reiter Roms*, 1990-1992 (Mainz), 3 vol.; Dixon K. și Southern P., *The Roman Cavalry, from the first to the third century AD*, 1992 (London), 256 p.; Hyland A., *Training the Roman Cavalry*, 1993 (Dover), 197 p.; Biancardi M., *Cavalleria romana del Principato nelle province occidentali dell'Impero*, 2004 (S. Spirito), 247 p.

[1245] Ardant du Picq Ch., *Études sur le combat*, 2004, p. 72.

[1246] Végèce, III, 20 și 26.

[1247] Tacite, *An*, II, 52, 6.

[1248] Végèce, II, 15 și 16.

Sub Imperiul Timpuriu, un dispozitiv vecin a cunoscut un succes tot mai mare, falanga[1249]. Oamenii erau aliniați umăr la umăr înaintea începerii luptei. Problema consta în repartizarea infanteriei, grea și ușoară, a cavaleriei, grea și ușoară și a artileriei[1250]. Onesandros lasă să se vadă că au existat încă două posibilități pe vremea sa: dispunerea frontală și dispunerea oblică[1251]. Autorul își imaginează o repartizare banală: infanteria grea în centru, infanterie ușoară, arcași și aruncătorii cu praștia în față, cavaleria pe lateral. Aici, de asemenea, tabăra de luptă și rezerva se impuneau[1252].

Arrian este cel care a dat cea mai precisă descriere a falangei romane. În *Tactica*, autorul sfătuia să se dispună falanga pe nouă rânduri[1253]; primele opt erau ocupate de infanteria grea a legiunilor, umăr la umăr. Primele patru rânduri formau un arici cu lănci[1254] și urmau să provoace ciocnirea; cei care erau plasați în spate foloseau sulițele de aruncat pentru tir (sulița era superioară spadei)[1255]. Rândul al nouălea regrupa infanteria ușoară, arcașii. În spatele sulițașilor numiți *antesignani*, „cei care sunt înaintea *signa-lor*", veneau *postsignani*, „cei care se află în spatele *signa-lor* [1256]". Alți infanteriști ușori erau plasați în față și pe părțile laterale; în total, ei ajungeau la efectivele unei jumătăți de legiune, aproximativ 2 500 de oameni. Cavaleria, pe flancuri, a fost prima instalată și organizată în pătrate, în romburi sau în colțuri; ea proteja infanteria grea[1257]. Vegetius scria că rolul cavaleriei grele era de a străpunge apărarea inamică[1258]. De asemenea, el menționa elefanți și care, echipate cu coase, ceea ce aparține mai mult de folclor decât de tradiția militară romană; Julius Africanus sugerează că împotriva elefanților, trebuia să se recurgă la curse[1259]. În rest, acest dispozitiv a fost inspirat de falanga macedoneană.

Într-un alt tratat, *Ordinea de luptă împotriva alanilor*, Arrian a reluat acest model și l-a adaptat la inamic și mai ales la teren. Legiunile au format prima linie, dispuse pe nouă rânduri, întărind, deci, aripa dreaptă așa cum a făcut Alexandru cel Mare[1260]. Pe două dealuri, care se aflau în lateral, el a

---

[1249] Arrien, *Tactica* și *Alains*; Asclépiodote; Élien.
[1250] Arrien, *Tact*, II, 2; III, 1.
[1251] Onesandros, XV-XXII.
[1252] Aulu-Gelle, X, 9, 1.
[1253] Arrien, *Al*, XV și XVIII.
[1254] Arrien, *Tact*, XII.
[1255] Arrien, *Al*, XXV (vezi XV).
[1256] Frontin, *Str*, II, 3, 17: *postsignani = qui in secunda acie (sunt).*
[1257] Arrien, *Al*, XI; *T*, XIII.
[1258] Végèce, III, 23.
[1259] Végèce, III, 24; Julius Africanus, *Cestes*, I, 18.
[1260] Arrien, *Al*, XII și XV.

plasat infanteria ușoară, artileria și trupele auxiliare armene[1261]. În spate, el a dispus, de asemenea, artileria și cavaleria ușoară, mai ales arcașii călări[1262]. Pentru a-și forma rezerva, el a regrupat cavaleria de elită, 200 de infanteriști ușori, gărzile sale de corp și ofițerii[1263]. Pentru cele ce urmează, știm că Severus Alexander a organizat o falangă din 6 legiuni, aproximativ 30 000 de soldați[1264].

Generalul putea să aleagă alte două dispozitive similare falangei, care au fost însă rar utilizate în Antichitate: dispunerea pe coloane (Zama, 202 a. Chr.)[1265] și dispunerea oblică.

Pentru a așeza trupele în poziție oblică, generalul trebuia fie să avanseze dreapta în timp ce stânga se retrăgea, ceea ce era de preferat, fie să procedeze în sens invers; în această a doua ipoteză, Vegetius crede că el se expunea prea mult, că risca, mai întâi ca stânga să fie înconjurată, apoi ca un colț inamic să pătrundă între centru și aripa stânga[1266]. Tot în cazul dispunerii oblice a trupelor, generalul avea, de asemenea, posibilitatea de a încerca o manevră de învăluire, tehnică dezvoltată odinioară de Hannibal, plecând de la practicile grecești: o aripă se desfășura larg și încercuia o parte a dispozitivului inamic[1267]. Atacul de flanc, similar cu această tehnică, nu putea fi eficace decât împotriva trupelor neprofesioniste[1268]. Sau, la fel ca la Cannae (216 a. Chr.), centrul a atras adversarii, apoi fiecare din cele două flancuri a făcut un viraj de 90 de grade pentru a-i încercui (a fost ceea ce numim o luptă de absorbție). Cu toate acestea, Arrian sfătuiește să se evite în fața inamicului întoarcerea pe jumătate, pe sfert și pe trei sferturi[1269].

Atunci când inițiativa părea să revină inamicilor, generalul trebuia să aleagă un dispozitiv numit „broasca-țestoasă"[1270]. Soldații formau un pătrat, un cerc sau un oval. Cei care se aflau în primul rând țineau scuturile în fața lor, formând un zid; cei care erau în spatele lor puneau scuturile pe deasupra, asemenea unui acoperiș. Și așteptau asaltul... Am văzut mai sus că legionarii erau dispuși în cerc pentru a se apăra atunci când erau încolțiți,

[1261] Arrien, *Al*, XII, XIII, XV și XIX.

[1262] Arrien, *Al*, XIX

[1263] Arrien, *Al*, XX.

[1264] *SHA*, *Sév Al*, L, 5.

[1265] Probabil la asta se referă Dio Cassius, LXII, 8, când vorbește despre trei corpuri.

[1266] Végèce, III, 20 și 26.

[1267] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20, 7 (579).

[1268] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 11, 6 (486).

[1269] Arrien, *Tact*, XXI.

[1270] Frontin, *Str*, II, 3, 15; Aelius Aristide, *Éloge de Rome*, 84; Arrien, *Tact*, XI. Settis, p. 376; Fischer, p. 173.

în circumstanțe puțin favorabile[1271]. Este oare „rotația" despre care vorbește poligraful Aulus Gellius?

În schimb, într-un spirit mai ofensiv, generalul ordona formarea colțului *(cuneus)*, numit și „bot de porc" *(caput porcinum)*, în limbajul militarilor. Bărbații erau dispuși în triunghi în fața corpului de luptă, îndreptat spre inamic. Mai multe colțuri aliniate unul lângă celălalt formau un fierăstrău. Acest dispozitiv era folosit pentru a contracara o manevră de învăluire sau pentru a străpunge o linie foarte puternică. Colțul inamicului putea fi contracarat printr-un clește, oamenii fiind dispuși în formă de V[1272].

Am putea încheia într-o notă pesimistă, dar care are, cu siguranță, cel puțin un fond de adevăr. Dacă ar fi să-l credem pe Suetonius Paulinus, „chiar și atunci când mai multe legiuni (sunt) în linie, o minoritate este cea care impune decizia[1273]."

Lupta unităților

Iată venind „marea bătălie" a lui Guibert, pe care noi o numim bătălia în câmp deschis.

– Discursurile. Înainte de prima ciocnire, comandantul armatei trebuia să le vorbească oamenilor săi. Columna lui Traian și numismatica prezintă numeroase exemple de discursuri ale împăratului; textele literare, sunt, de asemenea, de mare folos[1274]. Alocuțiunea *(Allocutio)* imperială constituia un moment important al vieții militare în lumea romană. Generalul trecea de la o unitate la alta și el adresa aceleași cuvinte fiecăreia[1275]: dușmanii sunt cumplit de lași; noi suntem cei mai buni; voi veți lupta pentru țara voastră, pentru soțiile voastre și copiii voștri. Se insinua că, în cazul unei înfrângeri, statul va trebui să plătească un tribut mare, să renunțe la teritorii, iar familiile soldaților vor cunoaște sclavia. O aluzie la prada de război era întotdeauna

[1271] Aulu-Gelle, X, 9, 1, pe glob, tur și celelalte cuvinte similare.

[1272] Tacite, *An*, I, 51, 1–2; II, 42, 5; XIV, 37, 1; *H*, II, 42, 5; Aulu-Gelle, X, 9, 1; Végèce, III, 19. Janniard S., „Les formations tactiques en éperon et en tenaille dans l'armée romaine", *MÉFR (A)*, 116, 2, 2004, p. 1001–1038.

[1273] Tacite, *An*, XIV, 36, 3.

[1274] Settis, p. 272, 292, 322–323; 340; 382; 449–451 et 511; art. nostru „Adresses impériales à l'armée romaine sous le Principat d'après la numismatique", *Parole, media, pouvoir dans l'Occident romain, Mél. G. Achard*, 2007 (Lyon), p. 343–353.

[1275] César, *BG*, I, 25, 1; 39 (la Besançon); *BC*, III, 64, 2; 69, 4 (la Dyrrachium); Onesandros, I, 13; Tacite, *H*, III, 24; Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 5; Tacite, *H*, V, 16, 4–7 (de unde 8: bucuria soldaților este exprimată printr-o mare hărmălaie); Végèce, III, 9 și 12. Hansen M.H., „The battle exhortation in ancient historiography. Fact or fiction?", *Historia*, 42, 1993, p. 161–180; Ehrhardt C., „Speeches before battle?", *Historia*, 44, 1995, p. 120–121.

bine-venită atunci când exista speranța de a recupera bunuri, unele popoare fiind foarte sărace (acesta era, de altfel, motivul pentru care ele atacau imperiul: dorința de a jefui). Ofițerii și soldații din primul rând transmiteau cel puțin ceea ce era esențial celor care se aflau în spate și erau prea departe. Un autor a scris recent că aceste discursuri nu au existat niciodată, că este vorba numai de invențiile istoricilor romani cu scopul de a scrie pasaje retorice frumoase. Acest savant latinist nu cunoaște documentele furnizate de arheologie și numismatică. Mai mult, el ignoră importanța cuvântului în civilizația romană și puterea de încurajare pe care o au cuvintele în armată.

– Utilizarea stratagemelor. Înainte de a ajunge la lupta propriu-zisă, trebuie să ne oprim asupra unui procedeu care modifica frecvent fața luptei, care putea apărea înainte sau în timpul luptei corp la corp. Într-adevăr, cu riscul, de a dezamăgi cititorul, admirator al geniului lui Hannibal la Cannae și al altor mari comandanți, trebuie să admitem că lupta în câmp deschis a fost mai apropiată de jocul de dame decât de șah. Această luptă cerea mai mult bun-simț decât inteligență, cel puțin în majoritatea cazurilor cunoscute. Dar stratagema reușea uneori să inverseze acest raport.

Generalul, într-adevăr, putea recurge la un vicleșug, care era o dovadă a inteligenței sale, din moment ce era roman. Acelea pe care le-a reunit Frontinus intră în două categorii: sfaturi de bun-simț adresate unui general; adevăratele invenții erau la fel de rare în epoca romană pe cât au fost la chinezi. Aceeași sugestie o găsim la Flavius Iosephus și în cele *36 de stratageme*, o lucrare scrisă în Orient, mult după Antichitatea noastră: a 36-a stratagemă, cea mai bună, este fuga[1276]. În rest, totul este la fel. Pare evident, atunci când te gândești la acest lucru, că este mai bine să ataci primul, că este mai bine să dispui de veterani cu experiență decât de recruți, că trebuie să cauți informații înainte de misiune etc[1277]. De asemenea, este de necontestat faptul că un bun general trebuie să organizeze ordinea de marș în mod eficient, să asigure logistica, să vegheze asupra disciplinei și să aleagă cu atenție locul și ora bătăliei[1278].

În schimb, vom găsi o mai mare dovadă de inteligență în măsurile luate de Tiberius, când el îi lasă pe panonici să se epuizeze înainte de a iniția ostilitățile, sau la Vespasian, care a atacat evreii sâmbăta[1279]. În timpul războiului cu evreii, cavaleria romană s-a retras la ordin; astfel, ea a atras dușmanii

[1276] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 6, 1 (114).
[1277] Frontin, *Str*, I, 3, 1; 3, 2; 2 (etc.).
[1278] Frontin, *Str*, I, 1–2; 4; 7 (și III, 4); 9–12.
[1279] Frontin, *Str*, II, 1, 15 și 17.

departe de metereze, într-un loc ideal pentru a-i masacra[1280]. Romanul Cerialis nu se atinge de domeniile batavului Civilis pentru a-i lăsa să creadă pe compatrioții acestuia că i-a trădat[1281]. Septimius Severus îi invită pe pretorieni la o petrecere, iar aceștia vin fără arme; Septimius Severus a profitat și i-a făcut prizonieri, apoi i-a dat afară din armată fără nicio altă formă de proces[1282]. Nu este sigur că acest mod de a acționa a fost foarte conform cu *fides*. În mod similar, Frontinus sugerează atragerea asediaților, prin trădare, afară din incinta lor și laudă avantajele atacului-surpriză[1283]. În cele din urmă, fuga simulată este un truc clasic al stratagemei din toate timpurile. Pe Muntele Tabor, evreii se prefac că se predau, apoi ei pornesc la atac; pentru a le plăti cu aceeași monedă, romanii recurg la acest vicleșug[1284].

Se ajunge chiar și mai departe, se recurge la magie, cu Julius Africanus, care îi sfătuiește să o folosească pentru a calma foamea și setea luptătorilor. El oferă, de asemenea, rețete pentru a preveni o lovitură de măgar, nechezatul unui cal, pentru a-l face pe cal să nu se teamă sau să comunice cu calul inamicului și cum să provoace un incendiu[1285].

– Preliminariile. Să revenim la câmpul de luptă. Șeful armatei ar fi trebuit, în mod ideal, să încerce să dezorganizeze inamicul înainte de a provoca atacul; în ciuda excelentelor recomandări ale lui Frontinus în *Stratagemele* sale (II, 4–5), aceasta era o operațiune mai ușor de consiliat decât de executat.

În toate situațiile, ciocnirile scurte între trupe deschideau ostilitățile; acestea erau mai întâi conduse de cavalerie, pentru a testa inamicul și pentru a-i provoca pierderi. Apoi infanteria ușoară proceda la fel și în aceleași scopuri[1286]. În cazul în care generalul prefera ofensiva în locul defensivei, ceea ce se întâmpla cel mai adesea – vom reveni asupra acestui lucru – alegerile erau mai numeroase. În principiu, el trimitea atunci cavaleria pentru a alunga cavaleria inamicului și pentru ca flancul acestuia să fie descoperit; se pare că lupta între două cavalerii nu a avut loc niciodată, deoarece era imposibil, dacă îl credem pe Charles Ardant du Picq; aceasta ar fi provocat într-adevăr, tot atâtea distrugeri și de o parte și de cealaltă parte[1287]. Intervențiile unităților călări erau relativ rare în marile bătălii și în general puțin eficiente; armata

---

[1280] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 7, 4 (421–423).

[1281] Tacite, *H*, V, 23, 5.

[1282] Hérodien, II, 12, 2–13, 12; III, 8.

[1283] Frontin, *Str*, III, 1 și 3.

[1284] Onesandros, XVI; Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 1, 8 (60); *SHA*, *Marc A*, XIV, 5.

[1285] Julius Africanus, *Cestes*, I, 2; 7; 9; 11–13.

[1286] Hérodien, III, 7, 2; Végèce, II, 17; III, 19; *TJ*, *Berakoth*, VIII, 53, b.

[1287] Ardant du Picq Ch., *Études sur le combat*, 2004, p. 172.

romană și-a bazat întotdeauna succesul pe infanteria grea. Cu toate acestea, în Britannia, probabil din cauza reliefului sau a armamentului pe care îl avea inamicul și a tacticii folosite de acesta, cavaleria a putut juca un rol important[1288]. A fost văzută cavaleria aruncându-se în mijlocul infanteriei; acaesta a împiedicat manevra de învăluire a britonilor; cavaleria i-a atacat din spate, mărind considerabil dezastrul suferit de aceștia. Această dezvoltare a tacticii de învăluire era un obiectiv prioritar pentru orice bun tactician.

– Lupta în trei dimensiuni. La fel de surprinzător poate părea faptul următor: atunci când studiem tactica romanilor, plasând-o în spațiu și nu numai în timp, observăm că aceasta se înscria într-un univers în trei dimensiuni; lupta terestră era întotdeauna dublată de o luptă cerească. Sus erau zeii; ar fi o prostie să zâmbească cineva, deoarece contemporanii noștri au de multe ori superstiții mult mai ridicole. Oricum, religia fiind omniprezentă, armata nu putea să o ignore; religia influența moralul luptătorilor, care credeau cu toții că nimic nu este posibil fără ajutorul divin.

Versurile lui *Vergilius* din *Eneida* (8, 679–681; 698–705) ilustrează această concepție despre lume și despre viața de dincolo. Un zeu, Vulcan, a făcut un scut de bronz pentru eroul Enea și a reprezentat pe acesta întreaga istorie viitoare a Romei; nu a fost ușor să concentreze o poveste atât de lungă într-un spațiu atât de mic și s-a stabilit că doar un singur membru al panteonului ar putea efectua o faptă asemănătoare. În centrul scutului este prezentată bătălia de la Actium, care a permis ascensiunea la putere a lui Augustus și nașterea imperiului. Constatăm că, într-adevăr, bătălia are loc pe două nivele: în partea de jos, pe mare, escadrilele lui Octavian, viitorul Augustus, luptau împotriva flotelor lui Antonius și ale Cleopatrei; în partea de sus, în ceruri, se înfruntă divinitățile celor două tabere. Și nimeni nu se îndoiește că zeii învingători vor oferi succesul lor oamenilor care i-au rugat:

> „Caesar Augustus conduce lupta, însoțit de Părinți și popor, cu zeii Penați și marii zei... Steaua paternă apare pe capul său [cometa asimilată cu sufletul lui Caesar]... Monștrii divini de orice fel, precum și lătrătorul Anubis, își trimit săgețile spre Neptun, Venus și Minerva. În luptă, Mavors [Marte] se dezlănțuie, ajutat de Furiile triste care coboară din cer și de Discordia care înaintează fericită în rochia ei ruptă; Bellona, care ține biciul însângerat, le urmează. Apollo de la Actium văzând de sus aceste evenimente își încorda arcul."

Deci, două lupte se desfășurau în paralel, prima, cea mai importantă, în cer, între zei, și a doua tributară primei, pe pământ.

[1288] Tacite, *Agr*, XXXVI, 3–4; XXXVII, 1.

– Primele manevre. Să revenim la începutul manevrelor. Existau două posibilități, ofensiva normală și defensiva, mult mai rar întâlnită; în toate cazurile, manevrele, chiar dacă erau greu de executat, nu prezentau o foarte mare complexitate. Dacă alegea defensiva, generalul lăsa inamicul să atace, apoi contraataca; această tactică, relativ rară, este totuși atestată[1289]. Se putea întâmpla chiar ca romanii să se retragă la comandă, la adăpostul unei perdele de călăreți, dar era periculos[1290]. În timpul unei bătălii între legionari, în contextul unui război civil, la Bedriac, ambele atitudini s-au succedat: *vitellienii* așteaptă ca *othonienii* să atace, cei dintâi contraatacă și obțin victoria[1291].

În timpul încăierărilor, trompetele chemau la luptă[1292]. Artileria se dezlănțuia. Soldații aruncau cu pietre (în mai 68, CRS din Paris a suferit dureroasa experiență a pavelelor, care rănesc, uneori cu cruzime, și pot ucide chiar; însăși intifada palestinienilor dovedește, de asemenea, caracterul letal al acestor proiectile). Apoi au folosit praștiile prevăzute cu ghiulele de plumb, apoi arcuri și săgeți și, în cele din urmă, sulițe de aruncat, pe care le lansau din alergare; acestea erau *missilia* „proiectilele ghidate"[1293]. Ei foloseau tirul de saturație (spațiul este atât de plin de proiectile, încât este imposibil să fie toate evitate) sau tirul de precizie în doi timpi: mai întâi tirul curbat, apoi tirul în linie dreaptă, în apropierea inamicului. Ei puteau păstra o suliță pentru luptă, ca o armă cu coadă lungă[1294].

În cazul în care dispozitivul inițial era *triplex acies* (mai ales) sau falanga (mai greu) și pentru a pune pe fugă inamicul, adică pentru a-l învinge, comandantul roman dispunea de mai multe mijloace. Cel mai simplu și mai puțin eficace era șocul frontal. A strecura un colț între o aripă a armatei și centru era deja mai complicat. Cel mai dificil de executat, dar cu cele mai bune rezultate, era manevra de învăluire, inventată de greci, care l-au învățat pe Hannibal, care la rândul său a transmis-o romanilor: înfrângerea este uneori purtătoare de învățături. În acest caz, tacticianul trebuia să încerce să nu-și extindă prea mult frontul și, la urma urmei, să prindă aripa opusă într-un fel de plasă. Pentru a contracara această lovitură, dacă era ispitit de adversar, generalul trebuia să își extindă propriul front pentru a preveni încercuirea[1295].

[1289] Frontin, *Str*, II, 3; Arrien, *Al*, XXV.

[1290] Végèce, III, 22.

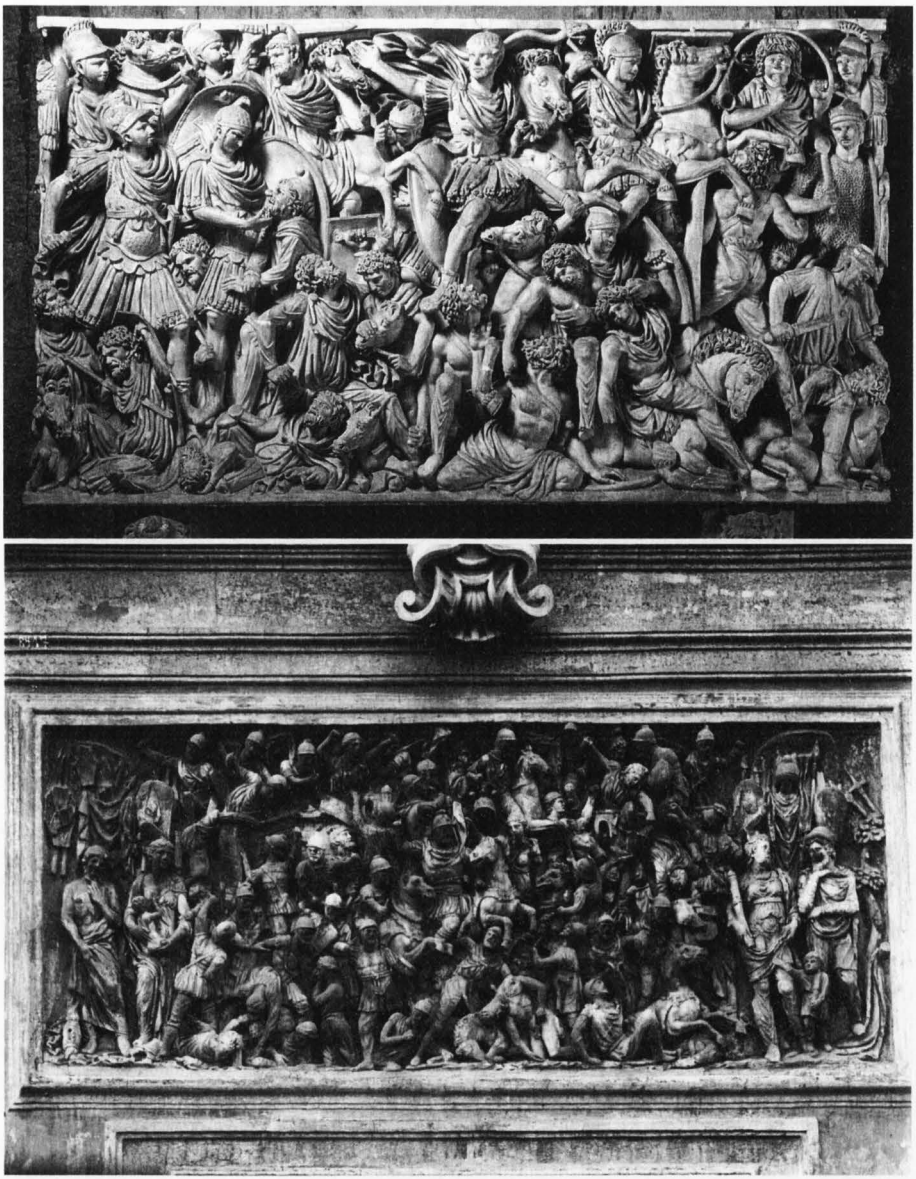
[1291] Plutarque, *Othon*, XII, 3–10; 14, 1.

[1292] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 27 (265); Florus, II, 26, 16.

[1293] Geyer G., „*Pila in hostes immitunt*. Anmerkungen zu einer römischen Elementartaktik", *JRMES*, 9, 1998, p. 53–63.

[1294] Arrien, *Al*, XXV.

[1295] Arrien, *Al*, XXX; Hérodien, IV, 15, 4.

10. Două sarcofage cu scene de luptă, sarcofagul Portonaccio (fotografie a autorului) și sarcofagul Ludovisi (Roma, Muzeul Termelor, © Leemage). Sarcofagul Portonaccio, depus în prezent în Muzeul Termelor, la Roma, datează (aproximativ) din anul 190; cu toate că este datat mai târziu (către anul 260), sarcofagul Ludovisi se înscrie în aceeași tradiție. Se pot vedea romanii care masacrează dușmanii; o examinare atentă arată armele folosite de soldații legiunilor, arme defensive și ofensive: cască, armură și scut, sabie și suliță. Impresia de luptă crâncenă este foarte puternică.

Soldații, datorită antrenamentului, trebuiau să fi știut să înainteze și să se retragă, să facă o conversie în ordine, rămânând grupați în formație, să se desfășoare pentru a apărea pe flancul și în spatele inamicului; *signa* și muzica îi ajutau la aceasta: ei trebuiau însă să-și păstreze atenția trează[1296].

– Lupta corp la corp. În cele din urmă, după aruncarea sulițelor, venea rândul spadei. Soldații ajungeau la contactul fizic cu inamicul; ei scoteau atunci strigătul lor de război, *clamor*, chiar înainte de contact: „Victorie!", „Reușită!" sau „*Virtus*[1297]!"... Și fiecare se angaja într-un duel cu spada, cu tot atâta putere cu cât alte două amenințări, pe lângă cea reprezentată de inamic, planau asupra lui: printr-un efect de masă, el era împins de cei care veneau din urmă[1298]; și, în caz de retragere, el risca să cadă sub loviturile *triarii*-lor. Arrian, care-și dispunea armata într-o falangă înțesată cu lănci, așa cum s-a văzut mai sus, recunoștea nu în ultimul rând că ceea ce-i caracteriza pe romani era spada, deci scrima[1299]. Lupta, pentru legionari, se rezuma la trilogia proiectile – suliță de aruncat – spadă –, lupta la distanță precedând contactul cu inamicul.

De la primul contact cu inamicul, bătălia căpăta aspectul unei încăierări gigantice, formație de luptă împotriva altei formații de luptă, apoi un om împotriva altui om, într-o multitudine de dueluri, fie în mod continuu, fie prin repetarea unei serii de atacuri scurte și sporadice[1300].

Reliefurile sculptate pe Columna lui Traian și pe arcul lui Septimius Severus arată doar câțiva soldați care simbolizează armata, pentru că nu era posibil să fie reprezentați 50 000 de oameni într-un spațiu mic; iar dispozitivele de trupe apar foarte confuz, în general. Traian, în bătălia de la Tapae, trimite mai întâi cavaleria, apoi infanteria auxiliară, ceea ce este suficient pentru a provoca fuga dacilor, deși aceștia erau curajoși[1301]. Apoi, dacii contraatacă; ei trimit înainte cavaleria grea, complet îmbrăcată în platoșe, a aliaților sarmați; aceasta este de asemenea învinsă[1302]. Derutați, ei se retrag către Moesia și o singură luptă a cavaleriei este suficientă pentru a pune pe

[1296] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 5, 3 (88); 7 (105).

[1297] César, *BC*, III, 92, 5; Onesandros, XXVI; Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 25 (259); 7, 27 (265); IV, 1, 4 (20); VII, 9, 2 (403); Tacite, *H*, IV, 18, 5; *An*, IV, 25, 3; Aulu-Gelle, I, 11; Arrien, *Al*, XXV; Végèce, III, 5 și 18. Pentru epoca bizantină: Maurice, *Str*, II, 18; III, 5, 9; XII, B, 14–16; XXIV. Knobloch J., „Matauitatau [en grec], der Schlachtruf antiker Legionäre", *RhM*, 139, 3–4, 1996, p. 368–369.

[1298] Arrien, *Tact*, XII.

[1299] Tacite, *An*, XIV, 36, 3; Arrien, *Tact*, IV.

[1300] Boffa S., „Recherches sur l'escrime du soldat romain", *RBPh*, 88, 1, 2010, p. 85–87.

[1301] Settis, p. 286–289.

[1302] *Ibid.*, p. 296–297.

fugă ceea ce mai rămăsese din sarmați; o luptă de noapte le distruge combativitatea[1303]. Rămân dacii. O mare luptă urmează, în Moesia. De data aceasta soldații legiunilor atacă primii; cavaleria sosește și își desfășoară flancurile. Romanii transformă deruta în masacru[1304]. Mai târziu, celebrii călăreți mauri pun pe fugă dușmanii[1305]. Tot în această campanie din Dacia vom vedea soldați spanioli care trag cu praștia, arcași orientali și germanici, ușor de recunoscut după bustul gol, care resping dușmanii; lupta are loc, cel puțin parțial, în pădure[1306]. Cu ocazia ultimei bătălii din primul război dacic, legiunile aduc victoria[1307]. În al doilea război, episoadele de luptă sunt mai puțin numeroase, în beneficiul asediilor. Pe o scenă, vedem, totuși, romanii lovind de sus în jos, iar acest lucru este interesant pentru a înțelege scrima așa cum o practicau aceștia[1308]. În sfârșit, ultimele lupte dau imaginile finale ale acestui film extraordinar, care este Columna lui Traian[1309].

În vremuri obișnuite, romanii beneficiau de superioritate tactică, astfel încât ei puteau să trimită în luptă doar trupele auxiliare, chiar și împotriva dușmanilor formidabili, cum erau germanicii sau britonii. Această alegere permitea, în plus, să fie salvat sângele roman. În anul 70, Cerialis a pus în prima linie trupele auxiliare și a plasat soldații legionari în rezervă[1310]. La Muntele Graupius, în anul 83 sau 84, Agricola a procedat la fel: el a alcătuit prima linie din 8 000 de batavi, care erau flancați de 1 500 de călăreți pe fiecare parte. În spate, el a plasat soldații din legiuni, apoi o rezervă și, în sfârșit, tabăra lui de luptă; victoria a fost adusă de infanteria auxiliară[1311].

Războiul civil permite istoricului să descrie două armate de mare valoare și de valoare egală. Bătălia de la Lyon[1312], ultimul episod al unui conflict de acest tip, a pus față în față armata din Britannia, ajutată de întăriri și care se afla sub comanda lui Clodius Albinus, cu armata Panoniei, aceasta, de asemenea, fiind susținută de alte unități, aflată sub comanda

---

[1303] *Ibid.*, p. 307-309, 310-313.

[1304] *Ibid.*, p. 318-321.

[1305] *Ibid.*, p. 357.

[1306] *Ibid.*, p. 363-367.

[1307] *Ibid.*, p. 378-379.

[1308] *Ibid.*, p. 463-468.

[1309] *Ibid.*, p. 537-539.

[1310] Tacite, *H*, V, 16, 1.

[1311] Tacite, *Agr*, XXXV, 1-3; 5; XXXVII, 1. Maxwell G. S., *A battle lost: Romans and Caledonians at Mons Graupius*, 1990 (Edinburgh), 112 p.; Gilliver C., „*Mons Graupius* and the role of auxiliaries in battle", *G&R*, 43, 1, 1996, p. 54-67.

[1312] Dion Cassius, LXXVI, 5-7. Cărticica noastră, *La Bataille de Lyon*, 2013, 105 p. Am putea utiliza și descrierea bătăliei de la Issos, puțin anterioară: Dion Cassius, LXXIV, 7.

lui Septimius Severus în anul 197 p.Chr. Efectivele rămân necunoscute, cifrele date de Dio Cassius fiind cu siguranță fanteziste (150 000 de oameni de fiecare parte, adică aproximativ întreaga armată romană). Confruntarea a avut loc între Dombes și Sathonay. Fiecare tabără a adoptat dispozitivul clasic, flancul stâng – centru – flancul drept, cu o rezervă și o tabără de luptă. Soldații lui Septimius Severus au atacat. Ei au fost blocați pe partea lor stângă de un șanț camuflat, dar pe dreapta ei au învins inamicul și au ajuns până la tabăra inamică, pe care au cucerit-o. Partea dreaptă a soldaților comandați de Albinus a cedat în fața *severienilor* care au revenit cu și mai mult zel și au primit întăriri de la rezerva lor; poate ei au fost atacați din spate de către învingători, care le ocupaseră tabăra. Clodius Albinus a fugit și a murit.

Lupta corp la corp

Lucrări recente permit îmbogățirea tabloului tradițional. De câteva decenii, istoricii războiului au descoperit o lucrare remarcabilă datorată unui britanic care s-a inspirat dintr-un autor francez, pe care, de altfel, îl citează; este vorba despre John Keegan și despre Charles Ardant du Picq, care au fost prezentați mai sus (Prolog). Primul a folosit o expresie care, fără ca el să știe, avea echivalentul în limba latină: cuvintele „face of battle", „fața luptei", seamănă mult cu *facies victoriae*, care se regăsește la Tacitus, istoricul roman, care trece pe deasupra loviturilor schimbate pentru a ajunge mai repede la victorie[1313]. Este de așteptat ca imaginea să fie sumbră, pentru că vedem defilând pe cei patru călăreți ai Apocalipsei, Moartea, însoțită de Război, Ciumă și Foamete (în versiunea originală, Sălbăticiunile sunt a patra nenorocire pentru omenire).

– Frica. John Keegan a avut o idee aproape revoluționară: ca istoric, să se aplece asupra soldatului simplu și să neglijeze măcar o dată generalul[1314]. Am regăsit puțin din această atitudine în lucrarea istoricului Tucidide, ceea ce se explică, în acest caz, prin atașamentul autorului grec față de democrație; și, deși ei nu erau democrați, bunii generali romani s-au comportat în așa fel încât și ei și-au dovedit atașamentul față de soldați, element indispensabil pentru a învinge inamicul. Charles Ardant du Picq voia numai să

[1313] Tacite, *Agr*, XXXVI, 3.

[1314] Keegan J., *The Face of Battle*, 1976, 324 p. Vezi Sabin Ph., „The Face of Roman Battle", *JRS*, 90, 2000, p. 1–17; Lee A.D., în *Battle in Antiquity*, ed. Lloyd A. B., 1996 (London), p. 200–202; Le Bohec Y., „La peur du combattant pendant la guerre des Gaules", Colloque *La peur*, 2015.

îmbunătățească eficiența armatei franceze și el a crezut că reflecția asupra luptătorului de rând nu ar fi fost exploatată. El a remarcat mai ales că acesta din urmă, în cazul în care luptă pentru victorie, resimte frică atunci când se duce la luptă[1315]. Curajul exista, totuși, nu-i era necunoscut, iar Platon a scris despre această valoare în *Lahes*; dar curajul înseamnă, fără îndoială, să-ți înfrângi frica și nu să nu o resimți. Cât despre a ști dacă curajul este înnăscut sau dobândit, problema este complexă și vom vedea că armata romană a instituit un sistem destinat să înlocuiască, atunci când este necesar, ceea ce este înnăscut cu ceea ce este dobândit.

Soldatului îi este frică pentru că el se teme de răni și de moarte, deoarece el are instinctul de conservare. Spectacolul trupurilor răspândite pe câmpul de luptă poate provoca o stare de stupoare sau de stres depășit, adică, însoțit de tulburări fizice și psihologice. Atunci când, din diverse motive, luptătorul sfârșește prin a accepta că poate să fie ucis, el devine puternic. Fără să o caute, soldatul își poate dori „o moarte frumoasă", care este proprie soldatului curajos[1316], pentru că sunt mai multe feluri posibile de a muri[1317]. J. Keegan a găsit, totuși, în cercetările sale bărbați care nu cunosc frica; acești „câini de război" se remarcă printr-o formă specială de boală mentală. El a observat, de asemenea, că cinci factori accentuează frica; este vorba de foame și / sau de sete, de oboseală, de climă, prea frig sau prea cald, de izolare (atât de bine descrisă de Stendhal în *Mănăstirea din Parma*, referitor la Fabrice la Waterloo) și, în sfârșit, de zgomot (gemetele răniților, strigătele ofițerilor, nechezatul cailor, muzica etc.).

Istoricul englez credea că autorii din Antichitate nu erau interesați de frica soldatului, dar a greșit. La Cezar, acest sentiment este foarte prezent, mai ales, este deosebit de pregnant la inamic; dar teama nu i-a cruțat nici pe romani, nici chiar pe ofițerii lor, așa cum se arată în fragmentul care prezintă comportamentul soldaților la Besançon, înainte de a-i înfrunta pe germanicii lui Ariovistus: cei care pot pleacă, ceilalți își scriu testamentul și toți se lamentează[1318]. Și Tacitus vorbește despre soldații care se temeau de germanici și cereau ajutor din partea cetăților galice[1319]. Mai mult, el numește un legat al legiunii rătăcit din cauza panicii, pe care soldații săi îl tratează

[1315] Ardant du Picq Ch., *Études sur le combat*, 2004, p. 79-83, 92-93 și 125.

[1316] Lassandro D., „*Pulchra mors* in Virgilio", *Dulce et decorum pro patria mori, La morte in combattimento nell'Antichità*, ed. Sordi M., *CISA*, 1990, p. 181-186 (4 cazuri).

[1317] Luisi A., „Esempi di morte in combattimento nell'opera di Properzio", *ibid.*, p. 197-206 (o sută de cazuri).

[1318] César, *BG*, I, 39.

[1319] Tacite, *H*, IV, 37, 1.

drept laș și dezertor[1320]. După o înfrângere, învinșii simțeau mai degrabă mai multă furie decât frică, dar, totuși, îi încerca și puțină teamă[1321].

Teama se manifesta în mod fiziologic: soldatul urina sau defeca fără a se putea controla. Frica se exprima, de asemenea, și în mod psihologic, prin dezertare, studiată recent de C. Wolff și care nu a cruțat pe aceea care la vremea sa a fost cea mai bună armată din lume[1322]. Frica ar fi trebuit să apară mai ales în momentul luptei corp la corp, atunci când soldatul vedea, în cele din urmă, în fața ochilor, față în față, chipul inamicului, un om plin de ură și care voia să-l omoare. El trebuia să practice scrima rapid și să scape de acest adversar pentru a trece la următorul. Dar se pare că soldații în acel moment anume erau prea ocupați ca să se mai gândească la sine înșiși.

Factorii care amplifică frica sunt, de asemenea, foarte prezenți. Regăsim foamea – rareori, este adevărat – deoarece logistica a făcut progrese, care sunt descrise în *Commentarii de Bello Gallico*[1323]. Oboseala este adesea menționată[1324], de asemenea, frigul, uneori, însoțit de oboseală[1325]. Izolarea este mai rar întâlnită, dar există menționări patetice cu privire la singurătatea centurionului care va muri[1326], iar zgomotul este, de asemenea, prezent. Zgomotul este provocat de atacatorii care strigă[1327], de trompete[1328]; ar trebui să adăugăm sunetul proiectilelor aruncate de baliste și loviturile de berbece în timpul asediilor[1329].

J. Keegan a văzut, de asemenea, consecințele psihologice care sunt cauzate de fața luptei. Soldatul aflat în dificultate putea să se refugieze într-un egoism feroce. Bărbații se dezlănțuiau când sosea momentul pe care psihologii îl numesc „reacție critică"; ei se dedau la cele mai cumplite violențe. Aceste acte erau însoțite de cruzime. Și, ca toți oamenii, legionarii au cunoscut panica, care însă nu-i afecta în egală măsură pe toți învinșii. În această situație, care a fost bine descrisă în cazul luptei de la Teutoburg, cei mai puțin curajoși s-au predat, cu riscul de a deveni sclavi, cei mai mulți romani s-au sinucis, pentru a nu deveni sclavi; în sfârșit, alții au încercat să fugă.

[1320] Tacite, *H*, II, 44, 4 și 5.

[1321] Tacite, *H*, II, 44, 8.

[1322] Wolff C., *L'Armée romaine. Une armée modèle?*, 2012, 221 p. și *Déserteurs et transfuges*, citată mai jos.

[1323] Tacite, *H*, III, 56, 5.

[1324] Tacite, *H*, II, 18, 2; 26, 4; III, 22, 1; II, 40, 2: soldații obosiți nu trebuie să lupte.

[1325] Tacite, *H*, III, 22, 1; 56, 5; 59, 3.

[1326] César, *BG*, VII, 47, 6-7 (Fabius); 50, 4 (Pétronius); Orose, VI, 11, 6. Lendon J. E., *Soldats et fantômes*, trad. fr., 2009 (Paris), p. 236.

[1327] Tacite, *An*, XIV, 35, 4; 36, 2; *H*, III, 77, 2.

[1328] Tacite, *H*, III, 77, 2.

[1329] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 3 (271); 6, 4 (277).

Cu toate acestea, J. Keegan nu s-a gândit la toți factorii care sporesc frica. Noi am adăuga încă șase: aspectul fizic al inamicului, elementul surpriză[1330], lipsa de armament[1331], șocul luptei corp la corp[1332], o înfrângere prealabilă[1333] și prevestirile rele[1334]. În acest fel, galii și germanicii, înalți, puternici și blonzi cu ochi albaștri[1335], îi îngrozeau pe italici, mici de statură și bruneți[1336]; este cu siguranță surprinzător faptul că până și culoarea ochilor și a părului poate să producă neliniște; totuși, acest fapt este prezent la numeroși autori, începând cu Cezar, care, este adevărat, prezintă acest lucru, dar nu fără ironia discretă pe care știa să o folosească[1337]. Tacitus a preluat această schemă. Această remarcă nu are nimic de-a face cu rasismul; acesta este un fapt comun întâlnit în literatura clasică. De altfel, nu trebuie să neglijăm rolul jucat de religie în mentalitățile antice; religia era omniprezentă și orice semn rău era o atenționare trimisă de către zei.

După ce a văzut fața luptei, soldatul descoperea fața inamicului, cu ocazia luptei corp la corp. El vedea ochi plini de ură; nu poți da o lovitură aducătoare de moarte unui om pe care nu îl urăști; acesta era, de altfel, unul dintre rolurile discursurilor ținute înaintea luptei, de a întări dorința de a ucide. Lupta a fost și este făcută cu violență și agresivitate[1338]; există doar proști, prea mulți, din păcate, care să creadă că s-ar putea duce un război păstrându-se sângele rece, așa cum auzim prea des vorbindu-se în berăriile din cartierul Saint-Germain-des-Prés, din Paris. Soldatul a fost creat pentru a ucide fără a fi ucis; cel puțin el încearcă să rănească. Și în luptă niciodată nu trebuie să se oprească, nici să-i lase dușmanului timp să se refacă; aceasta se numește „principiul activității". Acesta este motivul pentru care unele sulițe erau prevăzute cu un opritor: lancea trebuia să fie repede retrasă; după ce fierul pătrundea în corpul unui inamic, trebuia retras pentru a putea fi apoi înfipt în corpul altuia.

[1330] Hirtius pentru César, *BG*, VIII, 3, 1; 35, 5.

[1331] Situație destul de rar întâlnită, este drept. Vezi totuși César, *BG*, III, 5, 1.

[1332] Tacite, *An*, XIV, 35, 4; 36, 2.

[1333] Nu pot fi decât înfrângeri limitate: César, *BG*, IV, 13, 6.

[1334] Tacite, *An*, I, 65, 2–3; Frontin, *Str*, I, 12.

[1335] Vezi mai ales César, *BG*, II, 30, 4 și Tacite, *Germ*, IV, 2. De asemenea: César, *BG*, I, 39, 1; IV, 1, 9; pseudo-César, *BAfr*, XL, 6; Velleius Paterculus, II, 106; Flavius Josèphe, *GJ*, II, 16, 4 (376); Tacite, *H*, V, 18, 1; pseudo-Aelius Aristide, *En l'honneur de l'empereur*, XXXV; Dion Cassius, XXXVIII, 35; XL; XLVII; XLIX; Florus, I, 45, 12; Végèce, I, 1.

[1336] César, *BG*, II, 30, 4; Végèce, I, 1.

[1337] César, *BG*, II, 30, 4.

[1338] Le Bohec Y., „La violence et la guerre chez les Romains au temps d'Auguste", *Fines imperii – imperium sine fine? Römische Okkupations-und Grenzpolitik im frühen Principat*, ed. Moosbauer G. și Wiegels R., *Osnabrücker Forschungen*, 14, 2011 (Rahden), p. 239–251.

Cu riscul de a displăcea cititorilor care preferă acțiunile colective și le subestimează pe cele individuale, noi vom spune că războiul își poate schimba fața prin faptele de vitejie ale unui singur om. Flavius Iosephus, care vrea să placă romanilor, ceea ce este adevărat, propune un florilegiu[1339]. Prietenul său Titus lupta în prima linie; intrând în luptă, el ucide cu mâna sa doisprezece dușmani. Un călăreț apucă un inamic voinic de gleznă și îl predă generalului său. Un alt călăreț iese din liniile de luptă, ucide doi dușmani și se întoarce. În fața Ierusalimului, un auxiliar provoacă la duel un evreu în fața armatei sale.

– Contra-frica. Dar dacă există frică, există, de asemenea, și contra-frica[1340]: soldații trebuiau să meargă în întâmpinarea inamicului fără a se răzvrăti, ceea ce era normal[1341]. Vom elimina două motive, alcoolul și religia. Soldații legiunilor nu erau în stare de ebrietate; uneori a fost evocată această modalitate de a-i determina pe soldații din alte perioade să meargă la luptă, dar acest lucru este absurd; niciun ofițer de bun-simț nu ar merge spre inamic cu oameni beți. Ei nu au fost nici victima vreunui fanatism. În schimb, ofițerii dispuneau de o gamă largă de mijloace militare, juridico-religioase, sociale, economice și psihologice.

Mijloacele militare, tehnice oarecum, erau numeroase. Practicarea antrenamentelor îi calma pe soldați, le dădea sentimentul de disciplină, reușind să creeze o anumită „robotizare" (J.G. Gray)[1342] și astfel avea loc un început de călire. În plus, era periculos pentru soldat să se retragă, pur și simplu, chiar și mai mult să fugă; *triarii*-i, s-a spus deja, îi omorau pe soldații care încercau să meargă către spatele frontului, iar dezertorii și fugarii care erau prinși riscau sancțiuni grele[1343]. Călărețiii care fugeau au fost opriți și retrimiși la luptă de o legiune: ei au fost norocoși că nu au fost sever sancționați[1344]. În sfârșit, comandanții aveau un rol important: ofițerii serveau drept exemplu și generalul îi liniștea, mai ales prin discursurile sale. Soldații se bucurau să aibă un comandant care le era pe plac, care le oferea victoria și pradă de război și care știa cu ce cuvinte să le stimuleze setea de luptă. Atașamentul pe care-l nutreau față de comandant era așa de mare încât se ajungea până la sacrificiul suprem; Otho, învins, s-a sinucis; mai mulți bărbați i-au imitat gestul în fața rugului funerar[1345].

[1339] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 5 (288); 7, 3 (312–314); VI, 1, 7 (70); 2, 8 (161–163); 2, 10.

[1340] Lee A.D., în *Battle in Antiquity*, ed. Lloyd A. B., 1996 (London), p. 203–212 (parțial).

[1341] Wolff C., *Déserteurs et transfuges*, 2009, p. 75–115, pentru perioada Republicii.

[1342] Vezi capitolul 3 pentru utilitatea antrenamentului.

[1343] Wolff C., *Déserteurs et transfuges*, 2009, p. 29–73 și *L'Armée romaine. Une armée modèle?*, 2012, p. 131–175.

[1344] Tacite, *H*, II, 41, 4.

[1345] Tacite, *H*, II, 49, 10.

În mod logic, soldatul și comandantul său erau supuși unor cerințe diferite. Pentru primul, experiența însemna mult: soldații legiunilor din Germania îi învingeau fără dificultate pe pretorieni, soldați de elită, cu siguranță, dar fără exercițiul luptei[1346]. Din păcate pentru ei, nu toți generalii aveau soldații legiunilor din Germania la dispoziția lor. Șefii trebuiau să acționeze tocmai ținând cont de acest criteriu.

Aceste condiții strict militare erau întărite de altele, de cele juridice și de cele religioase. Soldații depuseseră jurământul de ascultare, iar acest angajament fusese luat în fața legii și a zeilor[1347]. Aceștia din urmă puteau, de altfel, să-și arate sprijinul prin trimiterea de prevestiri favorabile. Înaintea unei lupte, sosirea deodată a opt vulturi a stârnit entuziasmul legionarilor[1348].

Disciplina are un alt avantaj, care ne face să intrăm în domeniul psihologiei; aceasta întărește spiritul de trupă, care este un caz particular a ceea ce specialiștii numesc spiritul de echipă; fiecare om se simte responsabil și solidar alături de camarazii săi aflați la greu[1349]. În aceeași ordine de idei, ghicim că orgoliul a putut juca rolul de a conduce la eroism, tot așa cum pentru moderni onoarea, totodată *honos* și *gloria* în latină, sunt valori pe care individul le caută; unitatea este însuflețită de un sentiment de emulație[1350]. Căutarea acestei *gloria* se manifesta cu și mai multă ardoare la nobil, în conformitate cu educația lui. El era animat de *virtus* care îi impunea să apară ca un *vir*, un bărbat, care servea statul cu curaj dacă trebuia; această calitate îi era insuflată de către cei pe care J.E. Lendon îi numea „fantome", adică sufletele strămoșilor, care asistau războinicul în încercările sale[1351]. Flavius Iosephus spune că soldații legiunilor plecau din nou la atac după ce fuseseră respinși, pentru că se aflau în prezența comandantului lor, Titus[1352]. Mai mult chiar, sentimentul datoriei era mai prezent decât putem să ne imaginăm: soldatul lupta ca să își apere țara, soția și copiii, care, în caz de înfrângere, deveneau sclavi; el lupta ca să își protejeze templele și mormintele și ca să își păstreze bunurile sale și pe cele ale poporului său, grâne, aur și sclavi. Oricum, mulți dintre oamenii care se aflau într-o situație periculoasă s-au

---

[1346] Plutarque, *Othon*, V, 7-8; XII, 5.

[1347] Hinard Fr., *„Sacramentum"* [în franceză], *Athenaeum*, 71, 1, 1983, p. 251-263; Wolff C., *Déserteurs et transfuges*, 2009, p. 332-341.

[1348] Tacite, *An*, II, 17, 2-3.

[1349] Campbell B., *War and Society in Imperial Rome*, 2002 (London - New York), p. 37: „esprit de corps", în franceză în text.

[1350] Pseudo-César, *BAfr*, XLV-XLVI; Tacite, *H*, III, 24, 2.

[1351] Lendon J.E., *Soldats et fantômes*, 2009, 489 p.

[1352] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 11, 6 (488).

apărat într-un fel nutrind speranța că ei „se vor salva" și că vecinul lor va fi cel care va cădea; ei încearcă un fel de sentiment de nemurire.

Și, mai presus de toate, conduși, de altfel, de această speranță de „a se salva", mulți soldați din Antichitate au fost însuflețiți de ispita câștigului și de lăcomie; prada de război este prezentă aproape în fiecare pagină din *Războiul Galilor* de Cezar. În dimineața zilei de luptă, fiecare își spunea: „În seara asta voi fi poate mort – dar e puțin probabil –, poate bogat." Bineînțeles, odată liniștea instalată, mulți erau morți și puțini erau bogați.

– Psihologia în război. Frica și contra-frica nu explică toate reacțiile pe care soldații le au în luptă. Cu siguranță, generalii trebuiau să știe să se folosească bine de frică; dar fără a fi conceptualizat această acțiune, ei duceau un război psihologic, care dădea rezultate bune: romanii își întăreau moralul și dușmanii își pierdeau speranța[1353]. Cel puțin trei situații ar trebui să fie luate în considerare, mai întâi trucul fugii simulate, teroarea și violența.

În primul caz, romanii se prefăceau că fug, dușmanii se împrăștiau pentru a-i urmări și la rândul lor deveneau victime în urma unei rapide reorganizări a rândurilor soldaților romani[1354].

Romanii au depășit frica simplă. Ei nu au ignorat teroarea, acțiunea de a răspândi o frică intensă, și ei puteau să practice ceea ce numim un terorism de stat: pentru a teroriza, ei au ales să masacreze tot ceea ce era viu și să distrugă tot ceea ce nu era viu; în acest caz, măcelul a fost expresia unei forme de cultură (mai degrabă decât de civilizație)[1355]. Romanii își exersau cruzimea asupra unui oraș pentru a le speria pe celelalte[1356]. La Uxellodunum, după propria sa mărturisire, Cezar a vrut să îi sperie pe gali; el a tăiat cu securea ambele mâini ale fiecărui răsculat care s-a predat[1357]. Mai înainte, el l-a ucis pe șeful Acco[1358] și a distrus în întregime orașele Orléans și Bourges[1359]. În Germania, Germanicus a vrut să-i pedepsească pe dușmanii lui Varus; el i-a ucis pe toți, inclusiv femeile și bătrânii; el a ordonat ca tot ce putea arde să fie incendiat[1360]. El a răvășit țara *Marsi*-lor; le-a declarat război pentru a-i forța să accepte pacea, pacea romană evident[1361]. Evreilor care au comis masacre și

[1353] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 12, 1; VI, 8, 3 (393).

[1354] César, *BG*, III, 18, 1.

[1355] Hanson V.D., *Carnage et culture. Les grandes batailles qui ont fait l'Occident*, trad. fr., 2002 (Paris), 600 p.

[1356] Tacite, *An*, XII, 17, 2–3.

[1357] Hirtius pentru César, *BG*, VIII, 44, 1.

[1358] César, *BG*, VI, 44, 2.

[1359] César, *BG*, VII, 11, 3–9 (Orléans) și 16–19, 22 și 24 (Bourges).

[1360] Tacite, *An*, I, 56, 3 și 5.

[1361] Tacite, *An*, II, 25, 4.

jafuri, romanii le-au răspuns cu masacre și jafuri cel puțin egale în amploarea lor[1362]. În Britannia, mai ales, crimele au atins dimensiuni considerabile. *Iceni*-i, conduși de regina Boudicca, au ucis 70000 de romani; aceștia au omorât 80000 de britoni[1363]. O revoltă a evreilor din Alexandria a fost reprimată cu brutalitate; romanii au jefuit, au ucis și au incendiat[1364]. Când se considera necesar, fierul și focul loveau chiar și pe cei nehotărâți; pretutindeni domnea *metus et terror*, „frica și teroarea[1365]". Deoarece considerau că gherila nu era conform dreptului și *fides*, romanii practicau o luptă de „contragherilă" feroce, cu bună știință, ajungând chiar la genocid în sensul propriu al termenului. Cezar a ras de pe fața pământului neamul *Eburones*-ilor; Domițian a declarat că poporul *Nasamones* din Africa nu avea niciun drept să existe[1366].

Tiberiu, care, cu toate acestea, nu a cruțat sângele dușmanilor săi, a formulat, probabil, un principiu de bază: politica valorează mai mult decât violența[1367]. Dar puterea urmărea două obiective: să reducă moralul inamicului, să crească moralul romanilor. În acest scop, trei tipuri de acțiuni au fost încercate: răspândirea printre adversari a fricii sau a speranței sau a amândurora. Înainte de a se ajunge la izbucnirea violenței, comandanții romani încercau să-și sperie dușmanii, pentru a obține un succes fără luptă; acest lucru era ușor. În anul 45 a.Chr., la sfârșitul războiului civil, în fața orașului asediat Munda, soldații lui Cezar au expus capetele retezate ale soldaților lui Pompeius, în speranța de a-i descuraja pe ultimii partizani ai acestuia[1368]. Aceeași așteptare l-a inspirat pe Titus când a defilat cu marea sa armată prin fața Ierusalimului[1369]. Mergând mai departe, el a crucificat un bărbat pentru a-i speria pe ceilalți; la un moment dat, el a pus să fie crucificați numeroși prizonieri[1370]. Lucilius Bassus, la Machaerus, a pregătit o cruce pentru conducătorul evreu Eleazar, care și-a implorat compatrioții să se predea[1371]. În general, ordinea și disciplina romanilor erau impuse tuturor; ceremonia

[1362] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 18, 1 (464); 3 (466).
[1363] Tacite, *An*, XIV, 37, 5.
[1364] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 18, 8 (496-497).
[1365] Tacite, *An*, XIV, 38, 2; *Agr*, XXXIII, 2.
[1366] César, *BG*, VI, 34, 8; Dion Cassius, LXVII, 4, 6.
[1367] Tacite, *An*, II, 26, 3.
[1368] Voisin J.-L., „Les Romains chasseurs de têtes", *Du châtiment dans la cité*, *CÉFR*, 79, 1984 (Paris - Roma), p. 241-293.
[1369] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 2, 1 (52).
[1370] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 5 (289); 11, 1 (459-451).
[1371] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 6, 4 (201-204).

soldei, de exemplu, impresiona pe spectatorii evrei[1372]. Între blândețe și violență, un comandant putea ține o cuvântare inamicilor pentru a-i sfătui să se predea și în același timp pentru a-i amenința[1373].

Mai multe povestiri de război ne oferă descrieri teribile. Velleius Paterculus a lăsat texte greu de citit prin imaginile omorurilor care sunt subînțelese sau care sunt direct prezentate, dar care, se pare, că nu l-au impresionat deloc[1374]: „Acesta este războiul!" El vorbește despre masacru: „[Generalii romani] își împărțeau forțele, atacau pe *Rhaeti* și *Vindelici*, luau cu asalt numeroase orașe sau locuri fortificate, obțineau succese în lupta de la distanță și făceau să curgă în valuri sângele inamic cu pericole mai mari decât pierderile pentru armata romană, reușind astfel să supună aceste națiuni." El mai adaugă referitor la sângele care curge: „[Drusus] a domesticit în mare parte Germania și în multe locuri a făcut să curgă sângele acestor popoare, atunci când [a murit]." Romanii au distrus totul în calea lor: „... După ce i-au măcelărit pe cei care le-au rezistat, ei au distrus recoltele, au ars casele, au masacrat oamenii, el [Tiberiu] s-a alăturat lui Cezar [Augustus], bucurându-se de victoria sa." Și din nou: „Tiberiu ...a dus războiul împotriva adversarului [germanicii], a pustiit câmpurile, a ars casele, i-a împrăștiat pe cei care rezistau."

După victoria lui Agricola împotriva britonilor, scena a fost „măreață și înfricoșătoare", spunea Tacit[1375]. El continuă: „Sunt răniți, sunt făcuți prizonieri, sunt sugrumați atunci când apar alții." Învinșii încearcă să fugă, se sinucid sau se predau, știind că, în acest caz, ei devin automat sclavi. La Roma, pe Columna lui Traian, vedem în mod repetat scene cu prizonieri; și un iranian pe care doi soldați auxiliari îl conduc în captivitate a fost sculptat pe arcul numit al argintarilor[1376]. Terenul este presărat cu cadavre, cu membre mutilate și bălți de sânge. Fugarii sunt urmăriți, căutați în desișuri și luminișuri, uciși atunci când sunt descoperiți[1377]. Tacitus pare a fi mai sensibil la aceste scene de groază decât era Velleius Paterculus; totuși, să ne ferim din a face din el un pacifist: în cel mai bun caz, el a fost pașnic. Un simpozion recent a arătat că cei uciși nu mureau neapărat frumos, chiar dacă au căzut pentru patria lor[1378].

[1372] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 19, 4 (529); V, 9, 1 (349-353).

[1373] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 9, 3-4; 13, 3; VI, 2, 1; 2, 4.

[1374] Velleius Paterculus, XCV, XCVII, CXV, CXX și CXVII.

[1375] Tacite, *Agr*, XXXVII.

[1376] Settis, p. 535-536 și 539.

[1377] Același curs al evenimentelor în Dacia: *ibid.*, p. 520-526.

[1378] *Dulce et decorum pro patria mori, La morte in combattimento nell'Antichità*, ed. Sordi M., *CISA*, 1990 (Milano), VIII-293 p.

În contrast cu cele de mai sus, o atitudine blândă făcea ca adepții să fie păstrați. Același Titus i-a pus să defileze pe evreii dezertori pentru a arăta că aceștia erau bine tratați, ceea ce a provocat un nou val de dezertări; el le-a promis libertatea inamicilor care evadau împreună cu familiile lor și i-a lăsat să plece pe cei care voiau să fugă[1379]. După cucerirea celui de-al doilea meterez al Ierusalimului, el a oprit operațiunile pentru a le lăsa asediaților timp de gândire, în speranța că vor capitula; se făcea astfel o propagandă indirectă pentru ca asediații să se predea fără luptă; acesta este motivul pentru care Flavius Iosephus a fost mobilizat ca purtător de cuvânt[1380].

În mod similar, clemența era folosită uneori, dar pentru ca aceasta să fie eficientă, această politică trebuia să fie aplicată aleatoriu. După o victorie sau, mai bine, după o predare, comandantul roman avea de ales: fie înrobirea învinșilor, fie eliberarea lor necondiționată. După capitularea de la Alesia, Cezar i-a trimis înapoi pe *Arverni* și pe *Haedui*, lucru care este adesea uitat. El a mărturisit cu un cinism incredibil că a acționat astfel deoarece aceste două popoare aveau o mare putere în Galia și el ar fi avut nevoie de ele pentru reinstaurarea păcii (pacea romană, desigur)[1381]. Corbulo, în Armenia, ezita între teroare și generozitate (să distrugă Tigranocerta sau să o păstreze); în cele din urmă, el a ales clemența, după ce asediații s-au predat[1382]. Locuitorii din Tiberias, care au capitulat fără luptă, au scăpat masacrului[1383].

Într-un mod mai general, pentru sfârșitul bătăliei putem distinge două situații: dacă inamicul fuge (victoria romanilor) sau dacă acesta nu se retrage (înfrângerea romanilor).

Rezultatul bătăliei

Un general care inițiază o luptă are înaintea sa trei variante posibile: victoria, înfrângerea sau un final fără vreun învingător clar. Dar indiferent de rezultat, bătălia dura o perioadă scurtă de timp și avea ca finalitate pierderi puține.

Victoria era uneori obținută după prima încleștare. În medie, lupta dura trei până la patru ore, rareori mai mult. Numai popoarele din Peninsula Iberică au inventat „războiul de foc": ele nu se opreau decât dacă victoria era câștigată sau înfrângerea consumată; dar în vremea Principatului ele

[1379] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 10, 1; VI, 2, 3; 8, 2 (385).
[1380] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 9, 1 (348); 9, 2 (361); 9, 3 (un lung discurs).
[1381] César, *BG*, VII, 89, 5.
[1382] Tacite, *An*, XIV, 23, 1; 24, 5-6.
[1383] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 9, 7-8.

fuseseră deja pacificate. În cazul în care luptătorii dintr-o tabără vedeau că armata lor a fost despărțită în două sau era pe cale să fie învăluită dintr-o parte, ei știau, dacă erau adevărați profesioniști, că au pierdut bătălia și că era inutil să mai lupte. Soldații puțin familiarizați cu realitățile războiului riscau să-și piardă mințile; în acest caz, panica se instala adesea în rândurile din spate, luptătorii din primul rând fiind prea ocupați pentru ca să le fie frică.

În ceea ce privește pierderile, acestea erau modeste. Pentru două armate de aproximativ 50 000 de oameni de fiecare, în medie, au existat câteva sute de morți printre învingători, câteva mii printre învinși, cu excepția, de exemplu, a luptelor de exterminare, care erau mai rar întâlnite. Astfel: la Idistaviso Germanicus a ucis toți germanicii; după căderea Ierusalimului, legionarii au procedat la „exterminarea evreilor[1384]". În principal, învingătorul era recunoscut după două trăsături: el păstra controlul asupra terenului de bătălie după fuga inamicului; pierderile sale în oameni erau mai mici.

Succesul putea fi obținut mai mult sau mai puțin clar, la puncte, prin epuizarea adversarului, sau prin K.O., în eventualitatea exterminării complete a inamicului; în cel mai bun caz, chiar se întâmpla ca învingătorul să obțină o bătălie decisivă. Romanii nu-și imaginau decât că vor câștiga, iar victoria lor trebuia să fie completă. Sarcofagele de la Portonaccio și de la Villa Doria Pamphili de la Roma datează fără îndoială din jurul anilor 190 și 260; ele prezintă barbari bărboși, culcați pe pământ, cu ochii goi și privirea îndreptată spre cer.

Dacă inamicul fugea, legionarii își distanțau rândurile și lăsau călăreții să se strecoare printre ei pentru a începe urmărirea învinșilor; infanteriștii li se alăturau destul de repede pentru pradă[1385]. Cu toate acestea, li se recomanda prudență, deoarece exista riscul unei fugi simulate: barbarii lăsau romanii să se lanseze în urmărirea lor, să se împrăștie în dezordine, iar apoi se întorceau brusc pentru a-i masacra pe când deveneau izolați. Vegetius (III, 21) recomanda să le fie lăsată fugarilor o modalitate de ieșire pentru a evita reacțiile disperate, în principiu foarte violente. În cazul unui eșec, în sfârșit, rămânea o soluție: să reînceapă lupta și să schimbe cursul evenimentelor, lucru destul de ușor de realizat pe hârtie; în consecință, Frontinus a oferit mai multe sfaturi[1386].

Odată victoria dobândită, învingătorii nu își terminaseră treaba. Ei trebuiau să îngrijească răniții, să adune morții și să le mulțumească zeilor. Pentru

[1384] Tacite, *An*, II, 21, 3–4; Orose, VII, 3, 8.

[1385] Arrien, *Al*, XXVI-XXIX; Végèce, II, 17.

[1386] Frontin, *Str*, II, 7–13.

cei morți, ei organizau o înmormântare, în general colectivă, de tipul înhumare și nu incinerare[1387]. În cinstea zeilor, cântau un imn și făceau sacrificii, ei puteau înălța un trofeu, așa cum am spus în capitolul 2. Evlavia lor creștea atunci când îndreptau greșelile și înfrângerile predecesorilor, precum Germanicus, care a recuperat stindardele pierdute de Varus, și precum Agrippa, care le-a găsit pe cele care fuseseră capturate de trupele din Bosfor în timpul războiului împotriva lui Mithridates[1388].

Din nefericire pentru ei, romanii nu au cunoscut doar victoria.

Un istoric a căutat să înțeleagă de ce în Antichitate o armată era învinsă[1389]. Ea putea fi victimă a unei lupte de gherilă căreia nu reușea să îi vină de hac (vom reveni asupra „războiului mic"); era epuizată de un asediu prea lung; era victima unei inovații tactice; sau a unei stratageme; apărarea a fost prost organizată, lucru care se explică prin incompetența generalului; zeii au refuzat să îi acorde succesul. Tacitus prezintă greșeala unui comandant roman: acesta a aruncat în luptă trupe în detașamente mici pentru derutarea inamicului, în loc să trimită trupele în număr mare[1390]. O altă greșeală a comandantului: neglijarea obținerii de informație.

Înfrângerea este de multe ori cauzată de deficiențele grave ale generalului. Întâlnirea care a avut loc în anul 9 p.Chr. la Teutoburg, localizată în prezent la Kalkriese, nu a fost o adevărată luptă, ci o ambuscadă[1391]. Armata romană număra în jur de 20 000 de oameni, împărțiți între trei legiuni, șase cohorte auxiliare și trei alae, la ordinele lui Varus. Ei erau obosiți din cauza unui război lung și a climei, ploi și un frig timpuriu, și - mai mult - au fost luați prin surprindere; toate elementele pentru rețeta unui dezastru erau reunite. Varus a uitat să trimită cercetași, iar romanii au înaintat pe un culoar împădurit, lung și îngust, delimitat la dreapta de o mlaștină, în prezent asanată, și la stânga de o linie lungă de înălțimi. Când au intrat toți romanii, inamicii

---

[1387] Onesandros, XXXVI.

[1388] Tacite, *An*, I, 61-62; Orose, VI, 21, 28.

[1389] Corvisier J.-N., „Incompétences militaires et causes de l'échec en Grèce ancienne", *RÉMA*, 6, 2013, p. 35-52.

[1390] Tacite, *An*, IV, 3-5.

[1391] Dion Cassius, LVI, 18-24. *Kalkriese... Archäologische Forschungen zur Varusschlacht*, ed. Schlüter W., cu Berger F., *Römisch-germanische Forschungen*, 55, 1993 (Bramsche), 322 p.; Harnecker J., *Arminius, Varus und das Schlachtfeld von Kalkriese*, 1999 (Bramsche), 111 p.; Pagan V.E., „Beyond Teutoburg: transgression and transformation in Tacitus *Annales* 1.61-62", *CPh*, 94, 3, 1999, p. 302-320; *Arminius und die Varusschlacht*, ed. a 2-a., ed. Wiegels R. și Wöesler W., 2003 (Paderborn), 472 p.; *Die Varusschlacht. Wendepunkt der Geschichte?*, ed. Wiegels R., 2007 (Stuttgart), 132 p.; cărțulia noastră, *La „Bataille" du Teutoburg*, ed. a 2-a, 2013, 89 p.; Varus a repetat greșeala care a condus la dezastrul de la Trasimene, din 217 a.Chr.

au barat cele două ieșiri, din față și din spate, și au coborât de pe dealul din spatele căruia se ascunseseră și pe care îl supraînălțaseră cu un zid din bucăți de pământ înierbat. Nu se cunoaște efectivul germanicilor comandați de Arminius, dar aceștia au fost cu siguranță superiori numeric. Legionarii s-au întors pentru a se confrunta cu inamicul, dar primii au fost acoperiți de bucățile de pământ cu iarbă și ceilalți au cedat sub valurile de atacatori reînnoite în mod constant; Varus a făcut atunci ce trebuia să facă: s-a sinucis. Rămășițe ale acestui dezastru s-au găsit câțiva ani mai târziu și legionarii și-au omagiat morții și i-au îngropat[1392].

În afară de înfrângerea de la Teutoburg vom menționa, în anul 62, dezastrul de la Rhandeia, în urma căruia iranienii i-au făcut pe romani să sufere umilința de a trece pe sub jug[1393]. În altă parte, auxiliarii, adormiți din cauza consumului exagerat de alcool, au fost învinși de traci[1394]. Și pot fi menționate situații de-a dreptul dificile. Cerialis a trebuit să-și recapete controlul asupra fugarilor[1395]; romanii au fost respinși de către evrei, dar ei s-au reorganizat și s-au retras în ordine[1396]. Războaiele lui Marcus Aurelius de pe linia Dunării au fost foarte cumplite și multe alte exemple ar putea fi citate, fără a se ajunge la dezastrele crizei din secolul al III-lea, atunci când împărații au murit în luptă, așa cum vom vedea în capitolul următor.

Dezastrele, precum cel suferit de armata romană la Teutoburg, și chiar victoriile ar fi putut lăsa urme asupra psihologiei combatanților. La întoarcerea din Afganistan, 20% dintre soldații americani, cel puțin 3% dintre soldații germani și mai puțin de 1% dintre francezi ar fi suferit de PTSD (tulburare de stres posttraumatică); ei se cufundă în alcool, au coșmaruri, delirează și iau antidepresive pentru a-și limita suferința; ei resimt un sentiment de vinovăție, chiar dacă nu au comis nicio greșeală[1397]. Din Antichitate ne-au parvenit puține informații despre această stare de rău; fie conflictele au fost mai puțin violente, sau autorii nu au considerat necesar să le raporteze, fie victimele nu și-au înțeles starea în care se aflau sau acestora le-a fost rușine să vorbească despre asemenea lucruri. De asemenea, este admisibil să credem că viața, în special cea a inamicului, avea mai puțin preț, ceea ce ne pare

---

[1392] Tacite, *An*, I, 61–62.

[1393] Orose, VII, 7, 12.

[1394] Tacite, *An*, IV, 48, 2–5.

[1395] Tacite, *H*, IV, 77, 3.

[1396] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 6, 1 (113–114).

[1397] Chapelle N. [pseudonim], *L'Enfer du retour, témoignages et vérités sur le stress post-traumatique*, 2013 (Paris), 240 p. Sur la vie du combattant: Gray J.G., *Au combat. Réflexions sur les hommes à la guerre*, trad. fr. 2012 (Paris), 298 p.

a fi principala explicație. Lucrețiu știa, totuși, că „bărbații, ale căror minți sunt ocupate de acțiunile mari și violente pe care le-au efectuat le repetă și le retrăiesc în vis"(IV, 1011-1012).

Cu toate acestea, nu putem reduce lupta doar la victorie sau la înfrângere, pentru că există, de asemenea, situația de uzură. În această împrejurare, cele două armate se aflau într-o conjunctură nefavorabilă, atât una, cât și cealaltă (în zilele noastre se folosește rareori cuvântul uzură ca sinonim de anihilare a uneia dintre părți, ceea ce nu este corect în totalitate din perspectiva limbii franceze).

ASEDIUL

Care a fost cea mai bună cale spre victorie: lupta sau asediul? Romanii nu au putut evita să își pună în secret această întrebare.

„Poliorcetică" se numește arta de a asedia (de a apăra și de a cuceri) orașele (acesta este un alt cuvânt grecesc, așa cum *obsidio* există în limba latină); această disciplină este împărțită în tehnica defensivă de asediu și tehnica ofensivă de asediu[1398] (Alain Deyber a propus o altă schemă; el distinge între apărarea strânsă, bazată pe sprijin extern, și apărarea imediată, bazată pe fortificații și artilerie[1399]). Confruntați cu această posibilitate, sau această necesitate, romanii s-au simțit divizați. Pe de o parte, lupta în câmp deschis, corp la corp li se părea a fi mai în conformitate cu tradițiile lor, cu onoarea și cu *fides*. Pe de altă parte, asediul putea să le permită să nu își mai verse sângele, în cazul în care inamicul sfârșea prin a se preda; astfel, Corbulo, citat de Frontinus, estima că sapa a fost mai bună decât sabia[1400]. Orice ar fi, acesta a devenit unul dintre punctele lor forte[1401], deși este vorba despre o invenție grecească, puternic dezvoltată în epoca elenistică; știm că un rege macedonean, Demetrius I (294-287), a fost supranumit Poliorcetes. Arta asediului ne este bine cunoscută datorită numeroaselor texte care descriu luptele care au avut loc în condiții de acest gen și datorită săpăturilor efectuate la trei situri, săpături care permit

[1398] Apollodore de Damas; Athénée; Vitruve, X (dezamăgitor); Frontin, *Str*, III. Kern P. B., *Ancient Siege Warfare*, 1999 (Bloomington - London), 419 p.; *ARHE*, p. 144-150, precum și lucrarea noastră, „La poliorcétique des Romains dans la guerre des Gaules", *Mines, tranchées, travaux d'approche de l'Antiquité à la Première Guerre mondiale*, ed. Prouteau N., în curs de apariție (Paris); Davies G., *Roman Siege Works*, 2006 (Stroud), 160 p.

[1399] Deyber A., *Les Gaulois en guerre*, 2009, p. 371.

[1400] Frontin, *Str*, IV, 7, 2.

[1401] Tacite, *An*, XII, 45, 4, arată că au fost conștienți de asta.

urmărirea unei evoluții: Numantia (133 a.Chr.[1402], Alesia (52 a.Chr.)[1403] și Masada (72–73 p.Chr.)[1404].

Tehnica defensivă de asediu

Când oamenii au creat prima aglomerație din istorie, ei au făcut-o pentru a regrupa oamenii și bogățiile într-un singur loc; prin urmare, a fost necesar să fie înconjurați printr-o incintă, deoarece riscau ca vecinii să pună mâna pe bunurile lor. Acest lucru înseamnă că asediul este la fel de vechi ca și ceea ce numim civilizație[1405].

Loc al abundenței, orașul a jucat, de asemenea, un rol militar. Acesta adăpostea bunurile uneori utilizabile pentru logistica armatelor și populația era concentrată aici, eventual, împreună cu soldați. Un general care înainta cu armata nu își putea permite să lase în urma sa o asemenea amenințare[1406]. Chiar și Maximinus Thracus, despre care autorii spun că nu a strălucit prin cultura sa, știa acest lucru[1407].

În epoca romană, mai mulți factori au intervenit pentru a proteja un oraș[1408], în primul rând fiind topografia: fondatorul orașului prefera să aleagă un loc înalt eventual apărat de mare, de o mlaștină sau de un fluviu[1409]. Apoi interveneau lucrările de geniu militar: locuitorii construiau un meterez, flancat, desigur, de bastioane și turnuri, prevăzute cu creneluri. Format din pământ fixat între două parapete din piatră sau din cărămidă[1410], peretele

[1402] Schulten A., *Numantia*, 1914–1929 (München), 4 vol.; *The Roman Army in Hispania*, ed. Morillo A. și Aurrecoechea J., 2006 (León), 492 p.; Dobson M.J., *The Army of the Roman Republic. The Second Century BC, Polybius and the Camps at Numantia, Spain*, 2008 (Exeter), 436 p.

[1403] *Alésia: Fouilles franco-allemandes*, ed. Reddé M. și Schnurbein S. von, 2001 (Paris), 3 vol.; Reddé M., *Alésia*, 2003 (Paris), 209 p.; Voisin J.-L., *Alésia*, 2012 (Dijon), 219 p.; cartea noastră, *Alésia*, 2012 (Paris), 223 p.

[1404] Yadin Y., *Masada*, 1967 (London), 272 p.; *Masada: the Yigael Yadin excavations. Final reports*, 5, ed. Foerster G., 1995 (Ierusalim), XXVI-238 p.–17 p. de pl. și *ibid.*, 6, 1999, 252 p.; Hadas-Lebel M., *Massada*, 1995 (Paris), 163 p.; Magness J., „The Pottery from the 1995 Excavations in Camp F at Masada", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 353, 2009, p. 75–107.

[1405] Rey S., *Poliorcétique au Proche-Orient ancien*, 2012 (Paris), 300 p. (din 3000 până în 1200 a.Chr.).

[1406] Hérodien, III, 1, 2.

[1407] Hérodien, VIII, 2, 3–4.

[1408] Vitruve, I, 10; X, 13, 12; 21; Frontin, *Str*, III, 11–18; Hérodien, II, 11, 9; VIII, 2, 4–5.

[1409] Végèce, IV, 1.

[1410] Arrien, *Pér*, IX, 3; vezi și Vegetius citat mai jos.

trebuia să nu fie construit în linie dreaptă, să facă unghiuri[1411] și să fie precedat de unul sau mai multe șanțuri, largi și adânci (nu avem nevoie să-l citim pe Vegetius pentru a ști acest lucru: bunul-simț îl stabilește și arheologia o dovedește)[1412]. În caz de atac, apărătorii puteau să supraînalțe zidul[1413]. Ei trebuiau să apere în special porțile și turnurile, punctele slabe ale meterezelor. Arhitecții au redus cât de mult posibil numărul porților și le-au dotat cu piei sau cu fier sau, și mai bine, au realizat un grilaj mobil din fier care închidea intrarea în cetate[1414]. În ceea ce privește turnurile, se poate imagina cu ușurință că era mai ușor de construit un turn de formă pătrată decât rotundă, dar, de asemenea, acesta era și mai ușor de distrus dacă pentru a ataca colțul turnului se folosea un berbec.

Sub Principat, pacea părea asigurată pentru mult timp și localitățile au renunțat la împrejmuirile lor, de exemplu Timgad în Africa, care ridicase un zid în anul 100, la nașterea sa. Câteva decenii mai târziu, un locuitor întreprinzător a cumpărat o bucată de zid și l-a distrus pentru a ridica locuințe. Sau meterezul, lăsat în paragină, era în stare proastă și trebuiau făcute lucrări urgente în cazul în care se apropia un inamic.

Nu doar orașele trebuiau protejate. Armata romană avea tabere, adevărate aglomerări construite pentru soldați; pentru a-i apăra, arhitecții au recurs la apărarea elementară, trilogia *fosa* (șanț) - *agger* (taluz) - *vallum* (meterez din lemn, înlocuit cu piatră în taberele permanente, începând cu perioada flaviană); Arrian, care a controlat trei locații în jurul Mării Negre, veghea asupra acestor trei elemente[1415]. În caz de dificultate, asediații aveau mai ales nevoie de bărbați (era mai bine să se bazeze pe militari decât pe civili). Sarcina lor era de a supraveghea și de a contraataca. Potrivit lui Vegetius, siguranța putea să fie asigurată de santinele, de câini și de gâște (se cunoștea cu siguranță episodul gâștelor de pe Capitoliu, păsări sacre care au avertizat romanii de atacul galilor în anul 390 a.Chr.)[1416].

În cazul în care erau atacați, asediații se apărau cu ajutorul artileriei, aflate în poziție pe bastioane sau pe zid[1417]. Aceștia trăgeau asupra atacatorilor, aruncând proiectile, săgeți și sulițe, mai ales *muralia pila* (sulițe mari, probabil îngreuiate prin adăugarea unui balast, a unei greutăți, care le dădea o mai

[1411] Végèce, IV, 2-3.
[1412] Arrien, *Pér*, IX, 3; Végèce, IV, 5.
[1413] Végèce, IV, 19.
[1414] Poartă forțată: Tacite, *H*, III, 84, 6; Végèce, IV, 4.
[1415] Arrien, *Pér*, VII, XII și XIV.
[1416] Tacite, *H*, II, 21, 6; Végèce, IV, 9; 26; 29.
[1417] Tacite, *H*, IV, 23, 8; Dion Cassius, LXXIV, 11-12 (la Byzantium).

mare forță de pătrundere)[1418]. De asemenea, ei recurgeau la pietre, bitum, sulf și smoală lichidă[1419]; acesta era o formă rudimentară de război chimic. La Jotapata ei turnau peste atacatori cu ulei fierbinte și răspândeau schinduf fiert pentru a face terenul alunecos[1420]. Ei foloseau frânghii și saltele pentru a amortiza lovitura de berbece sau un laț numit „lup" pentru a-l prinde și imobiliza[1421]. Meterezul orașului Japha a căzut de la primul asalt; dar al doilea meterez a fost mai greu de cucerit[1422]. Localitatea Tarichaea a fost de asemenea cucerită în aceleași condiții[1423]. La fel s-a întâmplat și la Terracina în timpul războiului civil[1424]. Și dacă un turn de asediu, montat pe roți, se apropia de zid, cei asediați săpau o galerie pe dedesubt și turnul se prăbușea în gaura rezultată. Sau îl respingeau cu ajutorul grinzilor acoperite cu fier sau bronz, în timp ce continuau să-i bombardeze pe asediatori[1425]. Sau incendiau turnul cu ajutorul săgeților aprinse, numite „ciocane", sau cu sulițe de aruncat, de asemenea aprinse, cunoscute sub numele de falarice[1426].

Două amenințări planau asupra asediaților, blocada (cu corolarul său, foamea) și asaltul. În Armenia, aceste două amenințări au venit aproape simultan, un fort a fost luat cu asalt și un altul înfometat și astfel capturat[1427].

Generalul plasat în apărare trebuia să fi prevăzut procurarea de alimente și apă[1428]; în timpul războiului cu evreii, locuitorii din Jotapata și asediații de pe muntele Garizim au îndurat cumplite lipsuri[1429]. Dacă oamenii nu mai puteau suporta lipsurile, au existat doar două soluții: canibalismul (atestat) și ieșirea la atac. Exemple oribile sunt prezentate în texte. Asediat în Alesia, Critognatos, comandantul gal, a propus să se recurgă la canibalism dacă victoria nu era obținută suficient de repede. O soluție la fel de abominabilă a fost în cele din urmă adoptată, și anume, expulzarea noncombatanților, care au murit de foame și de sete între linii, deoarece romanii nu au vrut să-i

---

[1418] Tacite, *An*, IV, 51, 2.

[1419] Végèce, IV, 8.

[1420] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 28–29.

[1421] Végèce, IV, 23.

[1422] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 31.

[1423] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 10, 1–5.

[1424] Morgan M.G., „Tacitus and the 'battle' of Terracina (*Histories*, 3, 76, 77)", *MH*, 49, 1992, p. 124–130.

[1425] Tacite, *H*, II, 21, 6 (asediul de la Placentia); Végèce, IV, 20 și 24.

[1426] Végèce, IV, 17–18.

[1427] Tacite, *An*, XIV, 24, 2.

[1428] Frontin, *Str*, III, 14–15; Hérodien, VIII, 2, 6; Végèce, IV, 10 (apă) și 11 (sare). Importanța foametei ca mijloc de a cuceri un oraș: Végèce, IV, 7; 12.

[1429] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 11 (178–179); 7, 12; 32.

lase să treacă[1430]. În Ierusalim, a scris Flavius Iosephus, o mamă și-a mâncat copilul[1431]. Titus, în timpul asediului acestui oraș, își punea degeaba mari speranțe în foamete; totuși, aceasta a fost atât de puternică, încât zilnic se predau 500 de oameni[1432].

Echivalentul atacului, pentru asediați, a fost ieșirea din fortificație, la luptă. Dar năvălirile în afara zidurilor nu au fost fără riscuri pentru ei, deoarece nu puteau opune decât un front îngust în fața frontului larg al asediatorilor[1433]. În războiul contra evreilor, orașul Ascalon a fost apărat de o cohortă și o ala, vreo 1 000 de oameni, sub ordinul lui Antonius. Evreii au încercat să ajungă la meterez. Romanii i-au respins înainte ca aceștia să ajungă; romanii au ieșit apoi și i-au urmărit în câmpie, unde au masacrat 10 000 de evrei[1434]. La Machaerus, evreii au făcut încercări de acest gen; comandantul lor, Eleazar, a fost capturat de către un soldat roman și ei s-au predat[1435]. La Ierusalim, au riscat în zadar să îi atace pe asediatori de mai multe ori (vom reveni la acest subiect).

În cazul unei înfrângeri suferite de tabăra lor, civilii se confruntau atunci cu adevărata față a luptei, care, după cum am mai menționat, era foarte cruntă pentru ei. În anul 52 a.Chr., legionarii au luat cu asalt Avaricum (Bourges); pentru că locuitorii au rezistat mult timp, i-au ucis pe toți cu atâta furie și ardoare încât, spre marea uimire a șefului lor, Cezar, au uitat să jefuiască[1436]. Toți adulții din Volanda, în Armenia, au fost trecuți prin sabie din ordinul lui Corbulo, pentru că orașul lor îi rezistase[1437]. În timpul războiului cu evreii, locuitorii din Gabara au fost uciși și clădirile incendiate după asalt[1438]. Japha, la ordinul lui Traian tatăl, a fost cucerită și, probabil din cauza dificultăților întâlnite înainte de a doua fortificație, populația a fost omorâtă[1439]. Vespasian a lăsat soldații să se dezlănțuie în orașul Jotapata, pe care l-a cucerit cu greu: toți locuitorii au fost uciși, cu excepția femeilor și a copiilor, ceea ce a însemnat, totuși, 40 000 de morți. Orașul a fost ras de

---

[1430] César, *BG*, VII, 77-78.

[1431] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 4-5; vezi *ibid.*, VI, 7, 2 (373): evreii ar fi făcut-o, dar în realitate nu au făcut-o.

[1432] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 11, 1 (450); 11, 2; 12, 1.

[1433] Onesandros, XXXII; Frontin, *Str*, III, 17; Végèce, III, 11.

[1434] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 2, 1 (12)-2 (13-21).

[1435] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 6, 4 (198-199 și 204-209).

[1436] César, *BG*, VII, 28, 3-4.

[1437] Tacite, *An*, XIII, 39, 6.

[1438] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 1.

[1439] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 31.

pe fața pământului și fortificațiile incendiate[1440]. Joppa a fost cucerită de Cestius, pierdută, recucerită, apoi distrusă, pentru că populația nu numai că a rezistat, dar orașul era considerat o pepinieră de pirați[1441]. Tarichaea, ai cărei locuitori nu au vrut să se predea, a fost, de asemenea, distrusă[1442]. La Gischala, „Titus era sătul de asasinate", ceea ce dovedește că romanii înșiși puteau să încerce această senzație; el a oferit locuitorilor capitularea, iar o parte dintre ei au ales să fugă în timpul nopții[1443]. În cele din urmă, înainte de capturarea Ierusalimului, el a devastat suburbiile; și după aceea, totul a fost incendiat, mai ales Templul; au fost comise alte masacre; orașul a fost distrus[1444].

Tehnica ofensivă de asediu

Asediatorii puteau decide să treacă la ofensivă.

Înainte de a ataca, trebuiau să se protejeze împotriva vreunei surprize neplăcute: este vorba despre defensiva în ofensivă. Astfel, atunci când începeau asedierea unui oraș, romanii începeau să efectueze lucrări importante.

Ansamblul cel mai complet și mai cunoscut a fost proiectat de Cezar la Alesia; el urmărea două obiective: apărarea și atacul[1445]. Ca o prioritate, el și-a instalat oamenii în tabere de asediu având o arhitectură foarte asemănătoare cu cea care caracteriza taberele de marș, menționate mai sus (romanii le-au instalat în războiul contra evreilor, mai ales la Tarichaea, la Gamala și Ierusalim, tabere pe care le deplasau în funcție de nevoile care apăreau zilnic)[1446]. Acest lucru era de așteptat, căci trebuiau să fie protejate; apoi a venit elementul cel mai original. El a construit, după modelul de apărare elementară (șanț - taluz - gard), o apărare liniară sau un meterez de 10 000 de pași (15 km), pentru a-i împiedica pe asediați să iasă; unul sau mai multe șanțuri precedau o ridicătură de pământ prevăzută cu o palisadă, cu un parapet cu drum de rond cu creneluri, turnuri și niște uși. Acesta era precedat de *cervi*, „cerbi", bucăți de lemn bifurcate atașate la baza peretelui pentru a împiedica escaladarea[1447]. În cele din urmă, a construit pe același model un

[1440] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 34-35 (329 și 336); 7, 36 (336-338).

[1441] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 9, 2 și 3.

[1442] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 10, 5 (500-501).

[1443] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 2, 1-5.

[1444] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 2 (262); VI, 4, 2; 5-7; VII, 1, 1-2; VI, 5, 1-2.

[1445] Apollodore, I, 2. Lucrările citate mai sus.

[1446] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 10, 3 (467); IV, 1, 3 (12); V, 2, 3; 3, 2 (106); 3, 5 133-135; 7, 3 (303). Cagniart P., „*Victori receptaculum, uicto perfugium*", *LÉC*, 60, 1992, p. 217-234.

[1447] César, *BG*, VII, 72, 4; 86, 5 (turnuri).

alt meterez de 14 000 de paşi (peste 22 km), de data aceasta pentru a împiedica pătrunderea oricărui ajutor constând în alimente şi informaţii; a fost ceea ce Vegetius a numit *loricula*, „mica armură" şi Napoleon al III-lea „contrapalisada" – „*contrevallatio*" este un cuvânt necunoscut în limba latină[1448]. În timpul ultimului război din Spania, legatul lui Augustus a pus să se construiască un şanţ de 15 000 de paşi (22 km) în jurul muntelui Medullius[1449]. Împotriva tracilor, construcţia a ajuns la numai 4 000 de paşi (6 km), ceea ce a fost suficient pentru o încercuire completă a acestora[1450].

În faţa acestor metereze din lemn, Cezar a instalat patru tipuri de capcane, camuflate sub tufe de mărăcini[1451]. Gurile de lup, sau *cippi*, ascundeau ţăruşi ascuţiţi şi aliniaţi pe cinci rânduri. Alte găuri, de mai puţin de un metru, în formă de pâlnie, ascundeau alţi ţăruşi, cu vârful îndreptat în sus; ei au fost numiţi „crini", *lilia*. *Stimuli*, „ţepuşele", erau vârfuri din fier în formă de baionetă şi fixate în sol. Cezar nu menţionează *tribuli*, „ spinii lui Hristos", făcuţi din patru vârfuri metalice dispuse astfel încât unul să fie îndreptat mereu în sus; dar arheologii i-au găsit[1452].

Cu acest tip de construcţii, romanii puteau să aştepte până când duşmanii s-ar fi predat, impresionaţi de atâta tehnică. Cu toate acestea, lenea nu era trăsătura lor principală de caracter şi unele oraşe dispuneau de suficientă apă şi hrană încât să reziste mult timp. Ei erau deci obligaţi să organizeze atacuri.

Atacurile lor erau precedate de un nor de săgeţi aprinse, lansate în linie curbă[1453], de o ploaie de suliţe, de pietre şi torţe arzând[1454].

Din nou, intervenea elementul defensiv. Pentru a ajunge la perete în cea mai mare siguranţă, soldaţii construiau tot felul de maşini[1455], adăposturi mobile sau *plutei* şi ţestoase (*testudo* la singular); am folosit cuvântul *vinea*, „baracă de viticultor", atunci când broasca-ţestoasă era mare, şi *musculus*, „şobolan mic", atunci când aceasta era de dimensiuni mici (*musculus* poate însemna, de asemenea, „tunel"). Principiul era simplu: ei fabricau o armătură în formă de paralelipiped dreptunghic cu ajutorul grinzilor; foloseau puţin fier, câteva cuie şi în special sfoară; de asemenea, ansambluri de

[1448] Frontin, *Str*, III, 4, 7; Végèce, IV, 28.

[1449] Orose, VI, 21, 7.

[1450] Tacite, *An*, IV, 49, 1-3.

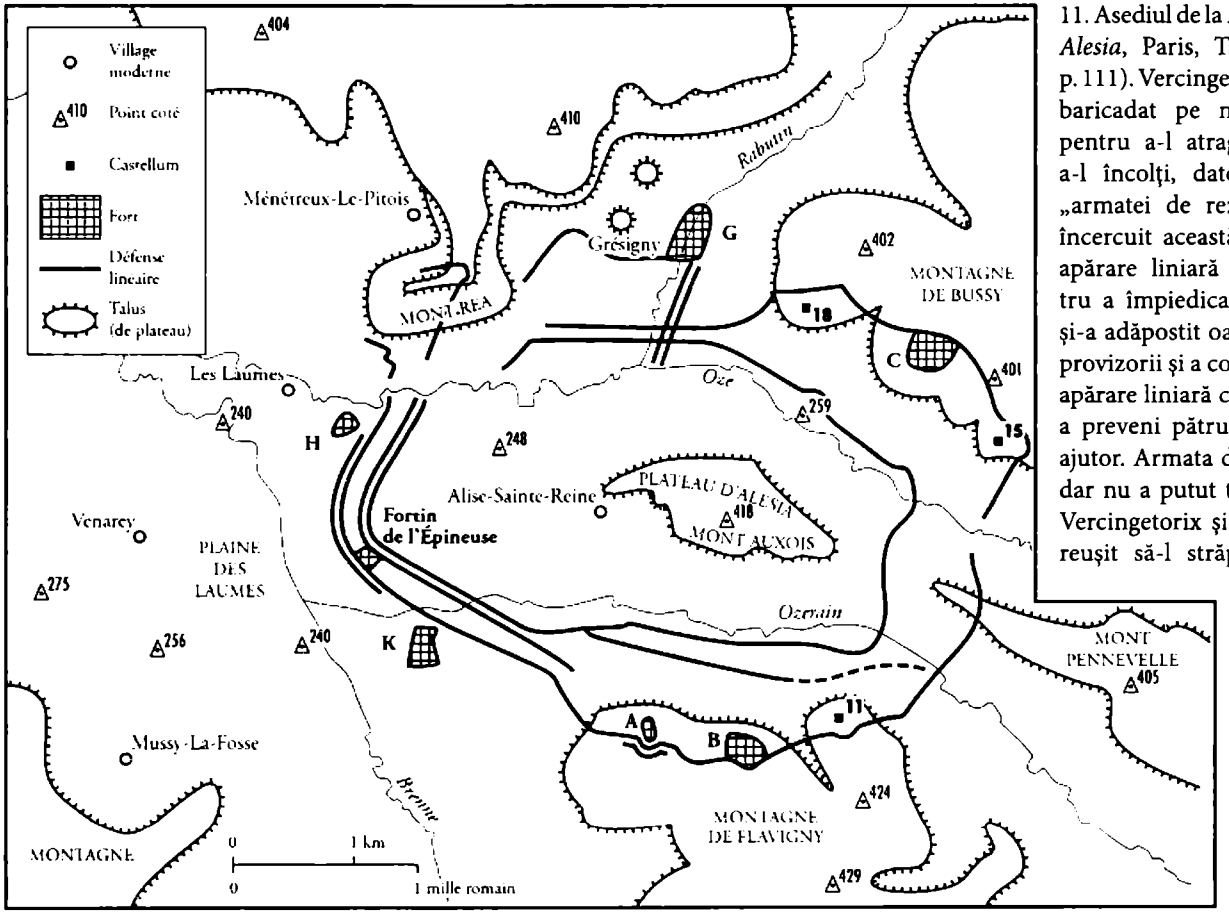
[1451] César, *BG*, VII, 73, 3-9.

[1452] Végèce, III, 24.

[1453] Vitruve, X, 16, 10-12; Lucain, VII, 512-516. Texte prost înţelese, în opinia noastră, de către Verdière R., *Latomus*, 30, 1971, p. 724-725.

[1454] Tacite, *An*, II, 81, 2.

[1455] Vitruve, X, 14, 1-3; 15; Tacite, *H*, II, 21, 6; III, 20, 4 şi 7; 27, 4; 84, 2; Apollodore, I, 3-4; V, 1-2 şi 4-7; Athénée, 10-13 şi 22; Végèce, IV, 15-16; Orose, VII, 9, 4.

11. Asediul de la Alesia (Bohec Y., *Alesia*, Paris, Tallandier, 2012, p. 111). Vercingetorix și galii s-au baricadat pe muntele Auxois pentru a-l atrage pe Cezar și a-l încolți, datorită întăririlor „armatei de rezervă". Cezar a încercuit această înălțime cu o apărare liniară continuă, pentru a împiedica orice ieșire; el și-a adăpostit oamenii în tabere provizorii și a construit o a doua apărare liniară continuă, pentru a preveni pătrunderea oricărui ajutor. Armata de ajutor a sosit, dar nu a putut traversa barajul; Vercingetorix și oamenii săi au reușit să-l străpungă, dar era prea târziu: armata galilor fusese distrusă în lupta dusă în partea de nord-vest a dispozitivului.

forma cozilor de rândunică, formă care era numită „asamblaj jupiterian". Dispozitivul era montat pe roți și protejat de un acoperiș întărit cu metal, argilă sau piei. Așa cum am văzut referitor la artilerie, romanii știau cum să facă multe cu puțin; tehnologia lor era rudimentară și energia, mai ales cea umană, era puțină; dar rezultatele nu întârziau să apară.

Astfel protejați, legionarii puteau să anticipeze atacul. Principala lor problemă era meterezul și, pentru a-l doborî, aveau trei posibilități: să treacă peste, pe dedesubt, sau de-a curmezișul. Soldații vedeau cel puțin un avantaj în acest caz: ei recuperau prada de război, în timp ce aceste câștiguri erau destinate generalului, în cazul în care asediații se predau fără luptă (în acest caz, ei se situau sub *fides* a generalului, împreună cu bunurile lor)[1456].

Înainte de acest atac, ei aveau o soluție bună, care consta în a ataca pe neașteptate. Ostorius, în Britannia, nu a așteptat să aibă destui legionari; el a lansat un atac cu trupele de auxiliari împotriva unui oraș fortificat aparținând *Iceni*-lor[1457]. La Gabara, în timpul războiului cu evreii, orașul a fost luat prin surprindere[1458]; la fel s-a întâmplat și cu orașul Placentia în timpul războiului civil[1459]. Cucerirea orașului Tarichaea a fost precedată de o luptă scurtă în câmp deschis[1460]. Alte lupte au avut o mai mare amploare, precedând, însoțind sau urmând atacului asupra meterezului. La fiecare încercare, meterezul a fost împărțit între diferite unități, dar auxiliarii și legionarii se puteau amesteca în momentul asaltului[1461].

Atunci când era necesar, romanii știau cum să folosească lopata și cazmaua. Ei săpau mine[1462]. Minele scurte puteau provoca o prăbușire a meterezului și puteau crea o breșă prin care treceau trupele de asalt[1463]. Minele mai lungi se deschideau în interiorul orașului sau în tabăra asediată. Cu această tehnică au fost asociate două riscuri: să fii așteptat sau să ieși oriunde ar fi, la întâmplare. Prin urmare, mina nu era o soluție decât în ultimă instanță. Iranienii, pe când asediau Dura-Europos, au început să sape o mină; romanii i-au auzit și au săpat o contra-mină. Soldații celor două tabere s-au întâlnit în subteran, s-au angajat în luptă și au făcut să se prăbușească calea de acces;

[1456] Tacite, *H*, V, 11, 4 (care crede mai presus de toate într-o mișcare de orgoliu).

[1457] Tacite, *An*, XII, 31.

[1458] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 1.

[1459] Morgan M.G., „Caecina's assault on Placentia", *Philologus*, 141, 2, 1997, p. 338–361.

[1460] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 10, 3.

[1461] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 8; Tacite, *H*, III, 27, 2.

[1462] Végèce, IV, 24.

[1463] Apollodore, II; Frontin, *Str*, III, 8, 1.

12. Un turn de lemn (fotografia autorului). Aceste turnuri din lemn erau în mod normal construite pe o linie defensivă continuă; ele permiteau observarea mișcărilor inamice și bombardarea inamicului cu pietre și sulițe de aruncat, dacă acesta ajungea la baza turnului.

arheologii au găsit cadavrele lor amestecate. Prin urmare, era mai bine să se traverseze peretele sau să fie escaladat.

Când soldații atacau un meterez, le plăcea să folosească un berbec[1464]. În acest caz, pentru a se pune la adăpost, foloseau întotdeauna o țestoasă, așa cum se vede pe un relief al arcului lui Septimius Severus, și alegeau un punct slab, mai ales poarta sau colțul unui turn pătrat. Ei preferau cărămida, mai fragilă decât piatra, dar aici alegerea nu le mai aparținea[1465] lor. Pentru cărămidă, foloseau un burghiu: ei forau o gaură, o umpleau cu ierburi uscate și provocau un incendiu, care făcea să se dărâme structurile dure[1466]. Pentru piatră, recurgeau la îmblăcie sau la cazmale, apoi provocau și aici surpări. Ei au inventat vetre mici portabile, formate din vase de lut ars pline cu cărbuni aprinși[1467]. Acest lucru a reprezentat un preludiu la războiul chimic. Dar ei preferau să străpungă ușa cu un berbec; era mai ușor cu o broască-țestoasă sau cu un *helepolis*, un turn mare de asediu montat pe roți[1468].

Chiar dacă zidul a fost construit cu turnuri rotunde și fortificat recent, dacă părea foarte solid, exista posibilitatea de a-l escalada. Un ofițer se apropia pentru a-i măsura înălțimea; în acest scop, i se dădea o scară prevăzută la vârf cu scuturi[1469]. Generalul hotăra atunci dacă să recurgă fie la scări, fie la turnuri mobile sau la o terasă de asalt. În prealabil, era necesară curățarea meterezului de apărătorii săi, ceea ce era indispensabil; în acest scop, generalul recurgea la arcași, aruncători cu praștia, aruncători de sulițe și artileriști[1470]. La nevoie, asediații erau stropiți cu ulei fierbinte[1471].

Scările trebuiau să fie prevăzute cu secere sau îmblăcie, „corbii demolatori[1472]". Cu toate acestea – și acest lucru este ușor de înțeles – soldații dădeau dovadă de mai puțin entuziasm decât șeful lor când recurgeau la aceste mașini de război[1473]. Totuși, la Jotapata și la Japha, romanii au recurs la ele în ultimă instanță[1474].

Legionarii preferau turnuri mobile, din lemn, montate pe roți și protejate în special de plăci din metal sau de piei[1475]. Și se întâmpla ca într-un turn

---

[1464] Vitruve, X, 13, 1, 4 și 7.

[1465] Apollodore, V, 4.

[1466] Vitruve, X, 3, 33; Onesandros, XLII; Apollodore, III, 1-4; IV, 1; Athénée, VII.

[1467] Apollodore, IV, 2.

[1468] Apollodore, V, 1; Athénée, VI și XIV.

[1469] Tacite, *An*, II, 81, 2; Apollodore, VI.

[1470] Végèce, IV, 7; 12; 21.

[1471] Tacite, *H*, II, 2, 1; Apollodore, VIII, 2-5.

[1472] Vitruve, X, 13, 9; 40.

[1473] Athénée, XIX și XXIX, este mai mult decât rezervat în ceea ce privește recursul la scări.

[1474] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 23 (251-252); 7, 24; 7, 31 (301).

[1475] Vitruve, X, 13, 7.

mare să fie ascuns un turn mic, pentru a-l scoate în ultima clipă[1476]. Din contra, ei puteau folosi un model mare, care a fost numit *heleopolis* „cea care ruina orașele"[1477], poreclă dată, de asemenea, la două femei din mitologie, Elena și Ifigenia. În partea de jos, un berbece permitea lovirea ușii sau a peretelui, ori a turnului; partea de sus putea să fie echipată cu poduri cu corzi sau harpoane, cu poduri culisante numite *exostra*, și baliste[1478] sau un pod demontabil care permitea trecerea peste zid. Soldații știau să construiască turnuri simple, turnuri mai complexe, de tipul *helepolis*, precum și macarale; acestea erau prevăzute cu seceri pentru a înlătura apărătorii meterezului sau pentru a străpunge zidul. Cu ajutorul a trei turnuri înalte de 50 de picioare (15 m), acoperite cu fier, romanii au cucerit Jotapata[1479].

Construirea unei terase de asalt însemna să se recurgă la o soluție extremă, deoarece acest lucru cerea mult timp și efort, deși era o activitate banală în Antichitate[1480]; un tip anumit și care nu este bine cunoscut era numit, din motive misterioase, „cavalerul"; rampa ușura apropierea arcașilor[1481]. Apollodor din Damasc nu vorbește despre acest lucru. Pentru a trece peste o râpă și a ajunge la înălțimea meterezului, legionarii îngrămădeau pietre peste pietre până ajungeau la obiectiv sau, de multe ori, construiau un fel de pod din lemn. La momentul decisiv, puteau să adopte tactica broaștei-țestoase, scuturile în față și alte scuturi purtate pe deasupra capului[1482].

Cezar a construit o terasă în fața Avaricumului, cu mari eforturi, pentru că galii au incendiat-o în timp ce se construia[1483]. În timpul războiului cu evreii, Vespasian a construit un pod din lemn și din piatră în fața Jotapatei, apoi un al doilea pod mobil numai din lemn amplasat în ultimul moment (el a folosit în total 160 de mașini)[1484]. Evreii l-au incendiat; ei și-au supraînălțat meterezul lor. Romanii au folosit un berbec; evreii au recurs la paie pentru a amortiza loviturile; au încercat să-l incendieze. Într-un final, meterezul

[1476] Végèce, IV, 19.

[1477] Ammien Marcellin, XXIII, 4, 11.

[1478] Apollodore, VII, 1-5; Athénée, V, IX, XVI și XXVI; Végèce, IV, 21.

[1479] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 30.

[1480] Tacite, *H*, III, 20, 7; *An*, IV, 49, 1-3; XIV, 25, 1; vezi notele următoare. Maier F.G. și Wartburg M.-L. von, „Reconstruction of a Siege: the Persians at Paphos", *Ancient Cyprus in the British Museum. Essays in honour of Veronica Tatton-Brown*, ed. Kiely Th., 2009 (London), p. 7-20 (la Paphos în Cipru).

[1481] Végèce, IV, 15.

[1482] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 19, 5 (537); III, 7, 28 (271).

[1483] César, *BG*, VII, 22, 2 (cu ajutorul galeriilor, *cuniculi*).

[1484] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 8; 7, 9 (166 și 170); 7, 10; 7, 19 (213-217 și 220); 7, 22 (235); 7, 20; 7, 22 (234); 7, 23 (251 252); 7, 27 (267-268).

s-a prăbușit[1485]. Berbecul și terasa de asalt au fost de asemenea folosite la Gamala[1486], la Machaerus de către Lucilius Bassus; acesta din urmă dorea să pătrundă într-un sit care era înconjurat de ravene și unde se găsea unul dintre palatele fortificate ale regelui Irod[1487]. În fața Ierusalimului, Titus a construit patru rampe de acest fel[1488]. Arheologii au studiat un exemplar foarte frumos la Masada, unde asasinii plătiți de Eleazar se regrupaseră într-un alt palat fortificat de-al lui Irod[1489]; Flavius Iosephus descrie astfel terasa: era o șosea lungă făcută din pietre puse unele peste altele[1490]. Romanii, la ordinele lui Flavius Silva, au înconjurat locul cu o rețea de fortărețe. În afară de terasa de asalt, au construit mașini de asediu, scorpioni și baliste, un turn acoperit cu fier și un mare berbec. Cu toate acestea, succesul s-a datorat sinuciderii colective a asediaților[1491].

Când atacau un oraș aflat la malul mării sau al unui fluviu, mai ales în cazul în care orașul nu era apărat de un zid pe partea dinspre apă, soldații puteau bloca punctele de ieșire cu nave sau plute, pentru a împiedica fuga sau intrarea în oraș[1492]; acest sistem nu-i împiedica să construiască și mai multe turnuri și terase. Numeroase exemple ale acestei utilizări ale flotelor sunt prezente în istoria războiului civil dintre Cezar și partizanii lui Pompei, la Brindisi, Marsilia, Epidaur și Alexandria.

Se putea apela și la războiul psihologic înaintea atacului[1493]. Pentru a-i convinge pe daci că predarea lor este inevitabilă, soldații romani au aruncat un cadavru peste zidul unei tabere asediate[1494]. Frontinus prezintă numeroase stratageme de acest fel[1495]. Generalul se adresa asediaților spunându-le cât de nebuni sunt; el oprea atacul pentru a le da timp de gândire. Sau, în cazul în care violența rămânea singura metodă, se trecea la un atac prin surprindere și chiar la un atac în timpul nopții[1496].

[1485] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 23 (251-252).

[1486] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 1, 4 (20); 1, 7 (52).

[1487] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 6, 1, 2; 4 (190).

[1488] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 11, 4. Price J., *Jerusalem under Siege, Brill's Series in Jewish Studies*, 3, 1992 (Leyde), XIV-365 p.

[1489] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 8, 1 (253); 2 (275); vezi 8, 3.

[1490] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 8, 5 (304-307); pentru acest asediu, vezi și: VII, 8, 2 (276-277); 8, 5 (308-310); 9 (316-320).

[1491] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 9, 1.

[1492] Velleius Paterculus, II, 51 (Dyrrachium); Apollodore, IX, 1-3; Athénée, XXIII.

[1493] Frontin, *Str*, I, 9-12.

[1494] Settis, p. 506-509.

[1495] Frontin, *Str*, III, 2-3.

[1496] Onesandros, XLII; Frontin, *Str*, III, 1.

Oamenii erau mai importanți decât mașinile și decât lucrările făcute.

Împotriva lui Mithridates, regele Bosforului, romanii au început o luptă de cavalerie înaintea asediului, apoi ei au construit turnuri, au aruncat săgeți aprinse și sulițe[1497]. În fața Volandei, în Armenia[1498], Corbulo și-a împărțit trupele în patru corpuri de armată. O parte a armatei folosea tactica broaștei-țestoase pentru a fi protejată când atacau peretele; cealaltă parte a armatei folosea scările; un alt grup de luptători folosea artileria; și, în sfârșit, ultimul grup era format din aruncători cu praștia și *libritores*. Apărătorii au fost eliminați de pe ziduri, acestea au fost escaladate, în timp ce porțile erau forțate. Ca urmare a acestui succes, într-o singură zi au fost cucerite patru locații, numai printr-o simplă capitulare.

Pentru a cuceri Cremona, într-un episod de război civil, atacatorii au dărâmat meterezul, au dărâmat porțile, s-au cățărat pe perete, cu ajutorul scuturilor formate în dispozitivul de broască-țestoasă (broască-țestoasă în sensul de tactică și nu de mașină de asediu). Ei au reușit pentru că un turn s-a prăbușit și o poartă a fost forțată[1499]. O trupă de britoni a reușit să pătrundă într-o tabără; ei au fost izgoniți de soldații care o ocupau și de întăririle exterioare[1500].

Orașul Jotapata a fost încercuit de două linii de infanterie, aproape două legiuni și o linie de cavalerie, care se adăposteau într-o singură tabără de asediu. O serie de atacuri, sprijinite de arcași, de trăgători cu praștia și de artilerie, au fost respinse prin tot atâtea contraatacuri[1501]. Arcașii, trăgătorii cu praștia și artileriștii au fost solicitați în mod repetat, dar în zadar[1502]. Pentru asaltul final, organizat cu ajutorul scărilor, a trei turnuri și a unei terase mobile, Vespasian a plasat înainte cavaleria îmbrăcată în platoșe, apoi infanteria de elită și, pe urmă, restul cavaleriei pentru a-i opri pe fugari; plasați tocmai în ultima linie, arcașii și trăgătorii cu praștia își aduceau contribuția[1503]. Pentru a cuceri Gamala[1504], Vespasian și Titus au folosit în plus catapulte și baliste. Uimitor este faptul că Vespasian a fost la un moment dat

---

[1497] Tacite, *An*, XII, 15, 2-3; 16, 3.

[1498] Tacite, *An*, XIII, 39, 4-6.

[1499] Tacite, *H*, III, 28, 2; 29, 2. Morgan M.G., „The opening Stages in the Battle of Cremona, or the Devil in the Details", *Historia*, 54, 2, 2005, p. 189-209.

[1500] Tacite, *Agr*, XXVI.

[1501] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 4 (146, 148 și 151); 7, 5 (151-154) 7, 6 7, 9 (169) 7, 11 (176) 7, 17.

[1502] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 18 (211).

[1503] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 24.

[1504] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 1, 3 (13) întăritură de pământ; 1, 4 (19) 1, 5 (33-34); 1,9; 1, 10.

încercuit; dar el a refuzat să se predea. Apoi, romanii au reușit să provoace prăbușirea unui turn și au luat orașul cu asalt.

Asediul Ierusalimului ocupă un loc important în lucrarea lui Flavius Iosephus. Vespasian a avut cu el trei legiuni și pe *socii*; Titus a avut de partea sa patru legiuni și, de asemenea, aliați[1505]. Evreii au avut tentative de ieșire la luptă în afara zidurilor în zadar[1506]; au încercat să păcălească inamicul, dar fără succes[1507]; și-au încercat norocul prin incursiuni, fără să obțină ceva[1508]. Titus a făcut imense lucrări de geniu, a terasat terenul; el a folosit artileria și a construit trei turnuri mobile, berbeci, precum și un *helepolis* și patru terase de asalt și, în cele din urmă, un perete pentru a înconjura orașul[1509]. Construind un tunel subteran, evreii au provocat prăbușirea uneia dintre terase[1510]; au incendiat turnul de asediu, *helepolis*[1511]. Orașul era împărțit în trei cartiere și fiecare era despărțit de celelalte două printr-un meterez, care complica sarcina asediatorilor, deoarece în fața încăpățânării asediaților, trebuia ca de fiecare dată să se dea asaltul[1512]. Primul meterez a fost cucerit[1513]. Al doilea a fost cucerit, pierdut, recucerit[1514]. O bucată din al treilea perete s-a prăbușit în timpul nopții, ceea ce a dus la un atac al romanilor deși era întuneric[1515]. Un ultim contraatac al evreilor a eșuat[1516]. Apoi legionarii au cucerit citadela Antonia și apoi Templul[1517]. În cele din urmă, ei au arborat steagurile lor pe meterez; orașul căzuse[1518].

Alte atacuri sunt reprezentate pe Columna lui Traian, având drept corolar fuga dușmanilor; fie că romanii erau asediatorii sau cei asediați, rezultatul era același[1519].

Pentru a-și anunța predarea, învinșii se prezentau implorând: ei arborau „fâșii și panglici", *velamenta et infulae*[1520]. Oricum, în cazul unui eșec,

---

[1505] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 10, 1 (598); 1, 6 (40, 42 și 44); V, 2, 2-3.

[1506] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 2, 4; 5; 6, 5; V, 8, 1 (331); VI, 1, 3.

[1507] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 3, 3.

[1508] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 4 (279-280).

[1509] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 1, 1 (5); 1, 2; 1, 3 (15); 6, 2 (262); 6, 3; 6, 4 (275-276); 7, 1 (292-293); 7, 2; 9, 2; 12, 2; VI, 2, 7 (149); VI, 4, 1 (220-222); 8, 1; 8, 4 (392).

[1510] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 11, 4.

[1511] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 11, 5 (475-480).

[1512] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 6, 3: Titus și-a divizat armata în 3 grupuri.

[1513] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 7, 2.

[1514] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 7, 2; 8, 1; 8, 2.

[1515] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 3 (28); 1, 7.

[1516] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 2, 8.

[1517] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 2, 7; 4, 5-7.

[1518] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 4, 1 (225).

[1519] Settis, p. 373, 374-375, 426-434, 469-481 și 506-509.

[1520] Tacite, *H*, III, 31, 5.

romanii recurgeau la o ultimă scăpare, a 36-a dintre cele *36 de stratageme* ale anonimului chinez despre care am vorbit deja: fuga; ei au cunoscut această umilință în fața evreilor din Jotapata[1521].

CELELALTE FORME DE LUPTĂ

Istoricii care au fost interesați de faptele militare din perioada romană sunt, în mod evident, toți de acord în a recunoaște importanța luptei și a asediului. Cu toate acestea, lectura atentă a textelor arată că legionarii și colegii lor au cunoscut numeroase forme de luptă, aproximativ majoritatea fiind cunoscute și în prezent.

Manevrele

Descrierea acestor forme de luptă începe, în mod paradoxal, cu descrierea non-luptei, cu prezentarea manevrelor destinate să evite confruntarea, ceea ce reprezintă o formă de război psihologic, o cacealma; autorii moderni o numesc „gesticulare", mișcările de trupe care se opresc chiar înainte de acțiune, faptul de a-și arăta mușchii pentru a evita lupta. Astfel a procedat Vitellius în fața lui Artabanus, șahul Iranului, aparent nu fără succes[1522]. Cu toate acestea, Tacitus, care povestește acest fapt, nu pare copleșit de admirație. Acesta considera, fără îndoială, că lupta corp la corp era mai potrivită cu demnitatea poporului roman. Mai mult, el nu nutrea nicio simpatie pentru Vitellius, care mai târziu a fost un actor major într-un război civil, lucru de condamnat pentru acesta. De altfel, acest general era adept al lui Nero, o altă oroare pentru istoric.

O tactică destul de similară a fost pusă în acțiune de Cezar, în timpul războiului civil din nordul Spaniei; a fost pseudolupta de la Ilerda, unde acesta și-a epuizat inamicul prin manevre și contramanevre, astfel încât să obțină predarea acestuia fără lupte reale[1523].

Lupta în mediul urban

Romanii au practicat, de asemenea, lupta în mediul urban, numită și război urban sau război de stradă. El putea izbucni fie la terminarea asediului, fie în alte circumstanțe, în special în cazul unui război civil; de exemplu, în

[1521] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 6, 1.

[1522] Tacite, *An*, VI, 43, 6.

[1523] César, *BC*, I, 37–81. Le Bohec Y., *César chef de guerre*, 2001, p. 339–345.

ciocnirile dintre bandele lui Clodius și ale lui Milo la Roma sau atunci când locuitorii orașului se revoltau, așa cum au făcut evreii din Ierusalim; în acest caz, represiunea era întotdeauna încă și mai feroce: masacrul era urmat de jaf; biciul preceda crucea[1524].

Succesul unui asediu se desfășura în doi timpi, mai întâi cucerirea meterezului, lucru esențial chiar dacă o poartă a fost străpunsă de un berbec, și apoi lupta în mediu urban, cu excepția cazului în care asediații au preferat să se predea după pierderea zidurilor. În unele cazuri, dimpotrivă, atunci când orașul avea o citadelă sau un donjon, era nevoie de un al doilea asediu; atacatorii au trebuit să cucerească fortăreața Antonia, apoi Templul din Ierusalim și - mai târziu, la Roma - tabăra pretorienilor în războiul civil dus de flavieni[1525].

Înainte de uciderea învinșilor, trupele trebuiau să se descurce printr-o rețea de drumuri, o artă bine cunoscută romanilor. În fața Romei, flavianul Antonius și-a împărțit armata în trei coloane (*tripartitum agmen*), o coloană a înaintat pe *via Flaminia*, cealaltă de-a lungul malurilor Tibrului, a treilea coloană a înaintat pe *via Salaria*; pentru a le ține piept, vitellienii au adoptat același dispozitiv[1526]. Înaintând, fiecare soldat trebuia să-și țină scutul pe deasupra capului pentru a evita pietrele și țiglele aruncate de pe acoperișuri[1527], uneori de către civili, de femei și de copii (în Japha, femeile au fost cele care i-au bombardat de pe terase pe romani[1528]); pretorienii aveau un armament special pentru acest tip de luptă, dar nu știm exact în ce consta[1529].

Ca și în lupta din câmp deschis, era nevoie de cercetași[1530]. Înaintarea se făcea încet, pentru că fiecare casă trebuia cercetată, erau inspectate acoperișurile și ferestrele și, la nevoie, înlăturați apărătorii[1531]. Incendiul putea fi de ajutor împotriva acestor riscuri; el curăța orașul[1532]. Într-un alt caz, auxiliarii au ucis civilii cu bâtele, aceștia își dădeau sufletul sub copitele cailor[1533]. Arcașii au salvat legionarii aflați în dificultate în Ierusalim[1534].

[1524] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 14,9-15,1.
[1525] Tacite, *H*, III, 84, 1.
[1526] Tacite, *H*, 82, 4 și 5.
[1527] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 15, 5 (329); Tacite, *H*, III, 81, 3-4.
[1528] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 31 (303).
[1529] Hérodien, II, 6, 13.
[1530] Tacite, *H*, III, 20, 2-3.
[1531] Végèce, IV, 25.
[1532] Tacite, *H*, III, 81, 3-4.
[1533] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 15, 3 (318) și 5.
[1534] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 8, 1.

Dușmanii puteau organiza ambuscade pe străzi[1535] și urmau lupte violente corp la corp[1536]. În anul 193, Didius Iulianus a făcut pregătiri pentru a contracara înaintarea oamenilor lui Septimius Severus; dar acesta din urmă, aparent expert în acest domeniu, își infiltrase deja trupe de comando în Roma[1537].

Asediul a provocat lupte în mediul urban, cele mai cunoscute fiind cele care au avut loc în anul 146 a.Chr., în Cartagina și în Corint. Cezar a știut să conducă luptele cu talent, în Avaricum, în Galia, și în Alexandria, în Egipt[1538]. Cucerirea Ierusalimului de către Titus și a Romei de către flavieni au reprezentat, de asemenea, episoade interesante ale acestui război urban.

Lupta în munți

Legionarii au luptat adesea în munți, în nord-vestul Spaniei între anii 27 și 19 a.Chr., în Alpi din anul 25 a.Chr. și până în anul 7 p.Chr., eveniment sărbătorit prin trofeul celebru de la La Turbie (în *Raetia*, cucerită în anul 15 a.Chr., s-au găsit bile de praștie menționând Legiunea a X-a și Legiunea a XII-a Fulminata[1539]), de asemenea în Scoția în vremea lui Agricola, socrul lui Tacitus, în Dacia în momentul cuceririi acestei țări (anii 101–105) și practic în fiecare dintre numeroasele conflicte împotriva Iranului, căci Armenia a reprezentat întotdeauna sau aproape întotdeauna o miză.

Informațiile sunt, totuși, puține, ca și cum acest tip de conflict nu prezenta nicio originalitate. Cu toate acestea, Giovanni Brizzi a descris dificultățile pentru cucerirea orașului Samnium și a Mesetei Iberice, dar cu referire la perioada republicană. El a dat vina pe clima rece, pe topografia fără o câmpie reală pentru o luptă „decisivă", pe lipsa drumurilor, pe hrana proastă și pe lipsa de aglomerări urbane[1540]. Pentru perioada Principatului și în peninsula Iberică, romanii au construit un șanț de 15 000 de pași, adică 22 km, în jurul muntelui Medullius pentru a transforma în asediu vânarea insurgenților[1541].

[1535] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 7, 2 (366). Rivière Y., „Les batailles de Rome. Présence militaire et guérilla urbaine à l'époque impériale", *Histoire urbaine*, 10, 2004, p. 63–87; trebuie realizată o distincție între lupta în mediul urban și lupta de gherilă.

[1536] Flavius Josèphe, *GJ*, VI, 1, 7 (în fața fortăreței Antonia); Tacite, *H*, III,20, 2–3.

[1537] Hérodien, II, 11, 9; 12, 1–2.

[1538] César, *BG*, VII, 24; pseudo-César, *BAl*, XVII-XIX mai ales.

[1539] *AE*, 2003, 1286; 2009, 971. Rageth J., „Zeugnisse des Alpenfeldzuges des Kaisers Augustus von 15 v. Chr.", *Helvetia Archaeologica*, 37, 2006, p. 118–134.

[1540] Brizzi G., *Le Guerrier*, 2004, p. 62–67 și 155.

[1541] Orose, VI, 21, 7.

Lupta pe timp de noapte

Printre luptele complicate, trebuie să adăugăm lupta pe timp de noapte la lupta din munți, chiar dacă unii istorici au dat asigurări că așa ceva nu a fost posibil. Dar numeroase exemple dovedesc contrariul[1542]. Bineînțeles că lupta nu putea avea loc decât în nopți cu lună plină sau într-un moment apropiat de acesta; în plus, această luptă nu era foarte agreată de soldații care se vedeau atacați de tot felul de coșmaruri și chiar de fantome, de exemplu în Germania[1543]. De altfel, romanii nu au fost singurii care o practicau. Căci dacă au dat asaltul împotriva orașului Avaricum după apusul soarelui[1544], armata de ajutor a galilor, care fusese trimisă la Alesia pentru a-l ajuta pe Vercingetorix, nu a așteptat ziua pentru a porni la asaltul meterezului din lemn al romanilor; în zadar, la urma urmei[1545]. În războiul civil care a urmat, cezarianul Curio, în Africa[1546], și pompeienii, la Dyrrachium, nu au ezitat nici ei în fața nopții[1547]. Tracii, la rândul lor, i-au atacat pe romani în timpul nopții[1548]. În războiul civil din anii 68–69, localitatea Terracina a fost ochită în timpul unui raid nocturn efectuat de cohorte înarmate ușor[1549]. În fața localităților Cremona și Xanten, s-au dus lupte noaptea[1550]. În războiul împotriva evreilor s-au văzut și episoade asemănătoare; la fel s-a întâmplat în timpul războiului dacic ilustrat pe Columna lui Traian[1551]. Și lupta nu a fost singura activitate desfășurată în aceste circumstanțe; Cezar, în Britannia, a ordonat un marș de noapte[1552] și adunarea de informații de către marină era efectuată atât pe timpul zilei, cât și al nopții, cel puțin dacă ar fi să-l credem pe Vegetius (IV, 45).

Războiul biologic și chimic

Este surprinzător, atunci când este vorba de Antichitate, să vorbim despre un război chimic și biologic. Cei din vechime știau, totuși, să practice unele forme de război biologic și chimic – în mod evident fără a se baza pe datele

[1542] Onesandros, XXXII.
[1543] Tacite, *An*, I, 65, 1.
[1544] César, *BG*, VII, 24.
[1545] César, *BG*, VII, 81.
[1546] César, *BC*, II, 39.
[1547] César, *BC*, III, 50, 1.
[1548] Tacite, *An*, IV, 51.
[1549] Tacite, *H*, III, 77, 1.
[1550] Tacite, *H*, III, 22, 4; IV, 29.
[1551] Flavius Josèphe, *GJ*, V, 7, 2; VI, 2, 5–6; Settis, p. 310–313.
[1552] César, *BG*, V, 9, 2.

științifice pe care nu le aveau – într-un mod complet empiric[1553]. Barbarii sunt acuzați că au recurs la aceste metode; era o trăsătură a spiritului lor de trădare; romanii, de asemenea, au practicat și ei astfel de activități, care erau o dovadă a inteligenței lor. Cu toate acestea, se simțeau jenați să folosească asemenea mijloace, care erau departe de lupta loială, de onoare și de *fides* și regăsim aici distincția pe care au făcut-o cu referire la stratagemă. Mirko Grmek, care a descoperit în cercetările sale acest tip de activitate, a conceput, de altfel, aceste activități ca strategeme.

Distingem cinci tipuri majore de produse și un mare număr de subproduse: pentru biologie – otrăvirea, veninul și microbii și, pentru chimie – gazul și focul.

Oamenii din Antichitate știau cum să facă otrăvuri vegetale[1554], plecând de la mandragoră, spânz și omag. Ei înmuiau săgeți și vârfuri de lemn ascunse în pâlnii acoperite cu ramuri, care formau astfel capcane[1555]. Ei amestecau otrăvurile cu apă, miere sau vin. Apa, care juca un rol strategic și tactic foarte important[1556], era deosebit de vulnerabilă în fața acestor „arme". Era foarte ușor să arunci un hoit într-un puț sau într-o cisternă. Marcus Aurelius a trăit această experiență amară în timpul războaielor dunărene și a fost nevoie de o ploaie providențială, miraculoasă în ochii contemporanilor, pentru a-și scoate armata din acest impas[1557]. Nu era, totuși, un fenomen nou. Punctele de apă, izvoarele și oazele, se aflau sub protecția celor puternici din zonele deșertice, în Siria și Egipt, pe drumul care unește Nilul de Myos Hormos, pe Marea Roșie[1558]. În acest caz, tactica se alătura strategiei.

Vecin cu otrava, veninul a fost poate mai rar folosit, pentru că cerea o manipulare delicată din partea aceluia care dorea să recurgă la el. Era nevoie, într-adevăr, să găsească animale cu venin, în număr mare și sănătoase, șerpi, scorpioni, albine și mai ales viespi, care uneori au fost eficace[1559]; ele erau

---

[1553] Polyen, II, 30. Grmek M., „Les ruses de guerre biologiques dans l'Antiquité", *RÉG*, 92, 1979, p. 141–163; Mayor A., *Greek Fire. Poison Arrows and Scorpion Bombs, Biological and Chemical Warfare in the Ancient World*, ed. a 2-a, 2009 (Woodstock), 319 p.

[1554] Julius Africanus, *Cestes*, II, 7.

[1555] Julius Africanus, *Cestes*, II, 5.

[1556] Frontin, *Str*, III, 7.

[1557] Kovacs P., *Marcus Aurelius' Rain and the Marcomannic Wars*, 2009 (Leyde), XVIII–301 p.

[1558] Strabon, XVII, 1, 45. Isaac B., *The Limits of Empire*, ed. a 3-a, 2004, p. 189–191 și 197–200; *La Route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert oriental d'Égypte*, ed. Cuvigny H., *Fouilles de l'IFAO*, 48, 1, 2003, p. 39–44, și 2, 2003, p. 332–333.

[1559] Hérodien, III, 9, 5–6: viespile au adus victoria.

închise în vase ceramice sigilate cu grijă și proiectate asupra inamicului cu ajutorul balistelor.

Cu microbii, intrăm în empirismul absolut, un empirism care nu era fără pericol pentru cel care recurgea la el. Animale bolnave, mai ales șobolani, și cadavre erau aruncate în tabăra inamicului[1560].

Utilizarea gazelor este atestată atunci când era nevoie să scoată inamicul din peșteri sau dintr-o mină, care era pur și simplu umplută cu fum. Corbulo a pus în practică această tactică oarecum ciudată[1561].

Aceste gaze erau produse prin foc, care putea fi folosit și în alte condiții. Soldații umpleau și sigilau vase ceramice care conțineau smoală, ulei, sulf, bitum, aprinse în prealabil; ei le aruncau asupra inamicului cu ajutorul balistelor. Sau le proiectau prin pompe; se numea focul grecesc; aceste instrumente erau strămoșii aruncătoarelor de flăcări de astăzi și folosirea lor este atestată pe uscat și pe mare[1562]. Sau trimiteau nave aprinse împotriva flotei inamice. Focul era, astfel, o armă împotriva oamenilor (antipersonal), împotriva navelor sau împotriva pieselor de artilerie (s-au folosit cu succes torțe din smoală și rășină)[1563].

Gherila și contragherila

Încă o dată, este necesar să începem cu vocabularul. Cuvântul spaniol „guerrilla", francizat în „guérilla", se traduce prin termenul de „război mic", mai tradițional în frumoasa noastră limbă (franceză n.tr.)[1564]; războiul este totuși dus de luptătorii de gherilă. Cezar o numește *alia ratio*, „celălalt mijloc" (de a combate), *insidiae*, „capcanele"[1565], iar Vegetius vorbește despre lupte *occultis fraudibus*, „cu viclenii secrete", ascunse, opuse lui *aperto conflictu*, „lupta deschisă[1566]". Limba latină are un vocabular destul de bogat pen-

[1560] Ohnhäuser T., „Die Leiche als Waffe: vom Kadaver zur biologischen Kampfstoffentwicklung", *Die dienstbare Leiche*, ed. Gross D., 2009 (Kassel), p. 71–75 (spre 400 a.Chr.).

[1561] Tacite, *An*, XIV, 23, 3–4.

[1562] Mercier M., *Le Feu grégeois, les feux de guerre depuis l'Antiquité*, 1952 (Paris), VI–641 p.; Reddé M., *Mare nostrum*, 1986, p. 101 și 337.

[1563] Hérodien, VIII, 4, 9–11.

[1564] Ellis J., *From the barrel of a gun. A history of guerrilla, revolutionary and counter-insurgency Warfare from the Romans to the Present*, 1995 (London), 295 p.; Callwell Ch. E., *Petites Guerres*, trad. fr., 1998 (Paris), XV–390 p.; Breccia G., „Grandib imperi e piccole guerre. Roma, Bisanzio e la guerriglia", *Medioevo Greco*, 7, 2007, p. 13–68 și „Guerrilla Warfare", *ERA*, 2014, p. 452–453; Brizzi G., „Prolegomeni ad una definizione delle guerriglia antica", *Visions de l'Occident romain, Coll. Du CÉROR*, 40, 1, 2012, p. 413–432.

[1565] César, *BG*, VII, 14, 2. Loreto L., *Quaderni Linguistici e Filologici*, 5, 1990, p. 331.

[1566] Végèce, III, 19.

tru a descrie ceea ce legionarii au avut de îndurat din partea dușmanilor lor: *cunctatio*, „tergiversarea", *excursio*, „incursiune" (violentă), „raidul", *levia certamina*, „luptele mici", *insidiae*, „capcanele" sau „ambuscadele", și *leve* sau *minus proelium*, mai exact „lupta mică", „războiul mic"[1567].

Dacă definiția este complexă, realitatea nu poate fi simplă. Gherila este tactică și strategie în același timp; vom reveni la această temă în capitolul următor. Să rămânem aici la nivelul tacticii, care este totuși foarte mult legată de strategie: dacă ajutorul depinde de tactică, războiul mic, în ansamblul său, este o alegere strategică, fie conștientă, fie impusă de circumstanțe. Războiul mic are loc când una dintre părțile prezente refuză războiul mare, războiul deschis, în general pentru că știe că nu are mijloacele necesare pentru a învinge; războiul constă în ciocniri, hărțuiri, raiduri etc.

Aici, contrainsurecția – sau contragherila – ne va reține, de asemenea, în domeniul tacticii; dar nu le putem aborda fără să vorbim mai întâi despre insurecție și gherilă.

Se presupune că romanii, datorită *maiestas* a lor, nu recurgeau la războiul mic și la formele lui similare decât în cazuri excepționale și fără să se laude, gândindu-se că nu aveau nevoie, deoarece în mod normal ei erau cei mai puternici. În orice caz, ei preferau lupta organizată, în conformitate cu sentimentul lor de onoare. Din aceste motive, au fost obligați să practice mai mult contragherila decât gherila.

Războiul mic prezintă aspecte variate, iar artizanii acestor mișcări aleg ceea ce li se pare adecvat în funcție de circumstanțe, creând infinite combinații. O distincție majoră opune formele militare formelor economice. Tehnicile de gherilă pur militară sunt la rândul lor numeroase și definite de un vocabular la fel de bogat.

La început este insurecția, care debutează cu un masacru și care este adesea însoțită de jaf; acest lucru l-au făcut evreii sub Nero[1568].

Ambuscada[1569] (*insidiae*) implică surpriza, deci efectul psihologic, și anticipează aplicarea greșită a principiului de siguranță, cum ar fi că generalul inamic ar fi uitat să trimită cercetași. Comandantul încearcă să organizeze ambuscada cu oameni puțini și luând în considerare topografia; el caută mai ales înălțimile împădurite, vadurile, defileurile și mlaștinile. Britonii au ascuns bărbați în boscheți și au atacat romanii care veniseră să taie grâul[1570].

[1567] Brizzi G., *Il guerriero*, ed. a 2-a, 2008, p. 185.

[1568] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 18, 1 (464); 3 (466).

[1569] César, *BG*, III, 20, 4; 28; IV, 32; V, 32, 1; Frontin, *Str*, I, 1, 6; II, 5 mai ales; 5, 10, 11 și 31; Végèce, III, 10.

[1570] César, *BG*, IV, 32.

Bellovaci-i au poziționat infanteriștii de elită într-o pădure și, prin mișcări de cavalerie, i-au atras pe *Remi*, care erau aliați ai romanilor; *Remi*-i au suferit mari pierderi[1571]. În ultimele zilele ale războiului civil dintre Cezar și pompeieni, lusitanii, aliați ai acestora din urmă, l-au ucis pe comandantul cezarian Didius atrăgându-l într-o capcană[1572]. În Britannia, *Silures* au organizat ambuscade[1573]. Cestius, deja aflat în derută în fața gherilelor evreiești, a mai căzut și într-o cursă[1574]. În timpul războiului civil din anii 69–70, germanicii au întins capcane pentru romani[1575].

Dezastrul astfel organizat putea fi teribil. Cel care i-a făcut să sufere pe cei doi legați ai lui Cezar în fața *Eburones* în anul 54 a.Chr., a văzut murind 7 500 de bărbați; mai rău a fost la Trasimene, în anul 217, cu 15 000 de morți și, chiar mai rău, la Teutoburg, în anul 9 p.Chr., cu 20 000 de morți. Dar aceste trei mari înfrângeri, având în vedere numărul mare de victime, ies din teritoriul luptei de gherilă. În anul 238, când Maximinus Thracus a vrut să coboare în Italia pentru a înăbuși o revoltă, cu ocazia unui război civil, inamicii săi s-au gândit să-l prindă într-o ambuscadă; în cele din urmă, italicii s-au temut, nu au făcut nimic, iar împăratul a dispărut ca urmare a unei revolte a soldaților săi[1576]. Atacul surpriză, care face parte din psihologie, se aseamănă cu o ambuscadă și, de altfel, surpriza este necesară pentru o ambuscadă; putem totuși să distingem atacul surpriză de ambuscadă, aceasta din urmă fiind mai complexă[1577].

Încăierarea este diferită de ambuscadă; un comandant poate provoca o mică încăierare înaintea marii bătălii în câmp deschis; un alt comandant va alege să inițieze mai multe astfel de încăierări la intervale foarte apropiate pentru a epuiza adversarul. Acest lucru l-au făcut britonii împotriva lui Septimius Severus în anii 208–211, dar fără succes. Germanicii au încercat aceleași manevre împotriva armatei lui Maximinus Thracus[1578].

Pe de altă parte, hărțuirea seamănă destul de mult cu încăierările de trupe, dar, în acest caz, comandantul face apel la toate formele posibile de acțiune și nu lasă niciun moment de odihnă inamicului. Această metodă se bazează pe principiul „hit and run", „lovește și fugi"; această metodă este

[1571] Hirtius pentru César, *BG*, VIII, 12.
[1572] Pseudo-César, *BHisp*, XL, 5–6.
[1573] Tacite, *An*, XII, 39, 3–5; 40, 3.
[1574] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 19, 8 (547–550).
[1575] Tacite, *H*, IV, 16, 3; 60, 5–6.
[1576] Hérodien, VIII, 2, 1.
[1577] Atacul surpriză: Tacite, *Agr*, XIX, 5.
[1578] Hérodien, VII, 2, 6.

aleasă atunci când condițiile geografice (munți, păduri) și lipsa de oameni o impun. Romanii au avut de suferit din cauza luptei de hărțuire duse împotriva lor de britoni și *Silures*[1579]. Cestius, în războiul împotriva evreilor, a avansat cu prea puține trupe; dușmanii săi și-au dat seama de acest lucru și coloana a fost forțată să se retragă, pradă a neîncetate ciocniri. Romanii, care nu au câștigat întotdeauna conflictele, au trebuit să fugă, abandonându-și artileria, bagajele și chiar răniții[1580].

Raidurile (*irruptio*, la singular) sunt o altă formă de gherilă, dar ele pot, de asemenea, să aparțină războiului mare[1581]. Acestea implică viteză și ușurință în mișcare. Germanicus vrea să răzbune morții de la Teutoburg și pleacă cu o armată ușor echipată, *expeditus exercitus*[1582]; în timpul războiului civil din anii 69–70, cohorte *expeditae*, fără bagaje, sunt trimise pe timp de noapte pentru a lovi rapid dușmanul și pentru a se întoarce[1583]. Germanicii știau cum să organizeze raiduri. Ei atacă o tabără romană pe timp de noapte, pătrund în incintă urmând un curs de apă și taie corzile corturilor. Romanii reacționează prin a pune mâna pe sabie, ceea ce este în concordanță cu tradițiile lor[1584].

Alte forme de război de gherilă sunt mai originale. Evitarea este în același timp strategică, cât și tactică: comandantul care o practică evită orice contact pentru a epuiza și dezorienta inamicul; este ceea ce în limba latină se numește *cunctatio*, „temporizare"[1585]. Aceasta se aseamănă cu decepția, care, de asemenea, ține fie de tactică, fie de strategie, și care a fost practicată de către veneți în anul 56 a.Chr.[1586]. Decepția apare atunci când insurgenții permit inamicului să facă pregătiri complexe și apoi se retrag chiar înaintea atacului. Galii, conștienți de puterea romanilor, au refuzat lupta în câmp deschis. Inițial, și-au instalat infanteria în aglomerațiile de la malul mării. Galii îi priveau pe romanii care făceau lucrări importante de asediu. Apoi, chiar înainte de a se da asaltul, s-au îmbarcat pentru un alt port. Văzând că nu își atinge ținta procedând astfel, Cezar a construit o flotă. Dar veneții au pus în practică o nouă decepție, de data aceasta pe mare. Veneții aveau vase cu margini înalte și cu fund plat, care nu puteau fi cucerite prin abordaj,

[1579] Tacite, *An*, XII, 39, 3–5; 40, 3.

[1580] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 19, 7 (543–544); 19, 8 (544).

[1581] *CIL*, 8, 9663: raid efectuat de barbari asupra unui oraș.

[1582] Tacite, *An*, I, 51, 1–2.

[1583] Tacite, *H*, III, 77, 1.

[1584] Tacite, *H*, V, 22, 2–4 și 5.

[1585] Brizzi G., *op. laud.*, p. 185.

[1586] César, *BG*, III, 8–16. Art. nostru, „Vénètes contre Romains, la déception", *RIHM*, 85, 2009, p. 81–90.

atacatorii nereușind să ajungă pe puntea vaselor inamicului nici prin lovirea acestora cu pintenul, deoarece acesta aluneca pe sub vas. Pentru ca Cezar să obțină victoria, a fost nevoie de o intervenție divină (Neptun a oprit vântul) și de geniul unui centurion, care a inventat un fel de seceră, capabilă să taie corzile navelor armoricane.

Putem vedea că dușmanii romanilor aveau la îndemână multiple posibilități de a duce o luptă de gherilă. Și pe lângă aceste programe militare, ei puteau folosi economia într-o manieră puțin teoretizată, dar bine cunoscută.

Aspectul cel mai simplu și mai larg răspândit al acestei gherile economice a fost raidul sau jaful, care nu a fost gherilă propriu-zisă, să nu credem altfel. Pe de altă parte, tăierea drumurilor și a podurilor nu a fost lucru obișnuit; aceste întreruperi nu aveau loc decât numai pentru a facilita alte operațiuni tactice mai mari. A treia posibilitate a fost mai răspândită și mai bine cunoscută: pământul pârjolit, considerat uneori ca tactică, alteori ca strategie; aceasta este, de fapt, o tactică pusă în slujba unei strategii (manualele vorbesc adesea doar despre strategie). În anul 52 a.Chr., Vercingetorix reușise să-l alunge pe Cezar din nordul Galiei prin acest mijloc; el a distrus toate rezervele de cereale și a atacat toate convoaiele care veneau dinspre sud. Romanii erau în plină retragere, chiar dacă Cezar nu vrea să o recunoască, când conducătorul galilor a avut ideea nefastă de a-l atrage în fața Alesiei[1587].

De la mijlocul secolului al XX-lea - în mare parte, dar nu exclusiv, este adevărat - au apărut două forme noi de război mic, războiul purtat de popor și războiul revoluționar. Acestea au fost teoretizate mai ales de generalul Giap[1588], de către Mao Tse Toung (în zilele noastre scris ca Zedong) și de Che Guevara. Giovanni Brizzi a apărat o teză inovatoare: evreii au dus împotriva Romei un război al poporului, ei nu au stabilit un front clar, ei au rezistat individual, prin organizații sau grupuri, animate de ideologie, de naționalism și de religie[1589].

Patru puncte pun ceva mai multe probleme decât altele. În primul rând, stratagema este considerată de unii ca fiind specifică războiului de gherilă, iar de către alții ca fiind caracteristică pentru marele război. De fapt, au existat două feluri de stratageme, pentru fiecare dintre aceste evenimente. Apoi intoxicarea (psihologia) a fost puțin folosită, deși romanii au simțit importanța completă a psihologiei. Mai mult, revoltele și atentatele (domeniu militar) ca elemente ale războiului de gherilă urbană sunt,

[1587] César, *BG*, VII, 64, 2.

[1588] Giap Nguyen Vo, *Guerre du peuple, armée du peuple*, 1967 (Paris), 191 p.

[1589] Brizzi G., *op. cit.*, p. 187-188.

de asemenea, rareori atestate[1590], chiar dacă se cunosc numeroase lupte date în mediul urban; am văzut acest lucru. În cele din urmă, se pare că sabotajele economice nu au fost elemente foarte frecvente ale acestui tip de conflict.

Când s-au considerat victime ale micului război, romanii au stabilit măsuri de contragherilă sau de contrainsurgență, care urmăreau să reducă războiul de gherilă sau insurecția. Violența a predominat adesea și nu întotdeauna cu succes. Războiul cu galii a oferit mai multe exemple de război de gherilă și de contragherilă. *Morini*-i și *Menapii*-i (Flandra actuală) nu i-au cerut pacea lui Cezar și s-au ascuns în păduri și în mlaștini. Proconsulul a ras cea mai mare parte a pădurii; el a omorât vitele și a ars satele și fermele[1591]. *Eburones* au prins în capcană 7 500 de soldați. Cezar nu i-a iertat niciodată; el l-a urmărit pe conducătorul lor, Ambiorix, și a făcut ca poporul *Eburones* să dispară: teritoriul a fost dezmembrat, împărțit între vecinii care au fost chemați să le jefuiască bunurile și mulți oameni au fost vânduți ca sclavi[1592]. În Africa, împotriva lui Tacfarinas (17–24 p.Chr.), romanii au eșuat mai întâi; ei nu au cunoscut succesul decât după ce și-au împărțit forțele în trei și apoi în patru coloane formate din trupe ușor echipate (*milites expediti*) și unități mici[1593]. Împotriva Iranului, care prefera gherila războiului, Corbulo și-a divizat și el forțele, încredințate legaților și prefecților, care atacau în diverse locuri[1594]. Tot el a trimis barbari să lupte împotriva altor barbari, *Hiberi* contra *Amardi*-lor[1595]. În fața ambuscadelor și a raidurilor evreilor, Cestius a aplicat cea de-a 36-a stratagemă a anonimului chinez: el a fugit[1596]. La scurt timp după aceea, ca reacție, legionarii au ucis în mai puțin de o oră 10.500 de evrei[1597].

Într-o tactică de contragherilă, romanii știau să organizeze o ambuscadă atunci când era nevoie. Ei au făcut-o în detrimentul evreilor. Odată, 8 000 dintre ei au fost prinși în cursă și uciși; și nu a fost singura capcană din acest conflict[1598]. În războiul civil dintre anii 68–69, vitellienii s-au făcut remarcați prin recurgerea la această tactică. Caecina a ascuns o infanterie numeroasă

[1590] Botteri P., „*Stasis*: le mot grec, la chose romaine", *Métis*, 4, 1989, p. 87–100.

[1591] César, *BG*, III, 28; 29, 1–2.

[1592] César, *BG*, VI, 29–34; VIII, 24–25 (VIII: Hirtius, continuatorul lui Cezar).

[1593] Tacite, *An*, III, 21, 4–5; 74, 1–4; IV, 24, 3; 25, 2. Cartea noastră, *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 341–348.

[1594] Tacite, *An*, XIII, 37, 2.

[1595] Tacite, *An*, XIV, 23, 3–4.

[1596] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 19, 7 (543–544); 19, 8 (544).

[1597] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20, 2 (561).

[1598] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 2, 3 (24–25); V, 11, 1.

în pădurile dese; el a trimis călăreți pentru a-i provoca pe othonieni la luptă, cu ordinul de a se retrage înapoi în pădure (era o fugă prefăcută). Capcana a fost declanșată și a fost organizată o contraambuscadă, cu unitățile plasate în stânga și pe drum, sprijinite de o rezervă; dar aceasta a eșuat de asemenea[1599]. Othonienii nu au rămas datori. Învățând din această ambuscadă, Celsus a organizat, dacă putem folosi acest cuvânt, o contra-contraambuscadă; el a trimis călăreți care, cu mare precauție, au încercuit infanteria inamică și au omorât mulți soldați[1600].

Romanii organizau, de asemenea, raiduri împotriva dușmanilor lor, mai ales când aceștia din urmă se comportau în mod trădător, împotriva legilor războiului, pentru că raidul nu se încadra în etica lor. Ei făceau apel la trupe de comando, similare forțelor noastre moderne speciale, *numeri* de germanici în special, dar și de britoni și de *socii*, arcași din Osroene și mauri aruncători de sulițe. În timpul acestor raiduri, romanii au ucis oameni și au distrus bunuri: „Toată Galileea era trecută prin foc și sânge", spune Flavius Iosephus. Împotriva *Ordovices*-ilor din Britannia, care atacaseră o tabără și distruseseră parțial o ala, a fost condus un raid și, la rândul lor, aceștia au fost aproape complet șterși de pe fața pământului[1601]. Sub Severus Alexander, legiunile au primit instrucțiuni de a se comporta cu discreție pentru o campanie de acest gen[1602]. Soldații aleși au fost echipați ușor; se spunea că soldatul era un *miles expeditus*[1603]; dar putea exista o armată întreagă numită *exercitus expeditus*[1604]. Se aplica, din nou, tactica „lovește și fugi". Romanii foloseau această regulă cu bună știință pentru a pedepsi inamicii considerați trădători.

În concluzie, o violență extremă, dezlănțuită de comandanți, reușea să zdrobească insurgenții în asemenea circumstanțe, încât războiul de contragherilă se transforma în terorism de stat. Pentru a reduce mișcarea de insurecție, statul roman conferea comandantului în teren orice libertate de acțiune, putând chiar să recurgă la cele mai crude acte, fără a cruța civilii, bătrânii, femeile și copiii. El nu se comporta ca atare numai dintr-un pur sadism, ci pentru că luptătorul de gherilă se plasase singur în afara legii. Cu toate acestea, oficialii încercau, de asemenea, să-i atragă pe aceia dintre

[1599] Tacite, *H*, II, 24-26; Plutarque, *Othon*, VII, 2.

[1600] Plutarque, *Othon*, VII, 3-4 și 8.

[1601] Tacite, *Agr*, XVIII, 2 și 4.

[1602] Hérodien, VI, 7, 8.

[1603] César, *BG*, V, 3, 3; 9, 2; VI, 3, 4; VI, 20; 30; VIII, 2-3; 4-5; 31, 1-4; pseudo-César, *BAf*, LXII.

[1604] Tacite, *An*, I, 51, 1-2.

dușmanii posibili, dar și pe aceia care nu le erau încă dușmani declarați, dar care riscau să devină.

Oricum, și dacă au pierdut câteodată bătălii în câmp deschis, romanii au câștigat, totuși, toate operațiunile de contragherilă.

Lupta navală

După pământ, marea.

Pentru a înțelege lupta navală, nu este necesar să revenim asupra navelor de război, a liburnelor, a triremelor, „5", „20", „30", „40" etc., și nici asupra calităților lor excepționale. Pe de altă parte, trebuie să amintim că echipamentul lor era de înaltă calitate. Din punctul de vedere al armamentului colectiv, navele erau prevăzute cu o artilerie plasată pe punte și pe turnuri; erau arme pe care le-am văzut deja (capitolul 3), baliste, catapulte, scorpioni, iar bărbații foloseau de asemenea și praștii și praștii cu mâner[1605]. Ei proiectau delfini (bucăți de plumb, piatră sau altceva), grinzi (*asser*, la singular), scânduri de 2 până la 2,5 m, acoperite cu fier și care erau aruncate în pânzele inamicului (celebrul *harpax*)[1606]. Focul ocupa un loc important în acest arsenal, așa cum s-a spus, recurgându-se la pompe similare lansatoarelor moderne de flăcări, focul grecesc și la nave incendiatoare[1607].

Armamentul individual nu era mai puțin eficace decât cel colectiv. Marinarii, numiți soldați, după cum vă amintiți, foloseau coase, topoare cu două tăișuri și ancore cu gheare pentru abordaj și aceleași arme pe care le-au folosit infanteriștii odată ajunși pe nava inamică, sabia și sulița.

A fost relativ ușor să se construiască 1 000 de nave[1608], iar distrugerea acestei flote de o furtună sau în urma unei eșuări nu a constituit un mare dezastru[1609]. Dar a existat un dezavantaj: marinarii, cel puțin cei din flota din Germania, dobândiseră reputația de mediocritate și lașitate; Cerialis totuși a folosit vasele lor pentru sine și oamenii săi[1610].

Marina romană avea un motiv pentru a exista[1611]; a avut chiar mai multe, așa cum s-a spus: pentru logistica armatei, pentru sprijinul dat forțelor

[1605] Tacite, *An*, XV, 9, 1.

[1606] Appien, *GC*, V, 119 (492-496).

[1607] Végèce, IV, 44-45.

[1608] Tacite, *An*, II, 6; 23; vezi III, 48, 2.

[1609] Tacite, *An*, II, 23-24; XII, 17, 5. Alt dezastru pentru flota de la Misenum: *ibid.*, XV, 46, 2-3.

[1610] Tacite, *H*, 21, 4; 22, 1.

[1611] Starr C.G., *The Roman Imperial Navy*, ed. a 3-a., 1993 (Chicago), XX-232 p.; Reddé M., *Mare nostrum*, 1986, 737 p., în special p. 321-453; Pagès J., *Recherches sur la guerre navale*

terestre și în special pentru călătoriile oficiale. Marina a transportat bunuri, armate sau persoane importante, deoarece călătoria pe mare (sau fluviu) era mai puțin obositoare decât cea pe cale terestră[1612]. Mai ales în cazul războiului împotriva Iranului drumul spre Seleucia Pieria era activ[1613]. Foarte multe operațiuni mixte, pe pământ și pe mare, sunt atestate în istoria romană. După cum am spus, marina a îndeplinit misiuni variate. Trebuia să fie gata să înfrunte un dușman încă necunoscut. Și mai presus de toate, a permis pătrunderea de forțe (trupe) sau proiectarea puterii (uneori fără prezența soldaților).

Mai multe campanii de-ale lui Cezar au implicat utilizarea flotei, mai ales debarcarea din Britannia și expediția lui Curio în Africa[1614]. Generalii lui Augustus însărcinați cu cucerirea Germaniei au folosit flota. Sub același conducător, pentru a elimina reduta galică marina a debarcat un al patrulea corp de armată, care s-a alăturat primelor trei însărcinate cu atacarea a trei obiective inamice[1615]. Tiberius a folosit-o pentru o operațiune combinată pământ - mare, care l-a purtat până la Elba[1616]. La fel a procedat și Germanicus împotriva acelorași germanici. Patruzeci de cohorte au cucerit țara *Bructeri*-lor, apoi râul Ems; călăreții au mers pe teritoriul *Frisii*-lor; patru legiuni au fost transportate cu bărci și în cele din urmă toate aceste corpuri de armată s-au reunit[1617]. Când Claudius a vrut să cucerească Britannia, a trebuit ca infanteria și călăreții săi să traverseze marea. Pentru a ajunge pe insula Mona, infanteriștii au fost transportați în bărci cu fundul plat; călăreții au trecut prin vad sau înot[1618]. În războiul civil, Mucianus i-a propus lui Vespasian să cucerească Italia pe uscat și pe mare, într-o operațiune combinată, care a continuat asemenea unui clește[1619]. Pentru a finaliza cucerirea insulei Britannia, Agricola a organizat o deplasare a trupelor pe uscat și pe mare; flota transporta bagajele, iar marinarii participau la raiduri; ei au devastat litoralul[1620]. Septimius Severus a folosit marina în conflictul său împotriva

---

dans l'Antiquité, 2000, 146 p.; *ARHE*, p. 143-144; Gnoli T., *Navalia. Guerre e commerci nel Mediterraneo romano*, 2012 (Roma), 242 p.

[1612] Tacite, *An*, I, 60, 2-3; 63, 4; 70, 1 și 7; II, 5, 4; 15, 3; XII, 17, 5.

[1613] *SHA*, *Sept Sév*, XV, 2.

[1614] César, *BG*, IV, 23, 2-5; 26; V, 9, 1; *BC*, II, 23.

[1615] Orose, VI, 21, 3.

[1616] Velleius Paterculus, II, 106.

[1617] Tacite, *An*, I, 60, 2-3; 63, 4 (întoarcere); II, 5-10; 25, 2 (alte operațiuni combinate).

[1618] Tacite, *An*, XIV, 29, 3-4.

[1619] Tacite, *H*, II, 83.

[1620] Tacite, *Agr*, XXV, 1-2; XXIX, 2; XXXVIII, 7.

lui Pescennius Niger[1621]. În cele din urmă, flota era folosită pentru a obține informații, de exemplu prin trimiterea înainte a unor nave camuflate (*catascopium* la Aulus Gellius, *picati* sau *picti* la Vegetius)[1622].

S-a întâmplat ca marina să participe, de asemenea, la lupte pe mare, pe un fluviu, pe lacuri, canale sau estuare; își puneau în joc armamentul colectiv și deveneau bătălii de escadroane dacă efectivele erau suficient de importante. În timpul lui Cezar au avut loc bătălii împotriva veneților (una)[1623], împotriva *Marsi*-lor (două) și împotriva alexandrinilor (trei în acest ultim caz)[1624]. Sextus Pompeius, fiul marelui Pompei, a pornit un adevărat război pe mare împotriva lui Octavian, viitorul Augustus, război pe care l-a pierdut[1625]. În ceea ce privește imperiul, acesta s-a născut în urma uneia dintre marile bătălii navale din istoria romană, care a avut loc la Actium, în Epir, la 2 septembrie 31 a.Chr.[1626]. Lupta nu a avut echivalent înainte de Imperiul târziu (bătălia de la Eleous care a avut loc în anul 324, nu departe de Adrianopol, la gura Hellespontului, apoi chiar în Hellespont). Flota lui Octavian, care-l seconda cu brio pe Agrippa, număra 400 de nave de dimensiuni mici, de la „2" până la „6". Flota a înconjurat insula Leucate și linia de coastă de la Actium și se sprijinea pe o tabără pe uscat, aproape de oraș. Antoniu avea mai puține nave, dar erau mai mari, variind de la „6" la „9". El avea drept aliați în special pe regina egipteană Cleopatra și, de asemenea, populații din Orient, în special pe arabi și pe *Sabaei*. Ne gândim, în general, că victoria a aparținut artileriei lui Octavian, proiectilelor sale, aprinse sau nu, și pintenilor cu care erau echipate navele. La un moment dat, Cleopatra s-a speriat și a fugit. Antoniu nu a putut să reziste singur și a urmat-o după o perioadă de luptă. Soldații l-au abandonat. Velleius Paterculus consideră că această luptă a fost o victorie a navelor mici împotriva celor mari[1627].

O luptă navală uitată a avut loc pe lacul Genesareth, împotriva navelor evreiești, de fapt bărci mici, dusă de plutele romanilor; aceștia din urmă au obținut victoria și și-au masacrat adversarii[1628]. În timpul războiului civil dintre anii 69–70, Cerialis a opus flota sa fluvială flotei germanicilor lui Civilis;

[1621] Hérodien, III, 1, 1.

[1622] César, *BG*, IV, 21, 4; Aulu-Gelle, X, 25, 5; Végèce, IV, 37.

[1623] César, *BG*, III, 14–15. Le Bohec Y., art. citat, *RIHM*, 85, 2009, p. 81–90.

[1624] César, *BG*, III, 9, 1–2 (Veneții); *BC*, I, 56–58; II, 4–7 (Marsilia); pseudo-César, *BAlex*, 10–11; 14–16; 25 (Alexandria).

[1625] Velleius Paterculus, II, 72–79.

[1626] Florus, II, 21, 4–8. Cosme P., *Auguste, maître du monde. Actium, 2 septembre 31 av. J.-C.* (Paris, Tallandier), 140 p.

[1627] Velleius Paterculus, II, 84.

[1628] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 10, 9.

el avea avantaje: experiența vâslașilor, abilitățile piloților și dimensiunea navelor[1629]. Dar, indiferent de calitatea navelor și a oamenilor, uneori apăreau eșecuri. În aceeași epocă, germanicii au reușit să ia romanilor 24 de nave[1630].

În plus, marina asigura supravegherea de coastă pentru a împiedica revenirea pirateriei; aceasta a fost misiunea lui Corbulo pe Rin și pe afluenții acestuia[1631]. Având în vedere împrejurările, și anume controlul total asupra pământului pe care îl aveau romanii, piraților nu erau numeroși. Și, în cel mai bun caz, ei puteau să jefuiască orașele de coastă; rareori se întâmpla ca aceștia să atace navele în largul mării. Împotriva lor, dacă au existat, se recurgea la două soluții posibile, blocada și urmărirea; ar fi fost poate mai ușor să se trimită forțe terestre care să le fi luat cu asalt bazele. Să adăugăm un lucru: cuvântul „pirat", la fel ca și cuvântul „tâlhar", se referea mai curând la dușmanii politici decât la adevărați briganzi. Sextus Pompeius a fost, astfel, promovat de către Octavian drept căpetenie a piraților[1632]. El i-a propus adversarului său „o luptă navală decisivă"; în zadar[1633].

Pe mare, mai ales, navele puteau fi implicate în lupte individuale sau colective, lupta colectivă terminându-se întotdeauna printr-o multitudine de lupte individuale, așa cum se întâmpla și în lupta terestră. Ca și pe uscat, nu era interzis să se recurgă la stratageme; romanii tradiționaliști nu vedeau însă cu ochi buni acest lucru. Când două nave se înfruntau, aveau de ales între a sparge coca și a realiza abordajul prin forță.

Găurirea[1634], impactul unui pinten sub linia de plutire a unei nave prinse în flanc, necesita un echipaj bine antrenat: trebuia ca pintenul să lovească rapid și puternic, apoi să se efectueze o retragere foarte rapidă, altfel nava care lovise era trasă la fund de către cea atacată atunci când aceasta se scufunda. În ceea ce privește abordajul, aceasta a dat naștere la prostii, deoarece autorii au scris că romanii străluceau în acest gen de luptă pentru că le permitea să aplice pe mare tactica pe care o învățaseră pe uscat. Această idee este absurdă din două motive. În primul rând, marinarii nu se luptau niciodată pe uscat, deci nu puteau cunoaște această tactică. Apoi, era absolut imposibil de utilizat *triplex acies* pe puntea unei nave, chiar dacă aceasta este foarte lată. În acest caz, soldații săreau la bordul navei inamice și apoi se angajau într-o luptă corp la corp, care, fără îndoială, reprezenta un moment

[1629] Tacite, *H*, V, 23, 4.
[1630] Tacite, *H*, IV, 16, 5.
[1631] Tacite, *An*, XI, 18, 2.
[1632] Velleius Paterculus, II, 73.
[1633] Appien, *GC*, V, 138 (489).
[1634] Polybe, I, 20 și 56; Orose, IV, 7 și 10.

teribil şi crud, luptă care se reducea la o serie de dueluri (ca şi cum ar fi fost „pe pământ"). Appian asigură că navele cu bord înalt aveau un avantaj, deoarece este mai uşor să cobori decât să urci şi pentru că proiectilele sunt mai eficiente în acest caz[1635]; îl credem fără îndoială.

Luptele escadrilelor puteau avea loc urmând două modele diferite. Pentru ordinea de luptă, navele, contrar la ceea ce s-a spus uneori, nu erau niciodată aşezate în linie dreaptă, ci adoptau forma unei semiluni, adică a unei jumătăţi de cerc, existând şi acum două posibilităţi. În eşalonul concav, spaţiul concav era direcţionat spre inamic şi pe lateral erau plasate navele cele mai puternice. În eşalonul convex, dispozitivul era poziţionat invers: convexitatea spre inamic şi navele mari la centru. Apoi, pentru angajarea propriu-zisă a luptei, amiralul putea să aleagă între *diekplous* şi *periplous*, două cuvinte greceşti – ceea ce nu este surprinzător – şi care făceau referire la manevre. *Periplous* era manevra învăluirii armatelor de uscat transpusă pe apă: o aripă a flotei care dorea să atace se desfăşura în jurul aripii inamice din faţa sa pentru a o încercui, apoi navele încercau să distrugă fiecare câte un adversar într-o succesiune de dueluri[1636]. În *diekplous*, navele agresoare avansau drept înainte, ele treceau printre liniile duşmanilor, bord lângă bord, rupând vâslele în trecere, apoi se întorceau pentru a ataca în linişte, din spate sau din flanc, adversarul care era imobilizat[1637]. În ambele cazuri, lovirea cu pintenul ar fi trebuit să fie cea mai bună soluţie, dar nici abordajul nu era imposibil. Unul dintre obiective era acela de a împinge nava inamică spre coastă, pentru a-i împiedica mişcările şi a o distruge în timpul unui duel[1638].

Ambuscada, posibilă, de asemenea, şi pe mare, impunea o particularitate; navele se ascundeau printre insule şi atacau în flanc convoiul inamic. Aşa s-a terminat primul război punic, printr-o capcană pe care romanii au întins-o cartaginezilor în insulele Egade, în 241.

ŞI CIVILII...

Soldaţii învinşi nu erau singurii care sufereau după o înfrângere. Un aspect al problemei pe care o numim „faţa luptei" sau „a războiului" pentru civili[1639] – şi care nu a fost studiată niciodată – merită să fie cunoscută, ceea ce este greu, este adevărat, din cauza lipsei de documentaţie. Fiecare armată

[1635] Appien, *GC*, V, 82 (348).
[1636] Thucydide, II, 97.
[1637] Thucydide, I, 49; VII, 36.
[1638] Végèce, IV, 45.
[1639] Le Bohec Y., „Le visage de la guerre pour les civils dans l'Antiquité", *RSA*, 37, 2007,

în mișcare, s-a spus mai sus, era însoțită de o mulțime de civili, servitori, meșteșugari, comercianți, prostituate, soții și copii.

În timpul luptei, acești civili erau împărțiți între teamă și speranță. Dacă tabăra lor câștiga, nu se întâmpla nimic pentru ei, ceea ce reprezenta cea mai bună soluție posibilă. În cazul în care se situau de partea celor învinși, aveau de suferit o tetralogie de rele: furt, viol, omor și foc; acestea erau „pagubele" sau „daunele colaterale" ale Antichității, adevărata parte întunecată a luptei. Așa cum am spus, un fel de drept internațional, cutumiar și nescris, stabilea aceste practici; Sfântul Augustin, al cărui sens moral nu poate fi pus la îndoială, a scris la începutul secolului al V-lea că era ceva normal; era *ius belli, consuetudo bellorum* (acest punct a fost discutat mai sus).

După o victorie asupra evreilor, romanii și-au limitat răzbunarea lor la masacru și incendiu[1640]. Războiul civil nu a limitat întotdeauna ororile. Torino și alte orașe din Italia au suferit crime, violuri și incendii[1641]. La jaful orașului Cremona, 40 000 de soldați, însoțiți de valeți, de *calones* și *lixae*, s-au dedat la aceleași practici, cu și mai mult zel decât de obicei[1642]. Am văzut deja, mai sus, mai multe exemple de cruzime.

Prada, așa cum am mai spus, reprezenta pentru soldați partea cea mai atractivă a unui război; era compensarea fricii[1643]. Aceștia confiscau tot ce se putea lua, dar respectând organizarea proprie armatei romane. Jaful nu trecea drept o nedreptate, nici nu era considerat o crimă, în ochii cuiva, nici chiar ai victimelor.

Apoi, femeile erau violate[1644]; poate că acest lucru constituia pentru învingători un mod de a se elibera de frica luptei; putem presupune că ei simțeau chiar plăcere în a umili pe cei învinși și în a arăta femeii că și-a pierdut libertatea și că a devenit sclavă. Noncombatantă, și totuși înfrântă și victimă.

Apoi soldații omorau civilii[1645], uneori pentru a-i face să mărturisească unde și-au ascuns averea, alteori pentru plăcerea crimei[1646]; poate că și aceasta era o formă de eliberare emoțională. Când erau foarte iritați, se

---

p. 153-166, cu referire la o perioadă tardivă; *id.*, „Face of Battle for civilians", *ERA*, 2014, p. 391-392.

[1640] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 7, 7 (430).

[1641] Tacite, *H*, II, 66, 6.

[1642] Tacite, *H*, III, 33-34.

[1643] Onesandros, XXXIV-XXXV; Flavius Josèphe, *GJ*, II, 18, 8 (496-497); III, 9, 4 (430-431); Tacite, *H*, IV, 1; *Agr*, XXXVIII, 1-2; Hérodien, III, 9, 11; Settis, p. 494 și 512-513.

[1644] Funari R., „Degradazione morale e luxuria nell'esercito di Vitellio", *Athenaeum*, 80, 1992, p. 133-157.

[1645] Flavius Josèphe, citat.

[1646] Tacite, *H*, IV, 1, îl lasă să se gândească.

descărcau și asupra femeilor, așa cum făceau în Britannia la ordinele lui Suetonius Paulinus[1647]. În Iudeea, s-a întâmplat să omoare bătrâni, pe lângă femei și copii[1648]. Că acest fapt a fost observat dovedește că în vremuri normale aceștia erau cruțați; dar nu trebuiau să fie vremuri normale. Mai presus de toate, ei au masacrat (aproape?) fără milă pe cei care le-au ținut piept. La sfârșitul războiului împotriva evreilor, popor care le provocase serioase greutăți, militarii romani i-au supus unui tratament special: mulți au fost omorâți și cei care au rămas au fost condamnați la exil, împrăștiați în imperiu, ceea ce a dus la mărirea considerabilă a diasporei[1649].

În sfârșit, și prin tradiție, cei care au câștigat porneau incendii[1650]; cel mai cunoscut astfel de incendiu de bucurie a fost, cel mai probabil, cel care a distrus Cartagina în 146 a.Chr. Acesta a fost la sfârșitul unui asediu, moment de dezlănțuire a unor cruzimi fără nume.

Onesandros recomanda un comportament omenos față de învinși; aceasta este dovada că nu cunoștea cu adevărat războiul[1651].

NIVELUL OPERAȚIONAL

Specialiștii războiului au remarcat că anumite întreprinderi militare nu fac trimiteri clare nici la tactică, nici la strategie, ci mai curând la ambele în același timp. Ei au definit, deci, un nivel intermediar, operațiunea, nivelul operațional (adjectiv care, din punctul de vedere al limbii franceze, se potrivește mai bine decât obișnuitul „operatoriu"). Această schemă prezintă un mare interes pentru istoria armatei romane. Într-adevăr, întreprinderile militare pot fi clasate în trei grupe în funcție de durata lor: bătălia (tactica: o jumătate de zi), campania (nivel intermediar: un anotimp) și războiul (strategie: mai mulți ani), respectiv *proelium*, *expeditio* și *bellum*. Romanii nu luptau cu adevărat decât două sau trei luni, în iulie, august și o parte din septembrie; este ceea ce am putea numi o expediție. Cuvântul latin *expeditio*, care la origine nu avea acest sens (însemnând „raid"), a sfârșit prin a desemna ceea ce numim „o campanie" și corespunde bine acestui nivel intermediar[1652].

[1647] Tacite, *An*, XIV, 37, 4.

[1648] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 25 (260-261); III, 9, 4 (430-431): alt masacru.

[1649] Orose, VII, 9, 7.

[1650] Flavius Josèphe, citat; Tacite, *Agr*, XXXVIII, 1 și 3.

[1651] Onesandros, XXIX et XXXIII.

[1652] Rosenberger V., *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms, Heidelberger Althist. Beitr. u. Epigr. Studien*, 12, 1992 (Stuttgart), 203 p.; art. nostru „*Expeditio*", coll. *Mavors*, 14, 2007 (Stuttgart), p. 212-218.

CONCLUZIE

Romanii ezitau să aleagă între bătălie și asediu; lupta era mai conformă cu etica lor, asediul însă evita vărsarea de sânge. Dar știau să pună în practică diferite manevre și să lupte în toate – sau aproape în toate – modurile cunoscute în prezent: lupta de zi și de noapte, în oraș, în câmp deschis, la munte și pe mare, cu mijloace chimice și bacteriologice, contra unui soldat și contra unui luptător de gherilă.

Această polivalență tactică era pusă în serviciul strategiei.

CAPITOLUL V
STRATEGIA

Din comoditate, numim „strategie" punerea în aplicare a diferitelor mijloace pentru a câștiga un război. Vom prefera, poate, definiția oferită de Jomini: „Strategia reprezintă arta de a purta un război pe hartă, arta de a îmbrățișa întreg teatrul de război[1653]". Ca și Guibert, care o numea „forță publică", ne dăm seama de dificultatea de a găsi un vocabular adecvat în acest domeniu[1654].

Romanii și-au imaginat această disciplină? Puteau ei oare chiar să și-o imagineze? Putem cel puțin să amintim că strategia și războiul au legătură între ele, precum există o legătură între strategie și tactică.

GENERALITĂȚI ASUPRA STRATEGIEI

Definiția care tocmai a fost propusă nu lămurește această chestiune. Cuvântul „strategie" ridică mai multe dificultăți decât s-ar părea. Este sigur că el provine din limba greacă, dar în această limbă nu are aceeași semnificație pe care i-o atribuim noi astăzi. O strategie reprezenta sarcina unui magistrat numit strateg, o sarcină mai mult politică și administrativă decât militară în epoca clasică. Dar strategia, așa cum este înțeles în prezent acest cuvânt, nu a fost în mod clar nici conceptualizată, nici teoretizată nici de către greci, nici

[1653] Desportes V., *Comprendre la guerre*, ed. a 2-a, 2001 (Paris), p. 121; Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 15-30, pentru diferitele sensuri ale cuvântului.

[1654] Pentru această disciplină există o bibliografie extrem de bogată; noi recomandăm o selecție: Poirier L., *Essais de stratégie théorique*, ed. a 2-a, 1983 (Paris), 380 p.; Luttwak E.N., *Le Paradoxe de la stratégie*, trad. fr., 1989 (Paris), 332 p.; Gilbert F., Paret P. și Craig G.A., *Makers of Modern Strategy, from Machiavelli to the Nuclear Age*, 1996 (Princeton), VII-941 p.; Reysset P. și Widemann Th., *La Pensée stratégique*, 1997 (Paris), 127 p.; Beaufre A., *Introduction à la stratégie*, 1998 (Paris), 192 p.; Montbrial Th. de și Klein J., *Dictionnaire de stratégie*, 2006 (Paris), XVI, 604 p.; Chaliand G., *Anthologie mondiale de la stratégie*, ed. a 3-a, 2009 (Paris), LXXXI-1527 p. Vezi nota de la început.

de către romani. Cu siguranță, anticii aproape că au ajuns la acest stadiu de gândire și, pentru a-l denumi, latinii vorbeau de *consilium*, „proiect", sau de *ratio*, „metodă", Plutarh folosește cuvântul *logismoi*, „calcule"[1655]. De-a lungul analizelor se regăsesc câteva elemente. Orice ar fi, această definiție ne readuce în zona politicului.

Fiecare stat urmează politica pe care și-o alege în mod liber consimțit. Și, în ceea ce privește raporturile cu vecinii, dispune de două instrumente. În timp normal, se recurge la diplomație și am văzut că romanii acționau în acest mod, astfel ei trimiteau și primeau ambasadori și scrisori. Dacă acest mod nu permitea stabilirea de relații convenabile, statul folosea armata și se năștea conflictul și, apoi, războiul. Clausewitz nu spune nimic altceva în citatul despre război considerat ca o continuare a politicii, citat care este prea des reluat și care își pierde adevăratul sens când este extras din context. Acest recurs este practic obligatoriu pentru o putere oarecare care dorește să practice imperialismul. Cu siguranță, romanii aveau o armată; dar așa cum am văzut, ei au pus numeroase interdicții religioase și juridice, ceea ce nu îi împiedica să poarte un război atunci când voiau, uneori chiar dând dovadă de cinism; știau să găsească soluții și în relația cu cerul și cu legea. Mai mult, într-un anumit fel, putem vedea în Cezar un anti-Clausewitz înaintea epocii sale. Într-adevăr, proconsulul a pus politica în slujba serviciului militar în raporturile sale cu popoarele galice: el negocia cu ele pentru a câștiga timp sau pentru a obține întăriri și pentru a se aproviziona. Și nu a fost singurul.

Romanii și-au organizat deci din necesitate armatele și războaiele; ei au făcut strategie așa cum domnul Jourdain făcea proză, fără să știe. Cum? Dar vai, răspunsul la această întrebare nu este ușor de găsit și aceasta din două motive.

Mai întâi, cuvântul strategie, în sensul său actual, desemnează în același timp practică și teorie: un stat major trebuie să facă o strategie, iar un universitar poate să facă o strategie, dar nu în același fel. A trebuit deci să se inventeze un cuvânt nou pentru a denumi persoanele care muncesc în acest domeniu din liniștea cabinetului lor și aceștia au fost numiți „strategiști", pentru a-i distinge de strategi. Mai mult, la ora actuală, acest termen nu este folosit numai în domeniul militar; vorbim, de asemenea, de strategie politică, economică etc.

Sunt câțiva autori care au negat că romanii ar fi avut posibilitatea să elaboreze o asemenea disciplină. Cert, E.N. Luttwak a scris o carte, *The Grand*

[1655] Plutarque, *Othon*, V, 5.

Strategy of the Roman Empire[1656] („Marea Strategie a Imperiului Roman" - n.tr.), care a plăcut multora și a fost tradusă, editată și reeditată de mai multe ori și în mai multe limbi. În această carte, autorul susținea teza că responsabilii romani reușiseră să organizeze un sistem militar și „o apărare în profunzime" plecând de la „o mare strategie". Cartea a fost bine primită până în momentul în care au apărut criticile; pentru această activitate, romanii nu aveau hărți; nu aveau termeni; nu aveau teorie. Ceea ce este mai jenant este faptul că unii istorici contemporani, puțini numeroși, totuși, au condamnat ideea de „apărare în profunzime" aplicată epocii romane[1657]. Este adevărat că noțiunea de „mare strategie" este anacronică pentru Antichitate[1658]; aceasta presupune mijloace de informare și cunoașterea geografiei și a economiei inexistente în epocă, chiar dacă era organizată adunarea informației. Dar cei din Antichitate aveau hărți rudimentare și idei puțin elaborate despre orice dușman, astfel că E.N. Luttwak își păstrează susținătorii[1659].

Având în vedere acestea, nu putem spune că politica Principatului nu s-a sprijinit pe strategie. Așa cum am mai spus, unde este politică este și strategie. Este de ajuns să privești o hartă a ruinelor romane de la frontiera africană sau siriană pentru a vedea că fortificațiile nu au fost ridicate la întâmplare. Ele rezultau din alegerile voite și raționale care se explică prin două motive: pentru a desemna amplasamentele, generalii țineau cont de poziția forțelor barbare, inamice sau potențial inamice și de sursele de aprovizionare, de posibilitățile de logistică. Chiar dacă empirismul a jucat un rol, acesta nu trebuie supraestimat. În consecință, am găsit necesar că trebuie să vorbim despre „mica strategie[1660]".

În timpul Imperiului timpuriu, această mică strategie era fundamentată pe patru principii în aparență contradictorii, complementare în realitate: centralizarea și descentralizarea, mișcarea și imobilismul.

Începând cu epoca lui Augustus, armata a devenit permanentă, profesionistă și statică. Roma, Orașul, era *Le centre du pouvoir* (Centrul puterii - n.tr.) - subtitlul corect al cărții lui R. Bianchi Bandinelli. Împăratul era

[1656] Luttwak E.N., *La Grande Stratégie de l'Empire romain*, trad. fr., ed. a 2-a, 2009 (Paris), 428 p.

[1657] Isaac B., „Luttwak's *Grand Strategy* and the Eastern Frontier of the Roman Empire", *Eastern Frontier of the Roman Empire, BAR*, Intern. S., 553, 1989 (Oxford), p. 231-234; Gichaoua M., „Lecture critique de Luttwak", *Dialogue militaire entre anciens et modernes*, ed. Bois J.-P., 2004 (Rennes), p. 169-180 (părtinitor și parțial).

[1658] Isaac B., art. cit.

[1659] Loreto L., *Per la storia militare del mondo antico*, 2006, p. 62-92, mai ales.

[1660] Le Bohec Y., „La "petite stratégie" de Rome en Gaule au temps du César Julien", *Rivista di Studi Militari*, 1, 2012, p. 49-67, pentru o perioadă ulterioară.

cel care decidea totul şi, în caz de război, el putea merge pe teren, în fruntea armatei, aşa cum au făcut, de exemplu, Traian şi Marcus Aurelius. Dar tot el îşi putea delega autoritatea unor persoane importante şi pe care le considera ca fiind foarte competente; aşa au procedat Augustus (uneori) şi Nero (întotdeauna). În timp normal, totuşi, nu era posibil să rezolve totul de la Roma. Legaţii, cuvânt care desemnează locotenenţii, reprezentau împăratul în provinciile cu legiuni.

Aceşti generali trebuiau permanent să asigure şi să consolideze apărarea provinciei (cuvântul „provincie" însemna mai întâi misiunea unui magistrat şi abia apoi teritoriul în care aceasta se exercita). Prin tradiţie, trebuia îmbinată mobilitatea cu opusul său. Pe de o parte, ei întăreau reţeaua de fortificaţii, de apărare statică, ale cărei baze datau din epoca lui Augustus. Pe de altă parte, când se apropia pericolul, trebuiau să-l respingă şi eventual să-l caute pe inamic în teritoriul său; în aceste condiţii, „rapiditatea" (*celeritas*) reprezenta pentru ei o valoare esenţială.

Marele război urmărea adesea să impună un imperialism; micul război căuta întotdeauna să i se opună.

IMPERIALISMUL

Definim imperialismul ca o teorie şi o practică, o politică al cărui obiectiv este să supună diferite popoare unuia dintre ele; Tucidide numea acest lucru „hegemonism". Contrar unor autori moderni, ni se pare dificil să calificăm ca „imperial" un stat în care naţiunile ar fi egale între ele[1661].

Imperialismul roman este rodul unei legături împotriva naturii[1662]. Pe de o parte, tradiţia impunea să nu se recurgă la război decât pentru a se apăra: strategie defensivă. Pe de altă parte, prin expansiunea imperiului legiunile veneau în contact aproape zilnic cu alte popoare: strategie ofensivă. În plus, romanii atotputernici simţeau că este de datoria lor să se comporte ca şi cum ar fi fost jandarmii lumii; iar stoicismul îi împingea de asemenea în acest sens, în necesitatea de a menţine ordinea peste tot. Îşi imaginaseră că statele mari ştiau unde se găseşte fericirea popoarelor mici, popoare care însele nu ştiau unde se află binele lor; aceasta este o constantă în istoria umanităţii. În mod concret, menţinerea ordinii coincidea cu interesele lor.

Romanii nu au elaborat un corp de doctrine pentru a-şi justifica acţiunile lor. Totuşi, *Vergilius* s-a exprimat asupra acestui subiect în *Eneida* (VI,

[1661] *Le Concept d'empire*, éd. Duverger M., 1980 (Paris), 488 p.

[1662] Badian E. *Roman Imperialism in the Late Republic*, 1976, X-117 p.; Frank T., *Roman Imperialism*, ed. a 2-a, 1972, XIII-365 p.

852–854)[1663] și ceea ce a spus el pare să reflecte ceea ce a făcut Augustus, care a urmat modelul predecesorilor săi și la rândul său a servit ca model pentru succesori (poetul a fost reluat de autorul anonim al *Historia Augusta*[1664]): *Tu regere imperio populos, Romane, memento. / Hae tibi erunt artes pacisque imponere morem,/ parcere subiectis et debellare superbos*, „Tu adu-ți aminte, romane, că ocârmuiești cu porunci popoarele / Acestea îți vor fi artele și îndeletnicirile de a impune pacea, / De a cruța pe cei supuși și de a înfrânge cerbicia celor trufași." Ar trebui reluată întreaga operă a lui *Vergilius* și s-ar vedea atunci că imperialismul se justifica nu doar din punct de vedere economic, cum ar putea crede oamenii secolului al XXI-lea, ci din punct de vedere religios și politic: zeii le ofereau victoria; în schimb, le impuneau datoria de a menține ordinea lumii, idee ce era, de altfel, consolidată de ideologia stoică. Să nu ne imaginăm însă că erau victime ale propriei *pietas*. Căci, bineînțeles, a-ți face datoria nu te împiedica să obții și beneficii. Când legionarii erau plecați, ei erau în general înlocuiți de o mulțime de *negotiatores*; mai este nevoie să traducem acest cuvânt?

Buna conștiință a romanilor se exprimă printr-un text care aparține lui Tacit și care este foarte des citat, dar întotdeauna prost înțeles. Înaintea unei bătălii, un comandant briton, Calgacus, s-a adresat oamenilor săi pentru a-i încuraja. El îi descrise pe adversarii săi ca pe niște oameni ticăloși, ceea ce la urma urmei este specific războiului; ei jefuiesc, ucid, violează și se comportă ca niște tirani. El însuși își rezuma acuzația în fraza devenită celebră: *Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*, „...iar când fac pustiu în jurul lor, numesc aceasta pace[1665]." În general, comentatorii văd în această expresie și în ansamblul discursului o condamnare a imperialismului roman făcută de Tacitus. Ei se înșală, căci această frază și cele care o urmează sunt împrumutate de la un barbar. El nu știa care era realitatea și căuta să-și motiveze oamenii. Pașnic, Tacit nu a fost niciodată un pacifist; el era un senator roman, un prieten de-al lui Traian și un apărător al imperialismului[1666]. Știa, la fel ca toți contemporanii săi, că o cucerire era urmată de romanizare și de binefacerile acesteia, mai ales în ceea ce privea construirea de drumuri, de orașe, total opus pustiului promis de Calgacus[1667].

Să repetăm, Tacitus nu ezita: cucerirea aducea mii de avantaje nu numai

---

[1663] Comentariu: Seston W., „Le droit au service de l'impérialisme romain", *CRAI*, 1976, p. 637–647.

[1664] *SHA*, *Sév Al*, XIV, 5.

[1665] Tacite, *Agr*, XXX, 7.

[1666] Definiția civilizației de către Tacitus: *Agr*, XXI, 1–3; *An*, XI, 19, 2–3.

[1667] Art. nostru, *RÉL*, 86, 2008, p. 127–138.

în ceea ce privește îmbrăcămintea, bucătăria, munca și distracțiile, ci avantajele se resimțeau și în domeniile culturii, al dreptului, al valorilor; cucerirea permitea lucrări publice și înflorirea comerțului, perceput de acest autor și de toți contemporanii săi ca un indice de civilizație. Dar, la urma urmei, ceea ce spun Vergilius și Tacitus este că romanii trebuiau să răspândească civilizația, civilizația lor.

Totuși, câteva scrieri distrug această frumoasă imagine și dau dovadă de un cinism superior celui pe care în mod greșit îl atribuim lui Machiavelli și lui Clausewitz. Înainte de a începe un război, Augustus analiza și reflecta îndelung. El nu se angaja decât cu o condiție: câștigurile sperate să depășească pierderile de care se temea[1668]. În general, analizele sale s-au dovedit a fi corecte, excepție Germania (dezastrul de la Teutoburg, în anul 9 p.Chr.). Probabil că mulți dintre succesorii săi au acționat la fel. Un pasaj din Onesandros ar dovedi acest lucru, pasaj în care autorul recomandă războinicilor să cântărească avantajele și dezavantajele înainte de a se angaja într-un conflict[1669].

Unii autori moderni și-au imaginat că la Roma se formase un partid antiimperialist[1670]. Ei îi dau drept exemplu pe Ovidiu (*Mét.*, I, 76–215), Dion Chrysostomos și Horațiu (*Ep.*, VII). După părerea noastră, ei nu au înțeles ceea ce spuneau scriitorii, fie că ei condamnau războiul civil, fie că deplângeau luptătorii pentru suferințele inevitabile pe care le îndurau.

GEOSTRATEGIA

Cei care voiau să impună altora imperialismul lor trebuiau să cunoască cât de cât puțină geostrategie. Acest cuvânt se aplică unei discipline deja cunoscute de Guibert, care recomanda studierea atentă a terenului și alegerea cu grijă a pozițiilor; această știință datorează mult unui geograf englez, H.J. Mackinder[1671]. Două secole mai târziu, Yves Lacoste relua aceste idei, asigurând că *La géographie, ça sert d'abord à faire la guerre* (Geografia servește mai întâi războiului, *n.tr.*), titlul unei cărți foarte cunoscute. Anticii nu au teoretizat această știință dar nici nu au ignorat-o[1672].

[1668] Suétone, *Aug*, XXV, 6.

[1669] Onesandros, III.

[1670] Dawson D., *Origins of the Western Warfare*, 1996, p. 132.

[1671] Guibert J.A.H. de, *Essai général de tactique*, réimpr. 2004 (Paris), p. 222–224; Mackinder H.J., *Britain and the British Seas*, ed. a 2-a, 1947 (Oxford), XII-376 p.; vezi Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, p. 31–35.

[1672] Le Bohec Y., „La géostratégie et la Méditerranée dans l'Antiquité", *Méditerranée, Les constantes géostratégiques*, ed. *Groupe des Écoles du Commissariat de la marine* și *Fondation méditerranéenne d'études stratégiques*, 1997 (Toulon), p. 31–86.

Romanii au acordat geografiei un interes care a scăpat adesea celor moderni pentru că ei nu atribuiau acest termen descrierilor lor; nu trebuie deci să ne mulțumim numai cu geografii oficiali din manualele de literatură. La mulți autori, ca Cezar (*BG*, VI, 11–28), Flavius Iosephus sau Tacitus (*La Germanie*), mai ales, dar nu numai, întâlnim descrieri de țări sau de locuitori. Pentru comentatorii de astăzi, este vorba doar de a ceda la o modă literară: oamenii din Antichitate erau foarte curioși (ceea ce nu era atât de rău) și găseau în aceste fragmente elemente de exotism (ceea ce este încă și mai bine). Dimpotrivă, credem că aceste pagini răspundeau unei preocupări de utilitarism; când descrie Galileea și Samaria sau malurile lacului Tiberiada, Flavius Iosephus vrea să permită cititorului să înțeleagă luptele care s-au desfășurat aici și greutățile care au existat și pentru unii, și pentru ceilalți (logistică, prezență umană, orașe, tactică, strategie și, în final, geostrategie)[1673].

Pentru a reveni la geostrategie[1674], arătăm că această știință ține cont de geografia fizică (factori statici), umană (factori dinamici) și de spațiul pe care îl alătură raporturilor de forțe; opunem microstrategia macrostrategiei urmărind întinderea teritoriilor la care ne referim și factorii luați în considerare. Pentru elementele statice, putem studia topostrategia, care examinează fluviile, lacurile și munții ca obstacole, morfostrategia – destinată formelor ținutului, fiziostrategia, care se ocupă de mijloacele de comunicație în funcție de spațiul și de poziția ținutului, meteostrategia și marea.

În domeniul geografiei fizice, armata romană a acordat o mare atenție fluviilor și munților. Traversabil pe lățimea sa și utilizabil în lungime, fluviul este un mijloc de comunicație care facilitează circulația oamenilor, a mărfurilor, a ideilor și a religiilor pe timp de pace[1675]. Dar pentru o armată este greu de trecut și practic imposibil dacă dușmanii așteaptă pe malul opus. În vreme de război, fluviul poate fi traversat grație mai multor metode: căutarea unui vad natural, crearea unui vad artificial când cavaleria este plasată în amonte, traversarea fluviului înot cu ajutorul scuturilor, se recurgea la bărci sau la poduri (au fost studiate în capitolul precedent la lucrările de geniu militar). În orice situație, a avea de partea sa fluviul era un mare avantaj și Padul însuși a fost folosit în războiul civil dintre anii 68–69[1676]. De aici și interesul manifestat pentru lacurile pe care circulau nave și care, în Imperiul

[1673] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 3; 10, 7–8.

[1674] Couteau-Bégarie H., *Traité de stratégie*, 1999, p. 655–713. Disciplină care datorează mult lui Mackinder H. J., *Britain and the British Seas, op. cit.*

[1675] *Le fleuve dans l'Antiquité, op. cit.*

[1676] Tacite, *H*, II, 32, 4.

târziu, au primit uneori flotile. Armata cea mai puternică poate profita de cursurile de apă. Armata folosește fluviul pentru navele sale care asigură logistica armatelor terestre, care furnizează informații, care transportă și debarcă soldați și cărora artileria le dă ajutor în luptă.

Muntele nu era mai puțin important decât fluviul. Ca și Taurus, muntele putea înlocui un obstacol liniar pentru a împiedica intrarea inamicului. Nu știm dacă soldații romani aveau un echipament specific pentru această situație; se pare că nu (primele escaladări în Alpi, în secolul al XVIII-lea, se făceau cu mijloace rudimentare, așa cum reiese din povestirile consacrate lui de Saussure și Balmat, care au cucerit Mont Blanc în 1787). Principala formă de relief în istoria Romei imperiale a fost fără îndoială Armenia, situată între regiunile orientale (Cappadocia, Commagene) și Iran (Mesopotamia, Georgia, Atropatene)[1677]. Ea permitea celui care controla regiunea să ocupe o poziție susceptibilă de a amenința cealaltă parte în caz de conflict. În acest fel, fiecare dintre cele două state se străduia să numească regele care să domnească în regiune. Germanicus a dat acestui popor un suveran[1678]; Tigranes, favoritul său, s-a simțit amenințat de șahul Iranului, Vologases, și a cerut protecția romanilor, care i-au trimis două legiuni[1679].

Vom reveni, în sfârșit, asupra problemei mării și a dezbaterilor în care au fost implicați A. Mahan, Ch. Starr și M. Reddé; dezbaterile implică cunoașterea relației mare – uscat, a fluviilor, a bazelor și a amplasamentelor marilor escadre.

Completând factorii statici, factorii dinamici conduc în primul rând la studierea resurselor economice a părților în cauză, și mai ales a relațiilor dintre nomazi și seminomazi, pe de o parte, și sedentari, pe de altă parte. Trebuie să acordăm, de asemenea, o importanță specială căilor de comunicație, fluviale, maritime și terestre, bazelor, fortificațiilor și orașelor.

Armata romană nu a ignorat importanța acestor factori dinamici și a celui mai important dintre aceștia, grâul; este chiar un subiect comun, prezent în Cezar, Tacitus și pe Columna lui Traian (problemele de logistică au fost abordate în capitolul 3). Armata a intervenit, de asemenea, în relațiile dintre nomazi și sedentari. Pentru a limita conflictele, reale, deși astăzi ni se par utopice, legionarii plasau borne de delimitare între domeniile sedentarilor și terenurile de parcurs a seminomazilor, *artatis finibus*[1680]. Ei au ținut

[1677] Tacite, *An*, II, 56, 1; 5-6; 58; XII, 50, 1; XIII, 34, 4; vezi notele următoare. Vezi, de asemenea, în cap. 2 referințele la inamicul iranian, în paragraful care îi este consacrat.

[1678] Tacite, *An*, II, 64, 1.

[1679] Tacite, *An*, XV, 2, 1.

[1680] Orose, VI, 21, 18. Le Bohec Y., *La Troisième Légion Auguste*, 1989, p. 584.

cont de mijloacele de comunicație, de fluvii și de lacuri, după cum am mai spus, și au construit numeroase drumuri, mai ales în zonele de frontieră, cu podurile necesare[1681]. Ei au înălțat un număr mare de fortărețe, asupra cărora vom reveni. Ceea ce era mai important, pentru ei și pentru civilizația clasică, era fenomenul urban.

Pentru o armată în marș, orașul oferea într-adevăr o extraordinară concentrare de bunuri, reprezentând deci o atracție. Și printre oamenii care trăiau în oraș, puteau fi întâlniți și soldați; deci, în același timp orașul devenea o amenințare. În orice caz reprezenta o miză. Romanii erau foarte conștienți de acest aspect dublu; Herodian afirmă foarte clar acest lucru[1682]. Iar Tacitus descrie o situație de război în care cucerirea a patru orașe a dus la capitularea uneia dintre părțile angajate în conflict[1683].

Autorii antici distingeau mai multe tipuri de aglomerări urbane. Orașele mari nu erau cele mai ușor de cucerit și de păstrat. Corbulo a cucerit Artaxata, dar, pentru că nu avea destui soldați pentru a o păstra, a preferat să o distrugă[1684]. Prin urmare, el a înaintat până la Tigranocerta, dar nu a reușit să străpungă meterezele[1685]. Alte orașe, mai puțin importante, jucau un rol geostrategic deloc neglijabil pentru că erau bine situate; strategii romani cunoșteau acest gen de situație. Jotapata era cheia Iudeii, ceea ce a dus la un asediu nemilos[1686]. Byzantium ocupa o poziție excepțională între Europa și Asia, între marea Neagră și marea Egee; acesta reprezenta în același timp o legătură, dar și o barieră[1687]. Dintr-un punct de vedere defensiv, generalii romani au considerat coloniile ca „bulevardele imperiului", *propugnacula imperii*, pentru a relua definiția celebră a lui Cicero, interpretare care i-a plăcut și lui Tacitus[1688].

În multe războaie, orașele au atras pe unii sau pe alții: două orașe din Britannia au trezit interesul răsculaților pentru că le dădeau speranța unei prăzi bogate[1689], orașele din Iudeea în timpul lui Nero[1690] și orașele din nor-

---

[1681] Charlesworth M. P., *Les Routes et le trafic commercial dans l'empire romain*, trad. fr., 1938 (Paris), 309 p.; Chevallier R., *Les Voies romaines*, ed. a 2-a, 1997 (Paris), 343 p.; art. nostru, „Routes et armées dans l'épigraphie de l'Afrique romaine", *CCGG*, 20, 2009, p. 185–197.

[1682] Hérodien, III, 1, 5.

[1683] Tacite, *An*, XIII, 39, 8.

[1684] Tacite, *An*, XIII, 41, 3.

[1685] Tacite, *An*, XIV, 23, 1; XV, 4, 2–4.

[1686] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 7, 3 (143).

[1687] Hérodien, III, 1, 5–7.

[1688] Cicéron, *De lege agraria*, II, 73; Tacite, *Agr*, XVI, 1; *An*, XIV, 31.

[1689] Orose, VII, 7, 11.

[1690] Orose, VII, 7, 11.

dul Italiei în războiul civil[1691]. O ala de cavalerie, ala Siliana, unitate cu 500 de soldați, a oferit orașele Milano, Novare, Ivrea și Vercelles lui Vitellius, care participa la un conflict civil[1692]. Chiar și micile aglomerări nu trebuiau neglijate; Vespasian, în războiul cu evreii, și-a instalat acolo garnizoanele pentru perioada de iarnă[1693]. Astfel, a abandona un oraș devenea o manifestare a spiritului pacifist. „El (Caracalla) a încheiat pacea cu dușmanii, s-a retras de pe teritoriul lor și a abandonat locurile întărite[1694]".

La capitolul orașe trebuie să luăm în considerație un fenomen foarte răspândit în Antichitate, conflictele între cetățile vecine. Astfel, locuitorii Lyonului îi detestau pe cei din Vienne și invers; locuitorii din Laodicea nu-i iubeau pe cei care trăiau în Antiohia și același tip de respingere era prezent între Tir și Beirut. În războiul dus împotriva lui Pescennius Niger, Septimius Severus a știut să atragă orașele care-i deveniseră prietene doar pentru că acestea erau dușmanii susținătorilor tradiționali ai concurentului său[1695].

Înarmați cu aceste câteva cunoștințe, împărații și conducătorii armatelor trebuiau să știe cum să rezolve două probleme: ei trebuiau să cunoască strategia directă și strategia indirectă.

RĂZBOIUL CEL MARE

Când oamenii vorbesc despre război și, deci, despre strategie, își imaginează două armate care se caută, se găsesc, se înfruntă, se îndepărtează, se regăsesc și sfârșesc printr-o luptă decisivă care pune capăt conflictului. Într-adevăr, în cele mai multe cazuri ei nu se gândesc decât la o parte din faptele pe care le conține acest cuvânt, căci în realitate el este mult mai complex. Ei nu văd decât războiul cel mare, numit încă „război convențional" sau de „intensitate înaltă" („hot" sau „active war" în engleză), un tip de conflict organizat în funcție de o strategie directă, adică de înfruntări față în față. În acest caz, comandantul armatei își fixează ca obiectiv lupta decisivă sau asediul final care-i va aduce victoria[1696]. Pentru el, ideal era războiul fulger, Blitzkrieg, o strategie cunoscută romanilor, uneori pe socoteala lor, când Hannibal a

[1691] Tacite, *H*, II, 32, 4.

[1692] Tacite, *H*, I, 70, 2.

[1693] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 8, 8 (442).

[1694] Dion Cassius, LXXVII, 1.

[1695] Hérodien, III, 3, 3.

[1696] Creasy E., *The Fifteen Decisive Battles of the World*, ed. a 3-a 1915 (London et a. l.), XIII-434 p.; Fuller J.F.C., *Les Batailles décisives du monde occidental*, trad. fr., 1980 (Paris), 292 p.; Hanson V.D., *Le Modèle occidental de la guerre*, trad. fr., 1990 (Paris), 298 p. și *Carnage et culture. Les grandes batailles qui ont fait l'Occident*, trad. fr. 2002 (Paris), 600 p.

aplicat această tactică în cele patru mari lupte, de la Ticinus, Trebia, Trasimene și Cannae. Mai târziu, Cezar a cunoscut la rândul lui succesul obținut astfel și a rezumat victoria împotriva lui Pharnaces în trei cuvinte devenite celebre: „Am venit, am văzut, am învins" (*veni, vidi, vici*[1697]).

Pentru a-și atinge scopul, generalul roman trebuie să aplice trei principii, activitate (să atace fără încetare), mobilitate și anticipare. Mai precis, David Galula a stabilit șapte criterii care asigură succesul[1698]. El pleacă de la cele pe care tocmai le-am citat și mai adaugă încă patru. Învingătorul este cel mai puternic (ceea ce pare destul de evident); în caz de echilibru de forțe, va fi cel care este cel mai determinat; dacă determinarea este egală, va câștiga cel care știe să își păstreze inițiativa (aceasta este anticipația); surpriza poate juca un rol important, cu condiția să știi să o provoci. Din păcate, istoria ne arată că există lupte, a se vedea chiar războaie decisive, dar nu definitive.

Dacă romanii nu au teoretizat marele război și nici strategia directă, ei au avut cel puțin un cuvânt pentru a îl desemna, *bellum*, corespondent pentru *polemos* la greci[1699]. Este posibil atunci să clasificăm războaiele și deci strategiile care le organizează (sau încearcă să le organizeze) în funcție de mai multe criterii și mai întâi în funcție de motivele care le-au provocat.

Ofensiva și defensiva

Este inutil să revenim aici asupra cauzelor războaielor din epoca romanilor (facem trimitere la capitolul 2). Pentru a stabili un alt tip de clasament, putem distinge între conflictele împotriva barbarilor și cele care s-au desfășurat între cetățeni. Războaiele civile, care nu sunt deci nici ofensive, nici defensive, au avut loc între anii 43–31, 68–69 și 193–197, iar loviturile de stat, numite adesea în mod greșit „uzurpări", au avut loc în secolul al III-lea. Aceste aventuri crude și fratricide au dus la condamnări fără ambiguitate, care sunt clar formulate în *Pharsalia* lui Lucan și în *Istoriile* lui Tacitus.

În ambele cazuri, strategia învinge interesul. Un alt mod de clasificare opune războaiele defensive războaielor ofensive, ceea ce, de altfel, este încă și mai schematic. Din principiu și conform mentalităților colective, romanii nu-și recunoșteau decât dreptul de a face războaie defensive. Și, bineînțeles, ocaziile nu au lipsit. Germanicii sunt cei care au atacat imperiul în anul 16 a.Chr., în anul 166 p.Chr. și în cursul secolului al III-lea. Din anul 2 a.Chr și

[1697] Pseudo-César, *BAl*, LXXVII, 1

[1698] Galula D., *Contre-insurrection*, 2008, p. 3–4.

[1699] Queyrel Bottineau A., „Note sur le mot *polemos*", *Études polémologiques*, 53, 2012, p. 15–68.

până în anul 4 p.Chr., agresorul a fost Iranul parților Arsacizi. După revoluția care a adus la putere dinastia persană a Sasanizilor (v. 208 – v. 222–223, a se vedea anii 228/229), această țară a trecut din nou la ofensivă împotriva Imperiului Roman și a făcut acest lucru începând cu anul 217, fără a mai aștepta sfârșitul propriului război civil; asalturile au fost reînnoite în anii 226, 230 și 238 (sau 235) și s-au continuat până în timpul lui Dioclețian. Între anii 85–89, dacii, în mod incontestabil, au trecut Dunărea pentru a jefui.

Conflictele în care defensiva pare să ocupe un loc modest pot fi, totuși, grupate în această categorie. Este vorba, de asemenea, despre războaiele de represalii și războaiele preventive, înrudite cu războaiele de disuasiune, admise toate de morala romanilor, dar învăluite în multe precauții juridice și religioase; în acest caz, cel care pare a fi atacatorul este în realitate cel care se teme de a nu fi atacat, dacă nu cumva a fost deja atacat. Acest gen de contraatac sau de ante-contraatac, dacă ne putem exprima astfel, nu ridica în Antichitate prea multe probleme juridice și nici religioase. Reacțiile statelor se bazau în mare parte pe renumitul principiu elaborat de moderni sub forma „*si vis pacem, para bellum*"; în legătură cu această afirmație, Titus Livius, Cicero și Vegetius pot fi chemați ca martori ai moralității[1700].

Atacul germanilor din anul 16 a.Chr. a inițiat un îndelungat conflict. Au avut loc represalii care au culminat cu războiul condus de Germanicus împotriva *Chatti*-lor; romanii voiau să răzbune dezastrul suferit de Varus și au făcut-o cu multă cruzime[1701]. Ei au răspuns iranienilor în anul 4 a.Chr. și au luptat fără îndoială pentru aceleași motive și în anii 43–63 și 161–166. În schimb, situația este foarte clară pentru războaiele dacice conduse de Traian (101–105), ca răspuns al agresiunilor din anii 85–89, și pentru acțiunile lui Septimiu Sever împotriva Iranului și a popoarelor arabe între anii 194 și 199; acești barbari l-au ajutat pe Pescennius Niger, dușmanul său, în războiul civil. Cazul insurecțiilor popoarelor care se considerau oprimate este greu de clasat, dar cel puțin în aparență romanii reacționau și nu se considerau agresori, cel puțin în momentul revoltei, de asemenea și în războaiele cu Tacfarinas în Africa (17–24), cu Florus și Sacrovir în Galia (21) și mai ales în Iudeea (66–70/73 și 132–136).

Războaiele oblice, în care, ca la judo, cel care este atacat lasă adversarul să acționeze, intră la rândul lor în mod clar în categoria defensivă. Acestea sunt însă greu de urmărit și presupun o escrocherie incompatibilă cu *virtus*, *honos* și *fides*.

[1700] Tite-Live, VI, 18, 7; Cicéron, *Phil*, VII, 19; Végèce, III, 26.

[1701] Tacite, *An*, I, 56, 3 și 5; Dion Cassius, LVII, 18.

Este evident că nu au existat doar războaie defensive. Am atenționat deja cititorul împotriva naivității când este vorba de romani. Dacă ei declarau că numai războaiele defensive erau morale, nu se lipseau totuși de războaiele ofensive când acestea le conveneau. În acest caz, găsim întotdeauna motive bune și chiar foarte bune pentru a interveni; poporul agresat a comis o greșeală sau, mai bine, trebuie să acționăm în interesul poporului. Dar războiul ofensiv a fost conceput și a primit chiar o denumire latină datorită lui Tacitus care a vorbit despre *inferrendum bellum* (H, III, 55, 2). Tacitus întărea punctul de vedere al lui Tucidide, care explicase războiul prin dorința de hegemonie, un fapt al psihologiei.

Deci, războaiele ofensive au existat. Legiunile au invadat Pannonia în anul 19 și au luptat până în anul 9 a.Chr. Legiunile urmăreau mai multe obiective: să mute frontiera militară la Dunăre, să unească Noricum și Moesia Superior și să domine un popor curajos. La fel, provinciile din Alpi au fost alipite imperiului din motive de siguranță, rațiuni strategice, legate mai ales de trecătorile din Alpi (din anul 25 a.Chr. până în anul 7 p.Chr.). Întâlnim un motiv similar în războiul care a desăvârșit cucerirea peninsulei Iberice în timpul lui Augustus: principele voia să elimine o redută periculoasă. Asasinarea regelui Ptolemeu de către Caligula a dus la cucerirea Mauretaniei (40–42). Iranul nu cerea nimic nimănui atunci când Traian s-a hotărât să-l atace (114–117). Aceste acțiuni erau în mod evident consecințele imperialismului. Egiptul a fost un caz aparte: Augustus îl considera ca un domeniu privat, pe care l-ar fi cucerit printr-o singură luptă împotriva reginei Cleopatra și pe care l-a transformat într-o „imensă arendă" (Paul Petit).

Totuși, în rubrica achiziții, nu putem să uităm că unele cuceriri au fost făcute fără război, nici ofensiv, nici defensiv; provinciile s-au alăturat imperiului fără vărsare de sânge. Galatia a fost lăsată moștenire Romei prin testamentul ultimului său rege, Amyntas (25 a.Chr.), așa cum s-a mai întâmplat, în anul 133 a.Chr., cu regatul Pergamului, lăsat moștenire poporului roman de ultimul său suveran, Attalus, care a devenit provincia Asia. La fel s-a întâmplat cu Noricum (16–15), cu Agri Decumates (74–90) și cu Arabia (106), care au căzut fără lupte.

Vedem, deci, că frontiera între defensivă și ofensivă nu este întotdeauna clară. Este și cazul războiului preventiv: una din părți ia un teritoriu înainte ca cealaltă parte să pună stăpânire pe el. Acesta a reprezentat adesea motivul conflictelor care au opus Roma Iranului și care aveau drept miză Armenia și, într-o mai mică măsură, Mesopotamia. Aceleași motive au inspirat, fără îndoială, practicarea războiului de interdicție, care urmărea imobilizarea unui vecin de frica conflictului.

În rezumat, aceasta este expresia strategiei mixte, defensivă și totodată ofensivă, care definește cel mai bine politica Imperiului Roman, cu mult mai defensivă decât ofensivă. Vom vedea mai departe cum a fost instituit un sistem enorm destinat să protejeze provinciile; dar am constatat că acest stat nu a ezitat să atace atunci când a considerat că este necesar.

Eventualele componente

În declanșarea și desfășurarea unui război intrau trei componente majore: politica, psihologia și marea (vom vedea în paragraful consacrat cauzelor, la începutul capitolului 2); nu este util să revenim asupra economiei (în acest caz, contau doar prada și tributul) sau asupra aspectelor culturale și religioase (absente, de altfel, din mentalitățile romane).

Politica putea să intervină în trei cazuri. Mai întâi, Roma simțea nevoia de a acționa pentru a-și apăra aliații; astfel s-a trecut la cucerirea Britanniei în anul 43; suveranii locali și aliații au pierdut puterea și au cerut ajutorul Romei în vederea recuceririi acesteia. Înțelegem și este evident că războiul civil era în întregime politic. În sfârșit, legiunile puteau fi aduse pentru a-i pedepsi pe barbarii care participaseră la un conflict între romani, între cetățeni; acest lucru a provocat un război împotriva Iranului și împotriva arabilor între anii 194–195 și 197–198.

Psihologia avea, de asemenea, trei domenii de predilecție. Cu siguranță, aceasta era prezentă în toate aspectele vieții militare. Un general trebuia să-și încurajeze membrii propriei tabere, soldații bineînțeles, și, de asemenea, aliații. El încerca, de asemenea, să facă și ceea ce era mai greu, adică să descurajeze membrii taberei adverse; în acest caz, diplomația (a se vedea capitolul 3) putea fi utilă, ambasadele și curierii lansau amenințări sau alte forme de presiune. Mai mult, puteau fi folosite stratageme; s-a spus că romanilor nu le plăcea acest mijloc cât se poate de tactic, dar că li s-a întâmplat să fie încolțiți. În schimb, războiul oblic sau lateral, pur psihologic, era ignorat de antici.

Psihologia nu intervenea decât în mică măsură pe mare.

Istoria militară maritimă constituie un caz special din motive evidente. Din 1890, această știință a dat naștere unei cărți scrise de amiralul american Mahan, carte care a influențat întreaga strategie a țării de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Tezele sale au fost aprobate de un geograf britanic, Mackinder[1702]. El a reflectat asupra conceptului de „sea power" și credea că imperiile mari-

[1702] Mahan A. Th., *The Influence of Sea Power upon History*, 1890 (London), 256 p.; Mackinder H.J., *Britain and the British Seas, op. cit.*

time sunt superioare imperiilor continentale; el credea că puterea este rezultatul unui ansamblu de factori, cum ar fi comerțul, o marină comercială, o marină de război, baze și un imperiu[1703].

Dezbaterea a fost prelungită în special de Michel Reddé, care a pus în lumină divergențele de interpretare[1704]. Reproșuri mai radicale au fost formulate de un alt amiral, Raoul Castex[1705], care contesta atât ideea de superioritate a mării asupra uscatului, cât și determinismul geografic. Mai mult, „tânăra școală" a apreciat că războiul de coastă a jucat un rol important și că puterea navală nu este suficientă[1706]. Spre deosebire de Mahan, de altfel, și mai orientat pe Antichitate, Chester Starr considera că această perioadă nu a cunoscut adevărate talasocrații în afara celor care au fost instaurate de Atena și de Cartagina[1707].

Noi am văzut că, în realitate, marina romană a jucat un rol mai activ în tactică decât în strategie, unde nu a intervenit decât în mod indirect; ea a permis punerea în aplicare a operațiunilor mixte uscat - mare; a asigurat logistica acțiunilor terestre; a făcut posibilă interceptarea vaselor inamice de către nave astfel însărcinate, ca cele care au acționat în largul Africii în timpul războiului civil condus de Cezar împotriva pompeienilor[1708]. Și când calea terestră era închisă, calea maritimă putea rămâne deschisă. Trupelor lui Otho le era imposibil să înainteze pe uscat spre nord, căci toate trecătorile erau blocate; trupele au intrat în Galia pe apă, cu navele[1709]. În consecință, marina romană a reprezentat un auxiliar important, dar nu determinant în dezvoltarea imperialismului[1710].

MIJLOACELE PUSE ÎN JOC

Fie că este defensiv sau ofensiv, războiul poate cere eforturi mai mult sau mai puțin importante; în această privință trebuie imaginate două mari categorii de conflicte, unele care pun în joc mijloace limitate și altele care dispun

[1703] Mahan A.Th., *The Influence of Sea Power upon History, op. cit.*

[1704] Le Bohec Y. și Reddé M., „La puissance maritime dans l'Antiquité", *La Puissance maritime*, ed. Buchet C. *et alii*, 2004 (Paris), p. 21-35. Vezi Courtois C., „Les politiques navales de l'Empire romain", *RH*, 1939, p. 17-47 și 225-259; Starr Ch. G., *The Influence of Sea Power on Ancient History*, 1989 (Oxford), 105 p.

[1705] Castex R., *Théories stratégiques*, 5, *La mer contre la terre*, 1935 (Paris), VIII-734 p.

[1706] Couteau-Bégarie H., *Traité de stratégie*, ed. a 3-a, 2002, p. 552.

[1707] Starr Ch. G., *The Influence of Sea Power on Ancient History, op. cit.*

[1708] Pseudo-César, *BAfr*, 28; 44-46, 4; 62-64.

[1709] Tacite, *H*, I, 87, 1-2.

[1710] Le Bohec Y. și Reddé M., „La puissance maritime dans l'Antiquité", art. cit.

de mijloace nelimitate; examinarea dosarului arată că realitatea era mult mai complexă, pentru că este posibil să distingem o a treia categorie, intermediară, în care mijloacele sunt aproape nelimitate.

În câteva războaie, din diverse motive, mai ales pentru că atacatorul era lipsit de posibilități, acesta din urmă nu angaja în luptă toate forțele de care dispunea. Putea deci să recurgă la un război de uzură, „brațul de fier" al lui Jean Doise[1711], care nu era deloc compatibil cu concepțiile romane, în special exaltarea pricinuită de lupta corp la corp și căutarea luptei decisive. Romanii nu au conceput – și cu atât mai puțin teoretizat – acest gen de conflicte; la fel s-a întâmplat și pentru războiul oblic sau lateral, pur psihologic, după cum s-a mai spus.

În schimb, când această metodă de a purta război s-a dovedit necesară, ei au știut să recurgă la „temporizare", *la cunctatio*, deși era contrară principiului de *celeritas*, „rapiditatea", valoare esențială pentru Alexandru cel Mare și discipolii săi, mai ales Cezar, Traian și Septimius Severus[1712]. Fabius este cel care a inventat-o, împotriva lui Hannibal, și a câștigat supranumele „Temporizator", Cunctator. El a recurs la Inteligență, Mens, din care a făcut o divinitate, pentru a îi determina pe ai săi să accepte stratagema, ca răspuns la trucurile cu care-i copleșeau cartaginezii. Iranienii, de altfel, au practicat o strategie similară până la începutul secolului al III-lea e.n.; aceasta consta în a pierde teren pentru a câștiga timp. Pentru că știau că nu pot învinge legiunile în luptă deschisă, se repliau încet, fără încetare, până când liniile de comunicare ale dușmanilor erau prea extinse și nu se mai putea realiza aprovizionarea la nivel satisfăcător; în plus, o luptă de gherilă era dusă pentru a epuiza invadatorii. Și romanii au căzut adesea în această capcană, mai ales Traian (și Iulian în secolul al IV-lea).

Războiului limitat i se opune războiul nelimitat, botezat cu diferite nume: război total, absolut, integral sau de anihilare (există, la nivel tactic, lupte de anihilare)[1713]. Aceasta presupune ca un șef, un general, să obțină sprijinul întregului popor și ascultarea întregii armate; să controleze toată economia și psihologia etc.; să intervină pe mare și pe uscat. El risca numai să se lovească de opoziția celor pe care Ludendorff i-a numit „nemulțumiții[1714]". Antichitatea nu a cunoscut acest gen de conflict, care părea, după toate probabilitățile, inutil de distrugător.

[1711] Doise J., *Du combat antique au combat moderne*, 1999, 223 p.; Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 351–356.

[1712] Hérodien, III, 2, 1.

[1713] Heuser B., pasajul citat.

[1714] Ludendorff E., *La Guerre totale*, trad. fr., 1937 (Paris), 139 p.

În schimb, anticii poate că au conceput un război care risca să devină aproape nelimitat. Era, fără îndoială, mult mai aproape de ceea ce s-a numit „paradigma napoleoniană": împăratul francezilor aprecia că, într-un conflict, atacatorul trebuie să facă eforturi până obține anihilarea forțelor adverse. Întrebarea care se pune astăzi, după ororile secolului al XX-lea, este de a ști până la ce punct ar fi putut să forțeze aceste distrugeri. Între cele două războaie mondiale, strategii au elaborat proiecte care mergeau mai departe, sub diverse nume. Anglo-saxonii vorbesc de „război global", francezii de „război general" și germanii, mai ales Hitler și naziștii, de „război lărgit". Șeful, politic și militar, dispunea de toate resursele și lua în considerare toate mijloacele disponibile, chiar și acelea care aparțineau inamicului; în fond, toți bunii generali din toate timpurile, chiar și romanii, au încercat să-și măsoare mijloacele proprii și pe cele ale adversarului; dar puțini au avut la dispoziția lor mijloace nelimitate. Totuși, vom distinge între împărații care conduceau înșiși armatele, care cumulau puterea civilă și militară (Traian) și cei ce își delegau comanda militară pe motivul imposibilității de a fi în același timp pe mai multe fronturi (Augustus), pentru că erau conștienți de limitele lor (Nero?) sau indiferenți la faptul militar (Elagabal).

Marea strategie, care a făcut să curgă multă cerneală în mediul universitar, a fost studiată de un strateg englez, Basil Liddell Hart[1715]. Ea se aseamănă cu strategia integrală: beligerantul trebuie să ia în considerare toate resursele și să le utilizeze, în mod deosebit pe cele care provin din economie și din demografie. Am remarcat că romanii nu erau atât de ignoranți pentru a nu-și da seama de importanța acestor doi factori, dar ei nu dispuneau de mijloacele actuale de informare; iată de ce ni s-a părut preferabil să vorbim, pentru perioada Antichității, de „mica strategie".

Rezultatele

Rezultatele depind de importanța mijloacelor puse în aplicare. Dar trebuie, de asemenea, să luăm în calcul, așa cum am spus, hazardul, ceața războiului și natura sa de cameleon (Clausewitz). Dacă conducătorii politici știau la ce se angajează, ei ezitau adesea să recurgă la război. În urma unui conflict, ne putem aștepta la patru tipuri de rezultate diferite.

Primul rezultat posibil era acela că nu exista niciun rezultat; nici învingător, nici învins. Aceasta a fost, fără îndoială, situația în războaiele de la începutul secolului al III-lea e.n. Barbarii treceau frontiera, jefuiau, provocau mici lupte apoi plecau. Romanii îi urmăreau și puteau spune că au masacrat

[1715] Liddell Hart B. H., *Stratégie*, trad. fr., 1999 (Paris), 436 p.

inamicii. În ceea ce-i privește pe germanici, constatăm că poporul care atacase rămânea apoi timp de douăzeci de ani fără să acționeze; războinicii fuseseră omorâți și trebuiau să aștepte creșterea unei noi generații.

Un caz deosebit al acestor războaie fără învingător și fără învins era războiul de uzură. Acest cuvânt denumește o situație în care ambele părți sunt la fel de „zdrobite". În zilele noastre, unii autori folosesc cuvântul „attrition" în mod poate eronat, pentru a vorbi despre o stare în care doar una dintre cele două tabere este strivită. Acest lucru voia să-l spună Pyrrhus când, după un succes care l-a costat multe pierderi, anunța că dacă ar mai avea încă o victorie de această amploare, ar fi fost învins.

De fapt, istoria războaielor Romei din secolele I și al II-lea arată căutarea luptei decisive și obținerea succesului în marea majoritate a cazurilor, lucru firesc după o serie mai mult sau mai puțin lungă de lupte care nu au fost decisive[1716]. Războaiele Principatului s-au terminat toate printr-o victorie, victoria Romei, în general. Dar uneori inamicii obțineau victoria; abandonarea războiului împotriva Iranului în anul 4 p.Chr., victoria germanicilor în anul 9 p.Chr., la Teutoburg, succesul dacilor în anul 89, al Iranului în anul 117, al Iranului și al germanicilor în timpul războaielor din secolul al III-lea, de exemplu când un împărat a murit în luptă (Decius, în fața goților) și când un altul a fost capturat (Valerian în Orient).

Pentru a continua în această oroare, întâlnim războaiele de nimicire, care îmbină lupta decisivă cu distrugerile[1717]. Romanii au mers rareori atât de departe. La nivel tactic, ei au provocat pierderi grele inamicilor în lupte, dar nu și în războaie, la nivel strategic. După cunoștința noastră, fac excepție două cazuri, *Eburones* – în Galia și *Nasamones* – în Africa.

RĂZBOIUL MIC

Când nu puteau să recurgă la înfruntarea directă, față în față, în câmp deschis, cel mai adesea pentru că i-ar fi costat prea scump, anticii practicau micul război sau gherila. Pentru a o desemna au fost utilizate mai multe cuvinte și expresii care traduc realități adesea înrudite, diferite numai prin câteva nuanțe; multe dintre aceste denumiri coincid fără a fi perfect sinonime. Astfel, gherila se apropie de războiul asimetric, care are loc când un popor slab luptă împotriva unui stat mult mai puternic, cu mijloace umane și materiale inferioare. Războiul alternativ opune o armată regulată unor

[1716] *Sortir de la guerre*, ed. Battesti M. și Frémeaux J., 2014 (Paris), 404 p.
[1717] *Ibid.*

forțe neregulate, și Hervé Couteau-Bégarie a vorbit despre strategia alternativă pentru acest tip de conflict[1718].

Putem, de asemenea, asimila gherila războiului de joasă intensitate și războiului neregulat. Se înțelege ușor ce înseamnă un război de intensitate joasă; războiul nu este însoțit de nicio luptă mare. În ceea ce privește războiul neregulat, numele său vine din faptul că una din părți nu respectă regulile obișnuite; bărbații care participă la război sunt numiți trupe neregulate sau partizani[1719]. De altfel, numim război indirect un conflict în care adversarii nu se întâlnesc față în față, în mod direct, pentru a obține o victorie decisivă, ci prin intermediul aliaților mai mult sau mai puțin declarați în mod deschis. În ceea ce privește cuvintele „insurecție" și „rebeliune", acestea sunt apropiate și exprimă refuzul violent al unei prezențe străine considerate ca fiind ostilă; insurecția și rebeliunea marchează adesea începutul gherilei. Se folosesc uneori expresiile „înfruntare oblică", „înfruntare laterală" precum și cuvântul „rezistență", dar acesta din urmă are o conotație precisă începând cu al Doilea Război Mondial și poate nu trebuie să-l compromitem.

Războiul de gherilă nu a fost conceptualizat de romani și nici teoretizat, din mai multe motive. Ei nu au avut nevoie să recurgă la gherilă pentru că dispuneau de o puternică superioritate militară, dar au trebuit, totuși, să o înfrunte căci gherila reprezenta ultima formă de luptă pentru popoarele mici sau pentru popoarele mari, dar slabe. Gherila a fost deci aplicată mai ales de dușmani și a suscitat o „contragherilă" sau o „contrainsurecție".

Gherila prezintă un aspect militar și un aspect psihologic (Liddell Hart). Gherila urmărește epuizarea invadatorului și se caracterizează prin a refuza o luptă ordonată, care ar fi pierdută înainte de a începe; aceasta este deci o dovadă de slăbiciune implicită. Dimpotrivă, mobilitatea și tacticile multiple evocate mai sus (ambuscada, încăierările rapide, hărțuirea, raidul etc.) permit succesul. În aceste lupte, tactica și strategia sunt foarte legate între ele și adesea este greu să le distingi una de cealaltă. Am văzut în capitolul 4 decepția practicată de veneți în anul 56[1720], evitarea britonilor din anii 208-211[1721]; în cele din urmă, din punctul de vedere al strategiei, gherila se apropie întotdeauna de un război de uzură.

Războiul mic a fost prezentat sub trei aspecte de către specialiștii în acest domeniu. Războiul revoluționar are mai multe caracteristici (David Galula și Hervé Couteau-Bégarie): el este asimetric; are o motivație politică; război

[1718] Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 299-338.

[1719] Chaliand G., *Les Guerres irrégulières*, 2008 (Paris), 976 p.

[1720] Art. nostru, „Vénètes contre Romains, la déception", *RIHM*, 85, 2009, p. 81-90.

[1721] Hérodien, III, 14, 10.

al săracilor, este ieftin; războiul are legile sale: cel care luptă nu este îngrijorat de legislația inamicului, a invadatorului. Războiul popular a izbucnit în sânul poporului și beneficiază de sprijinul său; Giovanni Brizzi crede că evreii sunt cei care l-au inventat pentru a lupta contra romanilor. Războiul național, dimpotrivă, are un aspect mai „burghez", cuvânt anacronic pentru perioada Antichității; acest război este folosit de elite care se gândesc și la propriile lor interese. Pe de altă parte, ni se pare de dorit să nu apropiem gherila de tâlhărie și de piraterie, așa cum s-a făcut uneori încă din Antichitate. Chiar dacă armata intervine sau poate interveni în ambele cazuri, acestea reprezintă realități diferite.

Pentru ca un război de gherilă să reușească, trebuie ca acesta să poată îndeplini trei condiții. Mai întâi, trebuie să obțină sprijinul civililor; luptătorul de gherilă trebuie să trăiască „ca peștele în apă" în sânul poporului care furnizează logistica, informațiile și adăpostul; aceasta era doctrina lui Mao Zedong. Dar când bărbații se ascund printre femei, ei își atrag disprețul din partea Occidentalilor, încă din Antichitate. Apoi, e mai bine ca o putere vecină, aparținând „statelor de sprijin" (expresia lui David Galula), să ofere provizii și să propună un sanctuar pentru odihnă. Anticii au cunoscut acest gen de asistență, cel puțin așa au spus. Dacă Cezar a invadat Britannia și Germania în anii 55, 54 și 53, este, dacă ar fi să-l credem, pentru că el reproșa popoarelor care trăiau în aceste țări că sprijină în Galia revolta împotriva Romei; dar este puțin probabil ca britonii sau germanicii să fi riscat pentru vecinii lor. În sfârșit, e mai bine ca armata de gherilă să se transforme în final în armată regulată.

În domeniul strategiei și în aceste condiții, romanii au recurs în mod normal la „contrainsurecție" sau „contragherilă" și nu la gherila însăși[1722]. În zilele noastre există două abordări pentru această formă de conflict. David Galula, care a cunoscut un mare succes, mai ales postum, și mai ales printre americanii împotmoliți în conflictul afgan, a propus o metodă[1723]. El sfătuia să se îmbine represiunea cu seducția, să fie distruse forțele militare ale insurgenților îmbunătățind viața de zi cu zi a populației civile, pentru a-i separa astfel de revoltați. Altfel spus, el recomanda să se folosească împreună morcovul și bățul, să trimită pentru început soldatul și medicul și apoi jandarmul și din nou medicul. El considera că aducțiunea de apă și asigurarea electricității erau mai bune decât pușca. De cealaltă parte, Roger Trinquier, care este adesea foarte criticat la ora actuală pentru luările sale de poziție

[1722] Heuser B., *Penser la stratégie*, 2013, p. 325–338.

[1723] Galula D., *Contre-insurrection*, trad. fr., 2008 (Paris), XXVII–213 p.

asupra menținerii ordinii în timpul războiului din Algeria, avea în realitate un punct de vedere pur juridic: luptătorii de gherilă nu respectau legalitatea și tradiția în modul lor de a lupta; deci, afirmă el, pierdeau protecția legii și, în aceste condiții, orice formă de acțiune, mai ales de pedeapsă, devine legală și morală. El raționează esențialmente în termeni de represiune[1724]. Bățul ocupa un loc privilegiat în raport cu morcovul.

Romanii nu erau stânjeniți de drepturile omului (necunoscute în epoca lor), nici de articolele presei democrate; și totuși, practica lor se aseamănă cu aceea recomandată de David Galula: era morcovul și bățul. Ei au jucat pe mai multe planuri, considerând că, în cazul războiului mic, purtau întotdeauna un război defensiv, care se transforma uneori în război de interdicție. În principiu, ei acționau în doi timpi. Mai întâi dădeau dovadă de o violență extremă, o adevărată și crudă teroare de stat și apoi practicau asimilarea persoanelor pacificate, adică blândețea și seducția. Într-o primă etapă, distrugeau forțele armate ale inamicului și, la nevoie, și civilii – pentru a prinde peștele, ei secau lacul. Armata, împărțită în unități mici, făcea represalii sângeroase, distrugea locuințele, orașele și satele, devasta câmpurile, incendia crângurile și pădurile, omora bărbații și vitele (*Eburones*, britonii, *Nasamones*)[1725]. În lipsa populației, armata putea atunci să controleze teritoriul. Se cereau și se luau ostatici, ceea ce nu era de ajuns întotdeauna, și erau plasate garnizoane în locurile strategice[1726]. Romanii gândeau simultan pe termen lung. Pentru a câștiga un război, am spus că armata romană avea nevoie de susținerea poporului, a poporului prieten; pentru a câștiga împotriva unor trupe de gherilă, armata trebuia să transforme poporul dușman în popor prieten sau cel puțin neutru. Aici intervenea, de asemenea, psihologia. Și pe plan strategic, împotriva gherilei, constatăm: legiunile au obținut întotdeauna victoria; nu au pierdut niciodată.

Într-adevăr, în a doua perioadă, romanii obțineau ralierea populațiilor care doreau romanitatea; dar ei nu o impuneau niciodată, ci o propuneau cât mai avantajos posibil[1727]. Toți generalii romani au înțeles că nu se poate obține totul cu forța și că sprijinul populației civile este mai important decât victoria militarilor. Ei au căutat să stabilească dreptatea, uneori cu stângăcie: dreptul roman nu se potrivea tuturor și respingerea acestuia a asigurat succesul lui Arminius pe lângă germanici în anul 9 a.Chr. Agricola era conștient

[1724] Trinquier R., *La Guerre*, 1980 (Paris), 286 p.

[1725] Tacite, *Agr*, XXII, 1; Hérodien, III, 9, 3.

[1726] Tacite, *Agr*, XX, 3.

[1727] Art. nostru, „Romanisation ou romanité au temps du Principat", *RÉL*, 86, 2008, p. 127–138.

de efectul rău al nedreptății, după cum prezintă Tacit[1728]. Comandanții armatelor îi obligau pe locuitori să construiască orașe și să accepte cultura – romană, bineînțeles – care implica cel puțin cititul, scrisul și aritmetica[1729]. Nu trebuie să-i disprețuim pe civilii învinși, spune Flavius Iosephus, trebuie să menținem ordinea printre ei[1730]. Cu siguranță, barbarii refuzau această blândețe. Tacitus știa acest lucru, el îi condamna și nu trebuie să credem că îl blama pe Agricola, socrul său mult iubit, când scria despre britoni că „ceea ce ei numeau civilizație nu era decât o parte din sclavia lor", *Humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset.* Acestea erau cuvinte de barbar.

În Galia, Cezar a purtat un război foarte dur. Nu-i păsa deloc de lumea dușmanilor, civili și militari luați la grămadă. În schimb, era foarte preocupat să aibă aliați; ne amintim că la Alesia el a eliberat fără nicio formă de proces pe *Haedui*-i și *Arverni*-i care fuseseră prinși în capcană. Încă din epoca lui Augustus, galii au putut profita de romanitate. Dar statul roman nu le impunea niciodată nimic; ei erau cei care trebuiau să facă efortul de a imita pe stăpânii lumii. Acolo se găsea secretul „seducției" programului roman și poate și limitele acestuia.

În sfârșit, și în mod uimitor pentru noi, statul roman a știut să recurgă la prevenție – sau cel puțin la o formă rudimentară de prevenție. Aceasta este cunoscută în mod curios pentru Iudeea, căci a fost menționată de *Talmud*, și se limita la activități de supraveghere pe care evreii, de altfel, nu le apreciau deloc[1731]; podurile erau prevăzute cu posturi de pază (*burgi, praesidia*), școlile primeau spioni (!); și un soldat, *burgarius*, supraveghea satele și menținea ordinea romană. Posturile de jandarmerie (*stationes*) ocupate de beneficiari s-au înmulțit de-a lungul anilor.

Fie că se referea la marele război, fie la micul război, strategia romanilor a variat în timp și spațiu.

STRATEGIA ÎN TIMP

Nu trebuie să ne imaginăm că Senatul s-ar fi reunit într-o zi din anul 509 înaintea erei noastre având ca ordine de zi cucerirea lumii; războaiele s-au făcut fără ordin și adesea ca răspuns la o agresiune. La fel, am spus că Principatul nu a elaborat niciodată o doctrină imperialistă; suveranii

[1728] Tacite, *Agr*, XIX, 1.

[1729] Tacite, *Agr*, XXI.

[1730] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20, 7 (581–582).

[1731] *TJ, 'Eroubin*, V, 1; *TB, Mo'ed Katan*, 28, b (*Seder Mo'ed*, IV, 188); *TJ, Baba Qama*, III, 3; *TJ, Aboda Zara*, IV, 1.

s-au mulțumit să acționeze și cel mai adesea să reacționeze, în funcție de circumstanțe[1732].

Acest paragraf nu-și propune să refacă în câteva rânduri istoria militară a imperiului; ar fi imposibil și există numeroase lucrări mai detaliate. Ne propunem numai să arătăm caracteristicile celor patru etape majore ale unei evoluții.

Nașterea frontierei militare

Imperiul a luat naștere în urma unei mari lupte navale, aceea pe care a câștigat-o Octavian / Augustus la Actium pe 2 septembrie 31 a.Chr.[1733]. Epoca acestui principe ne va reține puțin atenția, mai întâi pentru că marchează nașterea unei noi armate și apoi pentru că acum imperiul a crescut în mod considerabil[1734].

Augustus a vrut ca armata să fie permanentă și formată din soldați profesioniști. El a înființat o garnizoană a Romei, cu garda imperială a pretorienilor și jandarmeria Romei, *urbaniciani*. A instalat legiunile și auxiliarii dacă nu pe frontiere, așa cum s-a scris adesea, cel puțin în apropiere; le-a dat tabere și sisteme defensive liniare, naturale în mod firesc (râuri, munți și deșerturi); sistemele defensive liniare artificiale (șanțuri și ziduri) datează în general din perioade mai târzii; ele sunt rar întâlnite înainte de secolul al II-lea[1735]. În sfârșit, el a creat o marină, cu două flote situate în Italia, la Misenum pentru a supraveghea partea occidentală a Mediteranei, și la Ravena pentru partea orientală a Mediteranei. Deci, el a creat ceea ce E. Luttwak a numit un imperiu hegemonic (era pe vremea armatei experimentale a lui P. Le Roux)[1736]. Imperiul era împărțit în trei părți: teritoriile sub control direct (Roma, Italia și provinciile), protectoratele (Mauretania, principatele arabe în Orient etc.) și zonele aflate sub influență.

Această lucrare imensă este de neînțeles dacă nu ținem cont de geografie (și deci geostrategia); totuși, împăratul însuși venea rar pe câmpul de luptă, astfel încât modernii l-au acuzat deseori de mediocritate în domeniul militar. Pe nedrept, după cum se poate vedea.

În Europa de nord, împăratul a întreprins cucerirea Alpilor (anul

[1732] Titluri de victorii (reale sau inventate): lista în *ARHE*, p. 220–221.

[1733] *Bellum*: *AE*, 1977, 778; 1978, 335. Cosme P., *Auguste, maître du monde, op. cit.*

[1734] *ARHE*, p. 198–201.

[1735] Hérodien, II, 11, 5.

[1736] Luttwak E.N., *La Grande Stratégie de l'Empire romain*, 2009, 428 p.; Le Roux P., *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques*, 1982, 493 p.

25 a. Chr. – anul 7 p.Chr.)[1737], a provinciilor Raetia și Noricum (anii 16–15)[1738] și a Panoniei (mai ales în anii 12–10 a.Chr., dar războiul a izbucnit din anul 19; o revoltă a zguduit țara din anul 9 a.Chr. până în anul 6 p.Chr., atingând și Dalmația)[1739]. Împăratul a cunoscut cel mai mare eșec în Europa. În anul 16 a.Chr., germanicii traversaseră Rinul pentru a jefui. Împăratul a hotărât să controleze întreg teritoriul care se întindea între Rin și Elba, pentru a-l transforma într-o provincie a Germaniei. În anul 12 a.Chr., au fost trimise trupe, au avut loc masacre, până când, în anul 9 p.Chr., trei legiuni și trupele auxiliare care le însoțeau au căzut într-o ambuscadă enormă. Rezultatul a fost înspăimântător: 20 000 de morți. Acest lucru a determinat luarea unei decizii, rezultat al panicii cumplite provocate de acest dezastru neașteptat: împăratul a abandonat proiectul de a cuceri Germania și și-a sfătuit succesorii să nu-l reia[1740].

În Orient situația a fost mai puțin tensionată. Galatia a căzut în mâna romanilor ca moștenire; testamentul ultimului rege, Amyntas, îi desemna pe romani ca fiind moștenitorii statelor sale. În Siria nu s-a întâmplat nimic, acolo ordinea era menținută datorită mai multor protectorate, mai ales asupra Chalcisului, a Emesei, a Commagenei și a Amanusului. Iudeea a cunoscut alternanțe între o regalitate încredințată unui prinț local și statutul de provincie cu prefect (Ponțiu Pilat, personaj istoric, a fost prefect al Iudeii și nu procurator). Șahul Iranului a acceptat să predea însemnele luate odinioară de la Crassus și Antoniu; el a preferat umilința în locul înfrângerii; aceasta a fost oricum o victorie a diplomației. Dar iranienilor nu le-a picat bine această capitulare și Armenia a cunoscut un război între anii 2 / 1 a.Chr. și 4 p.Chr.[1741].

În nordul Africii, Egiptul devenise proprietatea personală a lui Augustus în anul 30, după moartea Cleopatrei. Acesta a avut mai multe dificultăți cu regina din Meroë (Etiopia, în texte), care purta titlul de *candace*, pe care nu a putut să o supună[1742]. Provincia Africa (nordul Tunisiei și estul Algeriei) a

[1737] Dion Cassius, LIII, 25 (Salasses).

[1738] Dion Cassius, LIV, 20 (Noricum) și 22 (Raetia); *AE*, 2003, 1286; 2009, 971. Rageth J., „Zeugnisse des Alpenfeldzuges des Kaisers Augustus von 15 v. Chr.", *Helvetia Archaeologica*, 37, 2006, p. 118–134.

[1739] Dion Cassius, LIV, 20; 31; 34; LV, 29; *CIL*, 3, 3158.

[1740] Suétone, *Aug*, XLIX, 1–2; Dion Cassius, LV, 6; LIV, 20; 32–33; LV, 6; 28; 29; LVI, 11–17; 18–23 și 25; Aurélius Victor, I, 2; *CIL*, 13, 8648 = *AE*, 1984, 649 = 2009, 924. *Marcus Caelius*, ed. Schalles H.J. și Willer S., 2009 (Darmstadt), 188 p.; Le Bohec Y., *La „Bataille" du Teutoburg*, 2008 (Nantes), ed. a 2-a, 2013 (Clermont-Ferrand), 89 p.

[1741] Dion Cassius, LIV, 8.

[1742] Dion Cassius, LIV, 5.

cunoscut tulburări în regiunile situate în apropiere de Sahara, între anii 35 și 20 și apoi între anii 6 a.Chr. și 9 p.Chr. (sau poate numai între anii 1 și 6)[1743]. Mauretania (centrul și vestul Algeriei și, de asemenea, nordul Marocului) devine protectorat încredințat unui rege numit Juba II. În Peninsula Iberică, domnea calmul, excepție făcând partea de nord-vest care a trebuit îmblânzită (anii 27–19 a.Chr.) pentru a desăvârși cucerirea întreprinsă cu două secole mai devreme[1744].

Augustus a primit numeroase ambasade, venite mai ales din India; dar el a fost sigur că acești „ambasadori" nu ar fi fost altceva decât niște negustori în căutarea recunoștinței[1745].

Cei care se îndoiesc de meritele militare ale lui Augustus uită probabil reformele și cuceririle, sângeroase sau nu. Nu putem spune cu adevărat că el nu s-a preocupat de apărarea imperiului și mai ales de extinderea lui. Mai mult, la moartea sa, s-a găsit un sul care dovedea interesul său pentru armată; erau menționate efectivele și locurile de garnizoană[1746].

Odată ce a ajuns la putere, Tiberius a trebuit să facă ordine în legiunile din Germania și din Pannonia. În acest scop, el l-a trimis pe Germanicus la Rin și pe Drusus la Dunăre[1747]. Germanicus profită de acest lucru pentru a duce o expediție, fără urmări, pe celălalt mal al Rinului. În Orient (anul 17 p.Chr.), Cappadocia a fost anexată imperiului[1748] – ea a fost mai întâi integrată Galatiei, înainte de a deveni, în anul 113, o provincie cu drepturi depline. A fost afirmat protectoratul asupra Armeniei. Domnia acestui împărat a cunoscut trei revolte dur reprimate, în Iliria și în Tracia între anii 20–22, în Africa din anul 17 până în anul 24 (războiul cu Tacfarinas)[1749] și în Galia în anul 21 (insurecția lui Florus și a lui Sacrovir)[1750].

Succesorul său, Caligula, a lăsat o amintire foarte urâtă și serioase dubii asupra stării sale mentale (este la modă să „reabilităm" împărații răi și s-a făcut o încercare și în cazul lui; dar a fost un eșec)[1751]. În anul 39, Caligula a

[1743] Dion Cassius, LV, 28 (Getulii).

[1744] Dion Cassius, LII, 29; LIII, 25; LIV, 5; LV, 11 (Asturii și Cantabrii). *Las guerras cántabras*, ed. Almagro-Gorbea M. *et alii*, *Historia y documentos*, 14, 1999 (Santander), 276 p.

[1745] Dion Cassius, LIV, 9.

[1746] Suétone, *Aug*, CI, 6.

[1747] *ARHE*, p. 201.

[1748] Dion Cassius, LVII, 17.

[1749] *ILS*, 939. Lassère J.-M., „Un conflit *routier*", *AntAfr*, 18, 1982, p. 11–25.

[1750] Tacite, *An*, III, 41, 2–3; 42; 45–46. Le Bohec Y., „L'armée romaine en Gaule à l'époque de Tibère", *L'Armée romaine en Afrique et en Gaule*, *Mavors*, 14, 2007 (Stuttgart), p. 139–165 și 504.

[1751] *ARHE*, p. 201–202.

organizat o expediție împotriva *Chatti*-lor; expediția a eșuat încă din fașă[1752]. În anul 40, Caligula l-a ucis pe Ptolemeu, fiul lui Juba II și rege al Mauritaniei, înainte de a fi la rândul său asasinat. Această crimă a provocat o revoltă, numită revolta lui Aedemon, după numele unui sclav eliberat al suveranului defunct, care s-a aflat în fruntea răsculaților[1753].

Iulio-Claudienii care i-au succedat lui Caligula nu au făcut multe reforme, în afară de Claudius, care nu a adus decât modificări minore instituției militare. El a reorganizat comandamentele ecvestre, plasând mai întâi prefectura de cohortă, apoi prefectura de ala și, în sfârșit, tribunatul legionar. El a creat diplomele militare, copii certificate conforme în fața martorilor legali, care erau afișate la Roma și care conferau soldaților cetățenia romană și dreptul de căsătorie după încheierea perioadei de serviciu.

Claudius nu putea lăsa ca dezordinea să se răspândească în Mauretania; trebuie să notăm că, dacă revolta a fost violentă în vest, ea nu a lăsat nicio urmă în est. El a trebuit deci să rezolve problema maură și a trimis generali capabili, care, cu prețul câtorva masacre, au restabilit ordinea, o ordine foarte romană – Suetonius Paulinus și Hosidius Geta nu au lăsat amintiri plăcute răsculaților mauri; apoi regatul a fost împărțit în două provincii, Mauretania Tingitana, în vest, și Mauretania Cesariensis, în est[1754]. Este curios că acest intelectual care era Claudius a fost un cuceritor, pentru că el a organizat debarcarea din Britannia în anul 43 și a întreprins cucerirea insulei[1755]. Între anii 47 și 52, Ostorius a răscolit ținutul *Deceangi*-lor, apoi a atacat în mod succesiv pe *Brigantes*, *Silures* și *Ordovices*, în vestul țării[1756]. În plus, în anul 45 sau 46, Claudius a anexat Tracia. El a trebuit să pună capăt tulburărilor din Germania și invadării Armeniei de către iranieni în anul 53. Moartea sa l-a împiedicat să meargă mai departe.

Problema armeană a trebuit să fie rezolvată de Nero, care a încredințat-o unor generali buni, mai ales lui Corbulo, și războiul a durat din anul 58 până în anul 63; războiul a avut un deznodământ fericit[1757]. În anul 60, Boudicca, regina *Iceni*-lor, popor din Britannia, și-a antrenat supușii într-o revoltă violentă; 70 000 de romani au fost omorâți; represiunea s-a încheiat cu moartea

[1752] Aurélius Victor, III, 11-12.

[1753] Dion Cassius, LIX, 25.

[1754] Dion Cassius, LX, 8 și 9 (LX, 9, 6: revolte în Numidia); *AE*, 1978, 897. *ARHE*, p. 202.

[1755] Dion Cassius, LX, 19-22; *ILS*, 2696; *CIL*, 3, 6809; 5, 7003; 11, 395; *AE*, 2001, 1918. Webster G., *The Roman Invasion of Britain*, 1981 (London), 224 p.; Peddie J., *Conquest. The Roman Invasion of Britain*, ed. a 2-a, 1997 (Stroud), XV-240 p.; Manley J., *AD 43, the Roman Invasion of Britain*, 2002 (Stroud), 160 p.

[1756] Tacite, *An*, XII, 32, 1-2; 3-4; 4-5; 33, 1; 33, 2-35.

[1757] Suétone, *Nér*, XVIII, 1-2; XIX, 4 (ar fi considerat abandonarea Britanniei); Dion Cassius, LXII, 19-23. *ARHE*, p. 202.

a 80 000 de britoni; regina nu le-a supraviețuit mult timp[1758]. Iudeea, la rândul său, s-a revoltat și a izbucnit un război crud în anul 66; războiul a fost încredințat lui Vespasian[1759].

Dificultățile de la frontiera militară și reorganizarea

După cum se știe, regimul lui Nero a sfârșit în sânge, acela vărsat de împărat și de miile de soldați angajați într-un război civil dezastruos. Vespasian a ieșit învingător din aceste violențe, care au facilitat insurecții în rândul populațiilor de batavi, *Treviri* și *Lingones*[1760].

În perioada Flavienilor, sistemul militar roman a cunoscut o evoluție. Administrația directă înlocuia din ce în ce mai mult protectoratele, mai ales în Siria, evoluție care a creat un imperiu teritorial protejat de o apărare avansată, pentru a relua termenii lui E.N. Luttwak (P. Le Roux vorbește de o „armată a păcii"); nu numai că legiunile se instalau în apropierea frontierelor în condiții care dovedeau că instalarea era de durată, dar acestea construiau tabere în afara imperiului, pe teritoriul potențialilor inamici. O altă dovadă că această nouă strategie era concepută pe termen lung este dată de arheologie: în castre, piatra înlocuia lemnul și pământul.

Epoca lui Vespasian nu a reprezentat deloc o perioadă de repaus, fără a fi totuși o perioadă de războaie mari[1761]. Printr-un conflict foarte crud, fiul său, Titus, a restabilit ordinea în Iudeea[1762], care a devenit în anul 70 provincie cu o legiune guvernată de un legat; căderea Masadei în anul 73 a pus capăt conflictului. Cucerirea Britanniei a fost continuată, având ca ultim scop anexarea în întregime a insulei[1763]. Sarmații au atacat imperiul pe Dunăre în anul 70 și au ucis mulți soldați, precum și pe comandantul lor, legatul consular al Moesiei, într-un dezastru uitat[1764]. În sfârșit, Commagene a fost anexată și integrată provinciei Siria în anul 72, în urma unui război scurt[1765].

[1758] Dion Cassius, LXII, 1-12; LXVI, 20.

[1759] Flavius Josèphe, *GJ*; Dion Cassius, LXVI, 4-7; *CIL*, 3, 2917; 5, 7007; 10, 6659; *ILS*, 6659. *Geschichte des Judäischen Krieges*, ed. Clementz H. și Kreissig H., ed. a 5-a, 1990 (Leipzig), 555 p.; *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology*, ed. Berlin A. M. și Overman J. A., 2002 (London), XII-258 p.

[1760] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 4, 2; Tacite, *H*, *passim*; Dion Cassius, LXIII, 23. *ARHE*, p. 203; Le Bohec Y., „L'armée romaine et le maintien de l'ordre en Gaule (68-70)", coll. *Mavors*, 14, 2007, p. 166-180.

[1761] *ARHE*, p. 203.

[1762] Suétone, *Vesp*, IV.

[1763] *Ibid.*

[1764] Flavius Josèphe, *GJ*, VII, 4, 3 (89-91); vezi Suétone, *Dom*, VI: pe vremea lui Domițian.

[1765] *CIL*, 3, 14 387.

În timpul lui Domiţian, Agricola a reuşit să facă înconjurul Britanniei, ceea ce a dovedit că aceasta era o insulă şi a supus toate popoarele[1766]; dar a trebuit să abandoneze nordul ţării, adică Scoţia noastră, atunci când trupele trimise în insulă, pe motivul experienţei lor în luptă, au fost relocate pe Dunăre. În Germania, *Chatti*-iau atacat în anii 88–89 şi au fost respinşi. Atunci Agri Decumates au fost în întregime anexate. Operaţiunile au început sub Vespasian către anul 74 şi s-au încheiat către anul 90[1767]. Expresia „Agri Decumates" nu înseamnă, aşa după cum s-a scris, că locuitorii acestei regiuni au trebuit să plătească un impozit special, o zeciuială; acest cuvânt ne trimite la limbajul măsurătorilor de teren şi la o diviziune zecimală a solului, necunoscută de altfel.

Pe Dunăre evenimentele au fost tragice[1768]. Germanicii, quazii şi marcomanii, începuseră să se clatine, ca şi iranofonii, sarmaţii, dar cei care au ameninţat cel mai mult imperiul au fost dacii. Ei au trecut fluviul în direcţia Moesia şi au reuşit să învingă un legat consular, Oppius Sabinus, apoi un prefect al pretoriului, Cornelius Fuscus; şi unul, şi celălalt şi-au pierdut viaţa în aceste lupte. Regele Diurpaneus a dus mai multe campanii între anii 85 şi 89. Un al doilea conflict a avut loc în anul 92, la instigarea noului suveran, Decebal, şi un al treilea în anul 97. Domiţian şi generalii săi nu au ştiut să rezolve această afacere şi ea a cântărit greu pe stima acestui împărat; el s-a limitat în a construi un monument la Adamclisi, ceea ce nu reprezenta un succes militar. În anul 87, în Africa a avut loc o insurecţie (*Nasamones*).

Calmul pe frontiera militară şi alerta

Deşi primii împăraţi ai acestei dinastii nu au făcut parte din dinastia Antoninilor, a devenit un obicei de a folosi acest nume pentru a desemna această perioadă, un secol de pace. E.N. Luttwak a scris că apărarea se baza de acum înainte pe o protecţie „care îndepărtează" (duşmanii).

Sub domnia lui Traian[1769], legaţii armatei din Africa au început să construiască drumuri şi forturi pe o axă care unea Tebessa de Lambaesis. Ei începeau o adevărată cucerire, care a scăpat istoricilor, căci nu a lăsat decât puţine urme epigrafice. Acest lucru era de o importanţă considerabilă; dru-

[1766] Suétone, *Dom*, II, 1; VI. *ARHE*, p. 203–204; Hanson W.S., *Agricola and the Conquest of the North*, 1991 (London), 192 p.

[1767] Suétone, *Dom*, II, 1; Dion Cassius, LXVII, 5; *CIL*, 5, 3356; 6, 1347; 8, 1026; *IGRRP*, 3, 551.

[1768] Suétone, *Dom*, VI; Dion Cassius, LXVII, 6, 7 şi 10; *CIL*, 3, 4013; 10 224; 8, 1026; 10, 135; 12, 3167; *ILS*, 9200; *AE*, 1983, 873; 1994, 1392; 1997, 1522; 1998, 1435. Strobel K., *Die Donaukriege Domitians*, *Antiquitas*, s. I, 38, 1989 (Bonn), X–51 p.

[1769] *ARHE*, p. 204–205.

mul permitea încercuirea regiunii Aures și controlul prin partea de sud asupra Câmpiilor de Sus, de unde venea o mare parte din grâul ce ajungea la Roma. Această lucrare a fost terminată în timpul lui Hadrian. Procuratorii acestor doi împărați au mutat cât mai spre sud frontiera Mauretaniei Caesariensis; până atunci provincia era redusă la un cordon de litoral foarte îngust. O mărginea un drum, pe direcția est-vest, delimitând o bandă, romanizată, de vreo cincizeci de kilometri.

Mai mult, istoricii au reținut trei războaie de-ale lui Traian. Nu știm bine ce a făcut Traian în Germania în anul 97; orice-ar fi fost, el a fost numit Germanicus, „învingător al germanilor" (predecesorul său imediat, Nerva, purta același titlu)[1770]. Războiul următor a reținut mai mult atenția, pentru că împăratul a avut îndemânarea de a-l folosi pentru o propagandă extraordinară, care a înșelat pe mulți istorici. În două etape, anii 101–102 și 105–106, el i-a învins pe daci și a transformat statul lor în provincie[1771]. Acest succes a fost marcat de monumente care au devenit celebre: arcul de la Beneventum, trofeul de la Adamclisi și mai ales, în capitală, forul numit al lui Traian, care este dominat de Columna lui Traian[1772]. În realitate, acest război nu putea fi pierdut: între imensul Imperiu roman, mijloacele sale considerabile și legiunile sale, pe de o parte, și micul regat dac, de cealaltă parte, înfruntarea nu era echitabilă, oricare ar fi fost curajul învinșilor.

În anul 106, Arabia a fost la rândul său adăugată imperiului[1773]. Nu a fost atestată nicio rezistență din partea locuitorilor și această afacere nu a fost o cucerire, ci doar simpla încheiere a unui proces: împărații suprimau puțin câte puțin protectoratele cărora le dădeau statutul de provincie. Puțin după aceea, în anii 107–108, un război împotriva sarmaților iazigi nu a răsturnat echilibrul de forțe; acest război este foarte puțin cunoscut[1774].

Adevărata față a lui Traian ca general, este aceea a mediocrității îmbrăcate într-o propagandă abilă. Dovada este că după succesul fără riscuri obținut împotriva Daciei, el a cunoscut un eșec răsunător când a vrut să atace Iranul[1775]; și totuși, armata acestei țări nu reprezenta un prea mare peri-

[1770] *CIL*, 5, 7425.

[1771] Dion Cassius, LXVIII, 6 și 8–14; *CIL*, 3, 550; 5, 6977; *AE*, 1964, 192; 1985, 719 și 721; 1994, 555; 2003, 1706; *IAMlat*, 5. Strobel K., *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans, Antiquitas*, 1, 33, 1984 (Bonn), X–284 p.; Stefan A. S., *Les Guerres daciques de Domitien et de Trajan, CÉFR*, 353, 2005 (Paris - Roma), XIII–811 p.

[1772] *AE*, 1962, 406 *(Tropaeum Traiani)*.

[1773] Dion Cassius, LXVIII, 14.

[1774] *AE*, 1969–1970, 544.

[1775] Dion Cassius, LXVIII, 17–22 și 26–33; *CIL*, 10, 1202; 3733; *ILS*, 9471; *AE*, 1962, 311; 1969–1970, 583; 1979, 77; 1985, 721; 1994, 555; 1998, 1435. Guey J., *Essai sur la guerre*

col. Romanii, aflați sub conducerea directă a împăratului, au atacat în anii 113–114; în anul 117, Traian și-a părăsit oamenii și a plecat la Roma; el a murit pe drum, dar armata sa era într-așa o situație, încât Hadrian, succesorul său, a fost nevoit să evacueze de urgență Mesopotamia și să negocieze.

Teritoriul Africii și al Mauretaniei, după cum am mai spus, a fost mărit de guvernatorii pe care i-au numit Traian și Hadrian[1776]. Acesta din urmă a dat atenție armatei din Africa, pe care a venit să o inspecteze în anul 128; inspecția efectuată i-a dat o mare satisfacție. Dar el a trebuit să rezolve, odată cu venirea sa la putere, problema iraniană. S-a retras în anul 117. În anul 123, Hadrian l-a întâlnit pe șah și au încheiat pacea; diplomația triumfa în fața războiului. Nu trebuie să credem totuși că Hadrian ar fi fost un „pacifist", ceea ce este total anacronic. Stoic și mizantrop, așa cum l-a descris foarte corect scriitoarea Marguerite Yourcenar, i-au plăcut mult viața de tabără și soldații, înainte de a detesta vederea câmpurilor de luptă. A devenit pașnic, fără îndoială, după ce a contemplat spectacolul luptelor reale, al craniilor sfărâmate, al membrelor smulse și al pântecelor deschise. Totuși, a fost obligat să răspundă nevoilor politice și așteptărilor societății din vremea sa, să dea dovadă de preocupare pentru afacerile militare; la urma urmei, el era șeful armatelor. Hadrian a redactat regulamente, a cerut ca practicarea antrenamentelor să fie supravegheată atunci când nu putea să o controleze personal. A întărit sistemul defensiv al imperiului construind ziduri lungi; de exemplu, în Britannia.

Acest împărat pașnic a trebuit, totuși, să poarte și războaie. În anul 123, Iudeea a devenit provincie cu două legiuni. În ciuda acestei prezențe militare, în anul 132 a izbucnit o insurecție pentru că Hadrian nu a înțeles nimic din iudaism (poate că-și bătea joc) și pentru că a vrut să construiască un sanctuar al lui Jupiter pe locul templului lui Iahve. Insurecția a fost foarte violentă și a durat mai mulți ani, până în anul 136, după lucrările recente (și nu până în anul 135) și a fost, probabil, nevoie de venirea împăratului[1777]. Acesta din

---

parthique de Trajan (114–117), 1937 (București), 160 p.; Gonzalez Conde Puente M.P., *La guerra y la paz bajo Trajano y Adriano*, 1991 (Madrid), 295 p.; Lepper F.A., *Trajan's Parthian war, with a translation of Arrian's Parthica*, ed. De Voto J.G., ed. a 3-a, 1993 (Oxford), XV–262 p.; Angeli Bertinelli M.G., *Traiano in Oriente: La conquista dell'Armenia, della Mesopotamia e dell'Assiria, Trajano, emperador de Roma*, ed. González J., *Saggi di Storia antica*, 16, 2000 (Roma), p. 25–54.

[1776] *SHA, Hadr* și *Ael. ARHE*, p. 205–206. Wesch-Klein G., „Hadrian, der *exercitus romanus* und die *pax Romana*", *Eos*, 82, 1994, p. 273–289 și „Eingriffe Hadrians in das römische Heerwesen", *Eos*, 83, 1, 1995, p. 147–165.

[1777] Dion Cassius, LXIX, 12–14; CIL, 3, 7334; 8, 8934; 10, 3733. *The Bar Kokhba War reconsidered: new perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*. Schäfer P., *Texte und Studien*

urmă, cu ajutorul lui Arrian, a oprit înaintarea aventuroasă a alanilor, care se îndreptau spre Caucaz și spre domeniul roman care se afla chiar în vest[1778].

Cu această excepție, epoca lui Hadrian nu a cunoscut niciun război de amploare. La fel a fost și pentru perioada cât a domnit succesorul său, Antoninus Pius[1779]; am fi putut spune, în legătură cu această epocă, că popoarele fericite nu au istorie. Au existat, totuși, câteva mișcări, care au fost uneori inutil exagerate de către comentatori și care au afectat Germania, Dacia, Egiptul și Mauretania[1780]. Putem admite că pacea a triumfat, căci diplomația a fost cea care a dominat; ca dovadă – o reînnoire a acordului cu Iranul în anul 155.

Tunetul bubui pe cerul senin în timpul împăratului filozof Marcus Aurelius[1781]. Fără îndoială, el a considerat capturarea sarmaților ca fiind lipsită de interes; el a și scris acest lucru. Prieten al păcii, el a fost, totuși, constrâns să poarte război. Să trecem peste tulburările recurente care au agitat Mauretania și peste revolta *boukoloi*-lor, crescători de vite, în Egipt[1782]. Cât privește restul, armata romană s-a confruntat cu războaie despre care s-a spus că le prefigurau pe cele care au zguduit imperiul în secolul al III-lea. Începând cu anul 162, după ce s-a asociat cu Lucius Verus, mare băutor și militar bun, el a trimis „co-împăratul" să invadeze Iranul. Afacerea a fost încununată de succes, pacea restabilită în anul 166 și o nouă provincie a fost adăugată imperiului, Mesopotamia[1783].

Din nefericire, soldații învingători au adus din această campanie o epidemie, o „ciumă", care s-a răspândit în întreg imperiul[1784]. Și astfel soldații au trebuit să suporte un război cumplit pe Dunăre[1785]. Germanicii, quazii și marcomanii și „iranofonii" care trăiau în Ucraina de astăzi, sarmații iazigi, au luat drumul războiului. Un popor mic, costobocii, au pătruns în

---

zum antiken Judentum, 100, 2003 (Tübingen), XX-313 p.; Eck W., *Rom Herausfordern: Bar Kochba im Kampf gegen das Imperium romanum*, 2007 (Roma), 103 p.

[1778] Arrien, *Ordre de bataille contre les Alains*; Dion Cassius, LXIX, 15.

[1779] *SHA, Ant P. ARHE*, p. 206.

[1780] Mauretania: *AE*, 1960, 28; 1987, 795.

[1781] *SHA, Marc A, Luc V.* și *Avid C. ARHE*, p. 206-207.

[1782] Dion Cassius, LXXI, 4.

[1783] *CIL*, 6, 1377; 8, 965; *ILAlg*, 2, 4681 (vezi *RIB*, 1083). Dion Cassius, LXXI, 1-2, este mai critic în ceea ce privește rezultatul demersului.

[1784] Gourevitch D., *Limos kai loimos*, 2013 (Paris), p. 77-127.

[1785] Dion Cassius, LXXI, 3-5; 7; 8; 33; *ILS*, 1327; 1436; 2743; *CIL*, 6, 1377; 1449; 1549; 1599; 11, 7264; *CRAI*, 1909, p. 586. Brizzi G. și Sigurani C., „Leoni sul Danubio", *Atti del I Congresso internazionale, Ferrara-Cento 15-17 ottobre 2009*, ed. Zerbini L., 2010 (Soveria Mannelli), p. 391-401.

Peninsula Balcanică fără a întâlni nicio rezistență; ei au ajuns până la Atena, au jefuit, au fost urmăriți în retragerea lor, aparent fără a suferi multe pierderi[1786]. În anii 166–167, toți barbarii au organizat împreună un vast raid, care nu a fost respins decât în anul 169. Quazii au atacat în anul 172, sarmații în anul 173, quazii și sarmații au atacat în același timp în anul 174. Împotriva tuturor acestor popoare, Marcus Aurelius a purtat două războaie foarte dure, între anii 172–175 și 177–179. Zeii (sau Dumnezeul creștinilor?) l-au ajutat trimițându-i celebrul „miracol al ploii", atunci când armata ducea lipsă de apă, iar puțurile fuseseră otrăvite de dușmani, care cunoșteau și ei războiul biologic. La Roma, Columna lui Marcus Aurelius povestește în imagini această pagină de istorie; din păcate, reliefurile au fost avariate.

Mulți istorici cred că Marcus Aurelius, când a murit de ciumă, în tabără, se afla în dificultate și ei îl creditează pe fiul său, Commodus, care totuși nu a fost niciodată foarte iubit și care a trezit rar simpatia, cu restabilirea ordinii[1787]. Romanii au luptat, totuși, cu sarmații între anii 184–186, cu quazii și marcomanii între 188–189 și cu britonii[1788].

Stabilitatea provizorie pe frontiera militară

Moartea lui Commodus a fost urmată de un război civil violent care a pus față-n față armatele din provincie. Legatul Pannoniei, Septimius Severus[1789], a fost proclamat împărat de către legionarii săi. El a mers împotriva Romei, unde pretorienii, după omorârea lui Pertinax, îl aleseseră pe Didius Iulianus[1790]. Prin viclenie, el i-a dezarmat pe pretorieni și i-a trimis la viața civilă (anul 194). Apoi s-a întors împotriva Iranului și a unor regișori arabi care îl susținuseră pe Pescennius Niger[1791], legat al Siriei, și el, de asemenea, împărat prin voia soldaților săi; el a triumfat împotriva barbarilor (anii 194–195), apoi și-a atacat concurentul: a fost un conflict între legiuni și acolo, încă o dată, Septimius Severus a cunoscut succesul (anii 195–196). A trebuit apoi să înfrunte un al treilea competitor, legatul Britanniei, Clodius Albinus[1792]; el l-a învins în lupta de la Lyon, într-o nouă luptă între legiuni (19 februarie 197). Apoi a plecat în Orient pentru a desăvârși înfrângerea ira-

[1786] *Nouveau choix d'inscriptions grecques*, 1971, p. 85–94.

[1787] Hérodien, I; *SHA*, *Comm.* *ARHE*, p. 207.

[1788] Dion Cassius, LXXII, 2–3; 8; *AE*, 2005, 1340: Alani fără îndoială sub Commodus.

[1789] Hérodien, II (război civil) și III (Septimius Severus); *SHA*, *Sept Sév, Pert, Did Iul, Pesc N* și *Cl Alb.* *ARHE*, p. 208–211.

[1790] *SHA*, *Pert* și *Did Iul.*

[1791] Dion Cassius, LXXIII, 14; LXXIV, 6; *SHA*, *Pesc N.*

[1792] Dion Cassius, LXXIII, 14; LXXV, 6; *SHA*, *Cl Alb.*

nienilor (anii 197–198)[1793]. După zece ani de pace, el s-a întors în Britannia, unde a rămas din anul 208 până la moartea sa, în anul 211[1794].

Ținând cont de importanța armatei în viața politică și de durata războaielor, istoricii au ajuns la concluzia că Septimius Severus a inaugurat o nouă eră în viața politică a Romei, monarhia militară. Ei se sprijineau, de asemenea, pe o recomandare celebră atribuită împăratului muribund, adresată fiilor săi: „Îmbogățiți soldații și bateți-vă joc de restul". Nu este sigur că această recomandare a fost vreodată pronunțată. Dimpotrivă, alți istorici insistă asupra aspectului civil al acestei domnii; perioada s-a caracterizat printr-o curte strălucită și intelectuală și prin faptul că acum dreptul roman a atins apogeul.

Totuși, Septimius Severus a fost al doilea mare reformator al armatei romane după Augustus. El a îmbunătățit viața de zi cu zi a soldaților prin creșterea salariilor, prin organizarea aprovizionării militare și prin libertatea de a-și petrece noaptea în afara taberei, împreună cu soția, căci le-a dat dreptul de a se căsători. A permis subofițerilor să se organizeze în colegii. Această instituție îi obliga să facă economii forțate; recuperabile la eliberarea lor, economiile garantau o înmormântare decentă și aceste asociații le permiteau practicarea în mai mare măsură a cultului imperial. Alte decizii aveau un aspect mai mult onorific decât concret: centurionii aveau dreptul să defileze în alb și subofițerilor le era permis să poarte un inel din aur; în numele legiunilor au fost bătute monede.

În sfârșit, el a modificat strategia imperială creând trei noi legiuni, legiunile Partice I,II și III. Două dintre ele au fost cantonate în Mesopotamia, a treia în Italia, la Albano, aproape de Roma. Aceasta din urmă putea supraveghea locuitorii orașului și Senatul, servind ca sprijin pe front, la nevoie.

Urmașii lui Septimius Severus au văzut cerul întunecându-se fără ca furtuna să izbucnească cu adevărat. Caracalla[1795] i-a înfruntat pe germanici pe Rin și apoi pe Dunăre (anii 212–214); el a plecat apoi în Orient și a încercat să-l seducă pe Artaban al IV-lea propunându-i o unire matrimonială care ar fi întărit înțelegerea politică; cererea a fost considerată deplasată și demersul diplomatic a eșuat (anii 215–217). După o perioadă – domnia lui Macrinus[1796] – puterea a revenit în familia Severilor. Pitorescul Elagabal nu și-a dat seama că marcomanii atacau, căci el era preocupat numai de tre-

[1793] Dion Cassius, LXXV, 1; 9–15; *CIL*, 2, 4114; 6, 225; 1522; *AE*, 1984, 871; 872.

[1794] Dion Cassius, LXXVI, 11–15.

[1795] Dion Cassius, LXXVII, 13–15 (germanici); LXXVII, 19–21; 24; LXXVIII, 1 (Iran); Hérodien, IV; *SHA*, *Car* și *Geta*. *ARHE*, p. 211.

[1796] Hérodien, sfârșitul cărții IV și începutul cărții V; *SHA*, *Macr.*

buri religioase[1797]. Vărul și succesorul său, Severus Alexander[1798], care era mult mai competent decât se credea, dar nu destul pentru a rezolva noile probleme care apăreau în imperiu, inaugurează un al III-lea secol în care trebuia să lupte pe două fronturi, împotriva germanicilor la nord și împotriva iranienilor la est, și într-o perioadă când banii lipseau din cauza unei inflații galopante, dușman nevăzut, deoarece romanii nu cunoșteau mecanismele economiei. În anul 223, Ardashir a dus o ofensivă în Orient; împăratul a fost la rândul său acolo, dar de-abia în anul 232. El a fost chemat repede în Occident și asasinat la Mainz.

Criza frontierei militare

Pentru istorici și strategi, dinastia Severilor marchează o tranziție între războaiele victorioase din secolul al II-lea și războaiele dezastruoase din secolul al III-lea. Dar pentru a fi măcar o dată de acord, ei acceptă toți teza unei origini militare a crizei[1799]: dușmanii s-au întărit adoptând modul roman de a lupta și formând ligi pentru a fi mai puternici. Alamanii și francii nu erau popoare noi, ci erau coaliții noi de popoare vechi. Goții nu erau un popor pur așa cum s-a spus odinioară, ci un conglomerat de națiuni. La această consolidare a adversarilor trebuie să adăugăm trei elemente: inflația care a fost foarte puternică și statul nu mai avea bani pentru a finanța războaiele; loviturile de stat se înmulțeau; pentru a respinge invadatorii, armata Germaniei și statul Palmyra au făcut secesiuni, antrenând în această mișcare provinciile vecine.

Pe plan strategic, această perioadă a fost caracterizată drept o apărare în profunzime de E.N. Luttwak (P. Le Roux vorbește de o armată imobilă; acest lucru este adevărat pentru Peninsula Iberică și este fals pentru restul imperiului). Soldații alergau de pe un front pe altul pentru a încerca să respingă atacurile multiple și uneori simultane.

[1797] *SHA, El.*

[1798] Hérodien, VI; *SHA, Sév Al. ARHE*, p. 212.

[1799] Strobel K., *Das Imperium Romanum im "3. Jarhundert"*, 1993 (Stuttgart), 408 p.; Lieu S.N.C. și Dodgeon M.H., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363*, ed. a 2-a, 1995 (London), XXVII-429 p.; Menéndez Argüín A.R., *Las legiones del s. III d.C. en el campo de batalla*, 2000 (Écija, Sev.), 334 p., și *El ejército romano en campaña de Septimio Severo a Diocleciano (193-305 D.C.)*, 2011 (Sevilla), 397 p.; Bartolini M.J.A., „Les causes du changement de la grande stratégie romaine de défense périphérique à la défense en profondeur au IIIe siècle", *AHB*, 17, 2003, p. 195-212; Le Bohec Y., „Les aspects militaires de la crise du IIIe siècle", *L'Armée romaine de Dioclétien à Valentinien Ier*, 2004 (Lyon), p. 9-27 și *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009 (Paris-Monaco), 320 p.

După asasinarea lui Severus Alexander, imperiul a cunoscut criza între anii 235 și 258. Totuși, descoperirea monedelor a făcut cunoscut un nou câmp de luptă, situat în nordul extrem al Germaniei și datat foarte târziu. Această descoperire, care este excepțională, a fost făcută recent la Harzhorn, între Kalefeld și Bad Gandersheim, în Saxonia de Jos; monedele aparțin perioadei cuprinse între sfârșitul domniei lui Alexander Severus și începutul domniei lui Maximinus Thracus.

Perioada lui Maximinus Thracus a cunoscut războaie pe Rin (germanicii), pe Dunăre (dacii și sarmații) și în Orient (Iran)[1800]. În anul 238, o revoltă a africanilor împotriva fiscalității a dus la căderea lui Maximinus și la venirea la putere a unor împărați efemeri, Gordian I și Gordian al II-lea, Pupienus și Balbinus, apoi Gordian al III-lea, a cărui domnie a durat mai mult[1801]. Acesta din urmă a trebuit să înfrunte jafurile goților, precum și un război foarte dur împotriva Iranului; război în care fără îndoială că a și murit. El a fost înlocuit de Filip Arabul. Carpii, quazii și goții atacau pe Dunăre și iranienii în Orient. Succesorul său, Decius, i-a persecutat pe creștini și a fost omorât în fața goților, în lupta de la Abrytus (anul 251). Domnia lui Trebonianus Gallus a fost marcată de noi atacuri ale iranienilor și ale goților.

Succesorul său, Valerian[1802], i-a înfruntat la rândul lui pe goți și pe iranieni. El a fost capturat de aceștia din urmă, care l-au plimbat din oraș în oraș, fără ca fiul său să poată face altceva decât să rostească discursuri. Este în afară de orice îndoială că în timpul lui Gallienus criza a atins paroxismul[1803]. La nenorocirile pe care tocmai le-am enumerat, la loviturile de stat[1804] și ale barbarilor, trebuie să adăugăm și secesiunea Galiei și a Palmyrei. I s-au atribuit acestui suveran reforme a căror amploare ni se pare discutabilă[1805]. Lumea romană a cunoscut, pe durata secolului al III-lea, ciuma, foametea, războiul și moartea, cei patru cavaleri ai Apocalipsei.

Mulți istorici consideră că perioada cuprinsă între anii 258–275 corespunde unei renașteri; seria de nenorociri care continuă să lovească imperiul ne-a incitat să susținem o teză contrară: criza era departe de a se fi terminat[1806]. Desigur, Claudiu II a obținut o mare victorie împotriva goților;

[1800] Hérodien, VII și VIII; *SHA*, *Max Th.*

[1801] *SHA*, *Max Balb* și *Gord.*

[1802] *SHA*, *Val.*

[1803] *SHA*, *Gall.*

[1804] Cu erori, dar importantă: *SHA*, *Tr Tyr.*

[1805] De Regibus L., „Le riforme militare del imperatore Gallieno", *Historia*, 1935, p. 446–464; punct de vedere opus: Le Bohec Y., „Gallien et l'encadrement sénatorial de l'armée romaine", *RÉMA*, 1, 2004, p. 123–132.

[1806] La fel de important: *SHA*, *Firmus et alii.*

dar nu a fost una decisivă[1807]. Sub Aurelian[1808], alamanii căpătaseră obiceiul de a veni în nordul Italiei pentru a jefui regiunea. Acest împărat s-a luptat la rândul său cu goţii, care îşi reveniseră după înfrângerea precedentă, dar şi cu carpii şi dacii. În ciuda loviturilor de stat, el a reuşit să reintegreze în imperiu Palmyra şi Galia, ceea ce trebuie să recunoaştem că nu a fost puţin lucru.

Adevărata restaurare vine mai târziu, între anii 275 şi 284. Sub Tacitus, nu putem semnala decât (dacă putem folosi „decât"!) două raiduri, unul al alamanilor, în Galia, şi unul al goţilor, în Balcani[1809]. Sub Probus[1810], războaiele au inflamat alte câteva regiuni, inamicii fiind cei tradiţionali, francii şi alamanii în Occident, goţii şi iranienii în Orient. Nou-veniţii îşi fac apariţia, burgunzii şi vandalii, mai ales în spatele liniei Dunării. Carus şi fiii săi[1811], ultimii împăraţi ai Imperiului Timpuriu, şi-au împărţit munca. Carus şi Numerian s-au bătut cu Iranul, Carinus contra germanicilor (franci, alamani şi quazi) şi a non-germanicilor (sarmaţi), deci pe Rin şi pe Dunăre. Carus a murit lovit de fulger; Numerian a fost asasinat sau a murit în patul său, nu ştim; Carinus a fost asasinat de propriii soldaţi. Moartea sa a deschis drumul către putere lui Diocleţian, care a inaugurat o altă perioadă din istoria Romei, Imperiul târziu.

Era necesar să amintim această cronologie pentru a explica geografia.

STRATEGIA ÎN SPAŢIU

Soldaţii romani, mai mult graţie empirismului decât ştiinţei, dar în acelaşi timp fără a neglija nici reflecţia şi nici ceea ce au învăţat despre inamici şi geografia regională, au organizat un sistem defensiv foarte static. Ei au organizat frontiera militară cu un număr mare de construcţii, adaptându-le în funcţie de nevoile fiecărei regiuni, de o aşa manieră încât erau de o eficacitate teribilă. Ea putea, printre altele, să reprezinte o bază pentru operaţiuni ofensive. În celebrul său *Elogiu Romei* (§ 78-82 şi 84), retorul grec Aelius Aristides a descris cu entuziasm (este adevărat că el era mereu entuziasmat când scria despre Roma) o organizare defensivă instalată pe frontiere, bazată pe şanţuri, fluvii şi construcţii de piatră, dar unde omul juca un rol mai important decât piatra.

[1807] *SHA, Cl.*

[1808] *SHA, Aur.* Saunders R., „Aurelian's two Iuthungian wars", *Historia*, 41, 1992, p. 311-327.

[1809] *SHA, Tac.*

[1810] *SHA, Prob.*

[1811] *SHA, Car.*

El ar mai putea adăuga că acest sistem prezenta o caracteristică poate surprinzătoare: la rândul său, ca tactică, funcţiona într-un univers tridimensional.

Vocabularul

Latina are un bogat vocabular pentru a vorbi despre sistemele defensive care asigurau securitatea imperiului; nu este deci necesar să dăm cuvintelor un sens pe care nu îl au. Acesta este cazul cuvântului *limes*, care place mult (se pronunţă „s"-ul final); tot la fiecare patru ani are loc un congres despre *limes*, care reuneşte arheologi, departe de urechile latiniştilor. Şi totuşi, dacă i-aţi fi cerut lui Traian noutăţi despre *limes*, el nu v-ar fi înţeles. În fapt, acest cuvânt era foarte rar utilizat, iar atunci când era, el desemna o potecă în pădure; el nu a căpătat un sens militar decât mult mai târziu şi nu făcea referire decât la un mic sistem defensiv, de exemplu limesul din Raetia, sau la un segment dintr-un sistem provincial defensiv, *limes Tentheitanus* din Tripolitania[1812]. Să lăsăm la o parte, aşadar, *limes*-ul. Noi ştim că, de asemenea, nu trebuie să abuzăm de *clausura*, o barieră, şi să evităm *fossatum*, înţeles ca o frontieră militară - un text târziu menţionează *fossatum Africae*. Un pasionat de arheologia aeriană, comandantul J. Baradez, care a adus mari servicii acestei discipline, a întâlnit această denumire în *Codex Theodosianus*, pentru anul 409; credem că este mai bine să fim atenţi cu utilizarea lui.

Frontiera, militară sau civilă, era denumită *fines* (cuvânt la plural în latină). Atunci când ea corespundea cu un fluviu, termenul folosit era *ripa*[1813]. Un alt termen latin, *ora*, a dat naştere la dezbateri; autorii nici nu erau siguri dacă el făcea parte din vocabularul militar. Dar este foarte probabil şi făcea referire la litoral: prefectul însărcinat cu *ora maritima*, asigurând protecţia[1814]. Rămânem într-un domeniu vecin cu alte două cuvinte care erau destul de des utilizate de antici, *praetentura* şi verişoara sa, *praetensio*. Din păcate, ele aveau mai multe sensuri. *Praetentura* desemna un post militar[1815] sau un drum militar sau o frontieră militară terestră, adică un sector defensiv

[1812] Vezi totuşi, Frontin, *Str*, I, 3, 10, şi II, 11, 7; *AE*, 1982, 717 (Germania); 777 (Dunărea, a. 168); 1985, 849 (Tripolitania). Isaac B., „The meaning of the terms *limes* and *limitanei*", *JRS*, 78, 1988, p. 125-147; Le Bohec Y., „La genèse du *limes*", *RD*, 69, 3, 1991, p. 307-330; *ARHE*, p. 163-166.

[1813] *CIL*, 9, 5363 (Dunărea); 12, 1357 (Eufrat); *AE*, 1976, 587; 595; 2002, 1237 bis. Trousset P., „La notion de *ripa* et les frontières de l'Empire", art. cit.

[1814] *IL*, 2, 4224; 4225; 4226; 4138; 4239; 4264; 4266; 11, 623. Le Roux P., *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques*, 1982, p. 153-157.

[1815] *CGL*, 2, 158, 15.

complet[1816]. *Praetensio* a fost utilizat pentru o apărare în adâncime, un drum îndreptat spre un inamic potențial și cu foarte multe posturi[1817].

Alte cuvinte au generat dezbateri, care au fost foarte bine lămurite recent de Nadine Labory. *Propugnaculum* a fost înconjurat de divergențe[1818]. Un comentator a spus că desemna un crenel; un alt studiu recent semnat de Nadine Labory, susținut de mai multe documente, dovedește că termenul denumea tot felul de apărări avansate și că nu ar trebui să îi acordăm un sens prea precis. Un alt cuvânt la fel de compromis precum *limes*, *clausura*, nu era utilizat pentru a desemna un fort izolat și nici un bastion de asemenea izolat, ci pentru o linie de apărare cu lucrări defensive multiple[1819]. În fine, *bracchium*, „brațul", era o fortificație secundară și liniară, bazată pe o fortificație principală[1820].

Cuvintele folosite pentru a defini punctele de apărare, posturi sau castre, au fost studiate în anexa de la capitolul 3; facem trimitere la aceasta.

Componentele

Precum tactica, strategia romanilor era organizată într-o lume în trei dimensiuni: zeii vegheau asupra imperiului și asupra sistemului său defensiv, falsul „*limes*", care avea două dimensiuni pe pământ, cu o lungime egală cu frontierele imperiului și o lățime mai mare sau mai mică, în funcție de regiuni.

Pe pământ, specialiștii denumeau centru de gravitație punctul care este pivotul puterii inamice, care nu se află în mod necesar în prima linie, dar care sprijină și oferă suport primei linii. Centrele de decizie existau în Iran, la curtea șahului și la germanici, în locuințele șefilor de triburi. Dar la ei, precum și la romani, exista o soluție de continuitate între centrul de putere, care se afla în capitală, și cei aflați pe teren, care trăiau pe frontiere.

În jurul imperiului, principalul element al sistemelor defensive era reprezentat de oameni, iar în primul rând legionarii; ei făceau parte dintr-o armată permanentă, profesionistă, relativ sedentară și instalată pe frontiere (ei nu se

[1816] *CIL*, 8, 22 602; *ILAlg*, 2, 4681; *AE*, 1966, 129 (Italia); 1981, 694 (Italia și Alpii).

[1817] *AE*, 1998, 857; 2001, 1976.

[1818] Rebuffat R., *Propugnacula*, *Latomus*, 43, 1984, p. 3–26; Labory N., „À propos de la signification du mot *propugnaculum* utilisé en architecture militaire", *Latomus*, 64, 1, 2005, p. 318–324.

[1819] Labory N., „À propos de la signification du mot *clausura* utilisé en architecture militaire", *Latomus*, 62, 4, 2003, p. 898–901.

[1820] Labory N., „Le *bracchium*, un mot utilisé en architecture militaire", *Latomus*, 64, 1, 2005, p. 29–32.

mişcau decât în caz de conflict; facem trimitere deci la capitolul 1). Aceşti oameni se sprijineau pe fortificaţii[1821]. Ei construiau puncte de apărare, forturi care erau interconectate prin drumuri: forturile şi drumurile erau cele două mari tipuri de construcţii, inseparabile de rezidenţi, imposibil de disociat. Un post care nu este interconectat nu serveşte la nimic; pur şi simplu nu a fost imaginabil. În ceea ce priveşte apărarea liniară, zidurile lungi, ele nu au fost concepute şi construite decât târziu şi sporadic.

Elementul important, deci printre elementele materiale, era apărarea punctuală, fortul, devenit tabără permanentă. La greci, la fel ca la romani, a şti să construieşti o tabără era un semn de civilizaţie, barbarii erau incapabili să facă aceasta. Această tehnică, poate influenţată de tradiţia elenistică, se baza parţial şi pe castrametaţie, o disciplină foarte romană, care studia dimensiunile terenului şi fortificaţiile. Imperiul a fost înconjurat cu 25 până la 30 de castre legionare: primele care au fost construite adăposteau mai multe unităţi, apoi, pentru a limita amploarea eventualelor lovituri de stat şi revolte, împăraţii nu au încartiruit decât o legiune în fiecare dintre acestea.

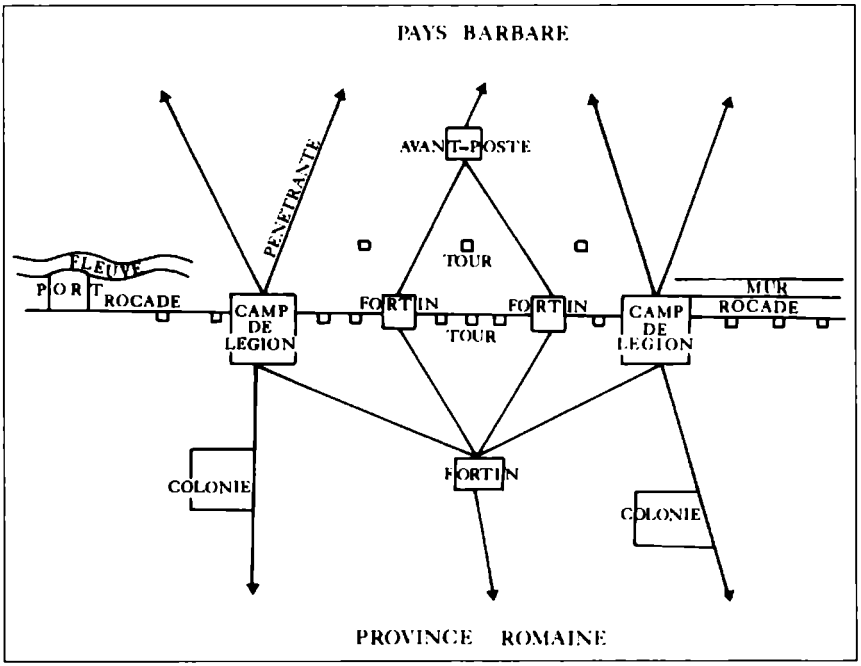
În timpul Principatului[1822], castrele permanente au fost construite mai întâi din lemn şi pământ, materiale care au fost înlocuite cu piatră, cărămizi şi ţigle, mai ales începând cu epoca Flavienilor[1823]. Acum, ele erau organizate pe baza unui plan rectangular, similar unei cărţi de joc, cu un raport între lungime şi lăţime de 5 pe 4 şi colţuri rotunjite[1824]. Meterezul, precedat

[1821] Dyson S. L., *The Creation of the Roman Frontier*, 1985 (Princeton), 324 p.; Whittaker C., *Les Frontières de l'Empire romain*, trad. fr., 1989 (Paris), 211 p.; Hanoune R., „Représentations de constructions et d'architecture sur la colonne Aurélienne", *Autour de la colonne Aurélienne*, *op. cit.*, p. 205-211; *ARHE*, p. 163 şi următoarele; *Limes imperii romani*, ed. Schallmayer E., 2004 (Saalburg), 177 p.; Elton H., *Frontiers of the Roman Empire*, 1996 (London), IX-150 p.; Haensch R., *Capita provinciarum*, 1997 (Mainz), 863 p.; Breeze D.J. şi Jilek S., „Strategy, tactics, operation. How did frontiers actually work?", *19e Congrès du limes*, 2005, p. 141-146; Klose G., *Grenzen des römischen Imperiums*, 2006 (Mainz), IV-196 p.; *Makers of ancient Strategy*, ed. Hanson V.D., 2010 (Princeton - Oxford), 265 p. (dezamăgitor pentru scopul nostru).

[1822] Pentru taberele permanente: Jones M.J., *Roman fort-defences to A.D. 117, BAR*, British S., 21, 1975 (Oxford), 192 p.; Petrikovits H. von, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, 1975 (Opladen), 227 p.; Johnson A., *Roman forts of the Ist and IInd c. A.D. in Britain and the German provinces*, 1983 (London), XVI-376 p.; *ARHE*, p. 167-177; Brewer R.J., *Roman Fortresses and their Legions, Occasional Papers of the Society of Antiquaries of London*, 20, 2000 (London Cardiff), XVII-187 p.; Le Bohec Y., „L'architecture militaire à Lambèse (Numidia)", *Archäologisches Korrespondenzblatt* (*RGZM*), 38, 2, 2008, p. 247-262. Reconstituiri: Fischer, p. 286, 287, 292 şi 312.

[1823] Lemnul, pământul şi gazonul au fost folosite în continuare pentru taberele de marş, de asediu sau de bătălie: Végèce, I, 24; III, 8.

[1824] Onesandros, XIII: plan sub formă de „cerc" (întâlnim incinte circulare pe Columna lui

13. Schema pseudo-*limesului* (Le Bohec Y., *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris, Picard, ed. a 3-a, 2002, pl. XXXI, fig. 29).
Contrar credinţei populare, sistemul defensiv care înconjura imperiul nu se numea *limes*, cuvânt care înseamnă „potecă care traversează pădurea", nu semăna absolut deloc cu zidul chinezesc. În realitate, el nu avea nume şi era de o mare diversitate, în funcţie de provincii, în funcţie de condiţiile geografice şi specificul inamicului. Elementul esenţial era constituit de taberele legiunilor; ele erau întărite cu tabere mai mici, adeseori construite pentru auxiliari, iar toate erau interconectate prin drumuri; alte drumuri pătrundeau în teritoriul inamic, având scop de supraveghere, iar altele duceau spre spatele frontierei, pentru a facilita aprovizionarea şi sosirea întăririlor. Apărările liniare, rare în Orient şi în Africa, sunt totuşi atestate în Europa şi ele puteau fi naturale (porţiuni de fluviu precum Rinul şi Dunărea) sau artificiale (ziduri precum zidurile din Britannia şi zidul din Germania).

de unul sau mai multe şanţuri[1825] şi mare de aproximativ 6 m, acoperea o suprafaţă de aproximativ 20 ha (500 m × 400 m pentru o legiune, aproximativ 5 000 de soldaţi). El era dotat cu creneluri, flancat de bastioane pentru

Traian: Settis, p. 259; dacice sau romane, nu ştim întotdeauna, iar arheologii nu le-au găsit pe teren); pseudo-Hygin, LIV: colţuri; Végèce, I, 23, şi III, 8: planul este realizat în funcţie de topografie.

[1825] Végèce, I, 21; I, 24. Lander J., *Roman Stone Fortifications, BAR*, 206, 1984, X–363 p.

artilerie şi turnuri de observaţie. Zidul era străpuns de patru porţi, încadrate de turnuri care sporeau securitatea[1826].

Toate taberele erau împărţite în trei părţi, „pretentura" la nord, zona *principia* în centru şi „retentura", la sud. „Pretentura" era divizată în două de drumul pretorian, care mergea pe direcţia nord - sud[1827]. *Principia* (cuvânt la forma de plural)[1828] erau divizate în trei elemente, o curte mare, o curte mică, precum şi numeroase săli, inclusiv depozitul de arme, individuale şi colective, sau *armamentarium*[1829] şi capela cu însemne, centrul centrului[1830]. „Retentura" era de asemenea tăiată de o axă nord - sud, drumul decuman. Două axe est - vest se aflau una la nord de *principia*, calea principală, iar cealaltă la sud de aceleaşi *principia*, calea *quintana*.

Soldaţii locuiau în barăci lungi, care dădeau într-o curte[1831], iar ofiţerii superiori în vile civile şi banale, de tipul denumit *domus*; locuinţa comandantului unităţii se numea *praetorium*, cuvânt care a fost câteodată confundat cu *principia* în secolele al XIX-lea şi al XX-lea; un *praetorium* putea fi instalat în afara taberei. Caii aveau grajdurile în apropierea soldaţilor încartiruiţi; celelalte animale erau lăsate fie în interiorul incintei, fie în afară, în împrejurimi[1832]. Un castru avea, de asemenea, un spital (*valetudinarium*)[1833], un atelier de arme (*fabrica*)[1834], depozite (*horrea*)[1835], o clădire pentru exerciţii şi terme. Închisoarea - sau *carcer* - este dificil de localizat[1836].

Taberele erau inspectate, fără îndoială, în mod regulat, după cum demonstrează călătoria făcută de Arrian, în urma ordinelor primite, în jurul Pontului Euxin şi referinţele privind politica militară dusă de Hadrian, călătoriile şi

---

[1826] Bidwell P.T., Miket R. şi Ford B., *Portae cum turribus. Studies of Roman fort gates*, *BAR*, *Brit. S.*, 206, 1989 (Oxford), XII-232 p.; Fischer, p. 258 şi 283.

[1827] Pseudo-Hygin, XIV (drum) şi XXXIV (*pretentura*).

[1828] Tacite, *H*, III, 13, 1. Schmidt Heidenreich C., *Le Glaive et l'autel. Camps et piété militaires sous le Haut-Empire romain*, 2012 (Rennes), 520 p.

[1829] Tacite, *H*, I, 38, 6; *CGL*, II, 25, 21; 502, 46; 528, 59; *AE*, 1984, 667; 703;1991, 1251; 2004, 1195.

[1830] Reddé M., „Réflexions critiques sur les chapelles militaires *("aedes principiorum")*", *JRArch*, 17, 1, 2004, p. 442-462; Schmidt Heidenreich C., *op. cit.*

[1831] Davison D.P., *The barracks of the Roman Army from the 1st to 3rd centuries A.D.*, *BAR*, Internat. Ser., 472, 1989 (Oxford), 3 vol., XIV-914 p.; Fischer, p. 262.

[1832] Fischer, citat.

[1833] Pseudo-Hygin, IV; *AE*, 1987, 952; 1995, 1259, d.

[1834] Végèce, II, 11.

[1835] Gentry A.P., *Roman military stone-built Granaries in Britain*, *BAR*, *British S.*, 32, 1976 (Oxford), XVI-95 p.; Groenman-Van Waateringe W., „The reconstruction of a wooden granary", *14. Intern. Limeskongr.*, 1986, p. 401-409.

[1836] Tacite, *An*, I, 21; *AE*, 1983, 48.

discursurile din Africa[1837]. Aceste forturi erau interconectate prin drumuri, care nu aveau nicio caracteristică specială decât aceea că cel mai adesea fuseseră construite de soldaţi; aceştia nu uitau nici de poduri atunci unde acestea se dovedeau necesare[1838].

Al treilea element material, pe lângă fort şi drum, era apărarea liniară[1839]. Acest tip de construcţii a generat trei greşeli frecvente. Pe de o parte, mulţi istorici suferă de un păcat original: privind hărţile moderne ale ruinelor, ei scriu ca şi cum acestea au existat dintotdeauna. Or dacă apărarea naturală a fost folosită începând cu epoca lui Augustus, apărarea artificială datează în general cel mai devreme de la începutul secolului al II-lea, adică epoca lui Hadrian. În mod greşit, ei transpun la finalul secolului I a.Chr. situaţia existentă la începutul secolului al V-lea p.Chr.; ne dăm seama de amploarea confuziei. Pe de altă parte, unii istorici, scriind fără să arunce cea mai mică privire peste vreo hartă, consideră că marile castre au fost construite sprijinindu-se pe apărările naturale; în realitate, au existat pe cât de multe cazuri, atâtea situaţii diverse. Mari incinte puteau fi construite la o distanţă de ziduri, câteodată foarte departe iar alteori mult mai aproape. În fine, în manualele scrise de universitarii care mai degrabă scriu decât să consulte documentele, s-a răspândit o imagine: imperiul era înconjurat de un zid similar cu zidul chinezesc. Trebuie să dezamăgim: acest meterez interminabil nu a existat niciodată. Orice ar fi fost, apărările liniare şi-au câştigat celebritatea, mai ales graţie zidurilor din Britannia, cel al lui Hadrian şi al lui Antoninus Pius, dar şi nu mai puţin extraordinarului zid al Diavolului construit în Germania. Acesta i-a uimit într-atât pe germanii din Evul Mediu, care considerau că era imposibil să fi fost construit de oameni; l-au atribuit, aşadar, diavolului.

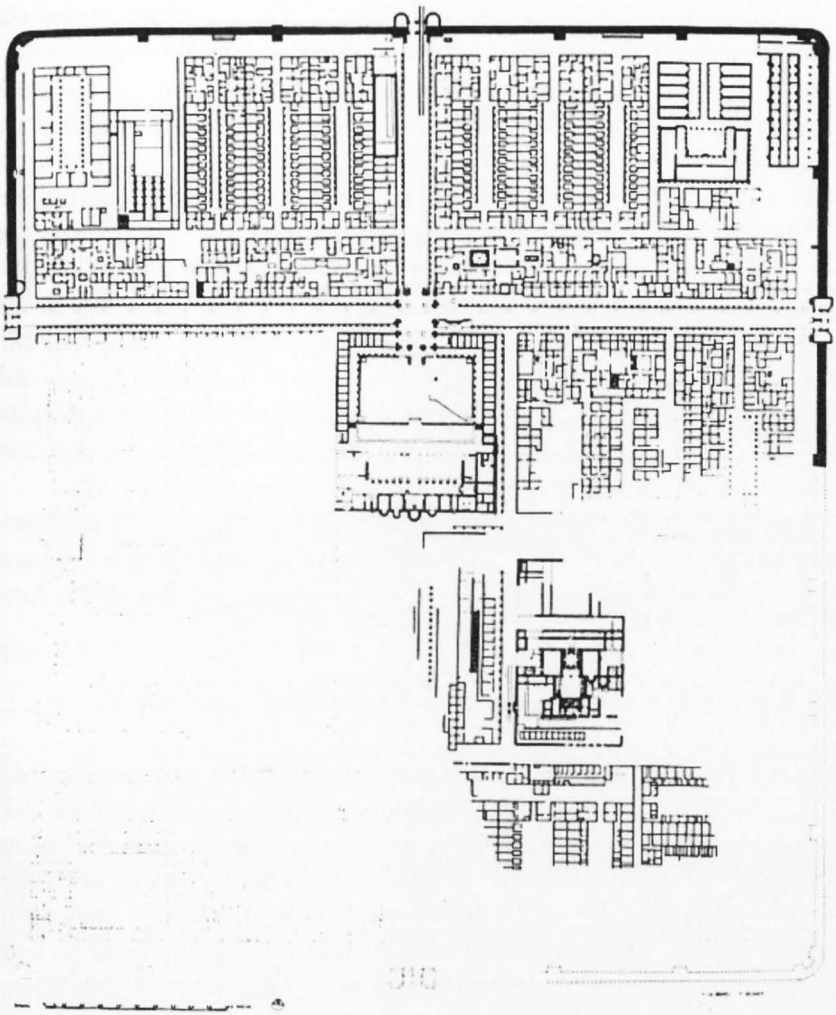
Rezumând, romanii au construit apărări liniare, dar au făcut-o târziu, la o scară mai mică decât s-a spus şi cu o mare diversitate de strategii. Mai întâi de toate, regiuni întregi nu au fost protejate de acest tip de sistem: îl vom căuta în zadar în Mauretania Caesariensis, în Siria şi în Egipt. Atunci responsabilii romani au recurs la o varietate de mijloace de protecţie. Ei au

---

[1837] Dion Cassius, LXIX, 8; Arrien, *Périple du Pont Euxin*; *Les Discours d'Hadrien à l'armée d'Afrique. Exercitatio*, ed. Le Bohec Y., 2003, 173 p.; Speidel M.P., *Emperor Hadrian's Speeches to the African Army, RGZM, Forschungsinstitut für Vorund Frühgeschichte*, 65, 2006, 106 p.

[1838] Charlesworth M.P., *Les Routes et le trafic commercial dans l'Empire romain*, 1938, 309 p.; Chevallier R., *Les Voies romaines*, 1997, 343 p.; art. nostru, „Routes et armées dans l'épigraphie de l'Afrique romaine", *CCGG*, 20, 2009, p. 185–197.

[1839] Napoli J., *Recherches sur les fortifications linéaires romaines*, *CÉFR*, 229, 1997 (Roma – Paris), 549 p.; *ARHE*, p. 166–167.

14. Un castru permanent, Lambesis, în Algeria actuală (Le Bohec Y., *La Troisième Légion Auguste*, Paris, ed. CNRS, 1989, p. 414–415).
Această tabără este celebră; am propus un plan actualizat prin raport cu cele publicate de predecesori. Vedem, în centru, *principia*, constituite din două curți înconjurate de o serie de încăperi. La nord, mai multe *domus* serveau drept locuință pentru ofițeri. Barăcile soldaților și a centurionilor sunt ușor identificabile: recunoaștem o serie de mici piese care dau spre spații goale, curți. La nord-vest, grânare și o pivniță au fost instalate. La nord-est se afla *fabrica*, un atelier. La sud-est de *principia*, termele au fost instalate probabil sub Septimius Severus. Locuința legatului armatei, *praetorium*, a dispărut; ea se afla, fără îndoială, la sud-est sau est de *principia*; probabil că la sud de aceste *principia* fusese localizat un spital.

utilizat apărările naturale, mai ales fluviile, o *ripa* în special de-a lungul unei porțiuni a râurilor Rin, Dunăre, Inn și Eufrat[1840].

Desigur, întâlnim și apărări artificiale; cele mai lungi tocmai au fost menționate; le vom adăuga câteva bucățele de zid din Dacia (trei ziduri de pământ la vest)[1841], în Moesia Inferior, în Africa și în Mauretania Tingitana. Acestea din urmă au fost realizate din piatră sau din pământ, gazon și lemn, pe principiul fortificației elementare pe care noi am definit-o (*fossa - ager - vallum*): cel puțin găsim un șanț (dar puteau exista mai multe), o ridicătură de pământ și un zid de piatră sau o palisadă de lemn; unu sau două drumuri treceau de-a lungul rambleului pe partea romanilor și chiar, eventual, pe partea barbarilor. Acest tip de construcție putea fi efemer. În timpul războiului civil care i-a opus pe Septimius Severus și Pescennius Niger, acesta din urmă a construit ziduri pentru a-și împiedica inamicul să traverseze Taurus; dar ele au fost distruse de furtuni[1842].

Rolul strategic al acestor ziduri trebuie relativizat. Un text celebru din *Historia Augusta* afirmă că Hadrian construise un zid pentru a-i separa pe romani de barbari, iar zidul lui Antoninus Pius avea același rol[1843]: funcția politică trebuia luată în considerare.

Diversitatea geografică: evoluția

Nu trebuie sub nicio formă să neglijăm diversitatea, a unei regiuni sau a alteia, și chiar în cadrul aceleiași regiuni, de la o epocă la alta. Nici aici nu se pune problema să prezentăm un tablou complet; acesta a fost făcut în altă parte. E suficient să evidențiem specificitatea fiecărui sector strategic, să evidențiem erorile de interpretare comise în trecut. Un tablou ne va permite să vedem care sectoare păreau amenințate. Castrele permanente de legiuni sunt acum bine studiate și dispunerea lor ne permite să înțelegem strategia puterii și mai ales evoluția acestei strategii[1844].

Augustus a lăsat documente care ne permit să înțelegem cum a conceput

[1840] Tacite, *An*, XV, 3, 3; 9, 1 (Euphrate); *H*, II, 32, 2 (Rhin); III, 5, 6 (Inn).

[1841] Nemeth E. *et alii*, *Der südwestliche Limes des römischen Dakien*, 2011 (Cluj), p. 58-81.

[1842] Hérodien, III, 1, 4; 3, 7.

[1843] *SHA*, *Hadr*, XI, 2; XII, 6; *Ant P*, V, 4.

[1844] Szilagyi J., „Les variations des centres de prépondérance militaire dans les provinces frontières de l'Empire romain", *AArchHung*, 2, 1953, p. 117-223; Forni G., „Limes", în De Ruggiero E., *Dizionario epigrafico*, mai ales 4, 34-41, 1959-1962, p. 1074-1307; Farnum J. H., *The Positioning of the Roman Legions*, *BAR*, 1458, 2006 (Oxford), 121 p. Acum putem urmări evoluția unităților auxiliare grație diplomelor militare (vezi capitolul 1).

el spațiul imperial[1845]. El crease, așadar, trei tipuri de unități. Plasase cele 9 cohorte pretoriene și cele 3 cohorte urbane în Roma. Legiunile erau încartiruite în provincii: 8 pe Rin, în urma dezastrului de la Teutoburg, 3 în Peninsula Iberică, 2 în Africa, 2 în Egipt (sau 3?), 4 în Siria, 2 în Moesia și 2 în Pannonia; ele erau sprijinite de un număr necunoscut de trupe auxiliare. Flota era împărțită între trei mari porturi: Fréjus (abandonat rapid), Misenum și Ravena. El se bizuia, de asemenea, pe regi-supuși puși în fruntea unor protectorate, de exemplu Iuba II în Mauretania și Rhoemetalces, fiul lui Cotys, în Tracia.

Prin urmare, observăm, în spatele unei stabilități mari, modificări foarte rare de trupe, atestate doar în câteva regiuni. Germania, apărată de 8 legiuni la moartea lui Augustus (de frica lui Arminius), nu a mai avut decât 4 de la începutul secolului al II-lea. Africa, Peninsula Iberică și Egiptul au trecut rapid de la 3 la 1 legiune. Două zone de frontieră au fost, din contra, întărite: provinciile danubiene, mai ales pe cursul inferior al fluviului, și Orientul.

Repartiția legiunilor în timpul Principatului (după J. Szilagyi)

Regiuni slab apărate

	Africa	Egipt	Peninsula Iberică
+6	3 -> 1	3	5
+20	1	2	3
+46	1	2	2
+75	1	2	1
Începutul sec. II	1	2	1
+140	1	1	1
Spre 215	1	1	1

Regiuni bine apărate

• Europa (fără Peninsula Iberică)

– Dacia era de asemenea protejată de armata din Pannonia.

	Britannia	Germania	Raetia	Noricum	Pannonia	Dacia	Moesia
+6	–	5	–	–	5	–	3
+20	–	8	–	–	4	–	3
+46	4	7	–	–	2	–	3
+75	4	8	–	–	2	–	5
Începutul sec. II	3	4	–	–	4	3	5

[1845] Tacite, *An*, I, 5–6; 11, 8; 16, 1; 39, 2; IV, 5; Suétone, *Aug*, XLIX, 1–2.

	Britannia	Germania	Raetia	Noricum	Pannonia	Dacia	Moesia
+140	3	4	–	–	4	1	5
Spre 215	3	4	1	1	5	2	4

• Asia

– Cappadocia era de asemenea apărată de armata din Siria

	Siria	Cappadocia	Iudeea – Arabia
+6	3	–	–
+20	4	–	–
+46	4	–	–
+75	4	2	–
Începutul sec. II	5	2	2
+140	6	2	3
Spre 215	7	2	3

Roma, Italia și provinciile inermes

Orașul, Roma, era *Le centre du pouvoir* (R. Bianchi-Bandinelli) (centrul puterii – n.tr.). Din punct de vedere militar[1846], acolo exista o garnizoană alcătuită din cohorte de pretorieni și *urbaniciani*, la care putem adăuga, *vigiles*, pompierii, cu siguranță mai puțin chemați la luptă, precum și garda de corp călare a împăratului, *equites singulares Augusti*. Diverse alte unități mai puțin importante sunt atestate, primipilari (consilieri), marinari, cercetași, *frumentarii* (curieri) și *statores* (jandarmeria militară). Per total, Roma adăpostea 12 000 de combatanți, în principiu soldați de elită. Cohortele primiseră un castru de 16,72 hectare amplasat, în timpul domniei lui Tiberiu, pe platoul colinei Esquilin, în afara zidului *servian*. *Vigiles* erau repartizați în diverse locații în Roma. *Equites* erau instalați pe Latran, în două castre, cel de-al doilea reprezentând poate doar o simplă anexă a primului după o mărire a efectivelor.

Dacă în principiu pământul Romei era interzis oamenilor înarmați, la fel se poate spune despre Italia. Totuși, Augustus a instalat acolo două mari flote, una la Misenum, pentru a supraveghea Occidentul, cealaltă la Ravena, pentru Orient. Acestea numărau cel puțin 40 000 de oameni, ceea ce nu este neglijabil[1847]. Claudius a încartiruit o cohortă de *vigiles* la Pozzuoli și alta la

[1846] Todd M., *The Walls of Rome*, 1978 (London), 96 p.; Barberini M.G., *Guide rionali di Roma. Rione XVIII: Castro Pretorio*, 1, 1987, 198 p.; Bingham S. și Copp S., „Inside the Scorpions' nest: the *Castra Praetoria* reexamined", *AJA*, 102 (2), 1998, p. 370–371.

[1847] Chapot V., *La Flotte de Misène*, 1896, retipărită. *Studia historica*, 34, 1967 (Roma), 244 p.; Reddé M., *Mare nostrum*, 1986, p. 550–554; *ARHE*, p. 178.

Ostia, unde se aflau deja alţi militari, deoarece erau porturi esenţiale pentru aprovizionarea Romei[1848]. Pericolul reprezentat de germanici, quazi şi marcomani, pentru Italia în vremea lui Marcus Aurelius, a convins comandamentul să construiască un sistem defensiv în Alpi, *praetentura Italiae et Alpium*[1849]. În fine, în 202, Septimius Severus a instalat legiunea II Parthica la sud de Roma, la Albano. Aceasta supraveghea oraşul şi servea de rezervă în caz de război. Cu toate acestea, deşi au fost soldaţi încartiruiţi acolo, Italia nu a avut armată, *exercitus*.

Mai multe provincii, aşa-numitele provincii senatoriale sau ale poporului roman, la rândul lor nu aveau armată; ele erau numite *provinciae inermes*, expresie pe care câţiva traducători au tradus-o greşit prin „provincie fără soldaţi", deoarece *inermis* nu înseamnă aceasta: cuvântul se foloseşte pentru o regiune fără armată, nu fără soldaţi. În fapt, fiecare guvernator are dreptul la o gardă de onoare şi are nevoie de oameni pentru a menţine ordinea în caz de necesitate. Nu ar fi imposibil ca în capitalele unde nu s-au găsit soldaţi aceştia să fi existat, iar această tăcere poate fi explicată prin lipsa norocului arheologilor şi al epigrafiştilor.

Cunoaştem provincii *inermes* atât în Orient, cât şi în Occident. Flavius Iosephus ne-a transmis o listă valabilă pentru estul imperiului: Macedonia, Achaia, Asia, Bitinia, Cappadocia, Licia-Pamphilia şi Cilicia[1850]. Aproape de *Moesia Inferior*, Tracia avea 2000 de soldaţi pe timpul lui Nero[1851]. Totuşi, epigrafia provinciilor orientale ne-a făcut cunoscute mai multe unităţi[1852], în Grecia (Achaia şi Macedonia) şi mai ales în *Asia Minor* (Pont-Bitinia, Galatia, la Ancyra, Lycaonia, la Iconium); o provincie *inermis* este deci fără armată, iar nu fără unităţi militare, ca să nu mai vorbim de soldaţi.

La lista lui Flavius Iosephus noi mai adăugăm mica Cirenaica, între Egipt şi Africa romanilor, foarte elenizată şi care a fost puţin studiată din punct de vedere militar[1853]. Au fost găsite inscripţii la Cyrenae şi prin împrejurimile Ptolemaisului, iar acestea menţionează prezenţa a *cohors Hispanorum*,

---

[1848] Suétone, *Cl*, XXV, 6.

[1849] Fitz J., „Zu der Geschichte der *praetentura Italiae et Alpium* im Laufe des Markomannenkriege", *Arh. Vest.*, 19, 1968, p. 43–51; Sasel J. şi Petru P. ed., *Claustra Alpium Iuliarum*, 1, *Fontes, Limes v. Jugoslaviji*, 2, 1970, 100 p.

[1850] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 16, 4.

[1851] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 16, 4.

[1852] Ritterling E., „Military Forces in the senatorial Provinces", *JRS*, 17, 1927, p. 28–32; Ramsay W.M. şi A.M., „Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor", *JRS*, 18, 1928, p. 181–190; Sherk R.H., „Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaia", *AJPh*, 78, 1957, p. 52–62; *ARHE*, p. 177.

[1853] *AE*, 1983, 940–942. Goodchild R. G., *Libyan Studies*, 1976 (London), p. 195–209.

o unitate auxiliară mixtă, alcătuită din infanteriști și călăreți. Acesta trebuia să protejeze Pentapol și platoul fertil situat aproape de mare contra nomazilor și a seminomazilor. R.G. Goodchild observase ferme fortificate și mici tabere, a căror cronologie nu a fost bine stabilită; el a presupus, în plus, că orășenii s-au bizuit în primul rând pe zidurile care le înconjurau orașele.

Occidentul a primit la rândul lui unități. Această parte a lumii a oferit inscripții interesante. În Africa, Cartagina a găzduit cohorta urbană XIII în epoca Flavienilor, cohorta urbană I în secolul al II-lea[1854]. Cohorte și un detașament al flotei sunt atestate în Betica[1855] și în Sardinia[1856]. În Galia, sub Nero, se aflau 1.200 de soldați[1857]. Pentru restul, s-a descoperit chiar un mare castru la Mirebeau (epoca flaviană), construit pentru legiunea VIII Augusta și ocupat sub Flavieni[1858]; Lyon a adăpostit de asemenea o cohortă (XIV, XVII, apoi XVIII, toate trei fără nume, sub Iulio-Claudieni; cohorta urbană I sub Flavieni și cohorta urbană XIII în secolul al II-lea)[1859].

Mai multe astfel de provincii *inermes* primiseră armate sub Augustus. Iliria-Dalmația adăpostea cinci legiuni în această perioadă, număr redus rapid la 1 sub Claudius și la 0 sub Domițian.

Tranziția strategică

Între maurii care se revoltau episodic și germanicii mai amenințători, peninsula Iberică reprezenta o tranziție destul de pașnică după ce Augustus a finalizat cucerirea. În 14, trei legiuni erau staționate aici[1860]; Caligula le-a redus numărul la două; începând cu anul 63 nu a mai rămas decât una,

[1854] Le Bohec Y., în colaborare cu S. Lancel și N. Duval, „Études sur la garnison de Carthage", *BCTH*, 1984, p. 47–79, reluat în *Mavors*, 14, 2007, p. 333–389.

[1855] Ritterling E., citat mai sus.

[1856] Le Bohec Y., *La Sardaigne et l'armée romaine sous le Haut-Empire*, 1990 (Sassari), 156 p.

[1857] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 16, 4.

[1858] *Militaires romains en Gaule civile*, ed. Le Bohec Y., 1993 (Lyon), 83 p.; *Le Camp légionnaire de Mirebeau*, ed. Goguey R. și Reddé M., 1995 (Bonn), VII–380 p.; *L'Armée romaine en Gaule*, ed. Reddé M., 1996 (Paris), 278 p.

[1859] Bérard F., „La cohorte urbaine de Lyon, une unité à part dans la Rangordnung?", *Hiérarchie*, 1995, p. 373–382; Le Bohec Y., „COH. XVII LVGVDVNIENSIS AD MONETAM", *Latomus*, 56, 4, 1997, p. 811–818.

[1860] *Legio VII Gemina*, 1970 (León), 659 p.; Roldán Hervás J.M., *Hispania y el ejército romano*, 1974 (Salamanca), 538 p.; Le Roux P., *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques*, 1982 (Bordeaux – Paris), 493 p. – 5–XVI pl., și *La Toge et les armes*, 2011 (Rennes), 785 p.; Alföldy G., „Hispanien und das römische Heer. Bemerkungen zu Patrick Le Roux: *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 405*", *Gerión*, 3, 1985, p. 379–410; *El ejército romano en Hispania*, ed. Morillo Á., 2007 (León), 521 p.

încartiruită la Leon, oraş al cărui nume modern vine de la *legio*. Câţiva soldaţi supravegheau, de asemenea, litoralul, *ora maritima*. Cum nu exista vreo frontieră cu vreun teritoriu barbar de orice fel, nu exista, de asemenea, nici frontieră militară; această regiune a fost privată de pseudo-limes.

Nordul

Occidentul mai număra o altă regiune *inermis*, Galia; după cum am spus, aceasta nu era fără soldaţi[1861]. Spre deosebire de Hispania, aceasta nu a avut o legiune proprie; în caz de nevoie, guvernatorii apelau la armata Germaniilor. Pe lângă garnizoana din Lyon, Galia a mai primit câteva unităţi auxiliare în anumite momente, mai ales după revolta din 21; am spus că legiunea VIII Augusta a construit un castru la Mirebeau, pe Coasta de Aur, pe care l-a ocupat exclusiv sub Flavieni[1862].

Occidentul concentra, de asemenea, legiuni în faţa inamicilor care nu puteau fi neglijaţi[1863].

Cucerită de patru legiuni în 43, Britannia a fost supravegheată sau protejată, nu ştim, de trei astfel de unităţi[1864]; dacă ţinem cont de îngustimea teritoriului care găzduia romanitatea, ne-am putea gândi că era una dintre cele mai expuse regiuni ale imperiului: britonii nu erau nişte inamici insignifianţi. Această armată era sprijinită de trupe auxiliare şi de o flotă, *classis britannica*. Marile castre se aflau la Isca - Caerleon (II Augusta), Deva - Chester (XX Valeria) şi Eburacum - York (VI Victrix): două în teritoriul galilor şi unul în nord-estul Angliei. Acest sistem bazat pe trei centre militare a durat aproape

---

[1861] Drummond S. K. şi Nelson L. H., *The Western Frontiers of Imperial Rome*, 1994 (London), IX-276 p.; Le Bohec Y., *Rome et les provinces de l'Europe occidentale jusqu'à la fin du Principat: conquêtes et stratégies*, 2009 (Pornic), 191 p.

[1862] Vezi mai sus.

[1863] Le Bohec Y., *Rome et les provinces de l'Europe occidentale*, citat.

[1864] Birley E., *Roman Britain and the Roman Army*, 1953 (Kendal), XII-196 p.; Maxwell G.S. şi Hanson W., *Rome's most Northerly Frontier. The Antonine Wall*, 1981,150 p.; Breeze D., *The Northern Frontiers of Roman Britain*, 1982 (London), 192 p.; Holder P.A., *The Roman Army in Britain*, 1982 (London), 173 p.; Hanson W.S. şi Maxwell G., *Rome's North-West Frontier, The Antonine Wall*, 1986 (Edinburgh), 265 p.; Robertson A.S., *The Antonine Wall*, ed. a 4-a, de Keppie L., 1990 (Glasgow), V-113 p.; Shotter D.C.A., *The Roman Frontier in Britain: Hadrian's Wall, the Antonine Wall, and Roman policy in the North*, 1996 (Preston), XVI-176 p.; Breeze D.J. şi Dobson B., *Hadrian's Wall*, ed. a 4-a, 2000 (London), XVII-356 p.; Hassall M., „The location of legionary fortresses as a response to changes in military strategy: the case of Roman Britain AD 43-84", *Les Légions de Rome*, 2000, p. 441-457; Galliou P., *Le Mur d'Hadrien*, 2001 (Crozon), 157 p.; Birley A.R., *The Roman Government of Britain*, 2005 (Oxford), 532 p.

75 de ani. Apoi două ziduri, apărări liniare artificiale i-au fost adăugate; ele erau situate mult mai la nord de cele trei mari castre. Ambele aveau același scop: să stânjenească, fără a împiedica complet, un atac inamic (aspectul militar), să marcheze limita între domeniul romanilor, protejat de zeii lor și cel care era desemnat barbarilor (aspect juridic și religios).

Zidul lui Hadrian, construit între anii 118–119, este situat la 130 km nord de York. El unește estuarul râului Tyne cu Solway Firth, la 117 km distanță. Privit în secțiune, zidul cuprinde patru elemente: de la nord spre sud se observă un șanț, un drum, zidul propriu-zis, construit cel mai recent în piatră și, în cele din urmă, încă un drum. Pe plan, remarcăm prezența turnurilor la fiecare 500 m (pentru observație), a porților și a forturilor denumite astăzi „milecastles" și aflate la fiecare 1 600 m și a forturilor mai importante, la fiecare 10 km.

Zidul lui Antoninus Pius a fost construit mai târziu cu 20 de ani decât precedentul, datează din anii 139–142 și a fost plasat la mai bine de 100 km nord de zidul lui Hadrian. Mergând de la Firth of Forth până la Firth of Clyde, el este mai scurt: măsoară 58 km. În secțiune el are aceeași structură, cu un șanț, un drum, un parapet și un alt drum. Întâlnim și aici forturi, forturi mici și turnuri, dar el a fost construit esențialmente din lemn și pământ.

Cele două ziduri erau completate cu drumuri care mergeau spre nord, prin apărări punctuale, mai ales turnuri și mici tabere construite în teritoriul barbarilor pentru a-i supraveghea și pentru a interveni mai repede la nevoie; alte drumuri, de data aceasta spre sud, permiteau legăturile cu marile castre și marile orașe: York, Caerleon, Chester, mai ales Londra și, în fine, cu Roma.

Fiecare zid a fost ocupat și apoi abandonat în mai multe reprize, iar istoricii nu înțeleg bine de ce (ar fi mai corect să spunem că ei nu înțeleg deloc motivele acestor mișcări).

Dacă britonii din nord, caledonienii, erau inamici periculoși, germanicii de dincolo de Rin și de Dunăre nu erau cu nimic mai puțin redutabili. Greșit, fără îndoială, după cum am afirmat. Orice ar fi fost, după panica creată la Roma de dezastrul suferit de Varus în 9 p.Chr., Augustus a regrupat în spatele Rinului opt legiuni, o treime din armata imperială. S-a dovedit destul de repede că germanicii, dacă se uniseră o dată, contra lui Varus, erau incapabili de a repeta această ispravă, iar autoritățile romane au putut reduce efectivele la patru legiuni, ajutate de auxiliari și de o flotă. *Agri Decumates*, între Rin și Dunăre, au fost anexate sub Flavieni, iar Domițian a împărțit provincia în două, *Germania Superior* în amonte și *Germania Inferior* în aval, până la mare. Între domnia lui Traian și cea a lui Aurelian, cele

patru mari castre se aflau la Bonn (I Minervia) şi Xanten (XXX Ulpia) în *Germania Inferior*[1865], Strasbourg (VIII Augusta) şi Mainz (XXI Primigenia) în *Germania Superior*[1866].

Pentru provincia de jos, Rinul a servit ca apărare liniară chiar de la început şi aici, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în Britannia, forturile au fost plasate pe apărarea liniară, opuse fluviului. Din contra, în provincia superioară, marile castre se află în spatele unei fortificaţii liniare artificiale, faimosul zid al diavolului[1867]. Lucrările au început sub Hadrian. Fortificaţia cuprindea, dinspre partea inamică spre partea romană, o palisadă, un şanţ, un taluz, un drum şi turnuri. Pornind puţin spre sud de Remagen, trecea prin Großkrotzenburg, Worth şi Wimpfen, pentru a atinge 382 km; este ceea ce arheologii numesc Odenwaldlimes. Iniţial a fost construit din lemn; turnurile au fost refăcute din piatră la mijlocul secolului al II-lea. Sub Antoninus Pius, dar spre 160, un nou zid, cuprinzându-l parţial pe precedentul, a fost alungit pe o distanţă de 550 km. El mergea mai mult spre est, prin Miltenberg, apoi prin Lorch, înainte de a întâlni Dunărea.

În spatele Dunării, barbari câteodată celtizaţi, altădată mai ales germanici, ameninţau pe romani şi erau poate mai periculoşi; sarmaţii, care trăiau ca nomazi în stepele Ucrainei, erau un alt inamic. Patru sectoare strategice pot fi distinse.

Raetia şi Noricum[1868], deseori alăturate, au cunoscut un destin militar diferit, cel puţin din momentul când o apărare liniară a atins Dunărea, acoperind Raetia, lăsând Noricum mai expus, dar protejat, totuşi, de cursul fluviului: o apărare liniară artificială, apoi încă una naturală. Cele două provincii au primit în primul rând o garnizoană alcătuită din trupe auxiliare. Războaiele lui Marcus Aurelius au impus o schimbare. O legiune a fost

[1865] Schleiermacher W., *Der römische limes in Deutschland*, ed. a 2-a, 1961 (Berlin), 242 p.; Bogaers J.E. şi Rüger C.B., *Der Niedergermanische Limes*, 50, 1974 (Köln), 251 p.; Konen H.Cl., *Classis Germanica*, Coll. *Pharos*, 15, 2000 (St. Katharinen), V-578 p.; Thiel A., *Wege am Limes*, 2007 (Stuttgart), 160 p., şi *Die Römer in Deutschland*, 2008 (Stuttgart), 176 p.; Le Bohec Y., „Histoire militaire des Germanies d'Auguste à Commode", *Pallas*, 80, 2009, p. 175-201.

[1866] Vezi *Germania Inferior*; Schleiermacher W., „Zu Hadrians Heeresreform in Obergermanien", *Germania*, 35, 1957, p. 117-120, şi *Der Odenwaldlimes. Die römische Grenze zwischen Main und Neckar*, 1983 (Stuttgart), 150 p.; Beck W. şi Planck D., *Der limes in Südwestdeutschland*, ed. a 2-a, 1987 (Stuttgart), 150 p.; Baatz D., *Der römische Limes: archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*, ed. a 4-a., 2000 (Berlin), 364 p.

[1867] Baatz D., *op. cit.*

[1868] Genser K., *Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit, Limes-Heft*, 33, 1986, 664 p.; Kandler M. şi Vetters H., *Der römische Limes in Österreich*, ed. a 2-a, 1986 (Wien), 261 p.; Friesinger H. şi Krinzinger F., *Der römische Limes in Österreich*, 1997 (Wien), 312 p.

instalată în fiecare provincie, pentru a pregăti două noi anexări, după unii istorici, sau dintr-un scop pur defensiv, după alții. Legiunea III Italica a obținut Regensburg în Raetia; II Italica, din Noricum, a fost mutată rapid de la Locica la Albing, apoi la Lorch.

Pannonia, care urmează după Noricum, a fost, din contra, o regiune foarte militarizată[1869], protejată de o apărare liniară naturală, Dunărea, care mergea pe traseul taberelor celor patru legiuni: acestea erau, în secolul al II-lea, X Gemina, la Vindobona – Viena, XIV Gemina la Carnuntum – Altenburg, I Adiutrix la Brigetio – Szőny – Komárom și II Adiutrix la Aquincum – Budapesta. O flotă ajuta armata de uscat (pe lângă auxiliari).

Cucerită mai târziu decât Pannonia și pierdută mai devreme, Dacia reprezenta un pântec expus inamicului[1870]. Cu toate acestea, provincia nu a primit un număr imens de trupe. După cucerire, Traian a lăsat acolo legiunile XIII Gemina la Apulum – Alba Iulia și IV Flavia la Berzobis; începând cu 118–119, IV Flavia a părăsit Dacia. Poate la începutul secolului al II-lea o apărare liniară a fost ridicată în sud-vestul Olteniei.

De fapt, Dacia era, de asemenea, protejată de trupele din Pannonia și, la nevoie, din Moesia; se pare deci că și aici generalii romanii au conceput o formă cel puțin rudimentară de strategie. Iar în fapt, Moesia era foarte bine apărată[1871]. Numărăm trei legiuni pe vremea lui Augustus, încartiruite departe de frontieră, apoi patru sub Claudius și cinci sub Traian. Domițian a divizat provincia în două, *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*, după cum făcuse în Germania. În secolul al II-lea, Viminacium – Kostolac adăpostea legiunea VII Claudia, Singidunum – Belgrad – legiunea V Alaudae, care a fost înlocuită de I Adiutrix, ea însăși urmată de IV Flavia; la Nova – Swislow, întâlnim legiunea I Italica, la Troesmis – Igliţa, legiunea V Macedonica iar

[1869] Vezi nota de subsol pentru Noricum; Fitz J., „Der römische *Limes* in Ungarn", *Bulletin du Musée R. Saint-Étienne*, A, 22, 1976 (Szekesfehervar), 139 p.; Visy Z., *Der pannonische Limes in Ungarn*, 1988 (Stuttgart), 150 p., și *The ripa pannonica in Hungary*, 2003 (Budapesta), 166 p.; Mocsy A., *Pannonien und das römische Heer*, coll. *Mavors*, 7, 1992 (Stuttgart), 271 p.; Lörincz B., *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, 1, *Die Inschriften*, *Wiener archäologische Studien*, 3, 2001 (Wien), 332 p.

[1870] Benes J., *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, 1978 (Praga), 120 p. și „Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum", *SPFB*, 19, E15, 1970, p. 159–210; Aricescu A., *The Army in Roman Dobrudja*, *BAR*, *Internat. S.*, 86, 1980 (Oxford), 225 p.; Matei C., „La flotte romaine dans les guerres daces" [în română], *Peuce*, 10, 1991, p. 85–95; Nemeth E. *et alii*, *Der südwestliche Limes des römischen Dakien*, 2011 (Cluj), 149 p.

[1871] Bounegru O. și Zahariade M., *Les Forces navales du Bas-Danube et de la mer Noire aux Ier–VIe siècles*, *Colloquia Pontica*, 2, 1996 (Oxford), X–124 p.; Zahariade M. și Gudea N., *The Fortifications of Lower Moesia between A.D. 86–275*, 1997 (Hakkert), 117 p.; Matei-Popescu F., *The Roman Army in Moesia Inferior*, 2010 (București), 325 p. Vezi Dacia.

la Durostorum – Silistra, legiunea XI Claudia. O flotă parcurgea traseul Dunării inferioare. Constatăm, în urma examinării inscripţiilor, că armata din Moesia avea o mare stabilitate, mai puţin la Belgrad: unităţile erau rar schimbate. Avem impresia că un echilibru fusese obţinut şi că părea periculos să fie modificat. Arheologii au descoperit o apărare liniară în Dobrogea; ea putea data din epoca lui Traian, iar astfel ar fi una dintre cele mai vechi bariere de acest fel.

Tranziţia strategică

Între sistemele defensive din Europa şi Asia, Marea Neagră putea reprezenta o soluţie de continuitate, deci un punct slab din punct de vedere militar. Acest pericol pare să fi fost luat în considerare şi soldaţii au fost trimişi în regiune[1872]. Sub Nero, efectivele antrenate în zonă au atins cifrele de 3000 de soldaţi şi 40 de nave[1873]. Mai multe posturi au fost instalate pe aceste ţărmuri, la Hyssus, Apsarus, pe Phasis şi la Sevastopol, mai degrabă pentru a supraveghea, pentru a strânge informaţii, decât pentru a opri; ele serveau drept „sonerii". În caz de ofensivă inamică, armatele din Moesia şi Cappadocia erau cele care trebuiau să intervină. Vom observa că în această privinţă responsabilii militari îşi împărţiseră cu grijă forţele, lăsând ca unele puncte slabe să fie apărate cu ajutorul garnizoanelor provinciilor vecine.

Estul

Ceea ce uimeşte în primul rând în descrierea situaţiei din Orient este creşterea continuă a efectivelor armate, precum în Moesia: 3 legiuni sub Augustus, 4 sub Tiberius, 6 sub Vespasian, 9 sub Traian, 11 sub Antoninus Pius şi 12 înspre anul 215. În ciuda slăbiciunilor sale, armata Iranului nu era subestimată; este de asemenea posibil ca forţele armate ale acestui stat să fi fost, din contra, supraestimate de romani[1874].

[1872] Arrien, *Périple du Pont Euxin. ARHE*, p. 185–186; Zerbini L., „Soldatiromani ad Oriente del Mar Nero", *Le Métier de soldat*, 2012, p. 41–45.

[1873] Flavius Josèphe, *GJ*, IV, 16, 4.

[1874] *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, Proceedings of a colloquium held at University College, Swansea*, ed. Mitchell S., *BAR. Intern. S.*, 156, 1983 = *Brit. Inst. Arch. Ankara*, 5, 1983, IV–378 p.; *The Eastern Frontier of the Roman Empire, Proceedings of a colloquium held at Ankara*, ed. French D. H. şi Lightfoot C.S., *BAR, Intern. S.*, 553, 1989 (Oxford), 2 vol.; Kennedy D.L. şi Riley D., *Rome's Desert Frontier from the Air*, 1990 (London), 256 p; *The Roman and Byzantine Army in the East*, ed. Dabrowa E., 1994, 311 p.; *The Roman Army in the East*, ed. Kennedy D.L., *JRArch*, Suppl., 18, 1996 (Ann Arbor), 320 p.

O carte recentă, scrisă de B. Isaac și dedicată în mod special Siriei, a atras atenția asupra specificității sistemului defensiv instalat în Orient prin raport cu cele care au protejat Europa[1875]. Această originalitate nu poate fi negată. Totuși, găsim toate formele de organizare deja cunoscute, iar unele sunt aproape de cele care au fost observate în spatele Rinului și al Dunării.

Mergând dinspre Marea Neagră spre Marea Roșie, Cappadocia este prima; importanța sa vine din apropierea de Armenia, loc de provocări permanente între Iran și Roma, al căror interes strategic ținea de faptul că această țară este un mare munte. Din punctul nostru de vedere, elementul esențial era, fără îndoială, drumul care unea Trebizond de Zeugma; acest drum se sprijinea pe o apărare liniară naturală, o parte din cursul superior al Eufratului[1876]. Două castre legionare completau dispozitivul, Melitene pentru legiunea XII Fulminata și, pe fluviu, Satala, pentru legiunea XVI Flavia, care a fost apoi înlocuită de legiunea XV Apollinaris. Acest dispozitiv era întărit de proximitatea cu Samosata, în Commagene, unde legiunea XVI Flavia a fost încartiruită începând cu anul 114/117.

Cu toate acestea, indiferent de interesul pentru Armenia, deșertul se pare că i-a îngrijorat cel mai mult pe responsabilii romani; ei se temeau de inamicul de dincolo de nisipuri, Iranul, fără a-l uita pe cel care trăia chiar în acele nisipuri, nomadul, un adversar secundar, totuși. Siria a fost o „provincie șvaițer" la începuturile sale (Maurice Sartre), ocupată de mici principate care au fost plasate sub protectorat și înglobate unul după celălalt[1877]. Niciun fluviu nu proteja acest sector și nu a părut util să se construiască vreo defensivă liniară. Erau lucruri mai bune de făcut și, fără îndoială, Corbulo a fost cel care a dat un exemplu urmat de o practică rapid generalizată. El a stăvilit prin diguri de nisip cursurile de apă și a înconjurat cu ziduri fiecare ochi de apă, fiecare oază[1878]. A fost suficient să plaseze câțiva soldați în fiecare din aceste incinte; dacă inamicul apărea, ei aruncau un hoit oarecare în apă, care nu mai putea fi apoi consumată. O rețea rutieră complexă, parțial folosită

[1875] Isaac B., citat mai jos.

[1876] Chapot V., *La Frontière de l'Euphrate*, 1907, retipărită. 1967 (Roma), XV-416 p.

[1877] Poidebard A., *La Trace de Rome dans le désert de Syrie. Le* limes *de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes*, 1934 (Paris), 2 vol.; Poidebard A. și Mouterde R., *Le limes de Chalcis*, 1945 (Paris), 2 vol.; Dabrowa E., „Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Syrie au Ier siècle de n.è.", *DHA*, 5, 1979, p. 233-254; Balty J.-C. și Van Rengen W., *Apamée de Syrie, quartiers d'hiver de la IIe Légion parthique*, 1993 (Bruxelles), 55 p.; Van Rengen W., „La IIe Légion Parthique à Apamée", *Les Légions de Rome*, 2000, p. 407-410; Isaac B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, ed. a 3-a, 2004 (Oxford), 524 p.

[1878] Tacite, *An*, XV, 3, 4.

pentru comerţ, parţial folosită de armată, era întreţinută cu grijă; alte forturi prelungeau drumurile, în special pentru o *praetensio*[1879].

Acest sistem este cunoscut graţie unuia dintre părinţii fotografiei aeriene, francezul A. Poidebard, un preot, şi a fost bine studiat de B. Isaac. Retrase prin raport cu deşertul, castre legionare au fost construite, iar ele s-au mişcat, dacă putem să ne exprimăm aşa. Sub Augustus, trei legiuni erau încartiruite în provincie, la Sura - legiunea III Gallica, la Cyrrhus - legiunea X Fretensis şi la Laodiceea, legiunea VI Ferrata. Găsim aceleaşi efective în timpul lui Hadrian, dar în alte locaţii: Samosata, în Commagene, adăpostea legiunea XVI Flavia, după cum am afirmat; la Cyrrhus se afla legiunea IV Scythica, iar la Emesa (astăzi Homs), se afla legiunea III Gallica. Înainte, oraşul caravanelor Palmyra supraveghea deşertul. Un avanpost minor, dar celebru, deoarece a fost bine cercetat, a fost instalat la Dura-Europos, pe Eufrat. În spate, portul Seleucia Pieria adăpostea flota Siriei. El gemea de activitate în caz de război; aici soseau navele militare pline de întăriri şi de materiale, asigurând logistica operaţiunilor.

Efectivele armatei din Siria erau deja importante; guvernatorul provinciei se putea baza pe colegii şi vecinii săi şi în primul rând pe cel care veghea asupra Cappadociei. Provincia Mesopotamia, cucerită de Septimius Severus, a primit două legiuni Partice, I şi III, şi, la rândul ei, a reprezentat o zonă-tampon suplimentară, ceea ce îi liniştea fără îndoială pe soldaţii din Siria. Două alte provincii, la sud, puteau furniza întăriri, Iudeea şi Arabia.

Iudeea, denumită Palestina începând din secolul al II-lea, iar în prezent Iudeea - Palestina de istoricii îngrijoraţi să nu supere pe cineva, a fost mai întâi un tărâm al trupelor auxiliare. Cu toate acestea, pentru a restabili ordinea sub Nero, Cestius avea la dispoziţie legiunea XII (Fulminata), două vexilaţii, fiecare cu 2 000 de soldaţi, de 6 cohorte şi de 4 alae, aproximativ 14 000 de romani, plus contingente furnizate de regii aliaţi: 2 000 de călăreţi şi 3 000 de infanterişti trimişi de Antiochus, 4 000 de soldaţi, din care o treime călăreţi, trimişi de Soaemus, în majoritate arcaşi[1880]. În anul 70, Iudeea a primit o legiune, X Fretensis, care s-a instalat în Ierusalim; în anul 123 i s-a alăturat legiunea VI Ferrata, încartiruită în nordul ţării, la Caparcotna (săpăturile care au loc acum au scos la lumină un castru de legiune la Tel Megiddo, sit denumit *Legio* în Antichitate)[1881]. Această prezenţă militară importantă - deoarece ţara care trebuia supravegheată era mică - se explică prin

[1879] Bauzou Th., „La *praetensio* de Bostra à Dumata (El-Jowf)", *Syria*, 73, 1996, p. 23-35.

[1880] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 18, 9 (500-502).

[1881] Keppie L.J.F., „The Legionary Garrison of Judaea under Hadrian", *Latomus*, 32, 1973, p. 859-864.

două motive. Pe de o parte, locuitorii suportau cu greu prezența romană, din motive mai ales naționale și religioase ușor de înțeles. Interveneau apoi motivele economice, această regiune fiind în dificultate, și, în fine, motive sociale, un brigandaj endemic. Pe de altă parte, geostrategia regiunii îi oferea o mare importanță: era un culoar, un loc de trecere între trei zone geografice foarte întinse și foarte importante, Anatolia, Siria și Egiptul.

Iudeea a fost recent studiată, înțelegem fără dificultate, mai ales de M. Gichon și B. Isaac. Provincia Arabia, care corespunde în mare cu Iordania actuală, a fost și este domeniul lui S.T. Parker[1882]. Anexată în 106, la moartea ultimului rege, provincia a întărit flancul Iudeei și a fost protejată de legiunea III Cyrenaica, localizată la Bostra (sau Bosra), unde i-a fost descoperit castrul. Axa principală a apărării romane în Arabia a fost drumul denumit *via nova Traiana*, care ducea de la Bostra la Aqaba, trecând prin Jerash, Amman și Petra. Prezența deșertului și a nomazilor explică fără îndoială patrulele care mergeau până la Hedjaz și la marginea Nefudului.

Sudul

Acest sud corespunde, aici, nordului continentului denumit astăzi Africa; în Antichitate, numele de „Africa", țara *Afri*-lor, era rezervat unei părți din Magrebul actual, care include vestul Libiei (Tripolitania, țara celor trei orașe), Tunisia și estul Algeriei. La est se afla Egiptul, la vest – Mauretaniile.

Cazul Egiptului ilustrează perfect analiza realizată de B. Isaac pentru Siria: organizarea militară de acolo diferă complet de modelul european, mai ales de ceea de am văzut în Britannia[1883]. Era imposibil și inutil să construiești acolo o apărare liniară. Egiptul este un dar al Nilului, după cum a spus Herodot, care a fost greșit înțeles deseori, deoarece el se gândea la zeul Nil, care oferea grâu grație revărsărilor din luna august. De asemenea, prin prezența fluviului există o lungă oază, foarte îngustă, care se termină printr-o deltă celebră; aceasta este flancată, la est și la vest, de oaze mai mici, cea mai mare fiind Fayoum, la nord-vest. Apărarea a fost asigurată de un mare castru care se afla în nord, în suburbiile Alexandriei, la Nicopolis, „orașul victoriei". Posturi militare au fost stabilite pe marginea Nilului, în oaze și de-a lungul drumurilor precum cel care ducea la Myos Hormos și care a fost

[1882] Speidel M.P., „The Roman army in Arabia", *ANRW*, II, 8, 1977, p. 687–730; *ARHE*, p. 187–188; Parker S. T., *The Roman Frontier in Central Jordan*, 2006 (Washington), 1104 p.

[1883] Daris S., *Documenti per la storia dell'esercito Romano in Egitto*, 1964 (Milano), 235 p.; Criniti N., „Sulle forze armate romane d'Egitto", *Aegyptus*, 59, 1979, p. 190–261; *ARHE*, p. 188–189; *La Route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert oriental d'Égypte*, ed. Cuvigny H., *Fouilles de l'IFAO*, 48, 2003 (Cairo), 2 vol., 687 p.

recent studiat; întâlnim și aici aceeași grijă față de aprovizionarea cu apă pe care am observat-o în Siria: fiecare post militar era construit lângă o sursă de apă sau lângă o cisternă. Augustus instalase la Alexandria trei legiuni pentru a proteja acest teritoriu, legiunea XXII Deiotariana, III Cyrenaica și posibil XII Fulminata; nu au mai rămas decât două pe vremea lui Traian, după plecarea legiunii III Cyrenaica și posibila sosire a legiunii II Traiana. În general considerăm că XXII Deiotariana a dispărut în războiul evreilor conduși de Bar Kochba, între 132 și 136; nu a mai rămas, așadar, decât II Traiana.

Precum armata romană din Egipt, cea din Africa beneficiază de un număr mare de inscripții, din păcate fără papiruși în acest caz. Fotografiile aeriene și numeroasele săpături, care au încetinit în Algeria din 1962 și aproape au dispărut, oferă informații suplimentare[1884]. Această regiune era foarte populată, foarte bogată și foarte romanizată; puținii autori care descriu o Africa caracterizată prin foc și sânge par să nu fi luat în considerare toate datele. Mai precis și nu fără umor, G.-Ch. Picard scrisese că soldații armatei africane primiseră mai multe lovituri în taverne decât pe câmpurile de luptă.

Strategia, și aici, prezintă o oarecare originalitate: drumurile și taberele formează ansambluri pe care noi le-am numit „sisteme defensive". Pe vremea lui Augustus, două sau mai degrabă trei legiuni erau staționate în *Proconsularis*, fără să știm prea bine unde erau localizate; un prim sistem defensiv înconjura probabil Dorsala tunisiană. Înainte de anul 14 p.Chr., trebuie că rămăsese doar legiunea III Augusta, o unitate a cărei istorie se identifică cu cea a provinciei și care a avut primul cartier general la Haïdra, în Tunisia, aproape de frontiera algeriană (sistemul de sud-vest tunisian). Regiunea Constantine a fost înconjurată de tabere după războiul lui Tacfarinas (sistemul de la Constantine). Sub Caligula, comanda legiunii, care fusese în mod excepțional lăsată Senatului, respectă norma, iar această unitate primește un legat al împăratului. Sub Vespasian, ea s-a instalat 35 km la vest, la Tebessa, în Algeria, aproape de frontiera tunisiană (sistemul algerian de sud-est). Înspre anii 115–120, se mută la Lambesis, unde prezența îi este atestată până la începutul secolului al IV-lea.

O serie de sisteme defensive au fost realizate începând din acest moment și din acest loc. Sub Traian și Hadrian, un prim grup de posturi militare a

[1884] Le Bohec Y., *La Troisième Légion Auguste*, 1989 (Paris), 632 p., *Les Unités auxiliaires de l'armée romaine en Afrique proconsulaire et Numidie sous le HautEmpire*, 1989 (Aix-Marseille), 220 p., „L'Armée romaine d'Afrique et la Troisième Légion Auguste", *AntAfr*, 27, 1991, p. 21–31, *L'armée romaine en Afrique et en Gaule*, coll. *Mavors*, 14, 2007 (Stuttgart), 514 p. și „Une conquête de Trajan oubliée", *Des déserts d'Afrique au pays des Allobroges, Hommages offerts à François Bertrandy*, 1, 2010 (Chambéry), p. 253–274.

încojurat zona Aures (sistemul „auresian"); o a doua serie de fortificaţii, care se intersecta cu prima, separa Africa locuibilă de deşert (sistemul Sahara din Numidia); aceasta a primit o apărare liniară de aproximativ 60 km la Seguia Bent el-Krass. Sub Commodus, alte instalaţii au fost construite în sudul tunisian (sistemul Tripolitaniei occidentale). Sub Septimius Severus, noi forturi au fost construite în vestul Libiei (sistemul Tripolitaniei orientale); în acelaşi timp, Numidia, care era de un secol o provincie în fapt, devine o provincie de drept.

Contrar la ceea ce ne-am fi putut aştepta, cele două Mauretanii au avut efective similare pentru strategii diferite, fiecare dintre cele două provincii primind în jur de 5 000 de soldaţi, doar auxiliari.

Imediat după cucerire, Caesariensis nu a fost la început decât o fâşie îngustă de teren alcătuită din forturi legate de un drum[1885]. Sub Traian şi Hadrian, un al doilea drum înconjurat de tabere a fost trasat la 50 km la sud; sub Septimius Severus, o a treia axă, cu acelaşi tip de construcţii, a traversat provincia pentru a face o bandă de 100 km; drumul şi forturile au primit numele de „noua *praetentura*", cunoscută din inscripţii. Organizarea defensivă a provinciei a fost din nou originală prin raport cu ceea ce am văzut pe alte sectoare. Istoricii nu s-au gândit decât la taberele instalate pe drumurile exterioare, fără să vadă, oricum, că taberele de pe două axe funcţionau simultan. Şi nu au văzut, de asemenea, că oraşul capitală, Caesarea – Cherchel, adăpostise o mare parte din această armată şi câteva unităţi din flotă; era un oraş cu garnizoană.

Alt caz la fel de diferit de celelalte: Tingitana[1886]. Marocul Romanilor, cum a fost denumit de Louis Châtelain, nu acoperea decât o mică parte din ţara actuală cu acest nume şi era mai degrabă orientat spre Spania decât către Africa (căutăm mereu drumul care unea cele două Mauretanii). Au fost găsite aici mai multe tabere care nu urmează dispunerea est-vest observată în Caesariensis; unele desenează un fel de coroană în jurul Volubilisului, capitala de fapt a acestei provincii; celelalte sunt repartizate pe teren. În anii

[1885] Benseddik N., *Les Troupes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire*, Alger [s.d., 1982], 285 p.; Le Bohec Y., „Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire", *Epigraphica*, 44, 1982, p. 261–267, „Frontières et limites militaires de la Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire", *Mél. P. Salama*, 1999 (Paris), p. 111–127 şi „Le rôle social et politique de l'armée romaine dans les provinces d'Afrique", *Hommages à Eric Birley, Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, edit Alföldy G., Dobson B. şi Eck W., 2000 (Stuttgart), p. 207–226.

[1886] Euzennat M., *Le limes de Tingitane. La frontière méridionale*, 1989 (Paris), 339 p.; Le Bohec Y., „Le rôle social et politique de l'armée romaine", art. cit; Villaverde Vega N., *Tingitana en la Antigüedad Tardía*, 2001 (Madrid), 599 p.

69–70, provincia era apărată de 7 000 de soldați obișnuiți, 5 alae și 9 cohorte, plus un număr de trupe neregulate maure; era excepțional, dar era în contextul unui război civil[1887]. O apărare liniară de 12 km a fost descoperită la 6 km sud de Rabat.

CONCLUZIE

Chiar dacă nu au reflectat îndelung asupra strategiei, romanii au conceput cel puțin o „mică strategie" în locul unei „mari strategii". Ei au știut cum să organizeze marele război în funcție de un imperialism perceput ca o maladie rușinoasă și au răspuns micului război cu o contragherilă, desigur nemiloasă, dar eficace. În ciuda tuturor celor îngrijorați de defensivă, ei au elaborat un sistem care a evoluat de-a lungul vremii și care a variat în funcție de spațiu.

[1887] Tacite, *H*, II, 58, 3.

EPILOG

La finalul acestei treceri în revistă a războiului roman, putem să îl definim acum cu particularităţile sale şi să reunim toate raţiunile care explică succesele raportate de ceea ce a fost, în epocă, cea mai bună armată din lume. Şi, pentru a evita orice urmă de entuziasm, ar trebui să amintim că ea a sfârşit prin a se scufunda în abis, precum toate lucrurile din lume. De ce?

PARTICULARITĂŢILE RĂZBOIULUI ROMAN

Înainte de a răspunde la această întrebare, e preferabil să sintetizăm imaginea noastră despre războiul roman. Caracteristicile sale sunt numeroase şi este tentant să afirmăm, pentru a începe, că el a avut aceeaşi importanţă pentru imperiu precum pacea cu acelaşi nume.

Atunci când romanii erau constrânşi să poarte un război, sau când s-au forţat singuri, ei ştiau să pună în funcţiune mijloace extraordinar de complexe, care pregăteau succesele tactice. Ei îşi dezvoltaseră până la un punct nemaivăzut până atunci serviciile, logistica, munca trupelor de geniu, strângerea de informaţii, transmiterea de informaţii şi trenul de bagaje; în toate epocile, au avut nevoie de preoţi, capelanii lor; sub Principat, ei au creat şi dezvoltat un sistem de sănătate. Aceste mijloace le-au permis să se angajeze în conflicte cu şanse maxime de succes. Aşa au ştiut legionarii să traseze drumuri, să construiască poduri, să ridice tabere foarte bine apărate şi să folosească artileria care le era pusă la dispoziţie. Această ştiinţă, pliată pe un material de foarte bună calitate, le permitea să abordeze lupta în cele mai bune condiţii posibile; ei aveau, în fapt, arme excelente.

La nivel tactic, ei desfăşurau talente excepţionale. Iar ei cunoşteau aproape toate formele de luptă folosite astăzi. Dacă preferau bătălia în câmp deschis, mai conformă cu sensul lor de onoare, ei nu neglijau asediul, poate mai puţin prestigios, dar desigur mai avantajos, deoarece economiseau sângele roman. Ei ştiau să folosească manevrele de trupe, lupta în mediul urban, în mediul montan, lupta de noapte, forme primitive de război biologic şi

chimic, contragherila și lupta navală. Eficacitatea lor este constatată în domeniul contrainsurecției: ei au învins întotdeauna popoarele revoltate. Ei au reprimat cu maximă ferocitate insurecțiile provinciilor. Dar ei știau, de asemenea, că violența nu rezolvă toate conflictele pe termen lung; și, dacă au masacrat fără milă oamenii care li s-au opus, ei au reușit apoi să seducă populația civilă, oferindu-i farmecul păcii romane, al romanității, al confortului și al civilizației lor.

Aceste aspecte tactice se aflau în folosul unei strategi fără îndoială empirice într-o mare măsură, dar care totuși a existat, chiar dacă acest aspect a fost contestat. Orice s-ar fi spus despre aceasta, ea a servit unui imperialism mai mult sau mai puțin asumat, desigur, prezentat în mod ipocrit ca un ajutor și o asistență popoarelor mici, și a fost sprijinită de forme elementare de geostrategie. Nu era „o mare strategie", ci „o mică strategie", deoarece mijloacele de cunoaștere erau limitate; dar ele existau. Aceștia vizau să practice preferabil marele război (război convențional sau de mare intensitate), pe care îl preferau formei de Blitzkrieg, iar ei nu s-au gândit niciodată la războaie nelimitate sau totale, care li se păreau prea crude. Să mai adăugăm că ei nu și-au imaginat, de asemenea, să-și impună cu forța religia sau cultura lor.

Cel mai dificil pentru ei era mai ales cum să combine războaiele ofensive cu morala. În fapt, deoarece mentalitățile colective considerau războiul ca ceva rău și pacea – ca ceva bun, ei ar fi trebuit să poarte războaie defensive. Dreptul și religia le impuneau limite și au evitat multeconflicte; în schimb, chiar dacă s-au ocupat cu astfel de activități, filosofii au avut un aport mic și nu au interesat publicul (gândirea lor este rezumată în scrierile lui Cicero). Cu toții condamnau mai ales războiul civil, abominabi în ochii lor, ceea ce nu i-a împiedicat să le poarte. Evident, câteodată au trecut la ofensivă: atunci când trebuia, ei aranjau treburile cu zeii. Ei au fost determinați către acest lucru de către circumstanțe, deoarece pentru ei „războiul era doar continuarea politicii prin alte mijloace". Câteodată trebuiau duse represalii, iar un conflict preventiv nu putea fi exclus, la fel ca un război de precauție, care îi determina să captureze un teritoriu înainte ca un vecinsă o facă.

Să nu uităm că strategia Romei se baza pe acțiuni politice și diplomatice și pe o economie prosperă. Aceasta le-a permis să pună în funcțiune în timpul Principatului o organizare în mare parte defensivă, bazată pe fortărețe interconectate de drumuri, sprijinite câteodată (uneori loar acestea) de apărări liniare naturale (Rin, Dunăre etc.) sau artificiale (zidul lui Hadrian și cel al lui Antoninus Pius în Britannia, zidul Diavolului în Germania etc.). Este ceea ce modernii au numit în mod greșit „limes", greșit deoarece cuvântul latin nu are acest sens. Puțin câte puțin, ei și-au înconurat imperiul nu cu

o barieră continuă, după cum s-a scris, ci cu un ansamblu complex de apărări punctuale, interconectate de drumuri şi câteodată sprijinite de apărări liniare.

Pentru a obţine succesul indiferent de circumstanţe, le trebuia o armată bună. Cea pe care o aveau era în mod clar excepţională, dar avea de asemenea slăbiciunile sale.

FORŢA ARMATEI ROMANE

Armata romană beneficia de o mulţime de avantaje.

În primul rând, romanii dispuneau de un mecanism de război excelent. Valoarea armatei a fost crescută prin trei mijloace: împărţirea pe unităţi, ierarhia şi procesul de recrutare. Anticii, mai ales Frontinus şi Vegeţiu admirau această repartizare pe trei feluri de corpuri de armată: garnizoana Romei, armata frontierelor, compusă în primul rând din legiuni şi abia apoi din auxiliari, şi flota[1888]. Aceeaşi autori considerau ca fiind excelent faptul că ofiţerii erau numeroşi şi competenţi), deoarece oamenii erau supravegheaţi îndeaproape în luptă În fine, recrutarea de calitate oferea soldaţi de calitate, după cum bine a relevat mai ales Flavius Iosephus.

În al doilea rând, soldatul era foarte bine pregătit pentru război. Antrenamentul practicat, conceput ca o formare în acelaşi timp iniţială, dar şi continuă, precum o disciplină (primul sens al cuvântului), o ştiinţă indispensabilă pentru ascultare în timpul luptei, pentru disciplină (al doilea sens al cuvântului), a reţinut atenţia anticilor şi a modernilor. Chiar dacă toate popoarele din Antichitate practicau cel puţin un antrenament minim, niciunul nu a atins gradul de perfecţiune pe care l-au atins romanii în acest domeniu.

Elementul principal se află poate în altă parte. Explicaţia succesului armatei romane ţine în opinia noastră, de o mentalitate colectivă, o adaptare extraordinară. Am văzut mai sus cât de mult respect arătau romanii faţă de cutume. Asta deoarece oamenii din Antichitate erau, la fel ca toţi semenii lor până în vremea Renaşterii, fundamental conservatori. Un exemplu ilustrează această propunere. Pliniu cel Bătrân, trimis ca procurator în Galia pentru a administra finanţele imperiale, a descoperit că locuitorii din această regiune inventaseră o secerătoare extraordinar de eficace. El a descris-o cu admiraţie. Totuşi, reîntors la Como, el nici măcar nu s-a gândit să introducă această unealtă, care -ar fi permis să obţină randamente mai bune. Această

[1888] Frontin, *Str*, II, 7, 12; 5, 1; Vegèce, II, 7, 8.

atitudine, care îi surprinde pe oamenii secolului al XXI-lea, își găsește justificarea într-un fundament al vieții antice: tradiția. Pe de o parte, tatăl său nu utilizase această unealtă; pe de altă parte, ea era tipică pentru gali.

În toate domeniile, romanii s-a purtat precum toți contemporanii lor. Dar au făcut excepție în domeniul militar. Niciun istoric nu a revelat-o și poate că este păcat, deoarece aceasta a reprezentat într-adevăr ceva revoluționar și poate reprezintă cea mai bună cheie pentru a înțelege superioritatea armatei lor: adaptabilitatea. Astfel, în domeniul tacticii ei au adoptat mai întâi falanga formată din hopliți; apoi ei au apelat la tactica bazată pe manipuli (care implica instituirea unei mici unități, centuria); apoi la tactica pe cohorte; apoi la o nouă formă de falangă, aceasta dispusă pe trei linii, *triplex acies*. Să luăm un nou exemplu, care este și mai grăitor, echipamentele. În fapt, ei au împrumutat armament de la diverse popoare, inamice și învinse: coiful era grecesc, scutul galic, sulița de aruncat era samnită, iar sabia de origine spaniolă. Cel puțin asta au spus ei. Am observat că în mai multe domenii, mai ales în domeniul asediului și al construcțiilor navale, ei au împrumutat mult din civilizația elenistică. Suntem diametral opuși de Pliniu cel Bătrân și conservatorismul său. Și am mai putea găsi mii de alte exemple pentru această suplețe de neînțeles. Este surprinzător faptul că nimeni nu a observat-o în secolul al XX-lea sau secolul al XXI-lea.

Cu toate acestea, problema superiorității armelor romane și, mai ales, căutarea unei explicații a acestui fenomen extraordinar a apărut încă din antichitate, apoi a fost uitată de către moderni, deși a inspirat o carte de-a lui P. Streit[1889]. Punctul său de vedere este întărit de patru autori, Flavius Iosephus, Tacitus, Aelius Aristide și Vegetius; să îi trecem în revistă.

General evreu înfrânt de romani, devenit prieten cu Vespasian și Titus, Flavius Iosephus, precum Polibiu câteva secole mai devreme, simțea nevoia să își justifice eșecul: inamicul era invincibil. El a revenit în mai multe rânduri asupra temei superiorității romanilor[1890]. Pentru el, totul se rezuma la un cuvânt: forța; romanii domneau asupra tuturor în acest domeniu. În opinia sa, această forță provenea din mai multe surse și în primul rând se datora antrenamentului conceput precum o știință și disciplinei pe care acesta a generat-o. Acest personaj era plin de admirație față de un popor atât de pretențios: „La romani, chiar victoria dezonorează atunci când este obținută fără ascultarea ordinelor." El adaugă acestor factori de succes modul de mânuire al armamentului, care decurgea de asemenea din această practică. El adaugă

[1889] Streit P., *L'Armée romaine*, 2012, 157 p.

[1890] Flavius Josèphe, *GJ*, II, 20, 7 (577 et 580); III, 2, 2 (15); 10, 2 (477); V, 3, 4 (125); 7, 3 (306). Este utilizat din plin de P. Streit, citat.

alte motive, la fel de convingătoare: calitatea comandamentului și numărul de cadre, profesionalismul soldaților, echipamentul lor de calitate superioară și invincibilitatea infanteriei grele. Acest monoteist nu uită să citeze sprijinul zeilor printre factorii succesului politeiștilor care îl învinseseră[1891].

Aparținând aceluiași mediu social, nobilimea, dar născut în tabăra bună, cea a învingătorilor, a romanilor, Tacitus a fost câteodată văzut ca un spirit critic, susținător al barbarilor și al păcii. Nu este nimic din toate acestea. El concepea războiul, desigur, ca un rău, precum toți compatrioții săi. Dar este un rău necesar și cuvintele pe care le-a pus în gura barbarilor erau vorbe... de barbari. În fapt, Tacitus, roman și nobil, conștient și mândru de originile sale, doar a condamnat războiul civil și a făcut-o cu ultimul strop de energie. De aceea, el afirmă că principala calitate a armatei romane era ordinea, bazată pe disciplină; el adăuga că victoria se obținea grație comandamentului (așadar nobililor), armamentului și tehnicii de construcție a taberelor[1892]. Militarii din Antichitate recunoșteau, de altfel, popoarele civilizate prin faptul că știau să construiască tabere, în timp ce barbarii ignorau cu totul această artă.

Cu Aelius Aristide revenim puțin la punctul de vedere al lui Polibiu și al lui Flavius Iosephus. Acest grec din Asia a nutrit o mare admirație pentru romani în general și pentru armata lor în particular, deoarece îi proteja pe aristocrați și pe bogați. El a lăsat un discurs celebru, *Elogiu Romei*, în care a introdus un joc de cuvinte care i-a permis să regăsească, fără să o fi știut, punctul de vedere al lui Flavius Iosephus: el admira Roma (*Rhomè* în greacă) deoarece civilizația sa se baza pe forță (*rhomè*): „Totul aici [la Roma] nu este decât forță" (§ 8). Această putere se explica atât prin recrutarea de calitate, cât și prin practicarea antrenamentelor, care ofereau fiecărui legionar superioritatea fizică asupra oricărui inamic[1893].

O altă motivație îl animează pe Vegetius (I, 1). Scriind în a doua jumătate a secolului al IV-lea, într-o epocă când situația militară a imperiului era dramatică, orice ar spune modernii, el căuta o soluție pentru problemele din armată și el s-a comportat ca un reacționar, în sensul precis al termenului: deoarece armata secolului al IV-lea nu își îndeplinea misiunea, trebuia refăcută armata din secolul al II-lea, *antiqua legio*, care obținea fără dificultăți victorii asupra tuturor barbarilor. Precum Flavius Iosephus, el privilegia antrenamentul, conceput precum o știință care asigura disciplina și

[1891] Flavius Josèphe, *GJ*, III, 10, 2 (484).

[1892] Tacite, *An*, II, 52, 4.

[1893] Aelius Aristide, *L'Éloge de Rome*, 77–78; 86.

excelența în mânuirea armelor. El dorea, de asemenea, revenirea la o recrutare de calitate, ceea ce nu era deloc cazul în epoca sa.

Dacă acești autori au identificat în mod clar mai multe explicații esențiale, ei au uitat altele sau le-au perceput în mod greșit; le-am văzut mai sus. Trebuie, de asemenea, să luăm în considerare o condiție deseori uitată și ascunsă de câteva dezastre răsunătoare: slăbiciunea inamicilor. Pe timpul Principatului, germanicii erau un conglomerat de mici popoare curajoase și prost înarmate, cu tactică rudimentară și fără vreo strategie. În aceeași epocă, Iranul era cu câteva secole în urmă, fără infanterie sau armată permanentă, ceea ce explică, de asemenea, parțial victoriile Romei[1894].

SLĂBICIUNILE ARMATEI ROMANE

A fost armata romană atât de perfectă pe cât se spune? Într-o cărticică recentă și întru totul inovatoare, Catherine Wolff, contracarând critica, își pune această întrebare[1895]. Ea a adus argumente solide pentru a pune în valoare slăbiciunile care le-au scăpat predecesorilor ei. Ea a cuantificat dezertările, trecerile la inamic și revoltele; cele din urmă au existat. În plus, câteodată legionarii s-au dedat exceselor, ei manifestă o apetență regretabilă pentru jaf și dezordine. Tacitus le-a reproșat-o cu disprețul caracteristic mediului aristocratic[1896]. Vespasian înlătura soldații prea indisciplinați[1897]. La aceste orori mai putem adăuga înfrângeri câteodată sângeroase, care numărau zeci de mii de morți: Trasimene în anul 217 a.Chr., Cannae în anul 216 a.Chr., Orange în anul 105 a.Chr. și Teutoburg în 9 p.Chr., pentru a nu mai menționa dezastrele din secolul al III-lea.

Aceste mișcări de nesupunere se pot explica prin mai multe motive. Frica explică multiplicarea dezertărilor; ar trebui, de asemenea, să adăugăm o totală lipsă de patriotism pentru a îi înțelege pe transfugi, cei care, pe lângă fugă, au trecut și de partea inamicului. În ceea ce privește revoltele, ele au mai multe cauze posibile. Soldații puteau să intre în grevă deoarece nu fuseseră plătiți sau pentru că nu primiseră recompensele pe care consideraseră că le meritau sau, mai mult, deoarece comandanții era prea severi, o rigoare considerată inutilă și ofensatoare pentru profesioniști. Și dacă ei au participat la lovituri de stat, au făcut-o fie pentru a fi pe placul comandantului, fie pentru că ei considerau că era de datoria lor să răstoarne un principe care nu

[1894] Pseudo-Aelius Aristide, *En l'honneur de l'empereur*, XXXV: pentru celți și pentru Iran.
[1895] Wolff C., *L'Armée romaine. Une armée modèle?*, 2012, 221 p.
[1896] Tacite, *H*, I, 83, 1.
[1897] Suétone, *Vesp*, VIII.

se ridica la înălțimea sarcinii sale. În toate cazurile, nu trebuie să uităm ce era un legionar: el nu era un sclav, nici chiar un străin (peregrin), ci un om liber și, chiar mai mult, un cetățean roman; el nu uitase că în epoca republicană ofițerii fuseseră aleși de el și cei asemenea lui. Și el știa de obligațiile sale față de Roma și față de stat. E poate injust să reducem întotdeauna legionarii la rangul puciștilor vulgari.

MOARTEA ARMATEI ROMANE

Dar armata romană era precum toate instituțiile acestei lumi: ea era muritoare. Și a sfârșit prin a muri. Cauzele dezastrului au fost studiate în altă parte[1898], dar în primul rând trebuie să le amintim pe cele care au apărut din secolul al III-lea[1899]. Și mai întâi de toate, să amintim un principiu metodologic: nu trebuie să căutăm o singură explicație, ci mai multe. Autorii din secolul al XX-lea s-au împărțit în cei care gândeau că imperiul a murit de moarte bună și cei care gândeau că el fusese asasinat (de către barbari, mai ales de germanici). Primii, la fel ca cei din urmă, nu au dreptate decât pe jumătate.

În cursul secolului al III-lea, inamicii au devenit mai numeroși, mai agresivi și mai bine organizați. Germanicii care trăiau dincolo de Rin s-au organizat în ligi, francii pe cursul inferior și alamanii pe cursul superior; ei au fost întăriți de nou-veniți, mai răi decât ei, goții, de asemenea organizați într-o ligă. Mai mult, toți acești barbari au adoptat o tactică proprie pentru a îi respinge pe romani. Iranienii, la rândul lor, s-au adaptat la inamicii lor și s-au dotat cu o armată permanentă, cu infanterie; ei au învățat bătălia în câmp deschis și asediul.

În ceea ce îi privește pe soldații romani, ei au devenit mai slabi, fără să o știe. Cerând salarii pe care statul nu putea să le plătească, ei au provocat o inflație catastrofală: dar ei ignorau ceea ce reprezenta inflația, precum superiorii lor; ea a reprezentat inamicul invizibil. Neputând plăti soldații, puterea a trebuit să se mulțumească cu recrutarea soldaților mediocri, într-adevăr indisciplinați și, mai mult, ineficienți.

Pe parcursul secolului al IV-lea, situația a evoluat și s-a înrăutățit. Unei renașteri, fără îndoială mai puțin strălucitoare în domeniul militar decât ne spun istoricii, i-a succedat o nouă criză, a cărei amploare și chiar realitate sunt deseori negate, din greșeală. În anul 406, frontiera a fost străpunsă:

[1898] Lucrarea noastră, *L'Armée romaine sous le Bas-Empire*, 2006, 256 p., interpretare susținută de Ward-Perkins B., *La chute de Rome*, trad. fr., 2014 (Paris), 361 p.

[1899] Lucrarea noastră, *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009, 320 p., apărută în colecția *L'art de la guerre*.

vandali, alani și *Suebi* au traversat Rinul și nu au putut fi alungați. În anul 410, capitala a fost cucerită de două ori de goți; Roma a fost jefuită.

Occidentul nu avea armata care i-ar fi permis să se salveze. Senatorii, cei mai cultivați oameni ai vremurilor lor, fuseseră alungați din armată, iar comandamentul a suferit de pe urma acestei slăbiri. Unitățile au fost toate aduse la același nivel și reduse ca efectiv. Recrutarea, în urma deciziilor lui Diocleţian, privilegia cantitatea în detrimentul calității. Prezența barbarilor și o anumită privatizare au slăbit și mai mult un corp care deja era într-o stare proastă. La aceste probleme se adaugă un clivaj religios. Creștinii, favorabili noii puteri, de asemenea creștină, erau, în ciuda a toate, stânjeniți de porunca „să nu ucizi". Printre altele, ei se simțeau stânjeniți în fața acestui imperiu care a fost construit de și pentru politeiști, idee pe care Orosius a menționat-o la începutul secolului al V-lea. Acest om pios asigura că Dumnezeu, prin toleranță, a suferit mult timp creșterea Romei și poate chiar a putut să o sprijine. Dar persecuțiile din secolul al III-lea și începutul secolului al IV-lea, datorate lui Decius, lui Valerian și lui Diocleţian, îl întorseseră pe Dumnezeu contra Romei[1900]

Dacă teza morții naturale este bine argumentată, teza asasinatului nu duce de asemenea lipsă de argumente. Atunci când recitim textele, constatăm o mare diversitate din partea inamicilor și vedem apărând fără oprire noi populații, în primul rând burgunzii și hunii, violente, belicoase și pregătite să sfideze puterea imperială – sau cel puțin ceea ce îi ținea locul.

Romanii din secolele al IV-lea și al V-lea uitaseră o parte din rețetele care le permiseseră strămoșilor lor să poarte războaie cu succes: organizarea, ierarhia, recrutarea, disciplina, antrenamentul, tactica și strategia. Și în primul rând adaptabilitatea și, în plus, calitatea.

Mai trebuie să adăugăm o tușă acestui tablou sumbru: Occidentul și Orientul nu au urmat aceeași cale. Împăratul de la Constantinopol a fost cel care i-a trimis pe goți spre vest, pentru că nu i-a putut goni spre nord. Așa s-a întâmplat că Occidentul roman devine Occidentul barbar și Orientul roman devine Orientul bizantin. Dar, cel puțin din punctul nostru de vedere, Orientul bizantin, care era grec, nu mai era un Orient roman, deoarece acesta fusese latin.

[1900] Orose, VII, 1, 1; 2, 10; 3, 3; 15, 10.

ABREVIERI, SURSE ȘI BIBLIOGRAFIE

1. ABREVIERI

Abrevierile titlurilor de reviste au fost preluate cel mai adesea din *Année philologique*.

AArchHung: Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae
AC: L'Antiquité classique
ACD: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
AE: L'Année épigraphique
AFLS: Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia. Università di Siena
AHB: The Ancient History Bulletin
AJ: The Archaeological Journal
AJA: American Journal of Archaeology
AJPh: American Journal of Philology
AncSoc: Ancient Society
AntAfr: Antiquités africaines
ANRW: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
AntTard: Antiquité tardive
ARHE: Le Bohec Y., *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, 3 e éd., 2002 (Paris), 292 p.
BAL: Bulletin des Antiquités luxembourgeoises
BAR: Bristish Archaeological Reports
BCH: Bulletin de correspondance hellénique
BCTH: Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques
BÉFAR: Bibliothèque des Écoles françaises de Rome et d'Athènes
BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies
BJ: Bonner Jahrbücher
BRGK: Bericht der römisch-germanichen Kommission des deutschen archäologischen Instituts
BSAF: Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France
ByzF: Byzantinische Forschungen
CB: The Classical Bulletin
CBM: Coins of the Roman Empire in the British Museum

CCGG: Cahiers du Centre Gustave Glotz
CÉFR: Collection de l'École française de Rome
CGL: Corpus glossariorum latinorum
CGRAR: Cahiers du Groupe de recherches sur l'armée romaine et les provinces
CIL: Corpus inscriptionum latinarum, éd. Mommsen Th.
CISA: Contributi dell'Istituto di storia antica
CJ: The Classical Journal
CPh: Classical Philology
CQ: Classical Quarterly
CRAI: Comptes rendus. Académie des inscriptions et belles-lettres
CW: The Classical World
DHA: Dialogues d'histoire ancienne
ERA: The Encyclopedia of the Roman Army, éd. Le Bohec Y. (Malden – Oxford, Wiley, 2014)
ES: Epigraphische Studien
FA: Fasti Archeologici
Fischer: Fischer Th., *Die Armee der Caesaren*, 2012 (Regensburg), 415 p.
G&R: Greece and Rome
Germania romana: Germania romana, éd. Koep F. şi Drexel F., 2 e éd., 1924 (Bamberg), 2 vol.
IAMlat: Inscriptions antiques du Maroc, 2, Inscriptions latines, éd. Gascou J.
IFAO: Institut français d'archéologie orientale
IGRRP: Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes, éd. Cagnat R.
ILAlg: Inscriptions latines de l'Algérie, éd. Gsell St. şi Pflaum H.-G.
ILS: Inscriptiones latinae selectae, éd. Dessau H.
JRA, JRArch: Journal of Roman Archaeology
JRGZ: Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseum
JRMES: Journal of Roman Military Equipment Studies
JRS: Journal of Roman Studies
JS: Journal des savants
LÉC: Les Études classiques
MBAH: Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte
MCV: Mélanges de la Casa de Velázquez
MDAI (R): Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts (röm. Abt.)
MÉFR (A): Mélanges de l'École française de Rome, – (Antiquité)
MH: Museum Helveticum
OJA: Oxford Journal of Archaeology
PBSR: Papers of the British School at Rome
PP: La Parola del Pasato
RA: Revue archéologique
RBPh: Revue belge de philologie et d'histoire
RD: Revue historique de droit français et étranger

RDAC: Report of the Department of Antiquities, Cyprus
RE: Realencyclopädie der Altertumswissenschaft
RÉA: Revue des études anciennes
RÉAug: Revue des études augustiniennes
RÉG: Revue des études grecques
RÉL: Revue des études latines
RÉMA: Revue des études militaires anciennes
RGZM: Römisch-germanisches Zentralmuseum
RH: Revue historique
RhM: Rheinisches Museum
RIB: Roman Inscriptions of Britain, éd. Collingwood R.G.
RIC: Roman Imperial Coinage
RIHM: Revue internationale d'histoire militaire
RPh: Revue de philologie
RSA: Rivista Storica dell'Antichità
SCI: Scripta Classica Israelica
SEG: Supplementum epigraphicum graecum
Settis: La colonna Traiana, éd. Settis S. *et alii*, 1988 (Turin), 597 p.
SHA: Scriptor Historiae Augustae
SJ: Saalburg-Jahrbuch
SPFB: Sbornik Praci Filosofické Fac. Brnenské Univ. Rada archeol. Klas. Brno
TAPhA: Transactions of the American Philological Association
TB: Talmud de Babylone
Thll: Thesaurus linguae latinae
TJ: Talmud de Jérusalem
YCIS: Yale Classical Studies
ZPE: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

2. SURSE

Pentru referințe facem trimitere la „Prolog", § Surselor și la note.

În ceea ce privește textele literare, noi facem trimitere la Collection des Universités de France, supranumită „Colecția Guillaume Budé", în ciuda înțelesurilor greșite pe care le putem găsi aici.

Pentru epigrafie, vom vedea *CIL*, *AE*, diplomele militare și tăblițele și ostraca publicate recent.

Papirologia și numismatica nu ne-au oferit recent documente excepționale; vom folosi cartea lui R.O. Fink pentru papirusi și *RIC* pentru monede.

Arheologia, din contra, a livrat cantități enorme de informații: obiecte, sculpturi și monumente, castre și apărări liniare.

3. BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

Alföldy G., „Die Generalität des römischen Heeres", *BJ*, 169, 1969, p. 233–246.

Armée romaine (L') et la religion sous le Haut-Empire romain, 4 e Congrès de Lyon sur l'armée romaine, ed. Le Bohec Y., în colaborare cu Wolff C., coll. du CÉRGR, n.s., n° 33, 2009 (Lyon), 533 p.

Brizzi G., *Le Guerrier de l'Antiquité classique*, trad. fr., 2004 (Paris – Monaco), 258 p.; ed. a 2-a, îmbogăţită, *Il guerriero*, 2008 (Bologna), 238 p.

Cambridge History (The) of Greek and Roman Warfare, ed. Sabin Ph., Van Wees H. şi Whitby M., 2, *Rome, from the Late Republic to the Late Empire*, 2007 (Cambridge), XIV–608 p.

Campbell B., *The Roman Army, 31 BC – AD 337. A sourcebook*, 1994 (London – New York), XIX–272 p.

Clauss M., *Lexikon lateinischer militärischer Fachsausdrücke, Schriften des Limesmuseum Aalen*, 52, 1999 (Stuttgart), 103 p.

Collection *Mavors*.

Companion (A) to the Roman Army, ed. Erdkamp P., 2007 (Oxford), XXVI – 574 p.

Congrès de Lyon sur l'armée romaine.

Congrès du *limes*, de 1, 1952, à 19, 2005.

Connolly P., *Greece and Rome at War*, 1998 (Greenhill), 320 p. – 350 ill.

Cosme P., *L'Armée romaine*, 2007 (Paris), 288 p.

Dialogue militaire entre anciens et modernes, ed. Bois J.-P., 2004 (Rennes), 183 p.

Domaszewski A. von, *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*, retipărită. 1972 (Darmstadt), 340 p.

Gabba E., *Per la storia dell'esercito romano in età imperiale, Il mondo antico*, 3, 1974 (Bologna), 109 p.

Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine (La) sous le Haut-Empire, 1er Congrès de Lyon sur l'armée romaine, ed. Le Bohec Y., 1995 (Paris), 480 p.

Le Bohec Y., *L'Armée romaine dans la tourmente*, 2009 (Paris – Monaco), 320 p.

***, *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, ed. a 3-a, 2002 (Paris), 292 p.

Légions de Rome (Les) sous le Haut-Empire, Actes du congrès international de Lyon, 17–19 septembre 1998, 2 e Congrès de Lyon sur l'armée romaine, ed. Le Bohec Y., în colaborare cu Wolff C., 2000 (Lyon), 3 vol., 754–195 p.

Loreto L., *Per la storia militare del mondo antico*, 2006 (Napoli), XIII–257 p.

Mann Chr., *Militär und Kriegsführung in der Antike, Enzyklopädie der griechisch-römischen Antike*, 9, 2013 (München), IX–168 p.

Marin y Peña M., *Instituciones militares romanas*, 1956 (Madrid), 511 p.

Métier de soldat (Le) dans le monde romain, ed. Wolff C., coll. du CÉRGR, 42, 2012 (Lyon), 712 p.

Oxford Handbook (The) of Warfare in the Classical World, Campbell B. şi Tritle L. A., ed., 2013 (Oxford), XXXI–783 p.

Peddie J., *The Roman War Machine*, ed. a 2-a, 1996 (Stroud), XIV–169 p.

Roman Army (The) and the Economy, ed. Erdkamp P., 2002 (Amsterdam), 434 p.
Streit P., *L'Armée romaine*, 2012 (Gollion), 157 p.
ROMEC = Roman Military Equipment Conference, de la 1, 1983, la 13, 2002.
Roth J., *Roman Warfare*, 2009 (Cambridge), 328 p.
Watson G. R., *The Roman Soldier*, 1969, retipărită. 1985 (Ithaca), 256 p.
Webster G., *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries AD*, ed. a 4-a, 1998 (Oklahoma), 342 p.
Wolff C., *L'Armée romaine. Une armée modèle?*, 2012 (Paris), 221 p.

Studii de specialitate
Allen J., *Hostages and Hostage-Taking in the Roman Empire*, 2006 (Cambridge), XIV - 291 p.
Austin N.J.E. şi Rankov N.B., *Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, 1995 (London), XIII-292 p.
Biancardi M., *Cavalleria romana del Principato nelle province occidentali dell'Impero*, 2004 (S. Spirito), 247 p.
Bishop M.C. şi Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, ed. a 2-a, 2005 (London), 232 p.
Breeze D., *The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman Army*, BJ, 174, 1974, p. 245-292.
Campbell B., *The Emperor and the Roman Army*, 1984 (Oxford), XIX-468 p.
Campbell B., *War and Society in Imperial Rome*, ed. a 2-a, 2002 (London - New York), XIV-208 p.
Canfora L. şi Liverani M., *I trattati nel mondo antico*, 1990 (Roma), 256 p.
Cheesman G. L., *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, 1914, retipărită. 1975 (Chicago), 192 p.
Clauss M., *Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian*, 1973 (Bochum), 204 p.
Davies G., *Roman Siege Works*, 2006 (Stroud), 160 p.
Devijver H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, 1 (A-I), 1976 (Louvain), 511 p.; 2 (L-V), 1977 (Louvain), 512 p.; *idem*, cu Peeters W., 3 (*Indices*), 1980 (Louvain), 361 p.; 4 (*Supplementum I*), 1987 (Louvain), 572 p.; 5 (*Supplementum II*), 1993 (Louvain), p. 1963-2440; 6 (*Laterculi alarum, cohortium, legionum*), ed. Demougin S. şi Raepsaet-Charlier M.-Th., 2001 (Louvain), VII-230 p.
Dixon K. şi Southern P., *The Roman Cavalry, from the first to the third century AD*, 1992 (London), 256 p.
Domaszewski A. von, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, reeditată. Dobson B., 1967 (Köln), LXII-375 p.
Dulce et decorum pro patria mori, La morte in combattimento nell'Antichità, ed. Sordi M., CISA, 1990 (Milano), VIII-293 p.

Durry M., *Les Cohortes prétoriennes*, ed. a 2-a, 1968 (Paris), 454 p.
Feugère M., *Les Armes des Romains*, 1993 (Paris), 287 p.
Forni G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, 1953 (Milano - Roma), 244 p., şi *Esercito e marina di Roma antica*, coll. *Mavors*, 5, 1992 (Stuttgart), p. 11–141.
Forni G., „Limes", în E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, mai ales 4, 34–41, 1959–1962, p. 1074–1307.
Freis H., *Die cohortes urbanae*, *ES*, 2, 1967 (Köln), 166 p.
Gentry A.P., *Roman military stone-built Granaries in Britain*, *BAR*, British S., 32, 1976 (Oxford), XVI–95 p.
Germania romana, ed. Koep F. şi Drexel F., ed. a 2-a, 1924 (Bamberg), 2 vol.
Giuffrè V., *La letteratura «De re militari»*, 1974 (Napoli), 144 p.
***, *Letture e ricerche sulla «Res militaris»*, 1996 (Napoli), 2 vol., XI–218 p. şi IX–587 p.
Goldsworthy A. K., *Les Guerres romaines*, trad. fr., 2001 (Paris), 224 p.
Gourevitch D., *Limos kai loimos*, 2014 (Paris), p. 77–127.
Guerre (La), ed. Holeindre J.-V. şi Testot L., 2014 (Auxerre), 271 p. (vezi p. 58–64).
Haensch R., *Capita provinciarum: Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, 1997 (Mainz), 863 p.
Hanson V.D., *Carnage et culture. Les grandes batailles qui ont fait l'Occident*, trad. fr., 2002 (Paris), 600 p.
Hanson V.D., *Le Modèle occidental de la guerre*, trad. fr., 1990 (Paris), 298 p.
Horsmann G., *Untersuchungen zur militärischen Ausbildung im... Rom, Wehr-wiss. Forsch.*, 1991 (Boppard-am-Rhein), XI–260 p.
Hyland A., *Training the Roman Cavalry*, 1993 (Douvres), 197 p.
Isaac B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, ed. a 3-a, 2004, XIII – 510 p.
Johnson A., *Roman forts of the Ist and IInd c. A.D. in Britain and the German provinces*, 1983 (London), XVI–376 p.
Jones M. J., *Roman fort-defences to A.D. 117*, *BAR*, British S., 21, 1975 (Oxford), 192 p.
Keppie L., *The Making of the Roman Army, from Republic to Empire*, ed. a 2-a, 1998 (London), 288 p.
Kerneis S., *Les Celtiques*, 1998 (Clermont-Ferrand), 356 p.
Kienast D., *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, 1966 (Bonn), 188 p.
Kissel Th., *Untersuchungen zur Logistik des römischen Heeres in den Provinzen des griechischen Ostens*, 1995 (St Katharinen), XI–405 p.
Langner M., „Szenen aus Handwerk und Handel auf gallo-römischen Grabmälern", *JDAI*, 116, 2001, p. 299–356.
Le Bohec Y., *Alésia*, 2012 (Paris), 223 p.
***, *L'Armée romaine en Afrique et en Gaule*, coll. *Mavors*, 14, 2007 (Stuttgart), 514 p.
***, *La Bataille de Lyon*, 2013 (Clermont-Ferrand), 105 p.

***, *La «Bataille» du Teutoburg*, 2008 (Nantes), ed. a 2-a, 2013 (Clermont-Ferrand), 89 p.

***, *La Troisième Légion Auguste*, 1989 (Paris), 632 p.

***, *Les Unités auxiliaires de l'armée romaine en Afrique proconsulaire et Numidie sous le Haut-Empire*, 1989 (Aix-Marseille), 220 p.

Le Roux P., *L'Armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, 1982 (Bordeaux - Paris), 493 p. - 5-XVI pl.

***, *La Toge et les armes (Rome entre Méditerranée et Océan)*, 2011 (Rennes), 785 p.

Limes imperii romani, éd. Schallmayer E., 2004 (Saalburg), 177 p.

Loreto L., *Il Bellum iustum*, 2001 (Napoli), XX-122 p.

Luttwak E. N., *La Grande Stratégie de l'Empire romain*, prefață de Laederich P., urmată de Wheeler E., *Limites méthodologiques et mirage d'une stratégie romaine*, trad. fr., ed. a 2-a, 2009 (Paris), 428 p.

Marsden E. W., *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, ed. a 2-a, 1998 (Oxford), 228 p.

***, *Technical Treatises*, ed. a 2-a, 1998 (Oxford), 295 p.

Maxfield V. A., *The Military Decorations of the Roman Army*, 1981 (London), 304 p.

Mayor A., *Greek Fire. Poison Arrows and Scorpion Bombs, Biological and Chemical Warfare in the Ancient World*, ed. a 2-a, 2009 (Woodstock), 319 p.

Menéndez Argüín A. R., *Pretorianos*, 2006 (Madrid), 246 p.

Napoli J., *Recherches sur les fortifications linéaires romaines*, CÉFR, 229, 1997 (Roma - Paris), 549 p.

Nelis-Clément J., *Les beneficiarii*, Coll. *Ausonius*, 5, 2000 (Bordeaux - Paris), 557 p.

Pagès J., *Recherches sur la guerre navale dans l'Antiquité*, 2000 (Paris), 146 p.

Perea Yébenes S., *Collegia militaria*, 1999 (Madrid), 600 p.

Petraccia Lucernoni M.F., *Gli stationarii in età imperiale*, 2001 (Roma), 111 p.

Petrikovits H. von, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, 1975 (Opladen), 227 p.

Picard G.-Ch., *Les Trophées romains*, BÉFAR, 187, 1957 (Paris), 534 p.

Poidebard A., *La Trace de Rome dans le désert de Syrie. Le limes de Trajan à la conquête arabe. Recherches aériennes*, 1934 (Paris), 2 vol.

Reddé M., *Alésia*, 2003 (Paris), 209 p.

Reddé M., *Mare nostrum*, *BÉFAR*, 260, 1986 (Paris), 737 p.

Remesal Rodríguez J., *Heeresversorgung und die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien, Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg*, 42, 1997 (Stuttgart), 271 p.

Ritterling E., *Legio*, RE, 12, 2, 1925, col. 1211-1829.

Roth J., *The Logistics of the Roman Army at War*, 1999 (Leyde), XIV-400 p.

Route (La) de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert oriental d'Égypte, éd. Cuvigny H., Fouilles de l'IFAO, 48, 2003 (Cairo), 2 vol., 687 p.

Sablayrolles R., *Libertinus miles. Les cohortes de vigiles*, *CÉFR*, 224, 1996 (Paris - Roma), 876 p.

Santosuosso A., *Storming the Heavens: Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire*, 2001 (Boulder), XI–265 p.

Saxer R., *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiser Heeres*, ES, 1, 1967 (Köln), 147 p.

Schleiermacher W., *Der römische limes in Deutschland*, ed. a 2-a, 1961 (Berlin), 242 p.

Sortir de la guerre, éd. Battesti M. et Frémeaux J., 2014 (Paris), 404 p.

Speidel M. P., *Die equites singulares Augusti*, 1965, 110 p.

***, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, *BJ*, Beih., 50, 1994 (Köln), 460 p.

***, *Riding for Caesar*, 1994 (London), 223 p.

Stäcker J., *Princeps und miles*, 91, 2003 (Hildesheim), 485 p.

Starr Ch.G., *The Roman Imperial Navy*, ed. a 3-a, 1993 (Chicago), XX–232 p.

Stefan A.S., *Les Guerres daciques de Domitien et de Trajan, architecture militaire, topographie, images et histoire*, *CÉFR*, 353, 2005 (Paris – Roma), XIII–811 p.

Strobel K., *Das Imperium Romanum im "3. Jahrhundert"*, 1993 (Stuttgart), 408 p.

Szilagyi J., „Les variations des centres de prépondérance militaire dans les provinces frontières de l'Empire romain", *AArchHung*, 2, 1953, p. 117–223.

Thiel A., *Wege am Limes*, 2007 (Stuttgart), 160 p.

***, *Die Römer in Deutschland*, 2008 (Stuttgart), 176 p.

Varusschlacht (Die). Wendepunkt der Geschichte?, ed. Wiegels R., 2007 (Stuttgart), 132 p.

Vendrand-Voyer J., *Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat*, 1983 (Clermont-Ferrand), 348 p.

Voisin J.-L., *Alésia*, 2012 (Dijon), 219 p.

Wilmanns J.C., *Der Sanitätsdienst im Römischen Reich, Medizin der Antike*, 2, 1995 (Hildesheim), XVI–276 p.

INDEX

A

Actium 215, 262, 291
Aelius Aristide 25, 81, 82, 84, 85, 87, 127, 157, 211, 223, 332, 333, 334
Africa 26, 53, 54, 58, 69, 86, 89, 111, 123, 127, 139, 168, 170, 173, 181, 186, 193, 209, 227, 235, 251, 258, 261, 280, 286, 292, 293, 296, 298, 308, 310, 312, 313, 315, 316, 324, 325, 326
Albano 87, 301, 315
Anale (Şcoala Analelor) 21, 22
Ardant du Picq, Charles 15, 35, 38, 206, 209, 214, 220, 221
Armenia 100, 101, 189, 200, 229, 236, 237, 246, 250, 276, 281, 292, 298, 322
Arrian 26, 27, 118, 121, 156, 190, 208, 210, 211, 218, 235, 298, 299, 309
Augustus 19, 25, 41, 43, 45, 51, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 68, 74, 77, 84, 85, 87, 88, 94, 102, 103, 104, 106, 110, 112, 123, 125, 126, 134, 135, 142, 143, 146, 150, 164, 165, 168, 169, 174, 183, 193, 194, 197, 199, 215, 228, 239, 250, 261, 262, 271, 272, 273, 274, 281, 285, 290, 291, 292, 293, 301, 310, 312, 313, 314, 316, 318, 320, 321, 323, 324, 325, 341

B

Bouthoul, Gaston 37, 96
Britannia 51, 56, 57, 58, 69, 77, 88, 98, 134, 139, 144, 145, 148, 158, 170, 172, 173, 181, 189, 196, 200, 215, 219, 227, 241, 251, 255, 259, 261, 266, 277, 288, 294, 298, 301, 308, 310, 313, 317, 319, 324, 330
Brizzi, Giovanni 38, 106, 116, 205, 206, 208, 250, 253, 254, 256, 257, 288, 299, 340
Burunitanus (saltus -) 138

C

Cezar 24, 37, 73, 74, 96, 99, 112, 118, 162, 165, 169, 172, 173, 175, 177, 179, 181, 187, 188, 191, 200, 203, 207, 208, 209, 221, 223, 226, 227, 228, 229, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 248, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 270, 275, 276, 279, 283, 284, 288, 290
Cicero 118, 119, 120, 121, 164, 277, 280, 330
Claudius 19, 43, 60, 62, 63, 87, 93, 111, 127, 144, 154, 155, 174, 193, 198, 200, 201, 261, 294, 314, 316, 320
Clausewitz, Carl von 34, 35, 59, 93, 192, 204, 270, 274, 285
Cirenaica 57, 58, 83, 88, 315, 324, 325

D

Dacia 16, 57, 77, 170, 219, 228, 250, 299, 312, 313, 320
Delbrück, Hans 36
Diavol (zidul Diavolului) 310, 330

E

Elies, Norbert 91
Eufrat 189, 305, 312, 323
Evreu 25, 98, 224, 227, 332

F

Felecan, N. 4
Flavius Iosephus 9, 53, 58, 94, 95, 98, 101, 102, 118, 138, 154, 160, 162, 167, 213, 224, 225, 229, 237, 245, 247, 259, 275, 290, 315, 331, 332, 333
Foch, Ferdinand 36
Freud, Sigmund 91
Frontinus 26, 27, 106, 107, 108, 141, 164, 204, 205, 213, 214, 230, 233, 245, 331
Fukuyama, Francis 39, 97

G

Gallienus 19, 45, 55, 77, 123, 197, 303
Galula, David 37, 279, 288, 289
Garlan, Yvon 37
Gaulle, Charles de, general 37
Germania 32, 44, 47, 49, 51, 56, 57, 58, 60, 67, 73, 74, 88, 89, 90, 112, 117, 146, 147, 152, 153, 174, 175, 178, 184, 195, 196, 225, 226, 228, 251, 260, 274, 288, 292, 293, 294, 296, 297, 299, 305, 308, 310, 313, 318, 319, 320, 330, 338, 342
Germanici 46, 48, 81, 83, 87, 98, 99, 255, 256, 279, 296, 299, 335
Goldsworthy, Adrian Keith 38, 206, 342
Grotius, Hugo 34
Guibert 34, 37, 164, 186, 203, 212, 269, 274
Guichardin, François 33, 34

H

Hadrian 19, 25, 26, 48, 60, 81, 87, 107, 115, 125, 133, 141, 142, 164, 165, 166, 168, 171, 175, 199, 297, 298, 299, 310, 312, 317, 318, 319, 323, 325, 326, 330
Hanson, Victor Davis 38, 205, 226, 278, 296, 307, 317, 342
Harzhorn 303
Huntington, Samuel 39, 97

I

Iliada 23, 205
Iranieni 241, 284, 335
Isaac, Benjamin 252, 271, 305, 321, 322, 323, 324, 342
Italia 31, 33, 76, 86, 87, 90, 95, 124, 128, 141, 145, 148, 149, 152, 175, 255, 261, 265, 291, 301, 306, 314, 315

J

Jomini, Antoine de 34, 35, 93, 192, 203, 269

K

Keegan, John 36, 38, 108, 220, 221, 222, 223

L

Letourneau, Charles 96
Liddell Hart, Basil 36, 285, 287
Lorenz, Konrad 35
Loreto, Luigi 38, 61, 104, 119, 253, 271, 340, 343
Lucreţiu 233

Ludendorff, Erich 36, 60, 284
Luttwak, Edward Nicolae 38, 269, 270, 271, 291, 295, 296, 302, 343
Lyon (bătălia de la) 15, 26, 43, 45, 54, 60, 94, 109, 126, 138, 191, 193, 212, 219, 300, 302, 316, 317, 340, 343

M

Machiavelli, Niccolò 33, 34, 269, 274
Mackinder, Halford John 274, 275, 282
Marcus Aurelius 19, 53, 54, 57, 60, 83, 111, 118, 119, 121, 123, 126, 142, 144, 148, 173, 183, 232, 252, 272, 299, 300, 315, 319
Mauretania 49, 64, 92, 124, 291, 293, 294, 299, 310, 312, 313
Maximinus Thracus 19, 65, 87, 142, 151, 168, 175, 190, 193, 194, 234, 255, 303
Meroë 292
Moesia 51, 56, 57, 58, 198, 219, 281, 296, 312, 313, 315, 320, 321

N

Neagră (Marea) 65, 277, 321, 322
Nil 324
Nonius Datus 124, 138
Noricum 54, 281, 292, 313, 319, 320

O

Odenwaldlimes 319
Onesandros 26, 62, 104, 105, 111, 148, 164, 167, 169, 172, 179, 181, 182, 189, 210, 212, 214, 218, 231, 237, 243, 245, 251, 265, 266, 274, 308
Orient 53, 54, 88, 89, 109, 129, 130, 137, 138, 145, 159, 196, 213, 234, 262, 286, 291, 292, 293, 301, 302, 303, 304, 308, 314, 315, 321, 336

P

Pannonia 42, 51, 56, 57, 58, 83, 86, 87, 90, 92, 146, 147, 196, 281, 293, 313, 320
Parker, S. Thomas 45, 102, 324
Petit, Paul 22, 23, 281
Poidebard, Antoine 322, 323, 343
Polibiu 23, 178, 332, 333
Pontul Euxin 26, 51, 56, 121
Ponțiu Pilat 292

R

Raetia 57, 250, 292, 305, 313, 319, 320
Raskolnikoff, Mouza 37
Rin 86, 165, 176, 177, 263, 292, 293, 301, 303, 304, 308, 312, 313, 318, 319, 330, 335, 336
Roma 27, 28, 31, 42, 43, 44, 51, 53, 54, 72, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 95, 99, 103, 110, 113, 118, 128, 137, 138, 141, 160, 170, 171, 174, 175, 180, 182, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 217, 227, 228, 230, 249, 250, 253, 261, 271, 272, 274, 281, 282, 291, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 310, 313, 314, 315, 318, 322, 333, 335, 336, 341, 342, 343, 344
Roman (popor) 17, 20, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 41, 45, 46, 50, 51, 59, 63, 66, 70, 72, 75, 76, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 92, 97, 99, 108, 109, 112, 114, 115, 118, 119, 122, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 140, 141, 144, 152, 154, 156, 157, 160, 161, 166, 169, 172, 173, 174, 177, 180, 182, 184, 187, 191, 192, 196, 199, 200, 206, 209, 220, 233, 234, 260, 271, 272, 294, 302, 307, 308, 309, 312, 315, 317, 320, 321, 322, 324, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344

S

Senat 93, 95, 103, 112, 114, 122, 135, 170, 192, 193, 196, 201, 290, 301
Seneca 120, 121, 139
Septimius Severus 19, 41, 42, 43, 44, 46, 57, 60, 61, 67, 74, 87, 101, 115, 124, 125, 130, 133, 136, 142, 146, 168, 174, 175, 183, 194, 198, 199, 200, 214, 218, 220, 243, 250, 255, 261, 278, 284, 300, 301, 311, 312, 315, 323, 326

T

Tacitus 19, 25, 42, 44, 62, 84, 89, 97, 98, 99, 106, 119, 139, 146, 162, 187, 189, 195, 204, 220, 221, 223, 228, 231, 236, 248, 250, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 290, 304, 332, 333, 334
Teutoburg 62, 76, 160, 184, 191, 222, 231, 232, 255, 256, 274, 286, 292, 313, 334, 343
Tigru 189
Titus Livius 24, 280

V

Vauban 34
Vegetius 28, 50, 67, 75, 82, 105, 108, 113, 162, 163, 164, 166, 170, 182, 187, 191, 207, 208, 209, 210, 211, 230, 234, 235, 239, 251, 253, 262, 280, 332, 333
Vergilius 92, 104, 111, 118, 215, 272, 273, 274

W

Willisen, Karl-Wilhelm von 35
Wolff, Catherine 29, 45, 54, 108, 109, 138, 140, 143, 144, 145, 147, 149, 222, 224, 225, 334, 340, 341

ISBN: 978-606-020-234-9

